શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ ૧૬

આચાર્ય હેમચંદ્રરચિત પ્રાકૃત

देसीसद्दसंगहो

[रयणावली]

દેશીશબ્દસંગ્રહ

[રત્નાવલી]

પ્રથમ ભાગ

અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત

સંશોધક અને સંપાદક
અધ્યાપક બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

પ્રકાશક શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ
શ્રી શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ, સહાયક મંત્રી

મૂલ્ય રૂ. ૫

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ ૧૬

આચાર્ય હેમચંદ્રરચિત પ્રાકૃત

દેસીસદ્દસંગહો

[રયણાવલી]

દેશીશબ્દસંગ્રહ

[રત્નાવલી]

પ્રથમ ભાગ

અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત

સંશોધક અને સંપાદક

અધ્યાપક બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

પ્રકાશક શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઇ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ .છ. રાવલ, સહાયક મંત્રી

મૂલ્ય રૂ. ૫

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૩૦૦

વિ. સં. ૨૦૦૩
ઈ. સ. ૧૯૪૭

પ્રકાશક: શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,
સહાયક મંત્રી, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા,
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર,
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ રોડ, મુંબઇ (૪)

મુદ્રક: શ્રી. મણિલાલ પુ. મીસ્ત્રી,
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

બે બોલ

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સાહિત્યપ્રચારનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતનાં ઇતિહાસ, ભાષા અને સાહિત્યને લગતા વિષયો સંબંધી ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો પ્રસિધ્ધ કરવાં એ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રાકૃત देसीसद्दसंगहो—દેશી-શબ્દસંગ્રહમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે સંસ્કૃત પછીના એમના યુગના ગુજરાતમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના દેશ્ય શબ્દોનાં સ્વરૂપ અને સિધ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં ઉપકારક આ ભાષાવિષયક ગ્રંથ એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ ગ્રંથનાં સંશોધન, અનુવાદ અને સંપાદન વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી. બેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ કર્યાં છે. હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર બાકીના ગ્રંથવિભાગમાં એઓશ્રી તરફથી પ્રસ્તાવના તથા સૂચિ આપવામાં આવશે.

૧૯૩૭ના વર્ષથી પુસ્તક છાપખાનામાં હતું. વચમાં છ વર્ષનું જગદ્‌વ્યાપક વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું તેની અસરે પ્રકાશનમાં વર્ષોની અક્ષમ્ય ઢીલ કરાવી. ગયે વર્ષે નામદાર સરકારે ગ્રંથનો આ અર્ધો ભાગ પ્રસિધ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી તેથી આ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

માઘ સુદ
વસંતપંચમી
વિ. સં. ૨૦૦૩

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ
સહાયક મંત્રી, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

देसीस - संगहो

[रयणावली]

[मङ्गलम्]

देशी दुःसंदर्भा प्रायः संदर्भितापि दुर्बोधा ।

आचार्यहेमचन्द्रस्तत् तां संदभति विभजति च ॥

समग्रशब्दानामनुशासने चिकीर्षिते संस्कृतादिभाषाणां षण्णां शब्दानुशासने **सिद्धहेमचन्द्र**नाम्नि सिद्धिरुपनिबद्धा ।

इदानीं लोप–आगम–वर्णविकारादिना क्रमेण पूर्वैरसाधितपूर्वा देश्याः शब्दा अवशिष्यन्ते । तत्संग्रहार्थमयमारम्भः ।

तत्रादौ "शिष्टसमयः" [ ] इत्यधिकृतदेवता नमस्क्रियते ।

देशी प्राकृतना शब्दोनो संग्रह करवो लगभग कठण छे अने संग्रह करेला य देशी शब्दो समजवा अघरा पडे छे।

तेथी करीने आचार्य **हेमचंद्र** ए देशी प्राकृतना शब्दोनो संग्रह करे छे अने ते शब्दोने अकारादि विभाग प्रमाणे गोठवी बतावे छे ॥

समग्र शब्दोनुं एक शास्त्र–व्याकरण बनाविये एवी इच्छा थतां अमे संस्कृत वगेरे छ भाषाओने लगतुं **सिद्धहेमचंद्र** नामनुं एक व्याकरण बनाव्युं अने तेमां ते छ ए भाषाओना शब्दोनी सिद्धिनुं निरूपण कर्युं.

पहेलांना आचार्योए लोप आगम के वर्णविकार वगेरे क्रमिक पद्धतिनो आश्रय लई देशी शब्दोनी साधनिका नथी बतावी. एवा नहि सधाएला देशी शब्दो हमणां बाकी रही गयेला जणाय छे तेमनो संग्रह करवा आ प्रयास छे.

"कोई पण प्रवृत्तिनी शरूआत करतां पहेलां ते प्रवृत्ति निर्विघ्ने पूरी थाय ए माटे विघ्नविनायक योग्य देवोने नमस्कार करवो" एवो शिष्ट लोकोनो नियम छे. ते नियम प्रमाणे अहीं आरंभमां योग्य देवोने नमस्कार करवामां आवे छे:

गम-णय-पमाणगभिरा सहिययहिययहिययंगमरहस्सा।
जयइ जिणिंदाण असेसभासपरिणामिणी वाणी ॥१॥

गमास्तात्पर्यभेदिनः सदृशपाठाः।

नया वस्त्वेकदेशग्राहिणः स्याद्वादाविरोधिनोऽभिप्रायविशेषा नैगम-संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवंभूत-अभिधानाः सप्त।

प्रमाणानि स्याद्वादगोचराणि प्रत्यक्षादीनि।

तैर्गभीरा मन्दबुद्धीनामस्ताघा। अथ च सहृदयं सचेतनं हृदयं येषां तेषां हृदयंगमरहस्या। अत एव जयति निःशेषतीर्थिकभाषोत्कर्षेण वर्तते। 'जयति' अर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते।

गम-नय-प्रमाणगभीरा सहृदयहृदयहृदयंगमरहस्या।
जयति जिनेन्द्राणाम् अशेषभाषापरिणामिनी वाणी ॥१॥

गम नय अने प्रमाणोने लीधे जे-गंभीर-ऊंडी छे, जेना रहस्यने सचेतन हृदयवाळा लोको हृदयगत करी शके छे।

अने जे, सर्व भाषारूपे परिणमनारी छे एवी जिनेन्द्रोनी वाणी जयवंती वर्ते छे॥

गम एटले भिन्न भिन्न तात्पर्यवाळा सरखा पाठ.

नय एटले वस्तुनी अनेक बाजुओमांथी फक्त एक बाजुने रजु करनारा स्याद्वादाविरोधी जुदा जुदा सात अभिप्रायो: नैगम संग्रह व्यवहार ऋजुसूत्र शब्द समभिरूढ अने एवंभूत.

प्रमाण एटले स्याद्वादने विषय करनारा प्रत्यक्ष वगेरे निर्णयो.

गम नय अने प्रमाण-सापेक्ष विपुल चर्चावाळी होवाथी जे जैनी वाणी विशेष गंभीर छे एटले मंद बुद्धिवाळा मनुष्यो ए वाणीनो ताग लई शकता नथी परंतु सहृदयोनुं ज हृदय ए वाणीनुं रहस्य समजी शके छे. माटे ज जैनी वाणी जयवंती वर्ते छे.

'जयवंती वर्ते छे' एटले बीजा बधा य तीर्थप्रवर्तकोनी भाषा करतां जिनेन्द्रोनी वाणी सर्वोत्कृष्ट छे.

ए रीते ते वाणीनो विजय बतावीने 'जयति' क्रियाद्वारा ग्रंथकार आचार्ये अहीं आरंभिक नमस्कारनुं सूचन करेलुं छे.

अयमपर उत्कर्षः यद्–अशेषभाषारूपत्वेन परिणमते । यदाह–

" देवा दैवीं नरा नारीं शबराश्चापि शाबरीम् ।
तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्चीं मेनिरे भगवद्गिरम् ॥ [ ]

[1]सैवंभूता जिनेन्द्राणामर्हतां वाणी जयति–इति संबन्धः ॥ १ ॥

व्युत्पित्सुप्रवृत्तये अभिधेय–प्रयोजने आह ।

[अभिधेय–प्रयोजनादिकम्]

णीसेसदेसिपरिमलपल्लवियकुऊहलाउलत्तेण ।
विरइज्जइ देसीसद्दसंगहो वण्णकमसुहओ ॥२॥

देशीशब्देन देशीशास्त्राण्युच्यन्ते । निःशेषदेशीशास्त्राणां परिमलनेन परिशीलनेन पल्लवितं प्रादुर्भूतं क्वचित् अर्थासमर्पकत्वेन क्वचित् वर्णानुपूर्वीनिश्चयाभावेन क्वचित् पूर्वदेशाविसंवादेन क्वचित गतानुगतिकतया निबद्धशब्दार्थतया यत् कुतूहलं तेन यद्--आकुलत्वम्–'आः !! कथमयमपभ्रष्टशब्दपङ्कमग्नो

आ उपरांत जिनेन्द्रोनी ते वाणीनो आ पण बीजो उत्कर्ष छेः ए वाणी, सर्व भाषारूपे परिणमनारी छे एटले के कोई पण भाषा जाणनारो ते जैनी वाणीने समजी शके छे त्यारे बीजा तीर्थप्रवर्तकोनी भाषाने सर्व कोई समजी शकता नथी.

आ बाबतनो संवाद आ प्रमाणे छे:

" भगवाननी वाणीने देवो दैवी मानता हता, मनुष्यो मानुषी मानता हता, शबरो शाबरी मानता हता अने तिर्यंचो तैरश्ची मानता हता."

ते एवा प्रकारनी जिनेन्द्रोनी–अर्हतोनी–वाणी जयवंती वर्ते छे एवो अर्थसंबंध छे. (१)

आ संग्रहना अध्ययन तरफ व्युत्पत्तिना जिज्ञासुओनी प्रवृत्ति थाय ए माटे संग्रहग्रन्थनो वाच्यार्थ अने आ संग्रह निर्माणनुं प्रयोजन बतावे छेः

निःशेषदेशीपरिमलपल्लवितकुतूहलाकुलत्वेन ।
विरच्यते देशीशब्दसंग्रहो वर्णक्रमसुखदः ॥ २ ॥

देशी प्राकृतने लगतां बधां शास्त्रोनुं परिशीलन कर्युं. तेथी कुतूहल साथे आकुलता थई ।

१ सा इत्यंभू—पा० । २–कृतानि–पा० ।

जनः समुद्धरणीयः' इति परोपचिकीर्षारभसस्तेन हेतुना देशीरूपाणां शब्दानां संग्रहो विरच्यते । 'अस्माभिः' इति शेषः ।

पादलिप्त-आचार्यादिविरचितदेशीशास्त्रेषु सत्स्वप्यस्यारम्भे प्रयोजनं विशेषणद्वारेणाह-वण्ण-इति । वर्णा अकारादयो हकारावसानाः प्राकृत-प्रयोगयोग्याः तेषां पदादिभूतानां सुखग्रहणधारणनिमित्तं क्रमः-परिपाटिः-तेन वर्णक्रमेण द्व्यक्षर-त्र्यक्षर-चतुरक्षरादिपदक्रमेण च सुखदः सुभगो वा ।

ए कारणने लीधे देशी शब्दोना संग्रहनी रचना वर्णना क्रमवडे सुखेथी ग्रहण करी शकाय एवी करवामां आवे छे ॥

देशी प्राकृतने लगतां बधां शास्त्रोनुं परिशीलन करतां एम मालूम पड्युं के, ए शास्त्रोमां केटलेक स्थळे शब्दोना अर्थो बराबर न हता अथवा अस्पष्ट हता, केटलेक स्थळे शब्दनी वर्णानुपूर्वी अनिश्चित हती, केटलेक स्थळे प्राचीन देशी शास्त्रो साथे शब्दार्थना संबंधमां विसंवाद हतो अने केटलेक स्थळे तो मात्र गतानुगतिकता प्रमाणे शब्दो अने अर्थो नोंधेला हता.

आ बधुं जोईने एम थयु के 'अरे!! चोक्कस व्यवस्था विनानां आ जातनां देशी प्राकृतनां शास्त्रोने जोईने-वांचीने-भणीने अपभ्रष्ट शब्दना कियडमां खुचेलो जन शी रीते उद्धार पामे अर्थात् ए अशुद्ध शब्दना कियडमांथी नीकळी, शुद्ध शब्दना मार्ग ऊपर शी रीते आवे?' एवी कुतूहलमयी मानसिक आकुळता थवाने लीधे देशी शब्दोनो एक सारो एवो संग्रह करीने परोपकार करवानी उतावळी वृत्ति थई. ए वृत्ति द्वारा अमे वर्णानुक्रमवाळा शुद्ध देशी शब्दोना आ संग्रहनी रचना करिये छिये.

शं०—पादलिप्त वगेरे अनेक पूर्वाचार्योए ते देशी प्राकृतने लगतां शास्त्रो-संग्रहो वगेरे करेलां ज छे छतां तमे आ नवा संग्रहनी रचना शा माटे करो छो?

स०—पूर्वाचार्योए करेला ए संग्रहोमां शब्दोनी अकारादि क्रमवडे योजना नथी तेम 'पहेलां बे अक्षरनो पछी त्रण अक्षरनो पछी चार अक्षरनो' एवी पण विभागवार गोठवणी नथी तेथी शब्दशोधकने एक पण शब्द सहेलाईथी जडी शकतो नथी. विद्यार्थिओनी ए जातनी आकरी अगवड दूर करवाने माटे अमे आ नवो संग्रह बनाविये छिये अने एमां 'पहेलां बे अक्षरनो पछी त्रण अक्षरनो' ए प्रमाणे सङ्ख्यावार वर्गीकरण करी देशी शब्दोने, प्राकृत भाषामां जेमनो व्यवहार छे एवा अकारादि वर्णक्रमवडे गोठवी बताविये छिये. एटले अमारा आ नवा संग्रहथी कोई पण शब्द घणी ज सरळताथी अने झडपथी जडी शके छे.

१-तद्देशीशब्दशा-पा० ।

वर्णक्रमेण हि निर्दिष्टाः शब्दा अर्थविशेषसंशये सति सुखेनैव स्मर्यन्ते अवधार्यन्ते च । वर्णक्रमातिक्रमेण च निर्दिश्यमाना न सुखेनावधारयितुं शक्यन्ते इत्यर्थवान् वर्णक्रमनिर्देशः ॥ २ ॥

पुनर्–इतरदेशीभ्यो वैलक्षण्यमाह––

जे लक्खणे ण सिद्धा न पसिद्धा सक्कयाहिहाणेसु ।
न य गउण–लक्खणासत्तिसंभवा ते इह णिबद्धा ॥३॥

लक्षणे शब्दशास्त्रे सिद्धहेमचन्द्रनाम्नि ये न सिद्धाः प्रकृति–प्रत्ययादिविभागेन न निष्पन्नाः तेऽत्र निबद्धाः । ये तु वज्जर–पज्जर–उप्पाल–पिसुण–संघ–बोल्ल–चव–जंप–सीस–साहादयः 'कथि'–आदीनामादेशत्वेन साधिताः [सिद्धहे० ८–४–२] ते अन्यैर्देशीषु परिगृहीता अप्यस्माभिर्न निबद्धाः ।

वळी, कोई स्थळे अमुक अर्थ संबंधे संशय थतां, वर्णक्रम विनाना ए प्राचीन संग्रहना अभ्यासिने एक पण शब्द सुखपूर्वक मळी शकतो नथी त्यारे वर्णानुक्रमवाळा आ नवा संग्रहनो उपयोग करनार गमे ते शब्दने सहेलाईथी अवधारी शके छे अने याद पण करी शके छे. प्राचीन संग्रह अने अमारा आ नवा संग्रहनी ए ज विशेषता छे तथा ए विशेषतामां ज आ नवा संग्रहनी सफळता छे. (२)

वळी, बीजा प्राचीन देशी संग्रहो करतां आ संग्रहनी बीजी पण विशेषता बतावे छेः

ये लक्षणे न सिद्धाः न प्रसिद्धाः संस्कृताभिधानेषु ।
न च गौण–लक्षणा–शक्तिसंभवाः ते इह निबद्धाः ॥३॥

लक्षणमां एटले शब्दशास्त्रमां–व्याकरणमां 'अमुक मूळ प्रकृति अने अमुक प्रत्यय' एवा अने बीजा पण तेवा व्युत्पत्तिदर्शक विभागो द्वारा जे शब्दोनुं पृथक्करण करवामां नथी आव्युं १. वळी; व्युत्पत्तिदर्शक ते ते विभागो द्वारा पृथक्करण करी शकाय एम होय छतां जे शब्दोनी संस्कृतनामकोशोमां प्रसिद्धि नथी २. ।

तथा गौणी अने लक्षणा शक्ति द्वारा य जे शब्दोना अर्थनी उपपत्ति बनी शकती नथी ३. एवा त्रणे प्रकारना शब्दोने आ संग्रहमां देशी तरीके नोंधेला छे ॥

सिद्धहेमचंद्र व्याकरणना आठमा अध्याय साथे आ संग्रहनो संबंध छे अने ते व्याकरण तथा आ संग्रह ए बन्नेनो कर्ता एक छे माटे अहींनो व्यापक एवो य 'लक्षण' शब्द सिद्धहेमचंद्र नामना व्याकरणनो द्योतक छे.

ये च सत्वामपि प्रकृति–प्रत्ययादिविभागेन सिद्धौ संस्कृताभिधानकोशेषु न प्रसिद्धास्तेऽप्यत्र निबद्धाः । यथा—अमृतनिर्गम–छिन्नोद्भवा–महानट–आदयः चन्द्र–दूर्वा–हर–आदिष्वर्थेषु ।

ये च संस्कृताभिधानकोशेष्वप्रसिद्धा अपि गौण्या लक्षणया वा अलंकारचूडामणिप्रतिपादितया शक्त्या संभवन्ति । यथा—मूर्खे 'बइल्लो' । गङ्गातटे 'गङ्गाशब्दः' । ते इह देशीशब्दसंग्रहे न निबद्धाः ॥ ३ ॥

'वज्जर' 'पज्जर' 'उप्पाल' 'पिसुण' 'संघ' 'बोल्ल' 'चव' 'जंप' 'सीस' अने 'साह' वगेरे शब्दोने बीजा देशीसंग्रहकारोए देशीसंग्रहमां नोंधेला छे त्यारे ए शब्दोने 'कथ' वगेरेना आदेश तरीके अमे सिद्धहेमचंद्रव्याकरणमां [८–४–२] साधी बताव्या छे तेथी आ संग्रहमां एवा व्याकरणदर्शित कोई पण शब्दोनी नोंध नथी करी.

'अमृतनिर्गम' 'छिन्नोद्भवा' अने 'महानट' वगेरे शब्दोनी व्युत्पत्ति बतावी शकाय छे अर्थात् 'जेमांथी अमृत नीकळे छे ते अमृतनिर्गम–चंद्र.' 'छेद्या पछी पण फरी वार जे ऊगे–उद्भव पामे ते छिन्नोद्भवा–दूर्वा–धरो,' 'जेणे तांडवनृत्य जेवुं महानृत्य करी बताव्युं छे ते मोटो नट महानट–महादेव' ए रीते अमृतनिर्गम वगेरे शब्दोनी व्युत्पत्ति साधी शकाय एम छे तो पण ए शब्दो जे अर्थमां वपराय छे ते अर्थमां संस्कृतनामकोशोमां प्रचलित नथी माटे नामकोशोमां अप्रसिद्ध एवा व्युत्पत्तिवाळा शब्दोने पण अहीं देशीसंग्रहमां संग्रहेला छे.

'बइल्ल'—'बलीवर्द'–'बळद'–नो 'मूर्ख' अर्थ पण थाय छे, 'गंगा'नो अर्थ 'गंगानो कांठो' पण थाय छे छतां 'मूर्ख' अर्थवाळो 'बइल्ल'–'बलीवर्द'–शब्द अने 'गंगानो कांठो' अर्थवाळो 'गंगा' शब्द संस्कृतकोशोमां प्रसिद्ध नथी. तात्पर्य ए छे के संस्कृतनामकोशोमां 'बलीवर्द'–'बइल्ल'–अने 'गंगा' ए बन्ने शब्दो प्रसिद्ध छे छतां तेमनो अहीं जणावेलो ए अर्थ कोई कोशमां प्रसिद्ध नथी तेथी तेवा शब्दोने पण आ देशीसंग्रहमां संग्रहवा जोईए ने ? वात खरी छे पण गौणी के लक्षणा शक्ति द्वारा 'बइल्ल'–'बलीवर्द'–नो 'मूर्ख' अर्थ अने 'गंगा'नो 'गंगानो कांठो' अर्थ उपपन्न थई शके छे माटे ज तेवा शब्दोने आ संग्रहमां संग्रहवानी जरूर नथी. तात्पर्य ए छे के जे शब्दोनो अर्थ संस्कृतनामकोशोमां भले अप्रसिद्ध होय पण जो ए अप्रसिद्ध अर्थनी उपपत्ति लक्षणा वगेरे द्वारा थई शकती होय तो ते शब्दोने आ संग्रहमां स्थान आपवानी जरूर नथी. परंतु जेमना एवा अप्रसिद्ध अर्थोनी उपपत्ति लक्षणा वगेरे द्वारा पण न थई शकती होय तेवा शब्दोने तो आ संग्रहमां बतावेला ज छे.

शब्दना अर्थनी उपपत्ति माटे जे गौणी के लक्षणा शक्तिनी अहीं सूचना करी छे ते संबंधे अलंकारचूडामणिमां सविस्तर समजूती आपेली छे. (३)

[देशीलक्षणम्–]

इदानीं नानादेशप्रसिद्धभाषासु अतिव्याप्तिपरिहारार्थं देशीलक्षणमाह–

देसविसेसपसिद्धीइ भण्णमाण अणंतया हुंति ।
तम्हा अणाइपाइयपयट्टभासाविसेसओ देसी ॥४॥

देशविशेषा महाराष्ट्र–विदर्भ–आभीर–आदयः तेषु प्रसिद्धाः–

मग्गा–पश्चात् ।
[1]निक्कइल्ला–जितः ।
[2]उक्खुडहुंचिओ–उत्क्षिप्तः ।
प्रेयंडो–धूर्त्तः ।
हिंगो–जारः ।
विड्डो–प्रपञ्चः ।
दढमूढो–मूर्खः–एकग्राही ।

'देशी' शब्दनो सामान्य अर्थ 'अनेक देशोनी प्रसिद्ध भाषाओ' थाय छे पण ते अतिव्याप्त अर्थ अहीं विवक्षित नथी तेथी देशी प्राकृतनो विशुद्ध अर्थ समजाववा सारु हवे तेनुं लक्षण–स्वरूप–कही बतावे छेः

देशविशेषप्रसिद्धया भण्यमाना अनन्तका भवन्ति ।
तस्माद् अनादिप्राकृतप्रवृत्तभाषाविशेषको देशी ॥ ४ ॥

'अमुक शब्द अमुक देशमां प्रसिद्ध छे माटे ते देशी छे' एम धारीने ए रीते भिन्न भिन्न देशप्रसिद्ध तेवा शब्दोनो संग्रह करवा जईए तो ए तो थई ज न शके, कारण के एवा शब्दो तो अनंत छे ।

माटे अनादिकाळथी चाली आवेली विशेष प्रकारनो प्राकृत भाषाने अहीं देशी प्राकृत तरीके ओळखवानी छे ॥

शं०—'देशी' शब्दनो अर्थ जे प्रसिद्ध छे तेने अहीं देशी प्राकृत तरीके शा माटे स्थान नथी ?

स०—'देशी'नो शब्दार्थ जुदा जुदा देशोनी प्रसिद्ध भाषाओ छे, महाराष्ट्र विदर्भ अने आभीर वगेरे देशो घणा छे, तेमनी भाषाओ पार विनानी छे अने तेमना शब्दो तो अनंत छे—

आ बाबतनु स्पष्टीकरण करतां संग्रहकारे जुदा जुदा सात शब्दो आ प्रमाणे जणावेला छेः

१ मग्गा–पश्चात्–पछी.
२ निक्कइल्ला–जित–जितेलो.
३ उक्खुडहुंचिअ–उत्क्षिप्त–ऊपर फेंकेलो.
४ प्रेयंड–धूर्त–धूतारो.
५ हिंग–जार–जार कर्म करनार.
६ विड्ड–प्रपंच–छळकपट.
७ दढमूढ–मूर्ख–एकग्राही–हठी.

१ निक्कइल्ला पा० । निक्कूइल्ला बं० ।   २ उक्खुड–बं० ।

-इत्येवमादयः शब्दा यदि उच्येरंस्तदा देशविशेषाणामानन्त्यात् पुरुषायुषेणापि न सर्वसंग्रहः स्यात् । तस्मात् अनादिप्रवृत्तप्राकृतभाषाविशेष एवायं देशीशब्देनोच्यत इति नातिव्याप्तिः । यदाह—

" वाचस्पतेरपि मतिर्न प्रभवति दिव्ययुगसहस्रेण ।
देशेषु ये प्रसिद्धास्तान् शब्दान् सर्वतः समुच्चेतुम्" [ ] ॥४॥

ते अत्र अकारादयो द्व्यक्षराः शब्दाः संगृह्यन्ते-

अज्जो जिणम्मि, अल्लं दिअहम्मि, अणू अ सालिभेयम्मि ।
अंको णियडे, अल्ला अव्वा अम्मा य अंबाए ॥५॥

अज्जो जिनः-अर्हन् बुद्धश्च । यदाहुः "अर्हन्तं प्रति देवज्जो" ।

—हवे जो देशीनो ऊपर प्रमाणेनो साधारण अर्थ लईए तो जन्मारो पूरो थतां य ए अनंत शब्दोनो सर्व संग्रह करी शकाय एम नथी.

आ बाबत बीजा कोईए कह्युं पण छे:

" जुदा जुदा देशोमां जे शब्दो प्रसिद्ध छे ते बधा शब्दोनो सर्वसंग्रह करवा सारु दिव्य एवां हजार युग जेटलो समय होय अने ए संग्रह करनार वाचस्पति पोते होय तो पण ए शब्दोनो सर्वसंग्रह थई शके एम नथी. "

माटे संग्रह करवानी दृष्टिए देशीनो उक्त शब्दार्थ अहीं न लेवो परंतु अनादिकाळथी चाली आवेली विशेष प्रकारनी प्राकृत भाषाने ज अहीं 'देशी प्राकृत' तरीके समजवी.

देशीनो आ प्रदर्शित अर्थ करवाथी तेना शब्दोनो संग्रह सुखेथी करी शकाय एम छे अने देशीना ए जातना लक्षणमां कोई प्रकारनी अतिव्याप्ति नथी आवती. (४)

हवे अहीं ते बधा शब्दोनो संग्रह आपिये छिये, तेमां पेहला बे अक्षरवाळा, पछी त्रण अक्षरवाळा ए जातनो क्रम राख्यो छे अने अकारादि अनुक्रमनी पण योजना करी छे:

अज्जो जिने, अल्लं दिवसे, अणू च शालिभेदे ।
अंको निकटे, अल्ला अव्वा अम्मा च अम्बायाः ॥ ५ ॥

अज्ज-जिन-अर्हन् अने बुद्ध.
अणु-एक प्रकारनी साळ-
 ज्ञीणा चोखा.

अल्ल-दिन-दिवस.
अंक-निकट-पासे.

अल्ला
अव्वा } —अंबा-माता-जननी.
अम्मा

यदि तु स्वामिपर्याय–अर्य–शब्दसमुद्भवोऽयं तदा मङ्गलार्थमस्योपादानम्। "अज्जा गोरी" [ ] इति केचित् संगृह्णन्ति। तद् अयुक्तम्। तस्य संस्कृत–आर्या–शब्दादेव सिद्धेः। यदाह–" आर्या अम्बिका मृडानी " [हला० १, १९] इति।

अज्ज

'अज्ज' शब्द 'जिन' अर्थनो वाचक छे. 'अर्हत' माटे 'देवज्ज' शब्द जैन साहित्यमां अनेक स्थळे आवेलो छेः ते ते स्थळे एवां वचन छे के " अर्हत एटले देवज्ज ".

संग्रहकारे सूचवेला 'अज्ज' शब्दनी साथे फक्त वर्णविकारनी दृष्टिए सरखावी शकाय एवां बे पदो संस्कृत भाषामां (साहित्य अने कोशमां) प्रसिद्ध छेः एक 'आर्य' अने बीजुं अर्य. 'आर्य' शब्दनो 'जिन' के 'बुद्ध' अर्थ संस्कृतसाहित्यमां जाणीतो नथी एथी अर्थदृष्टिए जोतां 'जिन' के 'बुद्ध' सूचक 'अज्ज' पदनी सरखामणी संस्कृत 'आर्य' साथे न करी शकाय. 'अज्ज' अने 'आर्य'मां वर्णविकारनी दृष्टिए भले समानता जणाती होय परंतु अर्थदृष्टिए विशेष वैषम्य छे माटे ज संग्रहकारे 'जिन' के 'बुद्ध' अर्थना 'अज्ज' पदने देश्य तरीके नोंध्युं छे.

'आणवेदु अज्जो' वगेरे वाक्योमां वपराएलो 'अज्ज' शब्द 'स्वामी' अर्थनो द्योतक छे, तेनी सरखामणी 'स्वामी'वाचक संस्कृत 'अर्य' शब्द साथे करी शकाय एम छे. ए रीते जोतां तो 'स्वामी'सूचक 'अज्ज' शब्दनी व्युत्पत्ति जाणी शकाय एवी छे अने ते शब्द व्याकरण अने कोशोमां प्रसिद्ध पण छे एटले 'स्वामी'अर्थना 'अज्ज'पदने देश्य तरीके न गणी शकाय.

उपर्युक्त रीते 'स्वामी'वाचक 'अज्ज' पदने 'देश्य' न कही शकाय ए खरुं परंतु मूळगाथामां 'अज्जो जिणे' एवो निर्देश छे एथी अहीं 'स्वामी'सूचक 'अज्ज' पदनो संभव ज क्यां छे? मूळमां 'अज्जो सामिए' एवो पाठ होत तो उक्त कल्पनानो संभव खरो.

मूळमां 'अज्जो जिणे' पाठ छे. छतां 'जिन' पद अर्हत, बुद्ध अने विष्णु-कृष्ण ए त्रण अर्थनुं द्योतक छे. समग्र भारतवर्षमां प्रसार पामेली संस्कृतिने लक्ष्यमां लईए तो ए त्रणे व्यक्तिओ भारतीय संस्कृतिनां 'स्वामी'रूप छे. ए रीते 'अज्जो 'जिणे' पाठना 'जिन' शब्दने 'स्वामी' अर्थमां पण लई शकाय एम छे.

'स्वामी'सूचक 'अज्ज' पद संबंधे शब्द अने अर्थ–बन्नेनी अपेक्षाए उक्त हकीकत खरी छे छतां आ स्थळे उक्त रीते 'जिन'नो 'स्वामी' अर्थ करी 'अज्ज'नो पण

अह्लं दिनम् ।

अणू शालिभेदः ।

अंको निकटम् ।

अल्ला अव्वा अम्मा च अम्बा–जननी–इत्यर्थः ।

यथा—

वीरअज्जरवी अल्लं विरअंतो भिन्नमोहतिमिरोहो ।
अणुगोविगिज्जमाणो गिरिअंके जयइ विहरंतो ॥१॥
जगअव्वअंबियाए पाए दंसेसि जइ ण उज्जिते ।
तो तुह अहं ण धूया अल्ले ! अम्मा तुमं पि ण हु मज्झ ॥२॥(५)

'स्वामी' अर्थ ज लेवानो होय तो तेने संग्रहकारे अहीं 'देश्य पद' तरीके नथी जणाव्युं परंतु मात्र मंगल माटे सूचव्युं छे, एम समझवानुं छे.

बीजा केटलाक देशी संग्रहकारो 'अज्जा' शब्दने देशी तरीके जणावे छे अने तेनो अर्थ 'गौरी–पार्वती' बतावे छे. तो तमे पण एम शा माटे न कर्युं ?

'गौरी'ना अर्थमां संस्कृतमां 'आर्या' शब्द सुप्रतीत छे. संस्कृतकोशनुं एवुं वचन छे के–"आर्या अम्बिका मृडानी" [हलायुध १, १५] अर्थात् 'आर्या' 'अम्बिका' अने 'मृडानी' ए त्रणे शब्दो 'पार्वती'ना वाचक छे. ए 'आर्या' शब्दनुं प्राकृत उच्चारण 'अज्जा' एवुं थाय छे अने ए रीते 'अज्जा' शब्द व्याकरण अने कोशमां प्रसिद्ध होवा साथे व्युत्पत्तिवाळो पण छे माटे देशीसंग्रहमां तेने स्थान आपवानी जरूर नथी. जे संग्रहकारोए उक्त 'अज्जा' शब्दने देशी तरीके जणावेलो छे ते तेमनी भूल कहेवाय.

ए 'अज्ज' वगेरे शब्दो क्यां केवी रीते वपराएला छे ते बताववा गाथाओ कहे छे:

वीरअज्जरविः अह्लं विरचयन् भिन्नमोहतिमिरौघः ।
अणु गोपीगीयमानः गिरिअंके जयति विहरन् ॥१॥
जगद्अव्वअम्बिकायाः पादान् दर्शयसि यदि न उज्जयन्ते ।
ततः तव अहं न दुहिता अल्ले ! अम्मा त्वमपि न खलु मम ॥२॥

जेमणे मोहरूप अंधकारना समूहने भेदी नाख्यो छे, अणा चोखानी रखवाळी करनार गोपीओ जेमनां गान गाय छे एवा वीर जिनरूप के वीर स्वामीरूप सूर्य, दिवसने विरचता, गिरि–पहाडनी पासे विहरता जयवंता वर्ते छे. (१)

जो जगननी मातारूप अंबिकादेवीना चरणोने गिरनार पर्वतमां तुं न देखाड तो हे माता ! हुं तारी दीकरी नहीं अने तुं पण मारी मा–अम्मा–नहीं. (२)

अक्को दूए, अक्का बहिणी, अप्पो पिऊ, अहं दुक्खे ।
अंगुट्ठी अवगुंठणं,अगय-अयक्क-अयगा दणुए ॥६॥

अक्को दूतः । **अक्का** भगिनी ।

अम्बार्थस्तु संस्कृतसमः। यत् कालापाः–"हे अक्क!" [का० २।१।४०]

अप्पो पिता । अहं दुःखम् ।

। इति द्व्यक्षराः ।

[अथ त्र्यक्षराः]

त्र्यक्षरप्रस्तावात् 'अंगुट्ठी' इत्यनुवाद्यम् 'अवगुण्ठनम्' त्वर्थनिर्देशः इति सामानाधिकरण्येऽपि न विध्यनुवादसंदेहः ।

अंगुट्ठी अवगुण्ठनम्–शिरोऽवगुण्ठनम्–इति यावत् ।

अक्को दूते, अक्का भगिनी, अप्पो पिता, अहं दुःखे ।
अंगुट्ठी अवगुण्ठनम्, अगय-अयक्क-अयगा दनुजे ॥६॥

अक्क–दूत. अक्का–बहेन.

अप्प–आपा–पिता . अह–दुःख.

अंगुट्ठी–माथाने ढांकवु— लाज काढवी .

अगय } अयक्क } –दनुज–राक्षस– अयग } अग–दानव.

अक्का

अहींनो 'अक्का' शब्द 'बहेन' अर्थनो वाचक छे त्यारे एक बीजो 'माता' अर्थनो द्योतक पण 'अक्का' शब्द छे परंतु ते मातावाची 'अक्का' शब्द अहीं न लेवो. कारण के 'माता'वाचक 'अक्का' शब्द संस्कृतसम छे अने व्याकरणमां पण प्रसिद्ध छे. **कलाप** व्याकरणमां कह्युं छे के–"हे अक्का! एटले हे माता!" [कातन्त्र २–१–४०]

। इति द्व्यक्षर शब्दो ।

[हवे त्र्यक्षर शब्दो]

'अंगुट्ठी' शब्दथी त्रण अक्षरना शब्दो शरू थाय छेः

शब्द अने तेनो अर्थ बतावतां 'अमुक शब्द अमुक अर्थमां छे' एवी रचनावाळी पद्धति आगली गाथामां अने हवे पछीनी गाथामां पण राखेली छे छतां 'अंगुट्ठी'

अगयो अयक्को अयगो इति त्रयो दानवार्थाः ।

यथा—

कयअंगुट्ठी ! अक्के ! अयग-अयक्क-अरि-अप्पं अइहरणं ।
जमअक्कसमे कमढ-अगये वि करुणापरं णमसु पासं ॥३॥

अत्र च—

अह-असौ ।	अणं-ऋणम् ।
अड्डो-कूपः ।	अण-नञर्थे ।
	अइ-संभावने ।

एते शब्दानुशासन एवास्माभिः साधिता इति अन्यैरिव नोपात्ताः ॥६॥

शब्दनो अर्थ बतावतां 'अंगुट्ठी' प्रथमा विभक्तिमां छे अने 'अवगुण्ठन' जे उक्त पद्धतिए सप्तमी विभक्तिमां आववुं जोईए ते पण प्रथमा विभक्तिमां छे एटले वाचक अने वाच्य बन्नेनुं सामानाधिकरण्य-समविभक्तिकता-छे छतां कोई प्रकारना संदेहने अवकाश नथी. कारण के 'अंगुट्ठी' शब्दथी त्रण अक्षरना शब्दो शरू थाय छे माटे ए 'अंगुट्ठी' शब्द उद्देशरूप छे अने तेनो 'अवगुण्ठन' ए अर्थनिर्देश विधिरूप छे. ज्यां बीजे स्थळे आवुं शब्द अने अर्थनुं सामानाधिकरण्य आवे त्यां पण आम ज समाधान करी लेवुं.

अह-'असौ' एटले 'आ'.	अण-ऋण-रण-देवुं-करज.
अड-कूवो.	अण-नहि-निषेध.
	अइ-संभावना.

ए पांचे शब्दोने अमे अमारा **सिद्धहेम**शब्दानुशासनमां ज साधित करेला छे एथी बीजाओनी पेठे आ संग्रहमां संग्रह्या नथी अर्थात् **बीजा** संग्रहकारोए तो ए शब्दोने पोताना संग्रहमां संग्रहेला छे.

उदाहरण—

कृतअंगुट्ठी ! अक्के ! अयगअयक्कअरिअप्पं अइहरणम् ।
यमअक्कसमे कमठअगयेऽपि करुणापरं नम पार्श्वम् ॥३॥

लाज काढेली छे एवी हे बहेन ! जमना दूत जेवो कमठ दानव दुःख देवा आव्यो छतां तेना प्रत्ये करुणा दाखवनार, दुःखने हरनारा अने दानवना दानव-शत्रु एटले देव तेनो शत्रु असुर तेना अर्थात् असुरेंद्रना-धरणेंद्रना-आपा-पिता-जेवा पार्श्वनाथ भगवानने नमन कर. (३)

अंकेल्ली अ असोए [1]अज्झेल्ली दुहिय ज्झघेणुए ।
अंबेट्टी मुट्ठिजूए, अन्नाणं विवाहवहुदाणे ॥७॥

अंकेल्ली अशोकतरुः ।
अज्झेल्ली दुग्धदोह्या धेनुः—या पुनः पुनर्दुह्यते ।
अंबेट्टी मुष्टिद्यूतम् ।

अन्नाणं विवाहवधूदानम्—विवाहकाले वध्वै यद् दीयते यद्वा विवाहार्थं वध्वा एव वराय यद् दानम् ।

मौर्ख्यवाचकस्तु 'अन्नाण' शब्दः 'अज्ञान'शब्दभव एव ।

यथा—

अंकेल्लितलासीणो मा रम अंबेट्टिआइ पुत्त ! तुमं ।
अज्ज तए दायव्वा अज्झेल्ली बहिणिअन्नाणे ॥४॥ (७)

अंकेल्ली च अशोके, अज्झेल्ली दुग्धदोह्यधेनौ ।
अंबेट्टी मुष्टिद्यूते, अन्नाणं विवाहवधूदाने ॥ ७ ॥

अंकेल्लि—अशोकनुं वृक्ष—आसोपालवनुं झाड.

अंबेट्टि—मूठिवडे रमातुं जुगटुं—एकीबेकीनो जुगार.

अज्झेल्लि—वारंवार दोहवा लायक गाय—एकवार दोह्या पछी फरीफरीने दोहवा दे एवी गाय—कामधेनु.

अन्नाण—विवाहने वखते वहूने दानरूपे जे आपवानुं होय ते—दायजो—करियावर अथवा विवाह माटे वरने वहूनुं दान करवुं ते—कन्यादान.

अन्नाण

एक बीजो 'अन्नाण' शब्द ज्ञानना अभावनो—मूरखपणानो—वाचक छे परंतु तेने आ देशीसंग्रहमां नोंधवानी जरूर नथी. कारण के संस्कृत 'अज्ञान' प्राकृत 'अन्नाण' ए रीते ज तेनी व्युत्पत्ति छे अने ते व्याकरण तथा शब्दकोशमां प्रतीत पण छे.

उदाहरण—

अंकेल्लितलासीनः मा रमस्व अंबेट्टिआइ पुत्र ! त्वम् ।
अद्य त्वया दातव्या अज्झेल्ली भगिनीअन्नाणे ॥ (४)

हे पुत्र ! अशोकवृक्षने तळे बेठेलो तुं एकीबेकीना जुगारे न रम. आजे

---

१ अज्झोल्ली पा० । २–भाए पा० ।

अद्धंतो पेरंते, अरुणं कमले, अकासि पज्जत्ते ।
अग्घाडो अवमग्गे, अवेसि अंबेसि घरफलहे ॥८॥

अद्धंतो पर्यन्तः ।
अरुणं कमलम् ।
अकासि पर्याप्तं कृतम्—अलमिति यावत् ।
अग्घाडो अपामार्गः ।
अवेसी तथा अंबेसी गृहद्वारफलहकः

'अवेसि–अम्बेसि' इति लुप्तविभक्त्यन्तौ समाहारो वा ।

यथा—

अंबेसिपएसठिया अग्घाडअवेसिलग्गवत्थमिसा ।
णयणअरुणअद्धंतेण णियसि जं तं अकासि लज्जाइ ॥५॥ (८)

बहेनना कन्यादानने प्रसंगे तारे एवी गाय आपवानी छे के जे एकवार दोही लीधा पछी फरीफरीने पण दोही शकाय. (४)

अद्धंतो पर्यन्ते, अरुणं कमले, अकासि पर्याप्ते ।
अग्घाडो अपामार्गे, अवेसि–अंबेसि गृहफलहे ॥ ८ ॥

अद्धंत–पर्यंत–छेडो.
अरुण–कमल.
अकासि–पर्याप्त–पूरतुं–कर्युं–सर्युं.
अग्घाड–अघेडानुं झाड.
अवेसि, अंबेसि—घरना बारणानो फलहक–भोगळ–आगळियो

अंबेसि

शं०–कोई पण इकारांत शब्दनुं प्रथमाविभक्तिवाळुं रूप दीर्घ ईकारांत थाय छे एवो प्राकृत व्याकरणनो नियम छे छतां अहीं 'अवेसि–अंबेसि'मां पाछला शब्दनो अंत्य 'इ' ह्रस्व केम छे ?

स०–'अवेसि' अने 'अंबेसि' ए बन्ने शब्दोने द्वंद्व समाहारमां मूकेला छे माटे ज 'अंबेसि' ए ह्रस्वांत छे अथवा ए बन्ने शब्दोने जुदा जुदा पण लोपाएली विभक्तिवाळा समजवा. एम होवाथी ए बन्नेनो अंत्य स्वर ह्रस्व छे.

उदाहरण—

अंबेसिप्रदेशस्थिता अग्घाडअवेसिलग्नवस्त्रमिषात् ।
नयनअरुणअद्धन्तेण पश्यसि यत् तद् अकासि लज्जया ॥ (५)

अघेडाना भोगळमां भराएल वस्त्रनुं बानुं करीने घरना बारणाना भोगळ पासे उभेली तुं जेने नयनरूपकमलना छेडा–खूणा–वडे–आंसी आंखवडे–जूए छे तो [ते बाबत हवे] लाज–शरम–थी सर्युं अर्थात् शरमाबानी जरूर नथी.

अंकारो अत्थारो साहिज्जे, अत्थुडं लहुए ।
अक्कंतं च पवुड्ढे, अंबोची पुप्फलावीए ॥९॥

अंकारो तथा अत्थारो साहाय्यम् । अत्थुडं लघु । अक्कंतं प्रवृद्धम् । अंबोची पुष्पलावी । यदा आम्रपुष्पाण्येवोच्चिनोति तदा न देशी ।

यथा—

कुसुमाउहअंकारं अंबोचीणं च कुणइ अत्थारं ।
मलयसमीरो अइअत्थुडो वि काही किं अक्कंतो ? ॥६॥ (९)
धणवंतम्मि अहेल्लो, अवियं भणिए, गयम्मि अट्टट्टो ।
अज्झत्थो आगयए, अइणं गिरियडं, अणंतं ओमाले ॥१०॥

अंकारो अत्थारो साहाय्ये, अत्थुडं लघुके ।
अक्कंतं च प्रवृद्धे, अंबोची पुष्पलाव्याम् ॥ ९ ॥

अंकार, अत्थार –सहायता.
अत्थुड–लघु–हळवुं–नानुं–थोडुं.
अक्कंत–प्रवृद्ध–वधारे वधेलुं–फेलाएलुं.
अंबोची–फूलोने लणनारी–चूंटनारी.

अंबोची

'आम्र–अंब+उच्ची=अंबोची' आवी व्युत्पत्ति होय तो 'अंबोची' शब्दने देशी न समजवो. परंतु एवी व्युत्पत्ति करतां 'अंबोची'नो अर्थ 'आंबानां फूलोने ज चूंटनारी' समजवानो. अर्थात् 'फूलमात्रने चूंटनारी'ना अर्थमां 'अंबोची' शब्द देशी छे अने 'आंबानां फूलोने ज चूंटनारी'ना अर्थमां ए शब्द व्युत्पन्न छे अर्थात् देशी नथी.

कुसुमायुधअंकारं अंबोचीणं च करोति अत्थारं ।
मलयसमीरः अतिअत्थुडोऽपि अकार्षीत् किम् अक्कंतो ? ॥ (६)

अतिशय हळवो एवो पण मलयनो पवन कामदेवने सहायता करे छे अने फूलोने चूंटनारीओने य सहायता करे छे परंतु जो ए पवन वधेलो होत तो शुं करत ? अर्थात् मलयना साधारण पवनथी पण कामदेव अने मालणो ए बन्ने उत्तेजित थयां तो पछी जो ए पवन वधारे होत तो तो शुं थात ?

धनवति अहेल्लो, अवियं भणिते, गते अट्टट्टो ।
अज्झत्थो आगतके, अइणं गिरितटम्, अणंतं अवमाल्ये ॥१०॥

अहेल्लो ईश्वरः ।		अवुलं [illegible] ।
अवियं उक्तम् ।	यद्यप्येते त्रयोऽपि क्रियावाचिनस्तथापि	अणंतं निर्माल्यम् ।
अद्दो यातः ।		
अज्झत्थो आगतः ।		

त्यादिषु प्रयोगादर्शनाद्धात्वादेशेषु अस्माभिर्न पठिता इति अत्र निबद्धाः ।

एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

यथा—

अज्झत्थो अद्दो स किं अहेल्लो वि इय मए अवियं ।
अइणे वि जस्स रण्णो सिरे अणंतं व वुब्भए आणा ॥७॥ (१०)

अहेल–धनवान.	अविय–कह्युं–कहेलुं.
अद्द–गयो–गयेलो.	अज्झत्थ–आव्यो–आवेलो.
अइण–गिरिनो तट–पर्वतनी नीचेनो भाग.	अणंत–निर्माल्य–देवने चडेली वस्तु.

अविय–अद्द–अज्झत्थ

शं०–आ त्रणे शब्दो क्रियावाचक भूतकृदंत जेवा जणाय छे माटे आ शब्दोना मूळ धातुओने ज्यां आठमा अध्यायना चोथा पादमां बीजा घणा धात्वादेशो जणावेला छे त्यां साथे ज जणावी दीधा होत तो केम? आम करवाथी ग्रंथलाघव तो जरूर थात.

स०–ए त्रणे शब्दो क्रियावाचक भूतकृदंत जेवा छे ए खरुं अने तेना मूळ धातुओ बीजा धातुओ साथे जणावाय एवा पण खरा परंतु ए शब्दोना मूळ धातुओनो क्रियापद तरीकेनो प्रयोग अमारा जोवामां आव्यो नथी तेथी अमे व्याकरणमां धात्वादेशना प्रकरणमां तेमना मूळ धातुओनो निर्देश कर्यो नथी. किंतु ए शब्दोनो जेवो प्रयोग अमने मळ्यो छे तेवो ते आ संग्रहमां संग्रह्यो छे.

बीजे पण ज्यां आवी शंका उद्भवे त्यां बधे आ जातनुं समाधान समजवुं.

उदाहरण—

अज्झत्थो अद्दो सः किम् अहेल्लोऽपि इति मया अवियं ।
अइणेऽपि यस्य राज्ञः शिरसि अणंतं व उह्यते आज्ञा ॥ (७)

जे राजानी आण पर्वतकांठे पण शिवनिर्माल्यनी जेम माथे वहाय–चडावाय–छे ते धनवान पण राजा शुं आव्यो अने गयो?–अर्थात् एवा सत्ताधारी राजाओ पण नाशवंत छे–ए प्रमाणे में कह्युं. (१०)

आले अलग्गं, अलिणो विंचुअए, अंबुसू सरहे ।
अकुट्टं [1]अज्झासियं अंकिय-अवरुंडिया अ परिरंभे ॥११॥

अलग्गं कलङ्कारोपः ।
अलिणो वृश्चिकः ।
अंबुसू शरभः ।
अकुट्टं अध्यासितम् ।
अंकियं तथा अवरुंडियं परिरम्भः ।

'अवरुंडिअ'शब्दस्य पञ्चाक्षरस्याप्यर्थानुरोधात् त्र्यक्षरेषु पाठः अन्यथा द्विरर्थकीर्तनं स्यात् ।

अयं च यद्यपि क्रियाशब्दः–'अवरुंडइ' 'अवरुंडिज्जइ' 'अवरुंडिऊण' इत्यादिप्रयोगयोग्यश्च–तथापि पूर्वाचार्यैर्धात्वादेशेषु न पठितः इत्यस्माभिरपि तदनुरोधात् तत्राऽपठित्वेह निबद्धः ।

यथा—

आले अलग्गं, अलिणो वृश्चिके, अंबुसू शरभे ।
अकुट्टं अध्यासितम्, अंकिय-अवरुंडिया च परिरम्भे ॥ ११ ॥

अलग्ग–आळ–कलंकारोप.
अंबुसु–शरभ–एक प्रकारनो वनश्वापद.
अलिण–वींछी.
अकुट्ट–अध्यासित.

अंकिय
अवरुंडिय } परिरंभ–आलिंगन.

अवरुं॰ च

शंका॰–आ, पांच अक्षरनो शब्द छे छतां त्रण अक्षरवाळा शब्दो साथे शा माटे कह्यो ?

स॰–त्रण अक्षरवाळो 'अंकिय' अने पांच अक्षरवाळो 'अवरुंडिय' ए बन्ने शब्दो समान अर्थवाळा छे माटे साथे कहेतां ठीक पडे एम छे. जुदा जुदा कहेवा जईए तो जे अर्थ अहीं एकवार कहेवाई गयो तेने बीजीवार–फरीवार–कहेवो पडे अने एम अर्थकथननुं गौरव थाय.

'अवरुंडिय' शब्द क्रियासूचक छे माटे 'अवरुंडइ' 'अवरुंडिज्जइ' 'अवरुंडिऊण' एवा तेना क्रियादर्शी अनेक प्रयोगो बने छे. 'अवरुंडिय'मां मूळ धातु 'अवरुंड' जणाय छे एथी एने धात्वादेशो साथे जणाववो जोईए छतां पूर्वना देशी संग्रहकारोए ए 'अवरुंड'ने धात्वादेशरूपे नोंधेलो नथी माटे अमे पण एने धात्वादेशरूपे नथी जणाव्यो अने आ संग्रहमां मुक्यो छे.

---

१ अज्झसि–पा॰ ।

अकुट्ठकोवअंबुसु-अलिणाण भयम्मि केवलं अलग्गं ।
महिलाऽवरुंडियाओ बीहंति विवेअअंकिया मुणिणो ॥८॥ (११)
खग्गम्मि अणप्पो, अल्लुओ परिचिए, पसुम्मि अक्कोडो ।
कयलीइ असारा, आवणे अवारो अवारी य ॥१२॥

अणप्पो खड्गः । असारा कदली ।
अल्लुओ परिचितः । अवारो तथा अवारी आपणः ।
अक्कोडो छागः ।

यथा—

णिव ! मा अक्कोड-असार-अल्लुयं कुण अणप्पं इमिणा हि ।
भरिआ अरिकरिमुत्ताहिं दिसि अवारा विदिसि अवारीओ॥९॥ (१२)

उदाहरण—

अकुट्टकोपअंबुसु-अलिणाण भये केवलम् अलग्गं ।
महिलाअवरुंडियाओ बिभ्यति विवेकअंकिया मुनयः ॥ (८)

कोपयुक्त शरभ अने वींछीओथी बीवामां मात्र (डरपोकपणानुं) कलंक छे (त्यारे) स्त्रीना आलिंगनथी विवेकवाळा मुनिओ (पण) भय पामे छे.

खड्ग अणप्पो, अल्लुओ परिचिते, पशौ अक्कोडो ।
कदल्याम् असारा, आपणे अवारो अवारी च ॥ १२ ॥

अणप्प–खड्ग–खांडुं–तरवार. अल्लुअ–परिचित–परिचयवाळो–ओळखीतो.
अक्कोड–पशु–बकरो. असारा–केळ.
अवार, अवारी –आपण–बजार.

उदाहरण—

नृप ! मा अक्कोड-असार-अल्लुयं कुरु अणप्पं अनेन हि ।
भृता अरिकरिमुक्ताभिः दिशि अवारा विदिशि अवारीओ ॥ (९)

हे राजा ! तारा खांडाने बोकडानुं अने केळनुं परिचित न कर, कारण के ए खांडाए शत्रुओना हाथीओने मारीने तेमांथी मेळवेला मोतीओथी दिशानी बजारो अने विदिशानी बजारो भरी नाखी छे. अर्थात् हाथीओने हणनारुं एवुं तारुं खांडुं बोकडा के केळ ऊपर न चलाव.

मोरे अल्लल्लो, [1]कुक्कुडे अलंपो, अआलि दुद्दिणए ।
निन्नेहम्मि अअंखो, अज्झस्सं सवियं, अक्खए अणहं ॥१३॥

अल्लल्लो मयूरः ।

अलंपो कुक्कुटः ।

अआली दुर्दिनम् ।

'अआलि'इति इकारान्तो लुप्तविभक्त्यन्तो निर्देशः ।

अअंखो निःस्नेहः ।

अज्झस्सं आकृष्टम् ।

अयं धात्वादेशः—'अज्झस्सइ''अज्झसियं' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् —पूर्वाचार्यानुरोधात् त्विह निबद्धः।

अणहं अक्षतम् ।

यथा—

अणहो अआलिमत्त–अल्लल्लेसु वि तं अअंख ! पियपासं ।
गंतुमसहो अलंपो व्व अप्पं अज्झस्सइ त्ति पहियजणो॥१०॥(१३)

मोरे अल्लल्लो, कुक्कुटे अलंपो, अआलि दुर्दिनके ।
निःस्नेहे अअंखो, अज्झस्सं शपितम्, अक्षते अणहं ॥ १३ ॥

अल्लल्ल–मोर–मयूर.

अआलि–दुर्दिन–ऍली.

अज्झस्स–आक्रोश–शाप.

अलंप–कूकडो.

अअंख–स्नेह विनानो.

अणह–अक्षत–आखुं.

अआलि

आ, ह्रस्व इकारांत शब्द छे अने विभक्तिनो लोप करीने अहीं तेने बतावेलो छे. विभक्ति साथे बतावेलो होत तो 'अआली' एवो निर्देश थात.

अज्झस्स

'अज्झस्सइ' 'अज्झसियं' एवा अनेक प्रयोगो देखाय छे ए ऊपरथी एम जणाय छे के 'अज्झस्स' ए धात्वादेश छे परंतु **प्राचीन** देशीसंग्रहकारोए 'अज्झस्स'ने धात्वादेश तरीके जणावेलो नथी. तदनुसार अमे पण तेने धात्वादेश तरीके न जणावतां आ संग्रहमां लीधेलो छे.

उदाहरण—

अणहो अआलिमत्त–अल्लल्लेसु अपि त्वम् अअंख ! प्रियापार्श्वम् ।
गन्तुमसहः अलंपो इव आत्मानम् अज्झस्सइ इति पथिकजनः॥(१०)

'हे निःस्नेह ! ऍलीने लीधे मोरो मत्त थया छतां तुं आखो छे अर्थात् तने कशी असर नथी थई' (पोतानी) प्रिया पासे जवाने अशक्त एवो प्रवासी, ए प्रमाणे कूकडानी पेठे पोतानी जात ऊपर आक्रोश करे छे.

---

१ कुक्कुडो अ–पा० ।

अंजसं उज्जू, अद्दाओ मुकुरे, अंछियं च कड्ढिअए ।
असियं दत्ते, सवसे अप्पज्झो, अणवसरम्मि अत्थक्कं ॥१४॥

अंजसं ऋजु । | असियं दात्रम् ।
अद्दाओ दर्पणः । | अप्पज्झो आत्मवशः ।
अंछियं आकृष्टम् | अत्थक्कं अनवसरः ।

यथा—

अद्दायकराय तुमं अंजसमइ ! असियवंकभुमयाए ।
अंछियहियओ तम्मसि किं अत्थक्के अण्-अप्पज्झो ॥११॥(१४)

अकंदो आरक्खे, अंब-कडक्खेसु अंबिर-अवंगा ।
चंदे अमय-अमयणिग्गमा, य अद्दण्ण-अद्दणा विहुरे॥१५॥

अंजसं ऋजु, अद्दाओ मुकुरे, अंछियं च कृष्टके ।
असियं दात्रे, स्ववशे अप्पज्झो, अनवसरे अत्थक्कं ॥ १४ ॥

अंजस–ऋजु–सरळ. | अद्दाअ–दर्पण–मोढुं जोवानो काच.
अंछिय–खेंचेलुं–आंचकेलुं. | असिय–दातरडुं.
अप्पज्झ–स्ववश–स्वतंत्र. | अत्थक्क–अनवसर–अवसर नहि, अवसर विनानुं.

उदाहरण—

अद्दायकरया त्वम् अंजसमते ! असियवक्रभ्रुवा ।
अंछियहृदयः ताम्यसि किं अत्थक्के अन्–अप्पज्झो ॥ (११)

सरळ मतिवाळा हे ! हाथमां दर्पणवाळी अने दातरडानी पेठे वांकां भवांवाळी (स्त्री) वडे खेंचाएल हृदयवाळो तुं अनवसरे परवश थईने शा माटे खेद करे छे ?

अक्कंदो आरक्षे, आम्र–कटाक्षेषु अंबिर–अवंगा ।
चन्द्रे अमय–अमयणिग्गमा, च अद्दण्ण–अद्दणा विधुरे ॥ १५ ॥

---

१ अमयनि–पा० ।

अक्कंदो परित्राता ।

अंबिरं आम्रम् ।

अवंगो कटाक्षः ।

अमओ तथा अमयणिग्गमो चन्द्रः ।
'अमयणिग्गम'शब्दस्य 'अमृतान्निर्गमो यस्य' इति व्युत्पत्तौ सत्यामपि संस्कृतेष्वप्रसिद्धेर्देशीत्वम्

अद्दण्णो तथा अद्दणो आकुलः ।

यथा —

अंबिरअक्कंदाए मयणऽद्दण ! अमयणिग्गममुहीए ।
अमउग्गमम्मि खेल्लसु तरलअवंगच्छडाइ अद्दण्णा ! ॥१२॥ (१५)

मच्छम्मि अंडओ, अइरो आउत्तम्मि, अंबडो कढिणे ।
अलयं विद्दुमं, अडणी मग्गे, अलिया-अत्थयारिआ य सही ॥१६॥

अंडओ मत्स्यः ।
अइरो आयुक्तो ग्रामेशादिः ।
अंबडो कठिनः ।

अलयं विद्रुमः ।
कुटिलकेशवाचकस्तु अलकशब्दभव एव।

अक्कंद–रखवाळ.
अंबिर–आंबो.
अवंग–कटाक्ष.

अमय } –अमृतरूप छे,
अमयणिग्गम } जेमांथी अमृत निर्गमे छे–नीकळे छे ते–चंद्र

अद्दण्ण } –विधुर–आकुल.
अद्दण }

अमयणिग्गम

'जेमांथी अमृत नीकळे छे ते अमृतनिर्गम अर्थात् चंद्र' ए रीते 'अमयणिग्गम' शब्दनी व्युत्पत्ति करी शकाय एम छे छतां ए जातनो–'अमृतनिर्गम'नो 'चंद्र'–अर्थ संस्कृतोमां–संस्कृतकोशोमां प्रसिद्ध नथी माटे एने अहीं देशी तरीके बतावेलो छे.

उदाहरण—

अंबिरअक्कंदाए मदनअद्दण ! अमयणिग्गममुख्या ।
अमयउद्गमे खेलय तरलअवंगच्छटया अद्दण्णा ! ॥ (१२)

कामथी व्याकुळ थएला अने चपळ कटाक्षनी छटाथी आकुळ थएला (हे मानव !) तुं, चंद्रसमान मुखवाळी तथा आंबाने साचवनारी–आंबानी रखवाळण साथे चंद्र उगये खेल.

मत्स्ये अंडओ, अइरो आयुक्ते, अंबडो कठिने ।
अलयं विद्रुमम्, अडणी मार्गे, अलिया-अत्थयारिआ च सखी ॥१६॥

अंडअ–माछलुं.
अंबड–कठण.

अइर–आयुक्त–ग्रामेश–गामनो मुखी–गामनो अधिकारी वगेरे.
अलय–विद्रुम–परवाळुं.

अडणी मार्गः । | अलिया तथा अत्थयारिआ सखी ।

यथा—

कुण अंडअच्छि ! भणियाइं अत्थयारीण अंबडा किमसि ? ।
कामा-अहरा किं अलिए ! किं अडणीए स तुम्ह अलउट्टि !॥१३॥

अहरो अखमे, अजुओ सत्तच्छए, अज्झओ सइज्झम्मि ।
अवगणणाए अगिला-अवण्ण-अण्णत्ति-अग्गहणा ॥१७॥

अहरो असमर्थः ।
अजुओ सप्तच्छदः ।
अयम् 'अयुक्'शब्दभव इति न वाच्यम् । संस्कृते 'अयुक्पर्णः' इति दृष्टम् । यदि च पदैकदेशेन प्रयोगस्तदा सहृदयाः प्रमाणम् ।

अज्झओ प्रातिवेश्मिकः ।
अवगणणा—अवज्ञा तस्याम् अगिला, अवण्णं, अणत्ती, अग्गहणं इति चत्वारि पदानि ।

अडणी—मार्ग.

अलिया, अत्थयारिआ — सखी—सखी—मित्र.

अलय

जेनो अर्थ 'वांकडिया वाळ' छे ए 'अलय' शब्द तो संस्कृत 'अलक' उपरथी साधी शकाय एम छे माटे केशवाची ए 'अलय' शब्दने देशी न समजवो.

उदाहरण—

कुरु अंडअ-अक्षि ! भणितानि अत्थयारीण अंबडा किमसि ? ।
कामा-अहरा किम्-अलिए ! किं अडणीए स तव अलय-ओष्ठि !?॥(१३)

हे मीनाक्षि ! तुं सखीओनां कहेवां कर, कठण शा माटे थाय छे ? हे अली ! शुं गामना मुखीओ कामदेव जेवा रूपाळा छे ? हे प्रवालसमान होठवाळी ! मार्गमां (मार्ग ऊपर जे जाय छे) ते शुं तारो छे ?

अहरो अक्षमे, अजुओ सप्तच्छदे, अज्झओ सइज्झम्मि ।
अवगणनायाम् अगिला—अवण्ण—अण्णत्ति—अग्गहणा ॥१७॥

अहर—असमर्थ.
अज्झअ—पाडोशी.

अजुअ—सादडनुं वृक्ष.

अगिला, अवण्ण, अण्णत्ति, अग्गहण — अवगणना—अवज्ञा—तिरस्कार.

अजुअ

शं०—सादडना वृक्षने सात सात पांदडांनुं झुमखुं होय छे माटे तेनुं प्रसिद्ध नाम सप्तच्छद (सप्त—सात+छद—पांदडुं) छे. ए 'सप्तच्छद' माटे संस्कृतकोशोमां

यथा—

अजुअकुसुमे व्व कमले अगिला तीए विओअअहराए।
अज्झअ! ण्हाणे अवण्णं असणे अण्णत्ती सहीसु अग्गहणं॥१४॥(१७)
अयडो अंधंधू कूवे, अणड-अणाड-अविणयवरा जारे।
अविणयवईए अडया तहा अहव्वा अइयणा य॥१८॥

अयडो तथा अंधंधू कूपः।

'अयुक्' शब्द प्रचलित छे तो ए 'अयुक्' शब्द ऊपरथी आ 'अजुअ' शब्द न नीपजावी शकाय?

समा०—'सप्तच्छद' माटे संस्कृत कोशोमां 'अयुक्' नहि पण 'अयुक्पर्ण' शब्द प्रचलित छे. 'अयुक्' ऊपरथी 'अजुअ'ने साधी तो शकाय परंतु एकला 'अयुक्' ऊपरथी साधित थएला 'अजुअ' शब्दमां 'अयुक्पर्ण'नो भाव केवी रीते आवे? हवे जेम आखा पदने बदले अडधा पदथी पण काम चाले छे अर्थात् 'सत्यभामा' माटे 'भामा' शब्दनो पण प्रयोग पंडितो करे छे ए रीते 'अयुक्पर्ण' माटे पण 'अयुक्' शब्दनो प्रयोग पंडितो करता होय तो 'अयुक्' ऊपरथी 'अजुअ' शब्द आवी शके अने एनो अर्थ पण जळवाई रहे. परंतु आ निर्णय माटे तो पंडितो प्रमाणरूप छे, संग्रहकारो नहि.

उदाहरण—

अजुअकुसुमे इव कमले अगिला तस्याः वियोगअहराए।
अज्झअ! स्नाने अवण्णम्-अशने अण्णत्ती सखीषु अग्गहणं॥(१४)

हे पाडोशी! वियोगने लीधे असमर्थ बनेली ते(स्त्री)ने जाणे के सादडनुं फूल न होय एम कमल तरफ अणगमो छे, स्नान तरफ अरुचि छे, खावामां भाव नथी अने सखीओ तरफ पण तिरस्कार छे.

अयडो अंधंधू कूपे, अणड-अणाड-अविणयवरा जारे।
अविनयवत्याम् अडया तथा अहव्वा अइयणा च॥१८॥

अयड, अंधंधु } कूवो.

अणड, अणाड, अविणयवर } —जार—व्यभिचारी—पुरुष.

अडया, अहव्वा, अइयणा } —अविनयवती—असती—स्त्री.

'अन्धश्चासौ अन्धुश्च' इति विग्रहे शब्दभवः-अंधंधुशब्दः केवलं सः अन्धकूपवाची । अयं तु कूपमात्रवाची इतीह निबद्धः ।

ये त्वौणादिकम्-'अन्धन्धु'शब्दमिच्छन्ति तैरपि संस्कृते प्रयोगादर्शनादयं संग्राह्य एव ।

'अणड्डो अणाड्डो अविणयवरो त्रयोऽप्यमी जारार्थाः ।

"अविणयवई" [ ] इति द्रोणः ।

'अविनयवर' इत्यस्य व्युत्पत्तौ सत्यामपि संस्कृतेष्वप्रसिद्धेर्देशीत्वम् ।

अंधंधु

शं०-संस्कृतकोशोमां 'कूवा' अर्थनो सूचक 'अन्धु' शब्द प्रसिद्ध छे ए 'अन्धु' पदने 'अन्ध'नुं विशेषण लगाडीए तो अन्ध+अन्धु='अन्धान्धु' शब्द बने अने ते ऊपरथी अहींनो 'अंधंधु' शब्द न नीवडी शके ?

स०-ए रीते 'अंधंधु' शब्दने नीपजावी तो शकाय परंतु ए 'अंधंधु'नो अर्थ मात्र 'कूवो' नहीं थाय किंतु 'आंधळो कूवो' थाय त्यारे अहींनो 'अंधंधु' तो मात्र 'कूवा'ना अर्थनो सूचक छे अने ए ज अर्थमां ते देशी तरीके आ संग्रहमां नोंधलो छे.

वळी, **जे संग्रहकारो** 'अंधंधु' शब्दने 'अन्ध' अने 'अन्धु'ना समास द्वारा नथी साधता परंतु एने एक अखंड शब्द तरीके औणादिक समजे छे अने तेनो अर्थ 'कूवो' बतावे छे तेओए पण 'कूवा' अर्थवाळा ए औणादिक 'अंधंधु'ने देशी-संग्रहमां ज मूकवो जोइए, कारण के ए जातना 'अंधंधु' शब्दनो प्रयोग संस्कृतमां क्यांय देखातो नथी.

अविणयवर

द्रोण नामनो देशी संग्रहकार 'अविणयवर'ने बदले 'अविणयवई' शब्द माने छे.

शं०-संस्कृत 'अविनयवर' शब्द ऊपरथी आ 'अविणयवर' शब्द सहज रीते लई शकाय एम छे छतां तेने आ संग्रहमां केम नोंध्यो छे ? वळी, 'अविणयवर'ने ए रीते साधतां अर्थनी पण खामी नथी आवती. कारण के 'अविनय'नो बहुव्रीहि समास करतां तेनो अर्थ 'विनय विनानो' थाय अने जे माणस, विनयहीन माणसोमां 'वर'-श्रेष्ठ होय ते 'अविनयवर' कहेवाय अर्थात् 'अविनयवर' ऊपरथी ऊतरेलो 'अविणयवर' शब्द जार-व्यभिचारी-अर्थनो वाचक जरूर थई शके.

स०-वात बराबर छे परंतु संस्कृतकोशोमां 'अविनयवर' शब्दनी ए रीते प्रसिद्धि ज नथी माटे तेने देशीसंग्रहमां लेवो पड्यो छे.

एवं वक्ष्यमाणे अगुज्झहर–अचिरजुवइ–इत्यादावपि वाच्यम् ।

अयं च षडक्षरोऽप्यर्थानुरोधात् त्र्यक्षरेषूपात्तः । एवम् अडयणा–अण्णइय–अक्कसाल–अणुदवि–अणोलय–अणुअल्ल–आदिष्वपि वाच्यम् ।

अडया अहव्वा अडयणा त्रयोऽप्येते असतीवाचकाः ।

यथा—

अडए! सुणाहि अयडे अणाड–अडयणपिए सरसि काले ।
अंधंधु अविणयवर–अहव्वाठाणं तमित्थ अणडो! किं? ॥१८॥(१८)

अग्घाणो अण्णइओ तिस्तम्मि, हडे अडाड–अणुवा य ।
गोसम्मि अणिल्लं तह अणोलय–अणुदवि–अणुअल्ला ॥१९॥

'अगुज्झहर' अने 'अचिरजुवइ' वगेरे हवे पछी आवनारा शब्दोमां पण आ ज प्रकारनुं समाधान समजवुं एटले के—

अ – (नहीं) + गुह्य – (छानुं) + धर – (जीरवनार) – अगुह्यधर उपरथी अगुज्झहर एटले छानी वातने धरी–जीरवी–न शकनार अर्थात् छानी वातने कही देनार.

अ – (नहीं) + चिर – (लांबा समयनी) – युवति (जुवान स्त्री) – अचिरयुवति उपरथी 'अचिरजुवइ' एटले ताजी युवति–नवी स्त्री.

ए प्रकारे 'अगुज्झहर' अने 'अचिरजुवइ' वगेरे शब्दो उक्त संस्कृत शब्दो-द्वारा साधी शकाय एम छे छतां ते ते अर्थमां ते ते शब्दो संस्कृतकोशादिकमां प्रसिद्ध नथी माटे ज तेमने अहीं देशी तरीके गणाववा पडया छे.

'अविणयवर' शब्द छ अक्षरवाळो छे तो पण समान अर्थना प्रसंगने लीधे तेने अहीं त्रण अक्षरना शब्दो साथे गणावेलो छे.

'अडयणा' 'अण्णइय' 'अक्कसाल' 'अणुदवि' 'अणोलय' अने 'अणुअल्ल' वगेरे शब्दो संबंधे पण आ प्रकारनुं ज समाधान जाणवुं. अर्थात् ए बधा चार अक्षरवाळा शब्दो छे तो पण समान अर्थना कारणने लीधे तेमने अहीं त्रण अक्षरना शब्दो साथे नोंधेला छे.

उदाहरण—

अडए! शृणु अयडे अणाड–अडयणप्रियान् स्मरसि काले ।
अंधंधुं अविणयवर–अहव्वास्थानं त्वमत्र अणडो! किम्? ॥ (१५)

हे असति! सांभळ, तुं वखत आव्ये, व्यभिचारी पुरुष अने व्यभिचारिणी स्त्रीओने प्रिय एवा कूवाओने याद करे छे. हे व्यभिचारी पुरुष! जारपुरुष अने असतीओना स्थानरूप कूवाने तुं अहीं शा माटे याद करे छे?

अग्घाणो अण्णइओ तृप्तः, हठे अडाड–अणुवा च ।
गोसे अणिल्लं तथा अणोलय–अणुदवि–अणुअल्ला ॥१९॥

---

१ ब्भागमणं–पा० ।

अग्घाण–अण्णइयशब्दौ तृप्तार्थौ।
अण्णइओ दर्शनादावपि तृप्त उच्यते
तेन'अन्नचितः' इति व्युत्पत्तिर्नानुयोक्तव्या ।

अडाडो तथा अणुवो बलात्कारः ।
अणिल्लं, अणोलयं, अणुदवि, अणुअल्लं, एते चत्वारः प्रभातवाचकाः।

यथा—

मणं अणुवेण हरंतो अणुदविफुल्लारविंदमयरंदं ।
परिमलपाण–अग्घाणु व्व अणिल्लसमीरणो खिवइ ॥१६॥
रविणो अडाडखंडियतमरिउणो दंसणाऽमय–अण्णइआ ।
अलिणाएहि कमलिणी गाइ व्व अणोलए सुअणुअल्लं ॥१७॥(१९)

अग्घाण, अण्णइअ	–तृप्त–धराएलो.
अडाड, अणुव	–हठ–बलात्कार.
अणिल्ल, अणोलय, अणुदवि, अणुअल्ल	–प्रभात–सवारनो वखत.

अण्णइअ

संस्कृत अन्न+चित–'अन्नचित' शब्द ऊपरथी 'अण्णइअ' शब्द नीपजावी शकाय खरो परंतु ए रीते एने नीपजावीए तो एनो अर्थ 'अन्नथी पुष्ट' एटलो ज थाय त्यारे अहीं संग्रहेलो 'अण्णइअ' शब्द तो 'देखवाथी तृप्त' 'खावाथी तृप्त' 'सुंघवाथी तृप्त' ए रीते तृप्तिमात्रने सूचवे छे अने तेनो एवो अर्थ छे तेथी तेने अहीं देशी तरीके बताव्यो छे.

उदाहरण—

मनः अणुवेण हरन् अणुदविफुल्लारविन्दमकरन्दम् ।
परिमलपानअग्घाण इव अणिल्लसमीरणः क्षिपति ॥ (१६)
रवेः अडाडखण्डिततमोरिपोः दर्शनामृतअण्णइआ ।
अलिनादैः कमलिनी गायति इव अणोलये सुअणुअल्लं ॥ (१७)

बलात्कारे मनने हरतो अने जाणे के परिमलना पानथी तृप्त थएलो होय एवो प्रभातसमयनो पवन, सवारना खीलेला कमळना मकरंदने फंके छे.

अंधकारशत्रुने बलात्कारथी हणनार एवा सूर्यना दर्शनरूप अमृतथी तृप्त थएली कमलिनी, जाणे के भमराओना गुंजारवोने बाने प्रभातने समये सुप्रभातने गाती केम न होय?

अप्फुण्णं अहिसायं आपुण्णे, अवडओ य तिणपुरिसे ।
अवगूढं विलिए, खणरहिए अवरिक्क-अणरिक्का ॥२०॥

अप्फुण्णं तथा अहिसायं पूर्णम् ।

आक्रान्तवाचकस्तु 'अप्फुण्ण'शब्दः "क्तेन अप्फुण्णादयः" [सिद्धहे० ८-४-२५८] इति सिद्धः ।

अत्र च त्र्यक्षरप्रकरणेऽन्यैरन्येऽपि शब्दा उपात्ताः । ते चास्माभिः शब्दानुशासन एव साधिता इति नेह संगृहीताः ।

तथाहि-

'अच्छलं' अनपराध इति संस्कृतसमः ।
'अलसी' क्षुमा-इति 'अतसी'शब्दभवः ।

"अलाहि निवारणे" [सिद्धहे० ८-२-१८९] इति निपातेषूक्तः ।

तथा-

अग्घइ राजते । अण्हइ भुङ्क्ते । अहेसि आसीत् ।

अप्फुण्णं अहिसायं आपूर्णे, अवडओ च तृणपुरुषे ।
अवगूढं व्यलीके, क्षणरहिते अवरिक्क-अणरिक्का ॥२०॥

अप्फुण्ण, अहिसाय - आपूर्ण--भरपूर.
अवगूढ--अपराध.
अवडअ-घासनो पुरुष-ओडुं ।
अवरिक्क, अणरिक्क - क्षणरहित-अनवसर-जेने समय नथी एवो प्रवृत्तिथी भरेलो.

अप्फुण्ण

एक बीजो 'अप्फुण्ण' शब्द 'आक्रान्त' अर्थमां छे पण ते शब्दने तो अमे अमारा **सिद्धहेम** व्याकरणमां "क्तेन अप्फुण्णादयः" [८ । ४ । २५८] ए सूत्र द्वारा साधी बतावेलो छे.

शं०-आ त्रण अक्षरवाळा शब्दोना प्रकरणमां **बीजा** देशीसंग्रहकारोए नीचे जणावेला बीजा पण शब्दो नोंधी बताव्या छे:

अच्छल-अपराध नहि ते ।
अलसी-क्षुमा-अळसी ।
अलाहि-सर्युं-थयुं ।
अग्घइ-राजते-शोभे छे । **अण्हइ**-भुङ्क्ते-जमे छे । **अहेसि**-आसीत्-हतुं ।

अट्टइ कथति । अईइ गच्छति । अंचइ कर्षति ।

इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति ।

अथ 'अहिसाय'शब्दादारभ्य चतुरक्षराः—

अवडओ तृणपुरुषः ।

अवगूढं व्यलीकम्—अपराधः—इत्यर्थः ।

अवरिक्को तथा अणरिक्को क्षणरहितः निरवसरः—इति यावत् ।

अट्टइ—क्वथति—कढे छे—उकाळे छे—काढो करे छे। अईइ—गच्छति—जाय छे। अंचइ—कर्षति—खेंचे छे।

तो तमे आ शब्दोने केम न नोंधी बताव्या ?

स०—बीजा देशीसंग्रहकारोए नोंधेला उक्त शब्दो अमे अमारा व्याकरणमां ज बीजी रीते साधी बताव्या छे माटे ज अमे तेमने आ संग्रहमां लीधा नथी. जेमके;

'अच्छल' शब्द 'संस्कृतसम छे. 'छल' एटले अपराध अने अ+छल—एटले अनपराध. आ रीते 'अच्छल' शब्द नीपजावी शकाय एम छे.

'अलसी' शब्द संस्कृत 'अतसी' ऊपरथी लावी शकाय एम छे. एने अमे आठमा अध्यायमां ["अतसी—सातवाहने लः" ८ । १ । २११] साधी बताव्यो छे.

अलाहि [" अलाहि निवारणे " ८ । २ । १८९] एने निपातोमां कही बताव्यो छे.

'अग्घइ' वगेरे क्रियापदोमां आवेला अग्घ, अण्ह, अट्ट, अईइ अने अंच वगेरे धातुओ आठमा अध्यायमां धात्वादेशोनी साथे गणी बताव्या छे अने 'अहेसि' एवुं आखुं क्रियापद ज बीजा गणना 'अस्' धातु ऊपरथी साधी बताव्युं छे.

[अहेसि माटे जूओ – ८ । ३ । १६४]
[अग्घ ,, ,, ८ । ४ । १००]
[अण्ह ,, ,, ८ । ४ । ११०]
[अट्ट ,, ,, ८ । ४ । ११९]
[अईइ ,, ,, ८ । ४ । १६२]
[अंच ,, ,, ८ । ४ । १८७]

अहिसाय

प्रस्तुत गाथामां आवेला 'अहिसाय' शब्दथी चार अक्षरवाळा शब्दोनी शरूआत थाय छे.

यथा—

धणअप्फुण्णो कलअहिंसाओ अवडउ व्व सावगूढो सो ।
ता तस्स कहसु मं सहि ! अणरिक्कं अणु-अवरिक्कं पि ॥१८॥ (२०)
अण्हेअओ य भंते, खिन्नम्मि अवडियं, अणुइओ चणए ।
अंतोहुत्तं अहोमुहं, [1]अहिहाणं वण्णणाए य ॥२१॥

अण्हेअओ भ्रान्तः ।
अवडियं खिन्नम् ।
अणुइओ चणकः ।
अंतोहुत्तं अधोमुखम् ।

[2]अहिहाणं वर्णना ।
यद्यपि'अभिधान'शब्दः संस्कृतेऽपि दृश्यते, तथापि संस्कृतानभिज्ञ-प्राकृतज्ञंमन्यदुर्विदग्धजनाऽऽवर्जनार्थं संगृहीतः ।
एवमन्यत्रापि संस्कृतभवशब्दसंग्रहे न्यायोऽभ्यूह्यः ।

उदाहरण—

धनअप्फुण्णो कल-अहिंसाओ अवडउ व्व सावगूढो सः ।
तावत् तस्य कथय मां सखि ! अणरिक्कं अन्-अवरिक्कमपि ॥ (१८)

धनथी पूर्ण अने मधुर ध्वनि अथवा कलाओथी पूर्ण ते (पुरुष), ओडानी माफक सापराध छे तो हे सखि ! तुं मने तेना अवकाशनी अने निरवकाशनी वात कहेजे.

अण्हेअओ च भ्रान्ते, खिन्ने अवडियं, अणुइओ चणकः ।
अंतोहुत्तं अधोमुखम्, अहिहाणं वर्णनायां च ॥२१॥

अण्हेअअ–भ्रांत.
अवडिय–खिन्न
अणुइअ–'चणो' नामनुं धान्य.
अंतोहुत्त–अधोमुख–नीचुं मों. नीचा मुखवाळो.
अहिहाण–वर्णना–प्रशंसा.

अहिहाण

शं०–संस्कृत 'अभिधान' ऊपरथी आ 'अहिहाण' पद ऊतरी शके छे, अने अर्थमां पण कशो वांधो नथी आवतो छतां आने अहीं देशीसंग्रहमां शा माटे लीधुं ?

स०–जेओ संस्कृत नथी जाणता छतां पोते 'प्राकृतज्ञ' छे एवो फांको राखे छे एवा दोढडाह्या पंडितजनोने खुश करवा अहीं संस्कृतद्वारा नीपजावी शकाय एवा 'अहिहाण' शब्दने पण नोंध्यो छे.

बीजे स्थळे पण ज्यां आवुं आवे त्यां आ समाधान समजी लेवानुं छे.

---

१ अभिहाणं—पा० । २ अभिहाणं—पा० ।

यथा—

अंतोहुत्तो चिंतसि अहिहाणं तीइ वणियउत्त ! सया ।
अणुइयविक्कयणे अवडिओ य अण्हेअओ तओ तुमयं ॥१९॥ (२१)

अवहेयं अणुकंपे, अवत्थरा पायघा ११म्मि ।
अवलियं असच्चं, अरिहइ णूणं, अम्माइया य अणुगाए ॥२२॥

अवहेयं अनुकम्प्यम् । | अवलियं असत्यम् ।
अवत्थरा पादघातः । | अरिहइ 'नूनम्' इत्यर्थे ।
"अवहत्थरा" [ ] इत्यन्ये । | अम्माइया अनुमार्गगामिनी ।

यथा—

अम्माइयाइ दिण्णा-अवहेय ! तुह रे ! अवत्थरा अरिहइ ।
[1]ण-अवलियं जं जावयरसेण तं किसलिओ असोउ व्व ॥२०॥(२२)

उदाहरण—

अंतोहुत्तो चिन्तयसि अहिहाणं तस्या वणिकपुत्र ! सदा ।
अणुइयविक्कयणे अवडिओ च अण्हेअओ ततस्त्वकम् ॥ (१९)

हे वणिक्पुत्र ! तुं तेणीनी वर्णनाने नीचे मोंए सदा चिंतव्या करे छे तेथी तुं चणा वेचवामां खिन्न थयो छे अने भ्रांतिवाळो थयो छे.

अवहेयं अनुकम्प्ये, अवत्थरा पादघाते ।
अवलियं असत्यम्, अरिहइ नूनम्, अम्माइया च अनुगायाम् ॥२२॥

अवहेय–अवधेय–अनुकंपापात्र–अनुकंप्य. | अवत्थरा–पादघात–पगनो घा–पाटु.
अवलिय–असत्य–अवळुं. | अरिहइ–नूनम्–चोक्कस.
अम्माइया–अनुगा–पाछळ पाछळ चालनारी.

अवत्थरा

बीजा कोई देशीसंग्रहकार आ शब्दने बदले 'अवहत्थरा' शब्द नोंधे छे.

उदाहरण

अम्माइयाइ दत्ता अवहेय ! तव रे ! अवत्थरा अरिहइ ।
न अवलियं यत् यावकरसेन त्वं किसलितः अशोक इव ॥ (२०)

हे दयापात्र–गरीब बिचारा ! पाछळ चालनारीए तने खरेखर पाटु दीधी –मारी–छे अने तेथी तुं अलताना रस वडे (लाल रंगथी) एवो रंगाई गयो छे के केम जाणे नवां पांदडांवाळो अशोक हो ? ए खोटुं नथी.

---

१ णो–अव—पा० ।

अत्थुवडं भल्लाए, छीरे अलियारं, अवलयं गेहे ।
अवहट्टा गव्विवयए, अणुसूया णियडपसवाए ॥२३॥

अत्थुवडं भल्लातकम् । अवहट्टो गर्वितः ।
अलियारं दुग्धम् । अणुसूया आसन्नप्रसवा ।
अवलयं गृहम् ।

यथा—

जइ अलियारं वंछसि ता-अवलए रक्ख धेणुमणुसूयं ।
अवहट्ट ! अण्णहा सा मरिही अत्थुवडसंकुले रण्णे ॥२१॥ (२३)

अरिअल्ली सद्दूले, कड्ढणरज्जुम्मि अवयाणं ।
सिरचित्तपट्टियाए अणराहो, अइणियं च आणीए ॥२४॥

अरिअल्ली व्याघ्रः । अणराहो शिरसि चित्रपट्टिका ।
अवयाणं आकर्षणरज्जुः । अइणियं आनीतम् ॥

अत्थुवडं भल्लातके, क्षीरे अलियारं, अवलयं गेहे ।
अवहट्टो गर्वितके, अणुसूया निकटप्रसवायाम् ॥२३॥

अत्थुवड–भिलामुं.
अलियार–क्षीर–दूध.
अवलय–घर.
अवहट्ट–अपहृष्ट–गर्वित–अभिमानी.
अणुसूया–अनुसूता–तरतमां प्रसवनार–विंयानार.

उदाहरण—

यदि अलियारं वाञ्छसि तावत् अवलए रक्ष धेनुमणुसूयं ।
अवहट्ट ! अन्यथा सा मरिष्यति अत्थुवडसंकुले अरण्ये ॥ (२१)

हे गर्विष्ठ ! जो तुं दूधनी वांछा करतो हो तो तरतमां विंआय एवी गायने घरमां राख, नहीं तो भिलामाओथी गीच एवा अरण्यमां ते मरी जशे.

अरिअल्ली शार्दूले, कर्षणरज्जौ अवयाणं ।
शिरश्चित्रपट्टिकायां अणराहो, अइणियं च आनीते ॥२४॥

अरिअल्लि–शार्दूल–वाघ.
अवयाण–खेंचवानुं दोरडुं.
अणराह–माथा ऊपरनी चित्रपट्टिका–माथा ऊपर राखवानी चित्रनी पट्टी.
अइणिय–आणेलुं–लावेलुं.

१–हट्टो ग—पा० । २–हट्टमण्ण—पा० ।

यथा—

चालुक ! तमवगण्णइ दिसअणराहिअजसाण रायं जो ।
णरअरिअह्लि ! सकंठे अवयाणं अइणियं तेण ॥२२॥ (२४)

अहिविण्णा कयसावत्ता, दुद्दंतोसहे अलमलो य ।
अणुसुत्ती अणुकूले, अहोरणं उत्तरिज्जम्मि ॥२५॥

अहिविण्णा कृतसापत्न्या ।
अलमलो दुर्दान्तवृषभः ।
"अलमलवसहो इति सप्ताक्षरं नाम"
[ ] इति गोपालः ।

अणुसुत्ती अनुकूलः ।
अहोरणं उत्तरीयम् ।
'अवरिल्ल' शब्दस्तु उत्तरीयवाचकः
शब्दानुशासने साधित इतीह नोक्तः ।

उदाहरण—

चालुक्य ! त्वाम् अवगणयति दिशाअणराहिअ-यशः रागं यः ॥
नरअरिअह्लि ! स्वकण्ठे अवयाणं अइणियं तेन ॥ (२२)

हे चालुक्य ! हे पुरुषव्याघ्र ! दिशाओना माथा उपर चित्रपट्टी जेवा यशोऽनुरागने धरावनार एवा तारी जे कोई अवगणना करे छे तेणे पोताना गळामां खेंचवानुं दोरडुं आणेलुं छे अर्थात् ते, पोतानी मेळे गळाफांसो खाय छे.

अहिविण्णा कृतसापत्न्या, दुर्दान्तवृषभे अलमलो च ।
अणुसुत्ती अनुकूले, अहोरणं उत्तरीये ॥२५॥

अहिविण्णा—शोक्य.
अणुसुत्ति—अनुकूल.

अलमल—फाटेलो बळद-
आंकेलो मस्त सांढ.
अहोरण—ओढणुं-उत्तरीय वस्त्र.

अलमल

आने बदले 'अलमलवसह' एवुं सात अक्षरवाळुं नाम छे एवो गोपालनो मत छे.

अहोरण

'ओढणा' अर्थमां एक बीजो 'अवरिल्ल' शब्द छे परंतु आ शब्दने अमे शब्दानुशासनमां [उपरेः संव्याने-८ । २ । १६६ ।] साधी बताव्यो छे माटे अहीं नथी कह्यो.

१-विशा क-पा० ।

यथा—

[illegible] ! अणुसुत्ती कहं तुमं, मुंच मज्झ अवरिल्लं ।
मूढ ! तए परिहिअं अहिविण्णाइ अहोरणं इमं तीए ॥२३॥(२५)

अवडुअ-अवअण्णा उक्खलए, चीरीइ अरलाया ।
अइरिम्पो कहबंधे, कच्छावत्थम्मि अवअच्छं ॥२६॥

अवडुओ तथा अवअण्णो उदूखलम् । 'अवअण्णं' इत्यत्र तृतीयाक्षरं हकारं केचित् पठन्ति ।
अरलाया चीरी ।

अइरिम्प इति मकार-पकारसंयोगान्तः कथाबन्धार्थः ।
लिपिदोषापभ्रष्टास्तु पकारद्वयसंयोगं केचित् पठन्ति ।
अवअच्छं कक्षावस्त्रम् ।
"कक्षा" [ ] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

अलमलसम ! अणुसुत्ती कथं त्वम्, मुञ्च मम उपरितनम् ।
मूढ ! त्वया परिहितं अहिविण्णाइ अहोरणं इदं तया ॥(२३)

हे फाटेला बळद जेवा ! तुं केवी रीते अनुकूळ था, मारुं ओढणुं मूक-छोड, हे मूढ ! तें पहेर्युं छे शोक्यनुं ओढणुं अने तेणीए आ ओढणुं पहेर्युं छे.

अवडुअ-अवअण्णा उदूखले, चीर्याम् अरलाया ।
अइरिम्पो कथाबन्धे, कक्षावस्त्रे अवअच्छं ॥२६॥

अवडुअ, अवअण्ण — उखलो.

अइरिम्प—कथाबंध—हकीकतनी गुंथणी.

अरलाया—चीरी—एक प्रकारनुं चार इंद्रियवाळुं झीणुं जीवडुं—जे रात्रीमां गणगण करे छे पण देखातुं नथी.

अवअच्छ—अवकक्ष—कक्षावस्त्र—कछोटो—काछडो—काछडी.

अवअण्ण

आने बदले कोई बीजा देशीसंग्रहकारो 'अवहण्ण' शब्द बतावे छे एटले

१—अवा उ-पा० । २—अवो उ—पा० । ३—अत्रं-पा० ।

यथा—

अवअण्णघडणं अवड्डुअकंडणं अवअच्छमित्तपरिहाणं ।
अरलायगुंजिरणिउज्झवसणं इय तुह रिऊणं अइरिम्पो ॥२४॥(२६)

अक्खलियं पडिफलिए, अलीसओ सागरुक्खम्मि ।
अहिरीओ विच्छाए, अग्गक्खंधो रणग्गधुरा ॥२७॥

अक्खलियं प्रतिफलितम् ।	अहिरीओ विच्छायः ।
अलीसओ शाकवृक्षः ।	अग्गक्खंधो रणमुखम् ।

'अवअण्ण'मां त्रीजो अक्षर 'अ' नथी पण 'ह' छे एम तेओ कहे छे.

अइरिम्प

'कथाबंध' अर्थवाळा आ शब्दमां छेडे 'म्' अने 'प' नो संयोग छे ए ध्यानमां राखवानुं छे. लिपिना दोषने लीधे शुद्ध वाचनमां भ्रष्टता पामेला **केटलाक** तो 'अइरिम्प' ने बदले 'अइरिप्प' नोंधे छे. अर्थात् छेडे बे 'प' नो संयोग बतावे छे.

अवअच्छ

बीजा देशीसंग्रहकारो आनो अर्थ 'कक्षा' बतावे छे.

उदाहरण—

अवअण्णघटनम् अवड्डुअकण्डनम् अवअच्छमात्रपरिधानम् ।
अरलायगुञ्जनशीलनिकुञ्जवसनम् इति तव रिपूणां अइरिम्पो ॥(२४)

तारा शत्रुओनी रहेणीकरणी संबंधी हकीकतनी कथा आ प्रमाणे छेः ऊखला घडवा-बनाववा, ऊखलामां खांडवुं, मात्र काछडो पहेरवो अने चीरीओथी गुंजायमान कुंजमां रहेवुं.

अक्खलियं प्रतिफलिते, अलीसओ शाकवृक्षे ।
अहिरीओ विच्छाये, अग्गक्खंधो रणाग्रधुरा ॥२७॥

अक्खलिय—आस्खलित-प्रतिफलित-प्रतिबिंबित-पडछंदो.	अलीसअ—सागनुं झाड.
अहिरीअ—अह्रीक-विच्छाय-कांतिरहित-निस्तेज.	अग्गक्खंध—अग्रस्कन्ध-रणमुख-युद्धस्थळनो आगलो भाग.

यथा—

अग्गक्खंधपलायणअहिरीया कुमरवाल ! तुह रिउणो ।
ओ बीहन्ति अलीसयणिउंजअवखलियअप्पसद्दे वि ॥२५॥(२७)

अण्णमयं पुणरुत्ते, अंगालियं उच्छुसयलम्मि ।
अवरोहो अवराहो अ कडीइ, अवालुया सिक्के ॥२८॥

अण्णमयं पुनरुक्तम् । अवरोहो तथा अवराहो कटी ।
अंगालियं इक्षुखण्डम् । अवालुया सृक्कः ओष्ठपर्यन्तः ।

यथा—

अण्णमयं अंगालियरसणेण अवालुया फुडं फुडइ ।
इय अवराहिणि ! अहरं अवरोहठिया तुह पियामो ॥२६॥(२८)

उदाहरण—

अग्गक्खंधपलायनअहिरीया कुमारपाल ! तव रिपवः ।
उत बिभ्यति अलीसयनिकुञ्जअक्खलियअल्पशब्देऽपि ॥(२५)

हे कुमारपाल ! तुं जो, युद्धस्थळने मोखरेथी पलायन करी गयेला माटे ज निस्तेज थयेला एवा तारा शत्रुओ, सागना निकुंजमां पडतो पडछंदानो थोडो शब्द थतां पण डरे छे.

अण्णमयं पुनरुक्ते, अंगालियं इक्षुशकले ।
अवरोहो अवराहो च कट्याम्, अवालुया सृक्के ॥२८॥

अण्णमय—पुनरुक्त–वारंवार.
अंगालिय—शेरडीनो कटको–शेरडीनी कातळी.
अवरोह, अवराह—कटी–केड.
अवालुया—सृक्क–बन्ने होठना अंदरना छेडाना भाग–अवाळु.

उदाहरण—

अण्णमयं अंगालियरसनेन अवालुया स्फुटं स्फुटति ।
इति अवराहिणि ! अधरं अवरोहस्थिताः तव पिबामः ॥(२६)

शेरडीनी कातळीने वारंवार चूसवाथी अवालुओ स्फुटपणे फूले छे–दुखवा आवे छे–माटे कडवाळी हे ! तारी केड ऊपर बेठेला अमे तारा अधरने पिए छिए–चूसिए छिए.

---

१ अजम–पा० ।

पूरम्मि अग्गवेओ, अहियारो लोगजत्ताए ।
चोरे अदंसणो, कविकच्छुए अप्पगुत्ता य ॥२९॥

अग्गवेओ नदीपूरः । | अदंसणो चौरः ।
अहियारो लोकयात्रा । | अप्पगुत्ता कपिकच्छूः ।

यथा–

सरियाण अग्गवेओ अदंसणा तह य अप्पगुत्ता य ।
दूमन्ति झत्ति लोयं अहियारविरोहिणो हि खला ॥२७॥(२९)

अवगदं उरम्मि, दिट्ठे अज्झासियं, चंचले अणेकज्झो ।
गहभयरुण्णे अहिसियं, अवहुसं उक्खलाइम्मि ॥३०॥

अवगदं विस्तीर्णम् । | अहिसियं ग्रहशङ्कारुदितम् ।
अज्झसियं दृष्टम् । | अवहुसं उदूखलादि शूर्पप्रायमुपकरणजातम् ।
अणेकज्झो चञ्चलः ।

पूरे अग्गवेओ, अहियारो लोकयात्रायाम् ।
चौरे अदंसणो, कपिकच्छ्वाम् अप्पगुत्ता च ॥२९॥

अग्गवेअ—अग्रवेग-पूर-नदीनुं पूर. | अहियार-अधिकार-लोकयात्रा-लोकव्यवस्था.
अदंसण—अदर्शन-चोर. | अप्पगुत्ता—आत्मगुप्ता-कपिकच्छु-कौंवच.

उदाहरण—

सरिताम् अग्गवेओ अदंसणा तथा च अप्पगुत्ता च ।
दूयन्ते झटिति लोकम् अहियारविरोधिनो हि खलाः ॥(२७)

नदीओनुं धसमसतुं पूर, चोरलोको अने कौंवचनो छोड ए बधा, लोकने झट दूणे छे–दूमे छे–दुःखी करे छे. कारण के खल लोको, लोकयात्राना विरोधी होय छे.

अवगदं उरौ, दृष्टे अज्झसियं, चञ्चले अणेकज्झो ।
ग्रहभयरुदिते अहिसियं, अवहुसं उदूखलादौ ॥३०॥

अवगद—विस्तारवाळुं-पहोळुं. | अज्झसिय—देखेलुं.
अणेकज्झ—अनेकध्य-चंचल-चपळ. | अहिसिय—ग्रहना भयथी रोवुं-राहु केतु वगेरे ग्रहोनी शंकाथी रोवुं.
अवहुस—ऊखळो सूपडुं वगेरे अने एनी जेवुं बीजुं उपकरण-चालणी सुंडलो कथरोट वगेरे उपकरण.

यथा—

चईय अवहुसकम्मं कामग्गहअहिसियं कुणंतीए ।

अज्झसियं अणेकज्झं अवगद्णयणाइ संभरिमो ॥२८॥(३०)

अब्भायत्तो पच्चागयम्मि, अब्भक्खणं अजसे ।

कावालिए अगहणो, अंगुत्थलं अंगुलीयम्मि ॥३१॥

अब्भायत्तो प्रत्यागतः । | अब्भक्खणं अकीर्तिः ।
"अब्भायत्तो पश्चाद्गतः" [ ] इति तु गोपालः । | अगहणो कापालिकः । | अंगुत्थलं अङ्गुलीयम् ।

यथा—

अब्भक्खणं अगणंता विमुक्कअंगुत्थलाइआहरणा ।

अगहणवेसा रणओ अब्भायत्ता भमंति तुह रिउणो ॥२९॥(३१)

उदाहरण—

त्यक्त्वा अवहुसकर्म कामग्रहअहिसियं कुर्वन्त्या ।

अज्झसियं अणेकज्झं अवगद्नयनया संस्मरामः ॥(२८)

ऊखळो सूपडुं वगेरेना करवाना कामने छोडीने कामदेवरूपग्रहनी आशंकाथी रोककळ करती अने पहोळी आंखोवाळी एवी तरुणीए जोएला कोई एक चंचळ पुरुषने अमे संभारिए छिए.

अब्भायत्तो प्रत्यागते, अब्भक्खणं अयशसि ।

कापालिके अगहणो, अंगुत्थलं अंगुलीये ॥३१॥

अब्भायत्त—अभ्यावृत्त—पाछो वळेलो. अब्भक्खण—अभ्याख्यान—अयश—अकीर्ति.
अगहण—अग्रहण—कापालिक—वाममार्गी. अंगुत्थल—अङ्गुष्ठल—आंगळीनी वींटी.

अब्भायत्त

'अब्भायत्त' शब्दनो अर्थ 'पाछो गएलो' छे एम गोपालनो मत छे.

उदाहरण—

अब्भक्खणं अगणयन्तः विमुक्तअंगुत्थलादिआभरणाः ।

अगहणवेषाः रणतः अब्भायत्ता भ्रमन्ति तव रिपवः ॥(२९)

रणथी पाछा वळेला एवा तारा शत्रुओ पोतानी अकीर्तिने नहि गणकारता, वींटी वगेरे आभरणोने तजी दीधेला अने वाममार्गिनो वेष धारण करता भम्या करे छे.

१–इयमव–पा० ।

उच्छुयदंतवणछणे अवयारो, अवहडं मुसले ।
अंगुलिणी फलिणीए, अहिसंधी पुणःपुणक्करणे ॥३२॥

अवयारो माघ्यामुत्सवविशेषो यस्मिन् इक्षुदन्तधावनाद्याचारः क्रियते ।
अवहडं मुसलम् ।

अंगुलिणी प्रियङ्गुः ।
अहिसंधी पौनःपुन्यम् ।

यथा—
अंगुलिणिसामलेहिं अवहडदसणेहिं कुंजरिंदेहिं ।
अहिसंधिउच्छुअसणे को अवयारे वि कुणइ पडिसिद्धिं ॥३०॥(३२)

अहिवण्णं पिंजरए, पायत्ताणम्मि अद्धजंघा य ।
अंकाभरणे मोत्तियरयणा अज्झोल्लिया णाम ॥३३॥

अहिवण्णं पीतरक्तम् ।
अद्धजंघा मोचकाख्यं पादत्राणम् ।

अज्झोल्लिया क्रोडाभरणे मौक्तिकरचना ।

इक्षुकदन्तपवनक्षणे अवयारो, अवहडं मुसले ।
अंगुलिणी फलिन्याम्, अहिसंधी पुनःपुनःकरणे ॥३२॥

अवयार— माघी पूनमनो एक उत्सव के जेमां शेरडी द्वारा दातण करवानो अने एवो बीजो आचार करवामां आवे छे.

अवहड—मुसळ-सांबेलुं.
अंगुलिनी—फलिनी-प्रियंगु-कांग.
अहिसंधि—अभिसन्धि-वारंवार करवुं-फरी फरीने करवुं.

उदाहरण—
अंगुलिणिश्यामलैः अवहडदशनैः कुञ्जरेन्द्रैः ।
अहिसंधिइक्षुअशने कः अवयारेऽपि करोति प्रतिसिद्धिम् ॥(३०)

कांगना छोड जेवा श्याम अने मुसल जेवा लांबा दांतवाळा गजेंद्रोनी साथे-मोटा मोटा हाथीओनी साथे ज्यारे शेरडीने वारंवार खावानो प्रसंग आवे छे त्यारे एटले माघीपूनमना उत्सवने प्रसंगे पण, वारंवार शेरडी खावामां कोण स्पर्धा करे?

अहिवण्णं पिञ्जरके, पादत्राणे अद्धजंघा च ।
अङ्काभरणे मौक्तिकरचना अज्झोल्लिया नाम ॥३३॥

अहिवण्ण—अधिवर्ण—लालपीळुं-हरताळना रंग जेवुं.
अज्झोल्लिया—क्रोड-खोळा-ना आभरण ऊपर मोतिओनी विशेष प्रकारनी रचना.

अद्धजंघा—अर्धजङ्घा-मोचक-मोजां नामनुं पगरखुं-पगनुं रक्षकसाधन.

यथा—

घुसिणाहिवण्णियाओ अज्झोल्लियभूसियाउ जाउ पुरा ।
तुह रिउवहूउ ताओ भमंति चइयऽद्धजंघियाउ वणे ॥३१॥(३३)
अइहारा विज्जू, सण्णियं अद्धक्खियं, असंगयं वत्थे ।
अद्धक्खणं पडिक्खणं, अवत्तयं तह विसंठुलयं ॥३४॥

अइहारा विद्युत् ।	अद्धक्खणं प्रतीक्षणम् ।
अइराहा इति तु 'अचिराभा'शब्दभवः ।	"परीक्षणम्" [ ] इति केचित् ।
अद्धक्खियं संज्ञाकरणम् ।	अवत्तयं विसंस्थुलम् ।
असंगयं वस्त्रम् ।	

उदाहरण—

घुसृणअहिवण्णियाओ अज्झोल्लियभूषिताः याः पुरा ।
तव रिपुवध्वः ता भ्रमन्ति त्यक्तअद्धजंघियाउ वने ॥ (३१)

तारा शत्रुओनी वहूओ जेओ पहेलां केसर चोपडीने लालपीळी थई शोभती हती अने जेमनां छाती ऊपर पहेरवानां आभरणोमां मोतिओनी खास प्रकारनी रचना करवामां आवती हती तेओ पगरखां–पगनां रक्षक–मोजां–छोडी दईने आजकाल वनमां रखडे छे.

अइहारा विद्युत्, संज्ञितम् अद्धक्खियं, असंगयं वस्त्रे ।
अद्धक्खणं प्रतीक्षणम्, अवत्तयं तथा विसंस्थुलकम् ॥३४॥

अइहारा—वीजळी.	अद्धक्खिय—अर्धाख्यात–सान करवी–संकेत करवो–निशान करी समझाववुं.
असंगय—अंशुकक–वस्त्र.	अद्धक्खण— अर्धक्षण–वाट जोवी-प्रतीक्षा करवी.
अवत्तय–अव्यक्तक—बराबर नहि–आडुं अवळुं.	

अइहारा

आने बदले 'वीजळी' अर्थमां एक बीजो 'अइराहा' शब्द छे. संस्कृत 'अचिराभा' ऊपरथी तेनी व्युत्पत्ति थई शके एम छे. अचिर+(लांबा वखत सुधी न टके एवी) आभा–कांति जेनी छे ते अचिराभा अर्थात् वीजळी: माटे अहीं 'अइराहा'ने नोंध्यो नथी.

अद्धक्खण

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ 'परीक्षण–पारखवुं' करे छे.

१–चाउ अ–पा० । २ ताउ भ–पा० ।

यथा—

अइहारुज्जोए णं कस्स वि अद्धक्खिणएण चलिया सि ।
सहि ! कुण अद्धक्खणयं अवत्तयं असंगयं च संठवसु ॥३२॥(३४)

कंचीइ अंतरिज्जं, अहिक्खणं तह उवालंभे ।
अंतीहरी अ दूईइ, दिसाए अक्खवाया वि ॥३५॥

अंतरिज्जं कटीसूत्रम् ।	अंतीहरी दूती ।
अहिक्खणं उपालम्भः ।	अक्खवाया दिक् ।
"अभीक्ष्णम्" [ ] इत्यन्ये ।	

यथा—

आलि ! गलियंतरिज्जे ! अहिक्खणं तस्स मे कहंतीए ।
उवगरियं अंतीहरि ! किं अक्खवाया पुलोएसि ? ॥३३॥(३५)

उदाहरण—

अइहारोद्योते कस्यापि अद्धक्खिणएण चलिताऽसि ।
सखि ! कुरु अद्धक्खणयं अवत्तयं असंगयं च संस्थापय ॥ (३२)

तुं वीजळीना प्रकाशमां कोईना पण संकेतथी चाली नीकळी छे. हे सखि ! तुं वाट जो अने तारा आडाअवळा वस्त्रने ठीक कर.

काञ्च्यां अंतरिज्जं, अहिक्खणं तथा उपालम्भे ।
अंतीहरी च दूत्याम् , दिशायां अक्खवाया अपि ॥३५॥

अंतरिज्ज—अन्तरीय–कटीसूत्र–कणदोरो –कंदोरो.	अहिक्खण—उपालंभ–ओळंभो–ठपको.
अंतीहरी—अन्तिकहरी–दूती–संदेशो लई जनारी.	अक्खवाया—दिशा.

अहिक्खण

बीजा संग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ 'अभीक्ष्ण' अर्थात् 'वारंवार' करे छे.

उदाहरण—

आलि ! गलितान्तरिज्जे ! अहिक्खणं तस्य मम कथयन्त्या ।
उपकृतं अंतीहरि ! किम्–अक्खवाया प्रलोकयसि ? ॥ (३३)

सरी पडेला कंदोरावाळी हे सखि ! तेने ठपकानुं वचन कहेती एवी तें, मारो उपकार कर्यो. हे दूति ! तुं दिशाओ तरफ शुं जुए छे ?

अवरिज्जो अदुइज्जे, कोवे अहियलं अवलुया य ।
अवठंभो तंबोले, विरहे अवहाय-अवयारिया ॥३६॥

अवरिज्जो अद्वितीयः ।
अहियलं अवलुया च कोपः ।
अवठंभो ताम्बूलम् ।

अवहाओ तथा अवयरिओ विरहः ।
अयं च पञ्चाक्षरोऽप्यर्थानुरोधाच्चतुर-क्षरेषु निबद्धः । एवमुत्तरत्रापि ।

यथा—

अवठंभे अहियलो कमलेऽवलुया तीइ हवइ अवहाए ।
सुहयावरिज्ज ! तुह पुण अवयरिए होइ किं ति ण हु मुणिमो ॥२४॥(३६)
अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया य ताविच्छे ।
अंबसमी-अवसमिया तिम्मिअपरिउसियकणिकाए ॥३७॥

अवरिज्जो अद्वितीये, कोपे अहियलं अवलुया च ।
अवठंभो ताम्बूले, विरहे अवहाय-अवयरिया ॥३६॥

अवरिज्ज—अपरीय-अद्वितीय.
अवठंभ—तंबोळ-नागरवेलनुं पान.

अहियल, अवलुया —कोप-चीड.
अवहाय, अवयरिअ —विरह-वियोग.

अवयरिय

आ शब्द पांच अक्षरनो छे छतांय अर्थनी समानताने लीधे चार अक्षर-वाळा 'अवहाय' शब्दनी साथे बतावेलो छे.

उदाहरण—

अवठंमे अहियलो कमले अवलुया तस्या भवति अवहाय ।
सुभगअवरिज्ज ! तव पुनः अवयरिए भवति किमिति न खलु मन्यामहे (३४)

विरह होय छे त्यारे तेणीने तंबोळ तरफ कोप थाय छे अने कमळ तरफ चीड थाय छे. हे अद्वितीय सुभग ! विरह होय छे त्यारे वळी तने शुं थाय छे ए अमे जाणता ज नथी. अथवा तने शुं नथी थतुं ए अमे ज जाणिए छिए.

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया च तापिच्छे ।
अंबसमी-अवसमिया स्तीमितपर्युषितकणिकायाम् ॥३७॥

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया च तापिच्छम् ।

अंबसमी तथा अवसमिया स्तीमित-पर्युषितकणिका ।

'अंबसमी' इत्यत्र सकार-मकारयो-र्व्यत्यये 'अंबमसी' इति केचित् पठन्ति । तत्र केषांचिद् भ्रमोऽभ्रमो वेति बहुदृश्वान एव प्रमाणम् ।

यथा-

अंजणियरुइं कण्हं अंजणइसियालयाहरे दट्ठुं ।
मुच्चइ गोववहूए अंबसमी अद्धपिक्का वि ॥३५॥
वियलंतबाहकज्जलकलुसियअवसमियपिंडयं पइणो ।
अंजणईससवण्णं पाहिज्जं किज्जइ वहूए ॥३६॥

अत्र केचित्-

अंजणिआ अंजणईस अंजणइसिआ	-तमालनुं झाड.	अंबसमी अवसमिया	-पलळेली अने वासी-ताजी नहि-कणक-लोट-आटो.

अंबसमी

केटलाक संग्रहकारो 'अंबसमी'ने बदले 'स' अने 'म' ने उलटा करीने 'अंबमसी' एवुं नोंधे छे. 'अंबसमी' अने 'अंबमसी' आ बन्नेने नोंधनाराओमां कोनुं नोंधलुं खरुं छे अने कोनुं खोटुं छे ते माटे बहुद्रष्टाओ ज प्रमाण गणाय.

उदाहरण—

अंजणियरुचिं कृष्णं [illegible]यालतागृहे दृष्ट्वा ।
मुच्यते गोपवध्वा अंबसमी अर्धपक्वा अपि ॥ (३५)
[illegible]ज्जलकलुषित-अवसमियपि[illegible]कं पत्युः ।
अंजणईससवर्णं पाथेयं क्रियते वध्वा ॥ (३६)

तमाललताना बनेला घरमां तमाल जेवी कांतिवाळा कृष्णने जोईने गोपनी स्त्री-गोपी, पलळेली अने वासी कणकने अडधी पाकेली छे तो पण छोडी दे छे.

वहू पोताना पति-धणी-माटे, (तेनो विरह थवानो होवाथी) गळता आंसुओना काजळथी मेला थयेला एवा तथा पलळेली अने वासी कणकना पींडामांथी तमाल जेवा वर्णवाळुं-काळुं-भातुं करे छे.

शं०-केटलाक संग्रहकारो, आ चार अक्षरवाळा शब्दोनी नोंधमां नीचे जणावेला आ शब्दो, वधारे नोंधे छेः

१-[illegible]-पा० ।

"अच्छोडणं मृगया ।
अलिंजरं कुण्डम् ।
अमिलायं कुरण्टककुसुमम् ।
अच्छभल्लो ऋक्षः" [ ] इत्यपि संगृह्णन्ति । तत् संस्कृतभवत्वादस्माभिर्नोक्तम् । यस्तु "अच्छभल्लो यक्षः" [ ] इत्याह तद् बहुभिरनुक्तत्वादस्माभिरुपेक्षितम् ।

तथा–
अइच्छइ, अकुसइ– गच्छति ।
अवक्खइ–पश्यति ।
अप्पाहइ–संदिशति ।
अक्खोडइ–असिं कोशात् कर्षति ।
अब्भिडइ–संगच्छते ।
अग्घाडइ, अग्घवइ, अंगुमइ–पूर्यते ।
अडुक्खइ–क्षिपति ।
अवहेइ-रचयति ।
अवुकइ–विज्ञपयति ।
अणच्छइ, अयंछइ–कर्षति ।
अल्लत्थइ–उत्क्षिपति ।
एते धात्वादेशेषु शब्दानुशासनेऽस्माभिरुक्ता इति नेहोपात्ताः ।

अच्छोडण—मृगया–शिकार.
अलिंजर—कुंडुं.
अमिलाय—कुरंटकनुं फूल.
अच्छभल्ल—रींछ.

अच्छभल्ल

कोई **संग्रहकार** 'अच्छभल्ल'नो अर्थ 'यक्ष' बतावे छे पण ते अर्थ, घणा संग्रहकारोए नथी कह्यो तेथी अमे तेने जतो कर्यो छे.

धातु—
अइच्छ–अइच्छइ, अकुस–अकुसइ –गच्छति–जाय छे.
अक्खोड-अक्खोडइ-असिं कोशात् कर्षति –म्यानमांथी तरवार खेंचे छे.
अब्भिड–अब्भिडइ–संगच्छते–समागम करे छे–भेटे छे.
अडुक्ख–अडुक्खइ–क्षिपति–फेंके छे.
अवह–अवहेइ–रचयति–रचे छे.
अवुक–अवुकइ–विज्ञपयति–वीनवे छे.
अवक्ख–अवक्खइ–पश्यति–जूए छे.
अप्पाह–अप्पाहइ–संदिशति–संदेशो दे छे.
अग्घाड–अग्घाडइ, अग्घव–अग्घवइ, अंगुम–अंगुमइ –पूरयति–पूरे छे.
अणच्छ–अणच्छइ, अयंछ–अयंछइ –कर्षति–खेंचे छे.
अल्लत्थ–अल्लत्थइ–उत्क्षिपति–उंचे फेंके छे–उलाळे छे.

आ शब्दो आ संग्रहमां केम नथी आव्या ?

स०—आमांना पेलां चार नामो तो संस्कृत ऊपरथी उपजावी शकाय एम छे माटे अहीं तेनी नोंध करवी जरूरी नथी. ए पछीनां बधां क्रियापदो छे अने तेमां ऊपर दर्शावेला जे जे मूळ धातु वपराया छे ते दरेकनी नोंध अमे अमारा शब्दानुशासनमां करेली छे. जेमके;

---

१ बहुभिरुपेक्षि–पा० ।

न च धात्वादेशानां देशीषु संग्रहो युक्तः । सिद्धार्थशब्दानुवादपरा हि देशी, साध्यार्थपराश्च धात्वादेशाः । ते च त्यादि-तुम्-तव्यादिप्रत्ययैर्बहुरूपाः संग्रहीतुमशक्या इति ।

अइच्छ, अकुस	[८ । ४ । १६२ ।]	अडुक्ख	[८ । ४ । १४३ ।]
अवक्ख	[८ । ४ । १८१ ।]	अवह	[८ । ४ । ९४ ।]
अप्पाह	[८ । ४ । १८० ।]	अवुक्क	[८ । ४ । ३८ ।]
अक्खोड	[८ । ४ । १८८ ।]	अणच्छ, अयंछ	[८ । ४ । १८७ ।]
अब्भिड	[८ । ४ । १६४ ।]	अल्लत्थ	[८ । ४ । १४४ ।]
अग्घाड, अग्घव, अंगुम	[८ । ४ । १६९ ।]		

आ कारणथी आ धातुओने अहीं फरी नोंधवानी जरूर नथी.

वळी, अहीं देशीशब्दोना संग्रहमां धातुओना आदेशोनो संग्रह करवो उचित नथी. देशीसंग्रहमां तो ते ज शब्दो नोंधवाना होय जेओनो अर्थ सिद्धरूप होय अर्थात् जेमनो अर्थ अनादिप्रवृत्तसंकेत सिद्ध ज होय अने जेमनी व्युत्पत्तिनो तो पत्तो ज न लागतो होय एवा सिद्ध अर्थवाळा शब्दो ज आ संग्रहमां आववा योग्य छे.

तथा, वर्तमान वगेरे भिन्न भिन्न काळना अने कृदंतना प्रत्ययो लागतां एक ज धातुनां जुदां जुदां रूपो थाय छे अने तेमां अर्थविशेषता पण आवे छे. जेमनो अर्थ सिद्धरूप-एकरूप-ज होय तेमां एवी रूपविशेषता अने अर्थविशेषता न आवी शके तेथी धातुओना आदेशो सिद्धरूप नथी परंतु साध्यरूप छे-भिन्न भिन्न प्रत्ययो द्वारा तेमनो अर्थ भिन्न भिन्न रीते साधी शकाय छे तेथी सिद्ध शब्दोना प्रस्तुत संग्रहमां धात्वादेशोनो संग्रह करवो योग्य नथी. एथी ज आ आखा संग्रहमां अमे धातुना एवा एक पण आदेशने लीधो नथी.

वळी बीजुं ए के, एवा आदेशरूप धातुनां रूपो पण पार विनानां थाय-दस लकारनां जुदां जुदां रूपो, भूतकृदंत, हेत्वर्थकृदंत, विध्यर्थकृदंत, कर्तरिकृदंत वगेरे-ए बधांनो संग्रह करवो अशक्य छे ए दृष्टिए पण देशीसंग्रहमां धात्वादेशो नोंधवा न घटे.

तथा 'अवज्झाओ उपाध्यायः' इति 'उपाध्याय'शब्दस्य प्राकृतमपभ्रष्टमिव रूपमिति नेहोपात्तम् (३७)

। अथ 'अवसमिया'शब्दादारभ्य पञ्चाक्षराः ।

अवकीरियं [1]विरहिए, अंकुसइयं अंकुसायारे ।
अवलावम्मि अवल्लावओ य, अणहारओ खल्ले ॥३८॥

अवकीरियं विरहितम् । | अवल्लावओ–'क'प्रत्ययाभावे–अवल्लावो अपलापः ।
अंकुसइयं अङ्कुशाकारम् । | अणहारओ खल्लम्–निम्नमध्यमित्यर्थः ।

यथा—

किं कुणसि अवल्लावं भाले अंकुसइआ णहा तुज्झ ।
अणहारगंड ! जीए तं मा अवकीरियं कुण खणं पि ॥३७॥(३८)

अवज्झाअ

'अवज्झाअ'नो अर्थ 'उपाध्याय' छे अने ते शब्दनी व्युत्पत्ति, संस्कृत-उपाध्याय–प्राकृत–उवज्झाय–ऊपरथी लई शकाय एम छे. आ 'अवज्झाअ' ते प्राकृत 'उवज्झाय'नुं केम जाणे अपभ्रष्ट रूप न होय. तात्पर्य ए के 'अवज्झाअ'नी व्युत्पत्ति मळी शके एम छे माटे तेने आ चार अक्षरवाळा शब्दोमां लीधो नथी.

अवसमिआ

आ शब्दथी पांच अक्षरवाळा शब्दोनी शरूआत थाय छे.

अवकीरियं विरहिते, अंकुसइयं अङ्कुशाकारे ।
अपलापे अवल्लावओ च, अणहारओ खल्ले ॥३८॥

अवकीरिय—विरहयुक्त–विरहवाळुं. | अंकुसइय—अङ्कुशकित–अंकुश जेवा आकारवाळुं.
अवल्लाव, अवल्लावअ—अपलाप–ना मकर जवुं–ओळववुं. | अणहारअ—वच्चे नीचुं–वच्चे खाडावाळुं.

अवल्लावअ

'अवल्लाव' ने 'क' प्रत्यय लगाडयो होय त्यारे 'अवल्लावअ' अने 'क' प्रत्यय न लगाडयो होय त्यारे 'अवल्लाव' समजवो. ए ज प्रमाणे 'अणहार' अने 'अणहारअ'नो खुलासो समजवानो छे अने बधे आवा शब्दोमां आ जातनुं समाधान समजी लेवानुं छे.

उदाहरण—

किं करोषि अवल्लावं भाले अंकुसइआ नखाः तव ।
अणहारगण्ड ! यस्याः तं मा अवकीरियं कुरु क्षणमपि ॥ (३७)

---

१ विहरिए–पा० । २ विहृतम्–पा० । ३–ल्लाओ अ–पा० ।

अव[illegible]सिओ संघडि[illegible], अव[illegible]रणं कोहभंगिभणियम्मि।
अच्छिवडणं णिमीलणं, अन्नोसरियं अइक्कंते ॥३९॥

अवपुसिओ संघटितः।
अवच्छुरणं क्रोधे सति भङ्ग्या भणितम्।
अच्छिवडणं निमीलनम्।
यद्यपि 'अक्षिपतन'शब्दस्येदं रूपं संभवति तथापि संस्कृते तदप्रसिद्धमितीह निबद्धम्।
अन्नोसरियं अतिक्रान्तम्।

यथा—

पसिय सहि ! किमिह जुत्तं चिरअवपुसिए पियम्मि अवच्छुरणं ?।
कायव्वं अच्छिवडणं अन्नोसरियावराहस्स ॥३८॥(३९)

हे बच्चे खाडो पडता गालवाळा पुरुष ! तारा कपाळमां जेणीना नखो द्वारा अंकुश जेवा आकारो जणाय छे तेनो तुं अपलाप शा माटे करे छे ? (जेणीना नखो द्वारा एवुं थयुं छे) तेणीने क्षण पण विरहित न कर.

अवपुसिओ संघटिते, अवच्छुरणं क्रोधभङ्गिभणिते।
अच्छिवडणं निमीलनम्, अन्नोसरियं अतिक्रान्ते ॥३९॥

अवपुसिअ—संघटित–प्राप्त–मळेलुं.
अच्छिवडण—अक्षिपतन–निमीलन–आंख मींचवी–आंख मींचामणां करवां–उपेक्षा करवी.
अवच्छुरण–क्रोध थतां नीकळतुं वचन–क्रोध बतावनारी पद्धतिवाळुं वचन.
अन्नोसरिय—अतिक्रांत–थई गएलुं–वीति गएलुं.

अच्छिवडण

आ शब्द तो संस्कृत 'अक्षिपतन'–प्राकृत–'अच्छिवडण' ए रीते उपजावी शकाय एम छे परंतु संस्कृतमां 'अक्षिपतन' शब्द अप्रसिद्ध छे माटे तेने अहीं देशीमां लेवो पडयो छे.

उदाहरण—

प्रसीद सखि !, किमिह युक्तं चिरअवपुसिए प्रिये अवच्छुरणं ?।
कर्तव्यं अच्छिवडणं अन्नोसरियाऽपराधस्य ॥ (३८)

हे सखि ! प्रसन्न था, अहीं लांबा काळे संघटित–प्राप्त–थयेला प्रिय तरफ क्रोधनां वचन कहेवां शुं युक्त छे ? जेना अपराधो वीती गया छे–पुराणा थया छे–एवा प्रिय तरफ तो आंखमींचामणां–उपेक्षा–करवां ठीक छे.

---

१ अण्णोस–पा०।

अवअक्खिअं अवअच्छिअं अज्झवसिअं अवि
णिवाइयमुहम्मि ।
असरासओ खरहियए, अगंडिगेहो य जोव्वणुम्मत्ते ॥४०॥

अवअक्खिअं तथा अवअच्छिअं तथा अज्झवसिअं निवापितं मुखम् । असरासओ खरहृदयः । अगंडिगेहो यौवनोन्मत्तः ।

यथा—

तं अगंडिगेहं असरासयं च अवअक्खिएण हिंडंतं ।
अज्झवसिएण किं सहि ! भरेसि अवअच्छिएण पुक्करिमो ॥३९॥(४०)
अच्छिहरुल्लो वेसे, अच्छिवियच्छी परोप्परायड्ढी ।
पडिजागरिए अडक्खम्मियं च अणुवज्जियं तह य ॥४१॥

अच्छिहरुल्लो द्वेष्यो वेषो वा 'वेस'-शब्दस्योभयार्थत्वात् । केचित् हस्थाने घं पठन्ति—"अच्छिघरुल्लो" [ ]

अवअक्खिअं अवअच्छिअं अज्झवसिअं अपि निवापितमुखे ।
असरासओ खरहृदये, अगंडिगेहो च यौवनोन्मत्ते ॥४०॥

अवअक्खिअ, अवअच्छिअ, अज्झवसिअ—निवापित मुख—मुंडित मुख.
असरासअ—कठण हृदयवाळो.
अगंडिगेह—जुवानीथी छकेलो.

उदाहरण—

तं अगंडिगेहं असरासयं च अवअक्खिपण हिण्डमानम् ।
अज्झवसिपण किं सखि ! स्मरसि अवअच्छिपण पूत्कुर्मः ॥ (३९)

हे सखि ! जुवानीथी छकेला, कठण हृदयवाळा अने निवापित-मुंडित-मुख कईने हिंडता एवा तेने तुं निवापित-मुंडित-मुख वडे शुं याद करे छे ? अमे (तो) निवापित-मुंडित-मुख द्वारा पोक मूकिए छिए.

अच्छिहरुल्लो द्वेष्ये(वेषे), अच्छिवियच्छी परस्पराकृष्टिः ।
प्रतिजागरिते अडक्खम्मियं च अणुवज्जियं तथा च ॥४१॥

अच्छिहरुल्ल—द्वेषपात्र—अणगमतो—शत्रु अथवा वेष.
अच्छिवियच्छि—आम तेम खेंचवुं—परस्पर खेंचवुं.

---

१ सहि भ-पा० ।

केचित् रेफमिकारान्तं पठन्ति–"अच्छिहरिल्लो" [ ] तदेवं ग्रन्थकृद्विप्रतिपत्तौ बहुज्ञाः प्रमाणम्। अच्छिवियच्छी परस्परमाकर्षणम् ।
यथा—

अडखम्मियं तथा अणुवज्जियं प्रतिजागरितम् ।
'अणुवेज्जियं गतम्' इति तु गमिधात्वादेशसिद्धम् ।

अच्छिवियच्छीदुहिया अच्छिहरुल्ला तए कयपहारा ।
पियअणुवज्जणरहिया अडखम्मिज्जंति सबरियाहिं वणे ॥४०॥(४१)

अडखम्मिय } –प्रतिजागरित–शोधवुं–
अणुवज्जिय } गोतवुं–भाळ काढवी.

अच्छिहरु०

मूळ गाथामां आ शब्दनो 'वेस' अर्थ बताव्यो छे. 'वेस' ए प्राकृत शब्द छे. तेनी संस्कृत व्युत्पत्ति 'द्वेष्य' अने 'वेष' ए बन्ने शब्दो ऊपरथी करी शकाय एम छे माटे ते 'अच्छिहरुल्ल'ना ए बन्ने अर्थो अहीं जणाव्या छे.

केटलाक संग्रहकारो 'अच्छिघरुल्ल' शब्द नोंधे छे अने केटलाक बीजा वळी 'अच्छिहरिल्ल' शब्द बतावे छे. आ प्रमाणे संग्रहकार ग्रंथकारोमां मतभेद छे तेथी जे लोको बहुश्रुत–बहुज्ञ–छे तेओ कहे ते प्रमाणरूप समझवुं.

अणुवज्जिय

आ शब्दनो अर्थ 'गएलुं' पण थाय छे. अने ए अर्थमां तो एनी सिद्धि व्याकरणमां [। ८ । ४ । १६२ ।] करेली छे माटे 'प्रतिजागरित' अर्थमां ज ए शब्दने देशी समझवो.

उदाहरण—

अक्षिविपक्षीदुःखिता अच्छिहरुल्ला त्वया कृतप्रहाराः ।
प्रियाअणुवज्जणरहिताः अडखम्मिज्जंति शबरिकाभिः वने ॥ (४०)

परस्पर खेंचाखेंच करवाथी–आम तेम खेंचावाथी–दुःखी थयेला, तें प्रहारो करी घायल करेला अने प्रियानी भाळ विनाना एवा शत्रुओने वनमां भीलडीओ शोधे छे.

१–वजियं–पा० ।

अब्भपिसाओ राहू, अब्बुद्धसिरी अचिंतफलपत्ती ।
पुरिसाइयं अडउज्झियं, अंगवलिज्जं च तणुवलणं ॥४२॥

अब्भपिसाओ राहुः ।
अब्बुद्धसिरी मनोरथाधिकफलप्राप्तिः ।
अडउज्झियं पुरुषायितम् विपरीतरतमिति यावत् ।
अंगवलिज्जं अङ्गवलनम् ।

यथा—

अडउज्झियं अंगवलिज्जं दूरे अ इह वत्तणं पि किर ।
अब्भपिसायवहूणं अब्बुद्धसिरी सिरीणाह ! ॥४१॥(४२)

अद्धवियारं मंडणं, अपारमग्गो अ वीसामो ।
अपडिच्छिरो जडमई, रहस्सभेई अगुज्झहरो ॥४३॥

अद्धवियारं मण्डनम् ।
कश्चित् "अद्धवियारं मण्डलम्" [ ] इत्याह ।
अपारमग्गो विश्रामः ।

अब्भपिसाओ राहुः, अब्बुद्धसिरी अचिन्त्यफलप्राप्तिः ।
पुरुषायितं अडउज्झियं, अंगवलिज्जं च तनुवलनम् ॥४२॥

अब्भपिसाअ—अभ्रपिशाच-राहु.
अडउज्झिय—पुरुषवत् आचरण-विपरीत रत-संभोग वखते स्त्रीनुं पुरुषवत् आचरण.
अब्बुद्धसिरी—जेटलो मनोरथ कर्यो होय तेना करतां विशेष फलनी प्राप्ति-अद्‌भुतश्री—धार्या करतां वधारे फळनो लाभ.
अंगवलिज्ज—अंगनुं वलन-अंगनो वळांक-शरीरनुं वळवुं.

उदाहरण—

अडउज्झियं अंगवलिज्जं दूरे च इह वर्तनमपि किल ।
अभ्रपिसायवधूनां अब्बुद्धसिरी श्रीनाथ ! ॥ (४१)

हे लक्ष्मीनाथ ! राहुनी वधूओए एटले तारा शत्रुओनी स्त्रीओए धार्या करतां वधारे फळ मेळव्युं छे, तेमनुं विपरीत रत अने अंगनो वळांक तो दूर रह्यो, तेमनुं अहीं रहेवुं पण दूर छे.

अद्धवियारं मण्डनम्, अपारमग्गो च विश्रामः ।
अपडिच्छिरो जडमतिः, रहस्यभेदी अगुज्झहरो ॥४३॥

अद्धवियार—मंडन-भूषण-शोभा करवी. | अपडिच्छिर—जडमति-मूढ.

अपडिच्छिरो जडमतिः ।

अगुज्झहरो रहस्यभेदी । अस्य 'अगुह्यधर'शब्दभवत्वे युक्तिरुक्ता ।

यथा—

मा कुण अद्धवियारं अकिवे ! अपडिच्छिरे ! अगुज्झहरे ! ।
जं सो तइ णाणुणिओ अपारमग्गो मह्ऽच्छीणं ॥४२॥(४३)

अवअणिओ असंमिलिए, रित्तम्मि पुडे अभिन्नपुडो ।
डिक्काए अणुबंधियं, अणच्छियारं च अच्छिन्ने ॥४४॥

अवअणिओ असंघटितः ।

अभिन्नपुडो रिक्तः पुटः–शिशुभिः क्रीडया जनप्रलोभनार्थं विपणिमार्गे रिक्ता पुटिका या क्षिप्यते सैवमुच्यते ।

अपारमग्ग—विश्राम–विसामो.

अगुज्झहर—अगुह्यधर–रहस्यने प्रकाशित करनार–गुह्य वातने पेटमां न संघरी शकनार.

अद्धवियार

कोई संग्रहकार आनो अर्थ 'मंडल–मांडलुं' नोंधे छे.

अगुज्झहर

'अगुज्झहर' शब्दनी व्युत्पत्ति संबंधी युक्ति बतावी दीधी छे. जुओ गाथा अढारमी–अविणयवर कपरनुं लखाण–'अगुज्झहर'. (पृ० २७ टिप्पण)

उदाहरण—

मा कुरु अद्धवियारं अकृपे ! अपडिच्छिरे ! अगुज्झहरे ! ।
यत् स त्वया नानुनीतः अपारमग्गो मम अक्ष्णाम् ॥ (४२)

हे कृपा विनानी, मूढ अने गुह्य वातने पेटमां न संघरी शकनारी–ओछा पेटवाळी ! तुं शोभा न कर, कारण के अमारी आंखोना विसामारूप तेने तें मनाव्यो नथी.

अवअणिओ असंमिलिते, रिक्ते पुटे अभिन्नपुडो ।
डिक्कायां अणुबंधियं, अणच्छियारं च अच्छिन्ने ॥४४॥

अवअणिअ—असंमिलित–नहि मळेलुं.

अभिन्नपुड—अभिन्नपुट–खाली पडिओ–पडो–बाळको पडानी रमत रमे छे, ए

अणच्छियारं अच्छिन्नम् । | अणुबंधियं हिक्का ।

यथा—

अवअणिअवल्लहाणं वेरीणं अभिन्नपुडयसुन्नाणं ।
तुह झत्ति णामकित्तणं अणच्छिआराणुबंधियं हरइ ॥४३॥(४५)
अवरत्तय-अजराउर-अरविंदरं अणुसअ-उण्ह-दीहम्मि ।
अणरामयं अरई, अड्डअकली तह य कडिहत्थे ॥४७॥

अवरत्तओ पश्चात्तापः ।
"अवरत्तेयं" इति गोपालः ।
यदाह—"अवरत्तेयं पश्चात्तापेऽपि प्रोच्यते तज्ज्ञैः" [ ]
अजराउरं उष्णम् ।
अरविंदरं दीर्घम् ।
उभयत्र समाहारद्वन्द्वः ।
अणरामओ अरतिः ।
अड्डअकली कट्यां हस्तनिवेशः ॥

अणच्छियार—छेद्या विनानुं—काप्या विनानुं—अखंड—निरंतर चालतुं.

रमत रमतां लोकोने ललचाववा माटे बजारु रस्ता ऊपर खाली पडो फेंके छे. एवा खाली पडानुं नाम 'अभिन्नपुड' छे.

अणुबंधिय—अनुबन्धित—हेडकी.

उदाहरण—

अवअणिअवल्लभानां वेरिणां अभिन्नपुडयशून्यानाम् ।
तव झटिति नामकीर्तनं अणच्छिआर-अणुबंधियं हरति ॥ (४३)

जेमने पोतानी वल्लभाओ मळेली नथी अने जेओ (वनमां रखडे छे तेथी) 'अभिन्नपुडय' नामनी पडियानी रमतथी वंचित छे एवा तारा शत्रुओनी पासे तारुं नामकीर्तन करतां ज तेमना निरंतर चालती हेडकी शीघ्र चाली जाय छे.

अवरत्तय—अजराउर—अरविंदरं अनुशय—उष्ण—दीर्घे ।
अणरामयं अरतिः, अड्डअकली तथा च कटिहस्ते ॥४७॥

अवरत्तय—अपरक्तक—पश्चात्ताप—पस्तावो—ओरतो.

अजराउर—ऊनुं.

अरविंदर—लांबु.

अणरामय—अरति—दुःख—चेन न पडे ते—अस्वास्थ्य.

अड्डअकलि—कड ऊपर हाथ देवो—अठेलवुं.

अवरत्तय

गोपाल कहे छे के—'अवरत्तेय' शब्द छे. "अवरत्तेयं पश्चात्तापेऽपि

यथा—

अरविंदर-अजराउरणीसासं तं कअ-अड्ढअक्कलिया ! ।
अगणंतो अवरत्तय-अणरामयदुत्थिओ हवसि तं पि ॥४४॥(४५)

सीहुम्मि अवक्करसो, अवयड्ढियं आजिहरियम्मि ।
अवयासिणी य णासारज्जू, अलमंजुलो अलसे ॥४६॥

अवक्करसो सरकः । अवयड्ढिअं रणहृतम् । अवयासिणी नासारज्जुः । अलमंजुलो आलस्यवान् । केचित् "अलमंजुलयं अलसं" [ ] आचक्षते । तदयुक्तम् । 'क' प्रत्ययस्य

प्रोच्यते तज्ज्ञैः" अर्थात् "शब्दविदो कहे छे के 'पश्चाताप' अर्थमां पण 'अवरत्तय' शब्द छे".

अवरत्तय-अजराउर-अरविंदरं

अण लउण्हदोहम्मि

आ गाथाना पूर्वार्धमां उक्त बन्ने पदोमां समाहार द्वंद्व समास छे.

उदाहरण—

अरविंदरअजराउरनिःश्वासां तां कृतअड्ढअक्कलिया ! ।
अगणय-, अवरत्तयअणरामयदुःस्थितो भवसि त्वमपि ॥ (४४)

हे कड ऊपर हाथ दईने उभेला ! लांबा अने ऊना नीसासा नाखती तेने नहीं गणतो तुं य-ओरतानी बेचेनेथी-ओरताना दुःखथी-दुःखी थाय छे.

सीधौ अवक्करसो, अवयड्ढियं आजिहृते ।
अवयासिणी च नासारज्जुः, अलमंजुलो अलसे ॥४६॥

अवक्करस—सरको-दारु. अवयड्ढिय—रणमां हरेलुं-रणमां पकडेलुं. अवयासिणी—नाकनी दोरी-नाथ. अलमंजुल—आळसु.

अलमंजुल

शं०—केटलाक संग्रहकारो आने बदले 'अलमंजुलय' शब्द नोंधे छे तो ते तमे केम नथी बताव्यो ?

समा०—'अलमंजुलय' शब्द, खास कोई जुदो शब्द नथी परंतु 'अलमंजुल' शब्दने स्वार्थिक 'क' प्रत्यय लगाडीए तो तेनुं 'अलमंजुलय' एवुं बीजुं रूप बने छे अने 'अलमंजुलय'मां मूल प्रकृति 'अलमंजुल'ज छे एथी 'अलमंजुलय' ने पृथक् नोंधवानी जरूर नथी. वळी, स्वार्थिक 'क' प्रत्यय तो लगाडवो ज जोईए एवो नियम नथी, कोई कोई ठेकाणे छंदनी पूर्ति माटे कविओ तेनो प्रयोग करे

अतन्त्रत्वात्। कवयो हि छन्दःपूरणार्थं कादाचित्कं 'क'प्रत्ययं प्रयुञ्जते। अत एवास्माभिरयं पञ्चाक्षरेषु निबद्धः

यथा—

अवयड्डिआ भडेहिं घल्लिय अवयासिणिं णडिज्जंता।
भुयमयअवक्करसफलं अरिणो अलमंजुला तुह लहंति ॥४५॥(४६)
अवडाहियं उक्कुट्ठे, पवायणिहए अवडक्किओ तह य।
रोगम्मि अंगवड्डुणं, अयतंचियं उवचिए चेय ॥४७॥

अवडाहियं उत्क्रुष्टम्।	अंगवड्डुणं रोगः।
प्रपातः कूपादिस्तत्र निहतो अवडक्किओ।	

अन्ये तु "अवडाहियं अवडक्कियं" [ ] इत्यन्योन्यपर्यायशब्दावुक्त्वा गजनिमीलिकया गताः। अस्माभिस्तु सारतरदेशीनिरीक्षणेन विविक्तः कृतः।

छे खरा. आ बधुं जोतां अमे अहीं पांच अक्षरोवाळा शब्दोनी साथे 'अलमंजुल' ए मूळ शब्दने ज नोंधलो छे. 'अलमंजुलय'ने नोंध्यो होत तो तेमां मूळ प्रकृतिनो निर्णय न थई शकत अने छ अक्षरवाळो ज 'ए' शब्द मूळ प्रकृति छे एवो भ्रम ऊठत.

उदाहरण—

अवयड्डिया भटैः घल्लिय अघयासिणिं नट्यमानाः।
भुजमदअवक्करसफलं अरयः अलमंजुला तव लभन्ते ॥ (४५)

भटो द्वारा रणसंग्राममां हरेला-पकडायेला अने तेथी नाकमां नाथ घालीने नचावाता एवा तारा आळसु शत्रुओ भुजाना मदने लीधे मद्यरसपानना फळने—छाकटापणाने-पामे छे. अर्थात् बान पकडेला शत्रुओ आमथी तेम उछाळा मारे छे अने तेथी तेओ पीधेल जेवा लागे छे.

अवडाहियं उत्कुष्टे, प्रपातनिहते अवडक्किओ तथा च।
रोगे अंगवड्डुणं, अयतंचियं उपचिते चैव ॥४७॥

अवडाहिय—उत्कुष्ट-शापित-शाप देवो.	अंगवड्डुण—अंगवर्धन-रोग.
अवडक्किय—कूवामां पडीने मरी गयेलो-हणायेलो.	अयतंचिय—अतितञ्चित-उपचित-पुष्ट-भरावदार-मांसल-उपसेलुं.

अवड॥ थ

बीजा संग्रहकारोए तो 'अवडाहिय' अने 'अवडक्किय' ए बन्ने शब्दोने

अयतंचियं उपचितम्—मांसलमित्यर्थः ।

"अवअच्चियं" [ ] इति केचित् पठन्ति । तत्र केषां लिपिभ्रमः केषां नेति न विद्मः नियामकाभावात् । वर्णानुपूर्वीविज्ञानं तु प्रकृत्यादिविभागमन्तरेणाशक्यक्रियम् । बहुतरपुस्तकप्रामाण्याच्च नियते वर्त्मनि प्रवृत्ताः स्म इत्यलं बहुभाषितया ।

यथा—

अवडाहेमि दुरासय ! परिणिय पवसंतएण जं तुमए ।
अयतंचियविसमसर–अंगवड्ढुणा सा अवडक्किया बाला ॥४६॥(५७)

एक बीजाना पर्याय बताव्या छे अने एम करीने तेओए एक प्रकारे खरी हकीकत तरफ आंखमींचामणां ज कर्यां छे त्यारे अमे तो देशी शब्दोना वधारे खरा संग्रहोने बराबर तपासीने पृथक्करणपूर्वक संग्रह कर्यो छे, तेथी ज अहीं 'अवडक्किय' शब्दने जुदो पाडी तेनो विविक्त–जुदो–अर्थ करी बताव्यो छे.

अयतंचिय

केटलाक संग्रहकारो आने बदले 'अवअच्चिय' शब्द बतावे छे. तेमां कोनो लिपिभ्रम छे अने कोनो नथी ए प्रकारनो निर्णय अमे करी शकता नथी. मूळ शब्दमां क्या क्रमे अक्षरो छे ? ए जाणवुं होय तो मूळ शब्दनी मूळ प्रकृति अने प्रत्यय वगेरे विभागो जाणवा जोईए परंतु आ देशी शब्दोमां ए जातना नियामक विभागो जाणी शकाता नथी तेथी ज देशी शब्दोनो अक्षरक्रम नक्की थई शकतो नथी. परंतु अमारे जणावी देवुं जरूरी छे के अमे घणां घणां पुस्तकोने तपासी, तेमनो विशेष संवाद मेळवी अमुक चोक्कस मार्गमां चालिए छिए. आ बाबत आथी विशेष कहेवानी जरूर नथी.

उदाहरण—

अवडाहेमि दुराशय ! परिणीय प्रवसता यत् त्वया ।
अयतंचियविषमशरअंगवड्ढुणा सा अवडक्किया बाला ॥(५६)

हे दुराशय !–दुष्ट अभिप्रायवाळा ! तने हुं शाप दउं छुं; कारण के, तें परणीने प्रवास करतां पुष्ट कामदेवना रोगवाळी ते बालाने कूवामां नाखीने हणी नाखी छे.

॥ अथ 'अइरेजुवइ'शब्दा[रभ्य] षडक्षराः ॥

अणुवहुया अइरेजुवई, अण[ह]प्पणयं अणट्ठम्मि ।
अ[जु]यलवण्णा अम्बिलिया, अल्लट्टपलट्टं अंगपरि[व]त्ते ॥४८॥

अणुवहुया नववधूः ।

सामानाधिकरण्यनिर्देशोऽन्योन्यं विध्यनुवादार्थः । तेन अइरेजुवई अणुवहुया इत्यप्यर्थः संगृहीतः ।

अणहप्पणयं अनष्टम् ।

अजुयलवण्णा अम्लिकावृक्षः ।

'अजुयलवण्णो सप्तच्छदः' इति तु 'अयुगलपर्ण'शब्दभवः ।

अल्लट्टपलट्टं पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अत्र

अवज्जसइ–गच्छति ।

अवअक्खइ, अवअज्झइ–पश्यति ।

अहिरेमइ–पूर्यते ।

'अइरजुवइ'

'अइरजुवइ' शब्दथी छ अक्षरवाळा शब्दोनो प्रारंभ थाय छे.

अणुवहुया अइरजुवई, अणहप्पणयं अनष्टे ।
अजुयलवण्णा अम्लिका, अल्लट्टपलट्टं अङ्गपरिवर्ते ॥४८॥

अणुवहुया–अनुवधूका–नवी वहू.

अणहप्पणय–अनष्ट–नाशरहित.

अजुयलवण्णा–अयुगलपर्णा–आंबलीनुं झाड.

अल्लट्टपलट्ट–पडखां फेरववां.

अणुवहुया

आ शब्द देशी छे तेम 'अइरजुवइ' शब्द पण देशी छे. तेवुं बताववा माटे ए बन्ने शब्दोने सरखी विभक्तिद्वारा बतावेला छे. 'अणुवहुया' एटले 'अइरजुवइ' अने 'अइरजुवइ' एटले 'अणुवहुया' एम ए बन्ने शब्दोने पर्यायरूप समझवाना छे. 'अइरजुवइ' माटे जुओ गाथा अढारमी **अविणयवर** ऊपरनुं लखाण–(पृ० २७)

नीचे जणावेला धातुओ, अमे आठमा अध्यायना धात्वादेशना प्रकरणमां साधी बताव्या छे तेथी अहीं संग्रह्या नथीः

मूळधातु—

अवज्जस्–अवज्जसइ–गच्छति–जाय छे [८ । ४ । १६२]

अवअक्ख्–अवअक्खइ } –पश्यति–जुए छे [८ । ४ । १८१]
अवअज्झ्–अवअज्झइ }

अहिरेम्–अहिरेमइ–पूर्यते–पूरे छे [८ । ४ । १६९]

१–रजुव–पा० । २–रयुव–पा० ।

अहिऊलइ-दहति ।
अवहेडइ-मुञ्चति ।
अवहावेइ-कृपां करोति ।

अहिलंखइ, अहिलंघइ-काङ्क्षति ।
इत्याद्यो धात्वादेशाः
साधिता इति नेह संगृहीताः ।

यथा--

अणहप्पणयच्छाए अजुयलवण्णायलम्मि पहियस्स ।
अणुवहुसंभरणेणं अल्लट्टपलट्टयं पिच्छ ॥४७॥(४८)

अणुगमणे अम्मणुयंचियं अहिपच्चुइयं च णायव्वं ।

अम्मणुयंचियं तथा अहिपच्चुइयं अनुगमनम् ।

अहिऊल्-अहिऊलइ-दहति-बळे छे [८ । ४ । २०८]
अवहेड्-अवहेडइ-मुञ्चति-मूके छे [८ । ४ । ९१]
अवहाव्-अवहावेइ-कृपां करोति-कृपा करे छे [८ । ४ । १५१]
अहिलंख्-अहिलंखइ } - कांक्षा करे छे-[८ । ४ । १९२]
अहिलंघ्-अहिलंघइ } इच्छे छे.

अजुयलवण्णा

प्राकृतमां एक बीजो 'अजुयलवण्ण' शब्द छे ते तो संस्कृत 'अयुगलपर्ण' शब्द उपरथी ऊपजे छे अने तेनो अर्थ 'सादड'नुं झाड थाय छे. अर्थात् ए 'अजुयलवण्ण' शब्द अने आ 'आंबली' अर्थनो सूचक 'अजुयलवण्णा' शब्द बन्ने जुदा छे अने परस्पर संबंध विनाना छे.

उदाहरण—

अणष्टप्पणयच्छाये अजुयलवण्णातले पथिकस्य ।
अणुवहुसंस्मरणेन अल्लट्टपलट्टयं प्रेक्षस्व ॥ (४७)

अनष्ट छायावाळा आंबलीना झाडनी तळे (सूतेलो) पथिक, नवी वहू सांभरवाथी पडखां फेरव फेरव करे छे ते जो.

अनुगमने अम्मणुयंचियं अहिपच्चुइयं ज्ञातव्यम् ।

अम्मणुयंचिय } -अनुगमन-पाछळ जवुं.
अहिपच्चुइय }

१-ण्णाइयम्मि-पा० ।

यथा—

दूईं अम्मणुअंचसि जस्स कए बहिणि! चंदबिंबमुहि! ।
तं किं ण णिअसि मुद्धे! दइअं अण्णा-अहिपच्चइयं ॥४८॥

॥ अथ द्व्यक्षरादिक्रमेण अकारादयोऽनेकार्थाः ॥

[द्व्यक्षराः—]

अइसय-दुएसु अच्छं, तअ-आदरणिज्ज-छड्डिएसु अअं ॥४९

अच्छं अत्यर्थम् शीघ्रं च । अअं विस्तारितम् आदरणीयम् त्यक्तं चेति त्र्यर्थम् ।

इह अनेकार्थेषु शब्देषु वैषम्याच्छिष्यमतिव्यामोहो मा भूत्—इत्युदाहरणानि नोपदर्शयिष्यन्ते ॥४९॥

उदाहरण—

दूतीं अम्मणुअंचसि यस्य कृते भगिनि! चन्द्रबिम्बमुखि! ।
तं किं न पश्यसि मुग्धे! दयितं अन्या-अहिपच्चइयं ॥ (४८)

हे चंद्रमुखि बहेन! जेने सारु तुं दूतीनी पाछळ जाय छे ते तारो दयित—व्हालो—हे मुग्धे! बीजीनी पाछळ गयेलो छे ए शुं तुं जोती नथी?

हवे अहींथी अकारादि क्रमप्रमाणे अनेक अर्थवाळा शब्दो आपवाना छे. तेमनी नोंध पण पेला 'बे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा' ए ज क्रम प्रमाणे आपी छे.

बे अक्षरवाळा अनेकार्थक शब्दोः

अतिशय-द्रुतेषु अच्छम्, तत-आदरणीय-छर्दितेषु अअं ॥४९॥

अच्छ—१ अतिशय-वधारे पडतुं २ शीघ्र-जलदी ।

अअ—१ विस्तारवाळुं २ आदरवा योग्य ३ छांडेलुं ।

जेम आगळ दरेक शब्दना उपयोगने समझाववा माटे गाथाओ द्वारा उदाहरणो बतावेलां छे तेम अहीं अनेकार्थक शब्दोनी नोंध, उदाहरणो साथे नथी आपतानी, तेम करतां विद्यार्थीओने मुंझवण थाय एवुं छे अने तेनुं कारण अर्थनी दृष्टिए अनेकार्थक शब्दोनुं परस्पर वैषम्य छे, एटले के 'एक ज शब्दना तद्दन विरोधी एवा पण अर्थो थाय छे' ए छे.

१-रणिय-च्छ-पा० ।

असइ-सुहा-णववहुया-तरुणीसु इमाइ तह अज्झा ।
किस-गुरु-सुग-सुह-धट्ठ-अलसेसु सद्दे असच्चए अट्टं ॥५०॥

'अज्झा'शब्दो असती शुभा नववधूः तरुणी एषा चेति पञ्चार्थः ।
'एषा'इति सर्वनामवाच्या या काचित् प्रत्यक्षनिर्देश्या ।
"अज्झो एषः" [ ] इति द्रोणः ।

अट्टं इति अष्टास्वर्थेषु-कृशो दुर्बलः। गुरुर्महान् । शुकः पक्षी । सुखं सौख्यम् । धृष्टो वियातः । अलसः शीतकः । शब्दो ध्वनिः । असत्यम् अनृतम् ॥१०॥

अण्णी अ देवराणी-पइबहिणि-पिउच्छियासुं च ।
माइ-पिउच्छा-सासू-सहीसु अत्ता, णिहे सुहे अणिहं ॥५१॥

अण्णी त्र्यर्थः-कप्रत्यये 'अण्णिया' शब्दश्च-देवराणी देवरभार्या । पतिभगिनी ननान्दा । पिउच्छिया पितृष्वसा ।

अत्ता चतुरर्थः-माता जननी । पिउच्छा पितृष्वसा । श्वश्रूः श्वशुरभार्या । सखी वयस्या ।

असती-शुभा-नववधूका-तरुणीषु अस्यां तथा अज्झा ।
कृश-गुरु-शुक-सुख-धृष्ट-अलसेषु शब्दे असत्यके अट्टं ॥५०॥

अज्झा—१ असती २ सारी ३ नवी वहू ४ तरुण स्त्री ५ आ—गमे ते कोई प्रत्यक्ष होय ए स्त्री ।

अट्ट—१ कृश-दूबळुं २ मोटुं-गुरु-भारे ३ पोपट ४ सुख ५ धीठ-निर्लज्ज ६ आळसु-ठंडो ७ शब्द-साद ८ असत्य वचन ।

अज्झ

'द्रोण' नामनो संग्रहकार 'अज्झा'ने बदले 'अज्झ' पदने नोंधे छे. अने कहे छे के 'अज्झ' एटले 'ए'-गमे ते प्रत्यक्ष होय ते पुरुष.

अण्णी च देवराणी-पतिभगिनी-पितृष्वसृकासु च ।
मातृ-पितृष्वसृ-श्वश्रू-सखीषु अत्ता, निभे सुखे अणिहं ॥५१॥

अण्णी—१ देराणी २ नणंद ३ फई । | अत्ता—१ माता २ फई ३ सासू ४ सखी।

अण्णी

'अण्णिया' अने 'अण्णी' बन्ने समानार्थक छे. 'अण्णी' शब्दने स्वार्थिक 'क' प्रत्यय लागतां 'अण्णिया' शब्द बने छे.

---

१ शुकपक्षी-पा० ।

'अव्वो'शब्दः सूचनादिष्वेकादशस्वर्थेषु शब्दानुशासने पठित इतीह नोपात्तः ।

[त्र्यक्षराः–]

अणिहं सदृशम् मुखं च ॥५१॥

चीरि-मसएसु अरलं, अलसं सित्थय-कुसुम्भरत्तेसुं ।

पसु-कढिणेसु अविलो, अणुओ आयार-धन्नभेएसु ॥५२॥

अरलं चीरी मशकश्च ।

अलसं सिक्थकम् कुसुम्भरक्तं चेति द्व्यर्थम् ।

अविलो पशुः कठिनश्च ।

अणुओ आकृतिः धान्यविशेषश्चेति द्व्यर्थः ।

"अणुआ यष्टिः" [ ] इत्यन्ये ॥५२॥

घर-उत्त-पच्छिमंगण-णिट्ठुर-विरसेसु अचलं च ।

अवडो कूव-आरामेसु, अग्गिओ इंदगोव-मंदेसु ॥५३॥

अव्वो

'अव्वो' शब्द अव्यय छे अने तेना 'सूचन' वगेरे अग्यार अर्थो छे. ए शब्दने अमे अमारा व्याकरणमां अव्ययना प्रकरणमां [८ । २ । २०४] नोंधेलो छे. माटे अहीं फरी नोंध्यो नथी.

त्रण अक्षरवाळा शब्दोः

अणिह—१ सरखुं २ मुख ।

चीरि-मशकयोः अरलं, अलसं सिक्थक-कुसुम्भरक्तयोः ।

पशु-कठिनयोः अविलो, अणुओ आकार-धान्यभेदयोः ॥५२॥

अरल—१ चीरि (जुओ 'अरलाया'-गाथा २६मी पृ० ३५) २ मच्छर ।

अविल—१ पशु २ कठण ।

अलस—१ सिक्थक-मीण अथवा भातनी कणी २ कसुंबे रंगेलुं ।

अणुअ—१ आकार २ एक प्रकारनुं अनाज-धान्य । (जुओ 'अणु'-गा० ५ पृ० १०)

अणुआ

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ यष्टि-लाकडी-बतावे छे.

गृह-उक्त-पश्चिमाङ्गण-निष्ठुर-विरसेषु अचलं च ।

अवडो कूप-आरामयोः, अग्गिओ इन्द्रगोप-मन्दयोः ॥५३॥

---

१ मसक-पा० ।

अवल्ला : पर्यार्थः—घरं गृहम् । उत्तं उक्तम् । पच्छिमंगणं गृहपश्चिमप्रदेशः । णिट्ठुरो निष्ठुरः । विरसो नीरसः ।

अवडो कूपः आरामश्च । कप्रत्यये 'अवडओ' इत्यपि । अग्गिओ इन्द्रगोपकीटः मन्दश्चेति द्व्यर्थः ॥५३॥

अत्थग्घं अत्थाहं अगाह-आयाम-ठाणेसु ।
सुरस-गुरेडेसुं अज्जओ, जलद्द-अंगदेसु अल्लत्थं ॥५४॥

अत्थग्घं अत्थाहं इति च प्रत्येकम्—अगाधादिषु त्रिषु ।

अज्जओ सुरस-गुरेटयोस्तृणभेदयोः। अल्लत्थं जलार्द्रा केयूरं च ॥५४॥

अवणो वह-घरफलहेसु, अण्णओ तरुण-धुत्त-दियरेसु ।
अंतेल्ली मज्झ-उअर-लहरीसु, असंगिओ हय-चलेसु ॥५५॥

अवल—१ घर २ उक्त—कहेलुं ३ घरनो पाछळनो भाग ४ निष्ठुर—नठोर ५ नीरस—रस विनानुं ।

अवड—१ कूवो २ आराम—बगीचो ।
अग्गिअ—१ इंद्रगोप नामनो त्रण इंद्रियवाळो नानो कीडो—आगियो । २ मंद—मांदो—नबळो ।

अवड

आने ज स्वार्थिक 'क' प्रत्यय लगाडवाथी 'अवडअ' रूप पण थाय छे अने तेनो अर्थ 'अवड'नी पेठे समझवानो छे.

अत्थग्घं अत्थाहं अगाध-आयाम-स्थानेषु ।
सुरस-गुरेटयोः अज्जओ, जलार्द्र-अङ्गदयोः अल्लत्थं ॥५४॥

अत्थग्घ, अत्थाह — १ अस्ताघ—अगाध—ऊंडुं २ लंबाई ३ स्थान—थाणुं—खाली जग्या अथवा अवकाश ।

अज्जअ—१ सुरस २ गुरेट ए बन्ने एक प्रकारनां तृण छे ।
अल्लत्थ—१ जलार्द्रा—पाणीथी भीनी (?) २ अंगद—बाजुबंध ।

अवणो वह-गृहफलहकयोः, अण्णओ तरुण-धूर्त-देवरेषु ।
अंतेल्ली मध्य-उदर-लहरीषु, असंगिओ हय-चलयोः ॥५५॥

अवणो परीवाहः गृहफलहकश्चेति द्व्यर्थः । | अंतेल्ली मध्यम् जठरम् तरङ्गश्चेति त्र्यर्थः ।

अण्णओ तरुणः धूर्तः देवरश्चेति त्र्यर्थः । | [चतुरक्षराः—]

असंगिओ अश्वः अनवस्थितश्च ॥५५॥

गय–भावि–वासरेसुं दिवसारंभे य अवरज्जो ।
कडि-कढिणेसु अवज्झसं, अलिअल्ली मियमए य वग्घे य ॥५६॥

अवरज्जो अतिक्रान्तम् भविष्यच्च दिनम् दिनमुखं चेति त्र्यर्थः । | अवज्झसं कटी कठिनं च । अलिअल्ली कस्तूरिका व्याघ्रश्च ॥५६॥

देउल–रप्फेसुं अहिहरं, अहिलियं अभिभवे य कोवे य ॥
अ[illegible]णपच्छभागे समागए अइगयं पविट्ठे य ॥५७॥

अहिहरं देवकुलम् वल्मीकश्च । अहिलियं अभिभवः कोपश्च । | अइगयं मार्गपश्चाद्भागः समागतम् प्रविष्टं चेति त्र्यर्थम् ॥५७॥

अवण—१ पाणीना प्रवाहने नीकळवानो मार्ग–गटर वा नालुं २ घरनो फलहक ।

अण्ण, अण्णअ—१ तरुण–जुवान २ धूर्त–ठग ३ देर–देराणीनो वर (जुओ 'अण्णी'–गा० ५१ पृ० ६०)

अंतेल्ली—१ वचे २ जठर–पेट ३ तरंग ।

चार अक्षरवाळा शब्दो :

असंगिअ—१ अश्व–घोडो २ चंचल ।

गत–भावि–वासरेषु दिवसारम्भे च अवरज्जो ।
कटि–कठिनयोः अवज्झसं, अलिअल्ली मृगमदे च व्याघ्रे च ॥५६॥

अवरज्ज—१ वीती गयेलो दिवस, २ थनारो–आवनारो दिवस ३ दिवसनो प्रारंभ ।

अवज्झस—१ कड २ कठण ।

अलिअल्ली—१ कस्तूरी २ वाघ ।

देवकुल–वल्मीकयोः अहिहरं, अहिलियं अभिभवे च कोपे च ।
अध्वपश्चाद्भागे समागते अइगयं प्रविष्टे च ॥५७॥

अहिहर–अहिगृह—१ देवळ २ राफडो ।

अहिलिय—१ अभिभव–पराजय करवो–जितवुं २ कोप ।

अइगय—१ मार्गनो पाछलो भाग २ आवी मळेलुं–समागत ३ प्रविष्ट–पेठेलुं ।

अ राणी इंदाणीइ तव्वयासेविणी य ।
छण-णियमेः अवसहं, हठ-ईसिमत्ताए अकसाला वि ॥५८॥

अइराणी इन्द्राणी सौभाग्यार्थम् इन्द्राणीव्रतासेविनी च स्त्री ।
अवसहं उत्सवः नियमश्च ।
अत्र च

अकसाला बलात्कारः ईषन्मत्ता च स्त्रीति द्व्यर्था ।

अब्भुत्तइ–स्नाति प्रदीप्यते च । | अल्लियइ–आलीयते उपसर्पति च ।

एतौ द्वावपि द्व्यर्थौ धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ताविति नोच्येते ॥५८॥

[पञ्चाक्षराः–]

अविरय-हिक्कासुं अणुसंधियं, अविहावियं च दीणम्मि ।
अणअ लवणे तं चिय, अक्खणवेलं रत-प्पओसेसु ॥५९॥

अइराणी इन्द्राण्याम्, तद्व्रतासेविन्यां च ।
क्षण-नियमयोः अवसहं, हठ-ईषन्मत्तयोः अकसाला अपि ॥५८॥

अइराणी—१ इंद्राणी २ सौभाग्य मेळववा सारु इंद्राणीनुं व्रत करनारी स्त्री ।

अवसह—१ उत्सव २ नियम ।
अकसाला—१ हठ-बलात्कार २ थोडी उन्मत्त-गांडी-स्त्री ।

अब्भुत्त-१ अब्भुत्तइ-स्नान करे छे [८ । ४ । १४]
२ अब्भुत्तइ-दीपे छे [८ । ४ । १५२]

अल्लिय्-१ अल्लियइ-लीन थाय छे [८ । ४ । ५४]
२ अल्लियइ-पासे जाय छे [८ । ४ । १३९]

बन्ने अर्थवाळा ए बन्ने धातुओने अमे धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेली छे एटले अहीं फरी लख्या नथी.

पांच अक्षरवाळा शब्दो :

अविरत-हिकयोः अणुसंधियं, अविभावितं च दीने ।
अनाख्येय तदेव, अक्खणवेलं रत-प्रदोषयोः ॥५९॥

अणुसंघियं अविरतम् हिक्का च ।
अविहावियं दीनम् अनालपनेऽपि
[illegible] इत्यर्थम् ।
अत्र च
अवअच्छइ ह्लादते, ह्लादयति,
पश्यति च ।
अवआसइ पश्यति श्लिष्यति च ।

अक्खणवेलं सुरतम् प्रदोषश्च ।

अवसेहइ गच्छति नश्यति च । एवम्
'अवहरइ' इत्यादयो धात्वादेशेष्व-
स्माभिरुक्ता इति नोपात्ताः ॥५९॥

[षडक्षरादयः–]

भणिओ अकंडतलिमो निन्नेह-अकयविवाहेसु ।
अ[illegible]इ असच्चे दाणम्मि य अवरिहट्टपुसणं ति ॥६०॥

अणुसंघिय—१ अविरत–विरामरहित–निरंतर २ हेडकी ।
अविहाविय—१ दीन २ आलपनरहित–बोल्या विनानुं ।
अक्खणवेल—१ सुरत २ प्रदोषनो समय

१ अवअच्छ्–अवअच्छइ–खुश थाय छे, खुश करे छे [८ । ४ । १२२]
२ अवअच्छ्–अवअच्छइ–जुए छे [८ । ४ । १८१] ।
१ अवआस्–अवआसइ–जुए छे [८ । ४ । १८१] ।
२ अवआस्–अवआसइ–चोंटे छे–भेटे छे [८ । ४ । १९०] ।
१ अवसेह्–अवसेहइ–जाय छे [८ । ४ । १६२] ।
२ अवसेह्–अवसेहइ–नाश पामे छे [८ । ४ । १७८] ।
१ अवहर्–अवहरइ–जाय छे [८ । ४ । १६२] ।
२ अवहर्–अवहरइ–नाश पामे छे [८ । ४ । १७८] ।

आ बधा अनेकार्थक धातुओने अमे धात्वादेशना प्रकरणमां बतावी गया छिए तेथी तेमने अहीं फरीवार संघर्या नथी.

[छ अने आठ अक्षरवाळा शब्दो :]

भणितः अकंडतलिमो निःस्नेह-अकृतविवाहयोः ।
अपकीर्त्याम्–असत्ये दाने च अवरिहट्टपुसणं इति ॥६०॥

अकंडतलिमो निःस्नेहः अकृतविवाहश्च ।

अवरिहट्टपुसणं अकीर्तिः असत्यम् दानं चेति त्र्यर्थम् ।

अत्र च अहिपच्चुअइ गृह्णाति आगच्छति चेति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ॥६०॥

[इति एकार्थाः अनेकार्थाश्च अकारादिशब्दाः]

॥ अथ आकारादयः शब्दा द्व्यक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते ॥

आहू घूए, आऊ सलिले, तह विंचुअम्मि आलासो ।
आणिक्कं तंसरए, आअल्ली झाडभेयम्मि ॥६१॥

'आहु' इत्युकारान्तः उलूकवाची ।

आऊ सलिलम् ।

आलासो वृश्चिकः ।

आणिक्कं तिर्यक्सुरतम् ।

आअल्ली झाडभेदः ।

अकंडतलिम—१ स्नेह विनानो २ वांढो–विवाह नहि करेलो

अवरिहट्टपुसण—१ अपकीर्ति २ असत्य ३ दान

अहिपच्चुअ–१ अहिपच्चुअइ–ग्रहण करे छे [८ । ४ । २०९] ।

२ अहिपच्चुअइ–आवे छे [८ । ४ । १६३] ।

आ धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे.

[ए प्रमाणे एक अर्थवाळा अने अनेक अर्थवाळा अकारादि शब्दो पूरा थया.]

हवे, 'पहेलां बे स्वरवाळा पछी त्रण स्वरवाळा' ए क्रमवडे आकारादि शब्दोनो प्रारंभ थाय छे.

आहू घूके, आऊ सलिले, तथा वृश्चिके आलासो ।
आणिक्कं त्र्यस्रुरते, आअल्ली झाटभेदे ॥६१॥

आहु—घूवड–उल्लु पक्षी.

आलास—वींछी.

आअल्लि—एक प्रकारनुं झाड–आवळ.

आउ—आप–पाणी.

आणिक्क—तिर्यक् सुरत.

आहु

आ शब्द ह्रस्व उकारांत छे.

---

१ –हट्टपु–मु० । २ झाटमे–मु० ।

यथा—

आअल्लिया-आहु-आलाससंकुलं अडइमडइ सो सुन्नो ।
आणिअजाणि ! तुह कारणेणं आउरहिअगिरिसरिअं ॥४९॥(६१)

आहच्चं अच्चत्थे, मुहं आणुअं, आउलं रण्णे ।
आवंगो अ मग्गा, जूडे आमोड-आमेला ॥६२॥

आहच्चं अत्यर्थम् ।
आणुअं मुखम् ।
"आकारः" [ ] इत्यन्ये ।
आउलं अरण्यम् ।

आवंगो अपामार्गः ।
आमोडो तथा आमेलो जूटः ।
शेखरवाचकस्तु आमेलो 'आपीड'-शब्दभवः ।

उदाहरण—

आअल्लिया-आहु-आलाससंकुलाम्-अटवीमटति स शून्यः ।
आणिअजानि ! तव कारणेन आउरहितगिरिसरितम् ॥ (४९)

हे तिर्यक्सुरतवाळी कुलस्त्री ! शून्य एवो ते तारा कारणने लीधे-तारे माटे-आवळो, घूवडो अने वींछीओथी भरेली तथा पाणी विनानी पहाडी नदीओ-वाळी एवी अटवीमां आंटा मारे छे.

आहच्चं अत्यर्थे, मुखं आणुअं, आउलं अरण्ये ।
आवंगो अपामार्गे, जूटे आमोड-आमेला ॥६२॥

आहच्च—आहत्य-अत्यर्थ-हदथी वधारे.
आणुअ—आनन-मुख-मोढुं.
आउल—अरण्य-जंगल-वगडो.
आवंग—अपामार्ग-अघेडानुं झाड.

आमोड
आमेल } -जूट-जूडो-अंबोडो-वाळनो एक प्रकारनो जूडो-वाळने बांधवानी एक पद्धति.

आणुअ

आनो अर्थ 'आकार' छे एम बीजा संग्रहकारो कहे छे.

आमेल

'छोगुं' अर्थमां एक बीजो 'आमेल' शब्द छे पण तेनी व्युत्पत्ति 'आपीड' ऊपरथी लेवानी छे [जुओ "नीपापीडे मो वा"-८ । १ । २३४ । तथा ८ । १ । १०५ ।]

यथा—

हसिय-आमोडमिलाण-आणुआण तुह रिउवहूण आमेलो ।
आहवं आउलमहीलुढिआण-आवंगमंजरी लिअइ ॥५०॥(६२)

आरिल्लो आरा, आरोहो अ थणम्मि, आफरो जूए ।
आगत्ती कूवतुला, आसंघा इच्छाइ, खित्तं आविद्धं ॥६३॥

आरिल्लो अर्वाक् अर्वाक्कालोत्पन्न इत्यर्थः ।
आरोहो स्तनः ।
नितम्बवाची तु आरोहशब्दः संस्कृतसमः ।
आफरो द्यूतम् ।
आगत्ती कूपतुला ।
आसंघा इच्छा ।
"आस्था" [ ] इत्यन्ये ।
आविद्धं प्रेरितम् ॥

उदाहरण—

ध्वस्तआमोडम्लानआणुआण तव रिपुवधूनां आमेलो ।
आहवं आउलमहीलुठितानां आवंगमञ्जरीः लाति ॥(५०)

ढीला पडेला अंबोडाने लीधे करमायेल मुखवाळी अने जंगलनी जमीन ऊपर हदथी वधारे आळोटती एवी तारा शत्रुओनी स्त्रीओनो अंबोडो अघेडानी मंजरीओने ले छे.

आरिल्लो आरात्, आरोहो च स्तने, आफरो द्यूते ।
आगत्ती कूपतुला, आसंघा इच्छायाम्, क्षिप्तम् आविद्धं ॥६३॥

आरिल्ल—अर्वाक्-ताजो उत्पन्न थयेल.
आरोह—स्तन-थान-मातानो बाळकोने दूध देनारो शारीरिक अवयव.
आफर—द्यूत-जुगटुं-जुगार.
आगत्ती—कूवानी तुला.
आसंघा—इच्छा.
आविद्ध—क्षिप्त-प्रेरित-फेंकेल.

आरोह

एक बीजो 'आरोह' शब्द छे, एनो अर्थ 'नितंब'-'कूलो' थाय छे पण ए 'कूला' अर्थनो सूचक 'आरोह' शब्द तो संस्कृत छे.

आसंघा

बीजा केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ 'आस्था' बतावे छे.

१ —तशब्दभवः—पा० ।

यथा—

आरिल्लमयण ! आगत्तीदिढभुअ ! मुंच आफरं सुहअ ! ।
मरइ तुह-आसंघाए काम-आविद्धा वर-आरोहा ॥५१॥(६३)

आणाई सउली, आणूवो सवचे, हठम्मि आडाडा ।
आयड्डी-आमोअ-आलंबा वित्थार-हरिस-भूछत्ता ॥६४॥

आणाई शकुनिकाढ्यः पक्षी ।
आणूवो श्वपचः ।
आडाडा बलात्कारः ।
आयड्डी विस्तारः ।
आमोओ हर्षः ।
परिमलवाचकस्तु 'आमोद'शब्दभवः।
आलंबं भूमिच्छत्रम् यद् वर्षासु प्ररोहति ।

उदाहरण—

आरिल्लमदन ! आगत्तीदृढभुज ! मुञ्च आफरं सुभग ! ।
म्रियते तव आसंघाए काम-आविद्धा वर-आरोहा ॥(५१)

हे ताजा उत्पन्न थयेल कामवाळा, कूवानी तुला जेवा मजबूत भुजा-हाथवाळा अने हे सुभग! तुं जुगारने मूकी दे. कारण के उत्तम स्तनवाळी, कामथी आविद्ध-प्रेरित-थयेली एवी ते तारी इच्छाने लीधे-तने पामवानी इच्छाने कारणे मरे छे.

आणाई शकुनी, आणूवो श्वपचे, हठे आडाडा ।
आयड्डी-आमोअ-आलंबा विस्तार-हर्ष-भूच्छत्राः ॥६४॥

आणाइ—समळी.
आणूव—श्वपच-चंडाळ.
आडाडा—बलात्कार-हठ.
आयड्डि—विस्तार-फेलाव.
आमोअ—आमोद-हर्ष-आनंद.
आलंब—आलम्ब-भूमिच्छत्र-वरसादनी मोसममां जे छत्रीनी पेठे ऊगे छे-बिलाडीना टोप.

आमोअ

'परिमल' अर्थनो सूचक एक बीजो 'आमोअ' शब्द छे पण तेनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'आमोद' उपरथी करवानी छे. अर्थात् 'परिमल'सूचक 'आमोअ' शब्द देशी नथी.

---

१ आवड्डी-आ-पा० । २ आयट्टी वि-पा० ।

यथा—

[1]णेऊण पउत्थजणं आणाइकुलं व रइयआडाडो ।
आलंब-आयड्डिमिसा आमोआ हसइ पाउस-आणूवो ॥५२॥(६४)

आलत्थो मोरे, आसयं आसन्ने, बलम्मि आयामो ।
आलीलं णियडभए, आउरं आजिम्मि, आउसं कुच्चे ॥६५॥

आलत्थो मयूरः ।
आसयं निकटम् ।
आयामो बलम् ।
"दीर्घः" [ ] इत्यन्ये ।
आलीलं निकटभयम् ।
आउरं संग्रामः ।
आउसं कूर्चम् ।

यथा—

स-आयाम-आसयसेन्नं तुह पेच्छिय जाय-आउर-आलीला ।
आलत्थपिच्छच्छत्ते छड्डिय रिउणो अण-आउसा जंति ॥५३(६५)

उदाहरण—

हत्वा प्रोषितजनं आणाइकुलम् इव रचितआडाडो ।
आलंबआर्याकृष्टिमिषात् आमोआ हसति प्रावृष्-आणूवो ॥(५२)

समळीना कुळनी जेम प्रवासिजनोने हणीने हठे चडेलो चोमासारूप चंडाळ हर्षने लीधे बिलाडीना टोपना विस्तारने बाने हसे छे-हसी रह्यो छे.

आलत्थो मयूरे, आसयं आसन्ने, बले आयामो ।
आलीलं निकटभये, आउरं आजौ, आउसं कूर्चे ॥६५॥

आलत्थ—मोर.
आयाम—बळ.
आउर—संग्राम—लडाई.
आसय—आसन्न—पासे, पासेनुं,
आलील—पासेनी बीक.
आउस—कूर्च—बे भवां वच्चेना वाळ.

आयाम

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ 'लांबु' बतावे छे.

उदाहरण—

स-आयामआसयसैन्यं तव प्रेक्ष्य जातआउरआलीला ।
आलत्थपिच्छछत्राणि छर्दित्वा रिपवः अण-आउसा यान्ति ॥(५३)

तारुं बळवाळुं पासे आवेलुं सैन्य जोईने रणसंग्रामथी निकटनी बीक पामेला एवा तारा शत्रुओ मोरनां पींछानां छत्रोने छोडीने कूर्च विनाना थईने जाय छे.

1 -त्थपिंछ-पा० ।

आसंगो आसवणं आलयणं वासगेहम्मि ।
आमोरओ विसेसण्णुअम्मि, आहुंदुरो बाले ॥६६॥

आसंग-आदयस्त्रयो वासगृहार्थाः ।
अत्र च 'आलिद्ध'शब्द आश्लिष्ट-
शब्दभवः ।
आहइ काङ्क्षति-इति धात्वादेशेषु
-उक्त इति नोपात्तः ।

आमोरओ विशेषज्ञः ।
आहुंदुरो बालः ।
"आहुंदुरू बालः" [ ] इत्यन्ये ।

यथा—

आमोरय ! सिरिआसंग ! तए आहुंदुरा करि-हरीण ।
मित्त-आसवण-अमित्त-आलयणदुवारेसु संघडिया ॥५४॥(६६)

आसंगो आसवणं आलयणं वासगेहे ।
आमोरओ विशेषज्ञके, आहुंदुरो बाळे ॥६६॥

आसंग, आसवण, आलयण—वासगृह-रहेवानुं ठेकाणुं.
आमोरअ—विशेषज्ञ-विशेष जाणनार.
आहुंदुर—बाळ-बाळक.

आहुंदुर

बीजा संग्रहकारो आने बदले 'आहुंदुरु' शब्द बतावे छे.

आलिद्ध-आहइ

आ शब्दनी व्युत्पत्ति, 'आश्लिष्ट' उपरथी थई शके एम छे. [जुओ "आश्लिष्टे ल-धौ" ८ । २ । ४९] तेथी 'आलिद्ध' शब्दने देशीसंग्रहमां गण्यो नथी.

आहइ—आहइ-कांक्षा करे छे-इच्छे छे. आ धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेलो छे [जुओ ८ । ४ । १९२] तेथी तेने अहीं फरी लखी बताव्यो नथी.

उदाहरण—

आमोरय ! श्रीआसंग ! त्वया आहुंदुरा करि-हरीणाम् ।
मित्रआसवण-अमित्रआलयणद्वारेषु संघटिताः ॥(५४)

हे श्रीना वासगृह-रहेठाण-रूप ! विशेषज्ञ !-कलाचतुर ! तें मित्रोना घरने बारणे हाथीनां बच्चां सरस रीते घडी आपेलां छे अने अमित्र-शत्रु-ना घरने बारणे बांदरानां के सिंहनां बच्चां सरस रीते घडी आपेलां छे.

---

१ -दुए वा-पा० ।

कमलम्मि आरनालं, आसियओ लोहघडियम्मि ।
आसक्खओ सिरिवए, आमलयं णेउरहरम्मि ॥१७॥

आरनालं कमलम्। काञ्जिके आरनालं संस्कृतभवम् ।
आसियओ लोहमयः ।
केचित् "अयसा निर्वृत्तः आयसिकः तदपभ्रंशः 'आसियओ' [ ] इत्याहुः ।

आसक्खओ–'श्रीः' इति वदतीति –श्रीवदः–प्रशस्तः पक्षिविशेषः ।
आमलयं नूपुरगृहम् ।

यथा—

लीला-आरनाल-आमलय-केलि-आसक्खए इमे तीए ।
जं विरहम्मि णिअंतं हिअय ! ण फुट्टेसि तं सि आसिययं ॥५५॥(१७)

कमले आरनालं, आसियओ लोहघटिते ।
आसक्खओ श्रीवदे, आमलयं नूपुरगृहे ॥१७॥

आरनाल—कमळ.

आसक्खअ—'श्री' ए प्रमाणे बोलनारुं श्रीवद नामनुं सुंदर पक्षी.

आसियअ—आयसिक-लोढामांथी घडेलुं –लोढानी बनावट.

आमलय—झांझरनुं घरुं–झांझर राखवानुं घरुं.

आरनाल

एक बीजो 'आरनाल' शब्द छे, एनो अर्थ 'कांजी' छे पण ए 'कांजी' अर्थनो वाचक 'आरनाल' तो संस्कृत 'आरनाल' ऊपरथी ऊतरी शके छे अर्थात् 'कांजी' अर्थवाळो ए 'आरनाल' शब्द, देशी नथी. [सं–आरनाल प्रा० आरनाल]

आसियअ

"संस्कृत 'अयस्' एटले लोढुं, ते द्वारा जे नीपजे ते 'आयसिक' अने तेनुं अपभ्रष्ट रूप ते 'आसियअ'" केटलाक संग्रहकारो 'आसियअ' शब्दनी व्युत्पत्ति, उक्त रीते बतावे छे.

उदाहरण—

लीलाआरनाल-आमलय-केलि-आसक्खए इमान् तस्याः ।
यद् विरहे पश्यत् हृदय ! न फुट्टसि तद्(त्वम्)असि आसियय ॥(५५)

रमवानुं कमळ, झांझरनुं घरुं अने रमवानुं श्रीवद पक्षी; ए बधी तेणीनी वस्तुओने हे हृदय ! तुं जुए छे तो खरुं छतां तेणीना विरहमां फुटी–फाटी–जतुं नथी तेथी एम जणाय छे के तुं लोढानुं बनेलुं छे.

आअड्डियं परव[illegible]लिए, अ[illegible]ऊडियं च [illegible]यपण ।
आलंकियं च खंजीकयम्मि, आमंडणं भंडे ॥६८॥

आअड्डियं परवशचलितम् ।
यस्तु "व्याप्रेरायड्डः" [सि० हे० ८।४।८१] इत्यादेशोऽस्माभिरुक्तः स व्यापारमात्रार्थः ।

आऊडियं धूतपणः ।
आलंकियं खञ्जीकृतम् ।
आमंडणं भाण्डम् ।

यथा—

रयण-आमंडणं अवणिं जो सहि ! आऊडियं खणे कुणइ ।
सो आअड्डिय-आलंकिएहि कह अहिसरेअव्वो ? ॥५६॥(६८)

आरोग्गिय-आसीवय-आहुडिया भुत्त-सुइय-पडिएसु ।
मीसत्तं आडुआली, आसरिओ संमुहाआए ॥६९॥

आअड्डियं परवशचलिते, आऊडियं च द्यूतपणे ।
आलंकियं च खञ्जीकृते, आमंडणं भाण्डे ॥६८॥

आअड्डिय—परवशपणे चालवुं.
आलंकिय—खंजीकृत-जे कोई खंज-लूलो-न होय तेने खंज करवो ते.

आऊडिय—जुगारनी शरत-होड-खद.
आमंडण—भांड-पात्र.

आअड्डिय

धात्वादेशना प्रकरणमां अमे एक 'आयड्ड' धातु जणावेलो छे-["व्याप्रेरायड्डः" ८।४।८१] परंतु तेनो मात्र 'व्यापार-वावरवुं' अर्थ छे, एथी ए धातु साथे प्रस्तुत 'आअड्डिय' शब्दनो कशो संबंध नथी.

उदाहरण—

रत्नआमंडणं अवनिं यः सखि ! आऊडियं क्षणे करोति ।
स आअड्डिय-आलंकिएहि कथं अभिसर्तव्यः ॥(५६)

हे सखि ! रत्नना पात्र जेवी पृथ्वीने जे क्षणवारमां जुगारनी होडमां मूके छे तेने परवशचलितपणे अने खंजीकृतपणे शी रीते अभिसराय ?

आरोग्गिय-आसीवय-आहुडिया भुक्त-सू(सौ)चिक-पतितेषु ।
मिश्रत्वम् आडुआली, आसरिओ संमुखाऽऽयाते ॥६९॥

आरोग्गियं भुक्तम् ।
आसीवओ सूचीजीवकः ।
आहुडियं निपतितम् ।
आडुआली मिश्रीभावः ।
आसरिओ संमुखागतः ।

यथा—

आरोग्गिय-आडुआलिअसत्तूणं तुह णरिंद ! सत्तूणं ।
आहुडियाणं अरण्णे पत्तपुड-आसीवअत्तं आसरियं ॥५७॥

इह च आयड्ड-आऊड-आरोग्ग-आडुआल-आहुड-प्रभृतीनि धात्वादेशप्रतिरूपकाणि नामानि । तेषां करोत्यर्थे णिचि नामधातुत्वमपि । तेन आअड्डइ । आऊडइ । आरोग्गइ । आडुआलइ । आहुडइ इत्याद्यपि सिद्धम् ।

आरोग्गिय—आरोगेलुं–आरोगवुं–खावुं–जमवुं.
आहुडिय—निपतित–पडेलुं–नीचे पडवुं.
आसरिअ—आसृत–सामुं आवेल–सामुं आववुं.
आसीवय—आसेवक–सोयवती आजीविका करनार–सई–कपडां सीवनार.
आडुआलि—मिश्रपणुं–सेळमेळ.

उदाहरण—

आरोग्गियआडुआलिअसत्तूणां तव नरेन्द्र ! शत्रूणाम् ।
आहुडियाणम्–अरण्ये पत्रपुट-आसीवअत्तं आसरियं ॥(५७)

हे नरेंद्र ! सेळमेळवाळा साथवाने खानारा अने नीचे पडेला–हारी गयेला–एवा तारा शत्रुओनी सामे जंगलमां पांदडाना पडिया सीववानुं अर्थात् पडियाना सई थवानुं आवी पड्युं छे.

आ गाथामां अने ऊपली गाथामां 'आअड्डिअ' 'आऊडिय' 'आरोग्गिय' 'आडुआलिअ' 'आहुडिय' वगेरे प्रयोगो जणावेला छे. ते बधा भूतकृदंत जेवा जणाय छे. ए बधाना मूळमां अनुक्रमे 'आअड्ड' 'आऊड' 'आरोग्ग' 'आडुआल' 'आहुड' वगेरे धातु जेवा जणातां देशी नामो छे अर्थात् 'आअड्ड' वगेरे देशी नामो ऊपरथी 'आअड्डिय' वगेरे देशी भूतकृदंतो नीपजेलां छे. ए 'आअड्ड' वगेरे देशीनामो ऊपरथी तेना नामधातुओ पण बनी शके छे, नाम ऊपरथी धातु बनावतां तेने 'करवाना' अर्थनो सूचक 'णिच्' प्रत्यय [हैमव्या० ३–४–४२] लगाडवानो होय छे. 'आअड्डं करोति इति आअड्डइ' ए ज रीते 'आऊडं करोति–आऊडइ', 'आरोग्गं करोति आरोग्गइ', 'आडुआलिं करोति आडुआलइ' आहुडं करोति–आहुडइ वगेरेमां

---

1 –आलीस–मु० ।

एवं सर्वत्र क्रियावाचिषु योजनीयम् ॥६९॥

आयावलो य बालायवम्मि, आवालयं च जलणियडे ।
आडोवियं च आरोसियम्मि, आराइयं गहिए ॥७०॥

आयावलो बालातपः ।
आवालयं जलनिकटम्, कप्रत्ययाभावे 'आवालं' इत्यपि ।
आडोवियं आरोषितम् ।
आराइयं गृहीतम् ।
"आसादितम्" [ ] इत्यन्ये ।

यथा—

आयावले पसरिए किं आडोवसि रहंग ! णियदइयं ।
आराइयबिसकंदो आवालेठियं पसाएसु ॥५८॥(७०)

समझवानुं छे. आम नामोने धातु बनावी ते द्वारा बीजां बधां भूतकृदंत वगेरे क्रियावाचक शब्दो बनावी लेवानां छे अने आ रीत क्रियावाचक बधा देशी शब्दोमां लागु पाडवानी छे.

आयावलो च बालातपे, आवालयं च जलनिकटे ।
आडोवियं च आरोपिते, आराइयं गृहीते ॥७०॥

आयावल—आतापलव-थोडो तडको-बाल आतप.
आडोविय—आटोपित-आरोषित-रोष-युक्त-आटोपयुक्त.
आवाल, आवालय—आवाल-पाणीनी पासे.
आराइय—आरात-ग्रहण करेलुं.

आवाल-आवालय

'क' प्रत्यय लागेलो होय त्यारे 'आवालय' बने छे अने 'क' प्रत्यय न लागेलो होय त्यारे 'आवाल' रहे छे.

आराइय

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ 'आसादित'-'प्राप्त करेलुं' बतावे छे.

उदाहरण—

आयावले प्रसृते किं आडोवसि रथाङ्ग ! निजदयिताम् ।
आराइतबिसकन्दः आवालस्थितां प्रसादय ॥(५८)

हे चक्रवाक ! सूर्यनो बाल आतप फेलातां-सूर्यनो उदय थतां-तुं पोतानी स्त्री उपर शा माटे रोषे भराय छे ? बिसकंदनुं ग्रहण करेलो तुं, पाणीनी पासे बेठेली एवी तेने प्रसन्न कर.

---

१ -लठिइं प-पा० ।

मालायारे आरंभिओ य, आइसणं उज्झियए ।
आलीवणं पलित्ते, करियाए आवरेइया चेव ॥७१॥

आरंभिओ मालाकारः । आइसणं उज्झितम् । आलीवणं प्रदीप्तम्-प्रदीपनकमित्यर्थः ।

अत्र च- आहम्मियं-आगतम्-इति 'आङ्'पूर्वस्य हम्मेः सिद्धम् ।

आइग्घइ आजिघ्रति । आहोडइ ताडयति । आसंघइ संभावयति । आअड्डइ व्याप्रियते । आउड्डइ मज्जति । आरोलइ पुञ्जयति । आयंबइ, आयज्झइ वेपते । आढवइ आरभते ।

मालाकारे आरंभिओ च आइसणं उज्झितके ।
आलीवणं प्रदीप्ते, करिकायां आवरेइया चैव ॥७१॥

आरंभिअ—मालाकार-माळा करनार-माळी.

आलीवण—आदीपन-प्रदीप्त-सळगेलुं, सळगवुं-आग.

आइसण—आदिशन-उज्झित-छोडेलुं, छोडवुं-फेंकी देवुं.

आवरेइया—करिका-मद्य पीरसवानुं पात्र.

आहम्मिय

आनो अर्थ 'आवेलुं' थाय छे. 'जवा' अर्थमां 'हम्म्' धातु छे. [अम द्रम हम्म × × × गम्लृं गतौ-धातुपारा० १ गण, धातुअङ्क ३९२] तेनुं 'आ' उपसर्ग साथेनुं भूतकृदंत 'आहम्मित' थाय अने तेनुं प्राकृतरूपांतर 'आहम्मिय' थाय. ए रीते उक्त 'आहम्मिय'नी व्युत्पत्ति समजवानी छे अर्थात् ए शब्द देशीसंग्रहनो नथी.

आइग्घ्—आइग्घइ-आजिघ्रति-सूंघे छे. [८ । ४ । १३]

आहोड्—आहोडइ-ताडयति-मारे छे. [८ । ४ । २७]

आसंघ्—आसंघइ-संभावयति-संभावना करे छे. [८ । ४ । ३५]

आअड्ड्—आअड्डइ-व्याप्रियते-वावरे छे-प्रवृत्ति करे छे, [८ । ४ । ८१]

आउड्ड्—आउड्डइ-मज्जति-बूडे छे. [८ । ४ । १०१]

आरोल्—आरोलइ-पुञ्जयति-पुंज करे छे-ढगलो करे छे. [८ । ४ । १०२]

आयंब्—आयंबइ } वेपते-कंपे छे-
आयज्झ्—आयज्झइ } धीरे धीरे हले छे. [८ । ४ । १४७]

आढव्—आढवइ-आरभते-आरंभ करे छे-शरू करे छे. [८ । ४ । १५५]

आलिहइ स्पृशति । | आरोअइ उल्लसति ।
आयंछइ कर्षति । | आढप्पइ आरभ्यते ।

इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते ।

आरालिओ सूपकारः—इति 'आरालिक' शब्दभवत्वान्नोक्तः ।

आवरेइया करिका मद्यपरिवेषणभाण्डम् ।

यथा—

कस्स व विओअआलीवणम्मि आरंभिए ! तुमं पडिया ।
जं मइराविमुहीए आइसणं आवरेइयाइ कयं ॥५९॥(७१)
आयासलवो णीडे, आयासतलं च हम्मपुट्ठम्मि ।
आणंदवडो पढमे वड्ढइ रुहिरारुणे वत्थे ॥७२॥

आलिह् —आलिहइ—स्पृशति—स्पर्श करे छे—अडके छे. [८।४।१८२]

आयंछ्—आयंछइ—कर्षति—खेंचे छे. [८।४।१८७]

आरोअ—आरोअइ—उल्लसति—उल्लसे छे. [८।४।२०२]

आढप्प्—आढप्पइ—आरभ्यते—आरंभ करवो—शरू करवुं. [८।४।२५४]

उक्त धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे तेथी अहीं फरी नोंध्या नथी.

आरालिअ

आ शब्दनो अर्थ 'रसोयो' थाय छे. सं० 'आरालिक' शब्द ऊपरथी प्रा० 'आरालिअ' शब्द ऊतरे छे एथी 'आरालिअ' शब्दने देशीसंग्रहमां नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

कस्य वा वियोगआलीवणे आरंभिअे ! त्वं पतिता ।
यद् मदिराविमुख्या आइसणं आवरेइयाइ कृतम् ॥(५९)

हे मालण ! तुं कोना वियोगरूप आगमां पडी छे के मदिराथी विमुख थयेली तें मद्य पीरसवाना वासणने फेंकी देवानुं कर्युं छे.

आयासलवो नीडे, आयासतलं च हर्म्यपृष्ठे ।
आणंदवडो प्रथमे वध्वा रुधिरारुणे वस्त्रे ॥७२॥

आयासलवो पक्षिगृहम् ।

आयासतलं हर्म्यपृष्ठम् ।

आणंदवडो वध्वाः प्रथमं रुधिरारुणितं वस्त्रम्—प्रथमपरिणये भर्त्रा कौमारे गृहीते यत् तत्परिमलरुधिररञ्जितं वस्त्रं बान्धवान् आनन्दयति तत् 'आणंदवड' आख्यम् ।

यथा—

आयासतलोवरि वल्लहस्स चरियं वयंसि ! निण्हवसु ।
आणंदवडो आयासलवठिया सारिया य तं कहइ ॥६०॥

अत्र च–

"आविलुंपियं–अभिलषितम्" इति यदन्यैरुक्तं तत् काङ्क्षेः आदेशः ।

आयासलव—आकाशालय–पक्षिनुं घर–माळो । आयासतल—आकाशतल–घरनी पीठ–अगासी.

आणंदवड—आनन्दपट–वहूनुं पहेली वारनुं लोहीथी लाल थयेलुं वस्त्र—प्रथम संलग्न थतां वर, वहूनुं कुंवारापणुं हरी ले छे. ते प्रसंगे वहूनुं मर्दन थाय छे, ए मर्दनद्वारा वहूने जे रुधिर नीकळे छे ते रुधिरद्वारा रंगायेलुं वस्त्र बांधवोने आनंद आपे छे माटे एनुं नाम 'आणंदवड' छे.

उदाहरण—

आयासतलोपरि वल्लभस्य चरितं वयस्ये ! निह्नुष्व ।
आणंदवडो आयासलवस्थिता सारिका च तत् कथयति ॥(६०)

हे सखि ! वालमनुं अगासी ऊपरनुं–अगासी ऊपर थयेलुं–चरित्र तुं छूपुं राखे छे ? पण ते चरित्रनी हकीकत तो माळामां बेठेली मेना अने लोहीथी प्रथम ज रंगायेलुं वस्त्र ज कही बतावे छे.

आविलुंपिय

आ स्थळे **बीजा संग्रहकारोए** 'आविलुंपिय' शब्दने नोंधेलो छे पण अमे तेने धात्वादेशना प्रकरणमां बतावी गया छिए माटे अहीं नोंधता नथी. जुओ–[८ । ४ । १९२] 'कांक्ष' धातुने बदले तेना अर्थमां प्राकृतमां 'विलुंप' धातु वपराय छे. ते 'विलुंप'नी साथे 'आ' जोडवाथी तेनुं भूतकृदंतनुं रूप 'आविलुंपिय' थाय. 'आविलुंपिय' एटले 'अभिलषित–इच्छेलुं'.

'आसेयणय'शब्दश्च अवितृप्तदर्शनार्थः 'आसेचनक'शब्दभव इति नोक्तो ॥ (७२)

॥ अथ अनेकार्थाः ॥

पसव-दुह-णिच्च-दिट्ठेसु आवि, आलं बहोल-मउएसु ।
अच्चत्थ-दीह-विसमेसु लोह-मुसलेसु तह आअं ॥७३॥

'आवि'शब्दः प्रसवदुःखे, नित्ये, दृष्टे चेति त्र्यर्थः ।

आलं अल्पस्रोतः मृदु च ।

आअं अत्यर्थम् दीर्घम् विषमम् लोहम् मुसलं चेति पञ्चार्थम् ॥७३॥

आणियं आढियं इट्ठे गणाणिज्जे अप्पमत्त-गाढेसु ।
सिक्कारे पणिए आहुडं, आयरं उंक्खले कुच्चे ॥७४॥

आसेअणय

आनो अर्थ 'अवितृप्त दर्शन'–अर्थात् जेने जोवाथी जोनारो तृप्त न थाय–जोनारानी आंख वगेरे इंद्रियो धराय नहीं–एवी सुंदरतम वस्तुने 'आसेअणय' कहेवाय. ते 'आसेअणय'नी व्युत्पत्ति संस्कृत 'आसेचनक' ऊपरथी ऊतरे छे तेथी एने आ संग्रहमां उमेर्यो नथी.

अनेक अर्थवाळा आकारादि शब्दो

प्रसवदुःख–नित्य–दृष्टेषु आवि, आलं वह–मृदुकयोः ।
अत्यर्थ–दीर्घ–विषमेषु लोह–मुसलयोः तथा आअं ॥७३॥

आवि—१ प्रसवनी पीडा २ नित्य ३ दीठेलुं के जावुं.

आल—१ वहेळो २ मृदु–आलुं–कोमळ.

आअ—१ हद बहार–वधारे २ आयत–लांबुं ३ विषम ४ आयस–लोढुं ५ मुसळ–सांबेलुं.

आणियं आढियं इष्टे गणनीये अप्रमत्त–गाढयोः ।
सीत्कारे पणिते आहुडं, आयरं उदूखले कूर्चे ॥७४॥

१–मुसलं–पा० । २–र्थार्थः–पा० । ३ उलूखले–पा० ।

आणियं आढियं च इष्टम् गणनीयम् अप्रमत्तम् गाढं चेति प्रत्येकं द्वावपि चतुरर्थौ ।

आहुडं सीत्कारः पणितं च ।

आअरं उदूखलम् कूर्चं च ॥७४॥

आअल्लो रोग-चलेसु, विलविए चित्तिए अ आराडी ।
आरद्धं च पवुड्ढे सयण्ह-गेहागएसुं च ॥७५॥

आअल्लो रोगः चलश्च ।

आराडी विलपितम् चित्रयुतं च ।

"आरडियं" [ ] इत्यन्ये । यदाह–
"चित्तलयं विलवियं च आरडियं[ ]

आरद्धं प्रवृद्धम् सतृष्णम् गृहे आगतं चेति त्र्यर्थम् ॥७५॥

आरणं अहर-फलेसुं, आवियं इंदोव-महिय-पोएसु ।
आउरं अइसय-उण्हेसु, चलिय-कुविय-आउलेसु आहित्थो ॥७६॥

आणिय }
आढिय } –१ इष्ट–मन गमतुं २ गणवा जेवुं ३ प्रमाद विनानुं ४ गाढ.

आहुड—१ सीत्कार करतो–सीमकारवुं–चीस पाडवी २ पणित–स्तवेलुं–स्तुति अथवा जुगारनी शरत.

आअर—१ ऊखळो २ कूर्च–बे भवांनी वच्चेना वाळ–बराबर नाकनी ऊपर आवेला अने वच्चे भवांने जोडी देता वाळ.

आअल्लो रोग–चलयोः विलपिते चित्रिते च आराडी ।
आरद्धं च प्रवृद्धे सतृष्ण–गेहाऽऽगतेषु च ॥७५॥

आअल्ल—१ रोग २ चंचल.
आराडि—१ आराटि–विलाप करवो २ चित्रित–चित्रवाळुं.
आरद्ध—१ आऋद्ध–विशेष वधेलुं २ तृष्णावाळुं ३ घेर आवेलुं.

आरडिय

बीजा संग्रहकारो 'आराडि'ने बदले 'आरडिय'–(आरटित) शब्द बतावे छे अने तेना उक्त बे अर्थो पण सूचवे छे. तेओ कहे छे के: "चित्तलयं विलवियं च आरडियं" ["चित्रलकं विलपितं च आरडियं"]

आरणं अधर–फलयोः, आवियं इन्द्रगोप–मथित–पोतेषु ।
आउरं अतिशय–उष्णयोः चलित–कुपित–आकुलेषु आहित्थो ॥७६॥

१–दोव–म–पा० । २ आऊरं–पा० ।

आरणं अधरः फलकश्च ।
आवियं इन्द्रगोपः मथितम् प्रोतं चेति त्र्यर्थम् ।
आउरं अतिशयम् उष्णं च ।
आहित्थो चलितः कुपितः आकुलश्चेति त्र्यर्थः ।७६।

आरेइयं मउलिए मुक्के भंते सरोमंचे ।
नववहु-परतंताउ आवट्टिय-आविअज्झाओ ॥७७॥

आरेइयं मुकुलितम् मुक्तम् भ्रान्तम् सरोमाञ्चं चेति चतुरर्थम् ।
आवट्टिया तथा आविअज्झा नववधूः परतन्त्रा चेति प्रत्येकं द्व्यर्थौ ।७७।

आइप्पणं च पिट्ठे छणघरमंडणच्छुहाछडाए य ।
अविवित्त-संकडे आरंदरं, आवडियं अब्भिडिय-सारे ॥७८॥

आइप्पणं पिष्टम् उत्सवे गृहमण्डनार्थं सुधाच्छटा च ।
"तन्दुलपिष्टक्षीरं गृहमण्डनम् आइप्पणं" [ ] इत्यन्ये ।
आरंदरं अनेकान्तम् संकटं च ।
'अविवित्त-संकडे' इति समाहारः ।
आवडियं संगतम् सारं च ।
अब्भिडियं संगतं "समा अब्भिडः" [सि० हे० ८।४।१६४] इत्यादेशात् । अत्रापि समाहारः ।

अत्र आलुंखइ–दहति, स्पृशति चेति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।७८।

आरण—१ अधर–होठ २ फलुं–ढाल.
आविय—१ इंद्रगोप नामनो नानो कीडो २ मथित–मथेलुं–वलोवेलुं ३ परोवेलुं.
आउर[1]—१ अतिशय २ ऊनुं.
आहित्थ—१ चलित–चळेलुं २ कोपेलुं ३ आकुळ.

आरेइयं मुकुलिते मुक्ते भ्रान्ते सरोमाञ्चे ।
नववधू–परतन्त्रयोः आवट्टिय–आविअज्झाओ ॥७७॥

आरेइय—१ मुकुलित–मोकळुं थयेलुं–खीलेलुं २ मुक्त–छुट्टो ३ भ्रान्त ४ रोमांचवाळुं.
आवट्टिया, आविअज्झा—१ नवी वहू २ परतंत्र स्त्री.

आइप्पणं च पिष्टे क्षणगृहमण्डनसुधाच्छटायां च ।
अविविक्त–संकटे आरंदरं, आवडियं संगत–सारे ॥७८॥

आइप्पण—१ पिष्ट–पीठ–चोखाना लोट–नो पूडलो २ उत्सवने प्रसंगे घरने शणगारवा चूनानुं छांटणुं.
आरंदर—१ एकांत नहि ते–वस्तीवाळुं २ सांकडुं.
आवडिय—१ संगत–संगमवाळुं २ सारुं.

---

१ आऊरं–पा० ।

। अथ इकारादयो द्व्यक्षरादिक्रमेणैव उच्यन्ते ।

इग्गो भीए, इब्भो वणिए, उच्छुसयलम्मि इंगाली ।
इक्कुसं उप्पलं, इरिणं कणयं, इंदिंदिरम्मि इइंडो ॥७९॥

इग्गो भीतः ।
इब्भो वणिक् ।
"इणं } एतत् ।
इणमो }
इण्हिं इदानीम् ।
इर किलार्थे ।"
एते शब्दानुशासन एवोक्ता इतीह नोच्यन्ते ।

इंगाली इक्षुखण्डम्[1] ।
इक्कुसं सामान्याभिधानेऽपि नीलोत्पलम् ।
इरिणं कनकम् ।
इइंडो भ्रमरः ।
कैश्चित् 'इंदिंदिर'शब्दोऽपि देश्य उक्तः । अस्माभिस्तु संस्कृतेऽपि दर्शनात् अनया भङ्ग्या निबद्धः ।

आइप्पण

आ शब्दनो **बीजा संग्रहकारो** जुदो अर्थ बतावे छेः आइप्पण एटले १ चोखाना पीठुं-पीसेला चोखानुं-दूध अने २ घरनुं भूषण.

अविवित्त-संकडे । अब्भिडिय-सारे

मूळना आ बन्ने शब्दो, समाहार द्वंद्व समासमां मूकेला छे.

अब्भिडिय—

प्राकृतमां 'सम्' उपसर्ग साथेना 'गम्' धातुना स्थानमां 'अब्भिड' धातु वपराय छेः ["समा अब्भिडः--" ८ । ४ । १६४] अने तेनुं भूतकृदंतनुं रूप 'अब्भिडिय' थाय छे माटे अहीं 'अब्भिडिय'नो 'संगत' अर्थ बतावेलो छे.

आलुंख—

आलुंख—आलुंखइ-दहति-बळे छे.
आलुंख—आलुंखइ-स्पृशति-स्पर्श करे छे.

आ बन्ने 'आलुंख' धातुओने अमे धात्वादेशना प्रकरणमां [८ । ४ । २०८ । तथा ८ । ४ । १८२] नोंधेला छे माटे अहीं एने फरी लख्या नथी.

हवे 'पेला बे स्वरवाळा पछी त्रण स्वरवाळा' ए ज पूर्वक्रम वडे इकारादि शब्दोने कहेवामां आवे छेः

इग्गो भीते, इब्भो वणिजि, इक्षुशकले इंगाली ।
इक्कुसं उत्पलम्, इरिणं कनकम्, इंदिंदिरे इइंडो ॥७९॥

इग्ग—भीत-भय पामेलो.
इंगाली—शेरडीनी कातळी.
इरिण—हिरण्य-कनक-सोनुं.
इब्भ—इभ्य-वाणियो.
इक्कुस—नील उत्पल-कमळ.
इइंड—भमरो.

---

१ -क्षुदण्डम्-पा० ।

यथा--

इब्भाणं हरिणं इकुसं इहंडाणं गयाण इंगाली ।
इग्गाण य 'मामसी'सद्दो हरिसं समुव्वहइ ॥६१॥ (७९)

इक्कण-इराव-इग्घिय-इरिया चोर-करि-भच्छिय-कुडीसु ।
ओसिंघियम्मि इंघियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं आवि तुहिणे ॥८०॥

इक्कणो चोरः । इरावो गजः ।

नीचे जणावेला शब्दोनी साधनिका, आठमा अध्यायमां बतावेली छे तेथी ते शब्दोने अमे अहीं फरी नोंधी बताव्या नथी.

इणम्
इणमो }—एतत्-ए [८ । ३ । ८५ ।]

इण्हि—इदानीम्-हमणां [८ । २ । १३४ ।]

इर—किल-नक्की [८ । २ । १८६ ।]

इकुस

मूळ गाथामां आ शब्दनो साधारण 'उत्पल' अर्थ जणाव्यो छे तो पण तेनो अर्थ 'नील उत्पल'–'नीलुं उत्पल–कमल' समजवानो छे.

इंदिंदिर

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दने पण देशी संग्रहमां नोंधे छे. परंतु अमे तो आ शब्दने संस्कृत नाममालामां दीठो छे माटे देशीसंग्रहमां स्पष्टपणे नोंध्यो नथी तो पण अर्थ बताववानी आ रीतने बाने अमे 'इंदिंदिर' शब्दनी नोंध आ संग्रहमां लीधी तो छे ज.

उदाहरण—

इभ्याणां हिरण्यं, इकुसं इहंडाणां, गजानां इंगाली ।
इग्गाण च 'मा भैषीः' शब्दो हर्षं समुद्वहति ॥(६१)

वाणियाओने सोनुं, भमराओने नीलुं कमळ, हाथीओने शेरडीनी कातळीओ अने भय पामेलाओने 'तुं न डर' एवो शब्द हरख ऊपजावे छे.

इक्कण-इराव-इग्घिय-इरिया चौर-करि-भर्त्सित-कुटीषु ।
अवघ्राते इंघियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं अपि तुहिने ॥८०॥

इक्कण—चोर. इग्घिय—भर्त्सना पामेलुं-वखोडेलुं.

इग्घियं भर्त्सितम् । | इंघियं आघ्रातम् ।
इरिया कुटी । | इंदग्गी तथा इंदग्गिधूमं तुहिनम् ।

यथा—

मणइक्कण ! बलइग्घियइराव ! पण्णइरियाठिया मुणिणो ।
इंदग्गिणगे इंदग्गिधूमधवलं जसं तुह–इंघिंति ॥६२॥ (८०)

कोमारे इंदमहो, इंदोवत्तो य इंदोवे ।
कीडेसु इंदगाई जुएसु, इरमंदिरो करहे ॥८१॥

इंदमहो कौमारः–कुमार्यां भवः इति व्युत्पत्तेः ।
"इंदमहं कौमारम्" [ ] इति अवन्तिसुन्दरी । यदुदाहरति स्म–

इंघिय—सूंघेलुं.
इराव—हाथी.
इरिया—कोटडी.
इंदग्गि, इंदग्गिधूम—हिम–बरफ.

उदाहरण—

मनइक्कण ! बलइग्घियइराव ! प्रज्ञाइरियास्थिता मुनयः ।
इंदग्गिनगे इंदग्गिधूमधवलं यशः तव जिघ्रन्ति ॥(६२)

बळथी हाथीने भोंठो पाडी देनार हे मनचोर ! हिमालय ऊपर बुद्धिनी ओरडीमां बेठेला मुनिओ तारा हिम जेवा धवल यशने सुंघे छे.

कौमारे इंदमहो, इंदोवत्तो च इन्द्रगोपे ।
कीटेषु इंदगाई युतेषु. इरमंदिरो करभे ॥८१॥

इंदमह—कौमार–कार्तिकेय.
इंदगाइ—बे जोडिया कीडा–ऊपराऊपर चडेला जे बे कीडा साथे भमे छे–रहे छे.
इंदोवत्त—इंद्रगोप नामनो नानो कीडो.
इरमंदिर—ऊंट.

इंदमह

अवन्तिसुन्दरी नामे कोशकार 'इंदमहो'ने बदले 'इंदमहं' नोंधे छे अने तेम करी 'इंदमह' शब्दनी नान्यतर जाति सूचवे छे. तथा तेनो अर्थ बतावतां ए कोशकार "इंदमहं कौमारम्" एवो उल्लेख करे छे. आ उल्लेखमां आवेलो 'कौमार' शब्द, 'कुमारी संबंधी' अर्थात् 'कुमारीनुं' एवो भाव बतावे छे. तात्पर्य ए के 'इंदमह' एटले 'कुमारीनुं' अर्थात् 'कौमार'–'कुमारावस्था संबंधी'–कुंवारापणुं–अस्पृष्ट–अनुपभुक्त–यौवन. आ अर्थने स्पष्ट करवा ए **अवन्तिसुन्दरी**, नीचेनी गाथा उदाहरणरूपे बतावे छेः

"उवहसए एराणिं इंदो इंदीवरच्छि ! एत्ताहे ।
इंदमहपेच्छिए ! तुह मुहस्स सोहं णियच्छंतो" ॥ [ ]

इंदोवत्तो इन्द्रगोपकः । | इरमन्दिरो करभः ।
इंदगाई युताः कीटाः–ये कीटाः संलग्ना भ्रमन्ति ।

यथा —

इरमंदिर-इंदगाई-इंदोवत्त-आइजंतुणो वि वरं ।
इंदमहो पुण णूणं लज्जं हासं च जणइ जणे ॥६३॥ (८१)
इंदुट्ठवणे इंदट्ठलओ, इंदमहकामुओ साणे ।

इंदट्ठलओ इन्द्रोत्थापनम् । इंदमहकामुओ श्वा ।

उपहसति इन्द्राणीम् इन्द्रः इन्दीवराक्षि ! इदानीम् ।
इन्दमहप्रेक्षिते ! तव मुखस्य शोभां निपश्यन् ॥ अर्थात्

हे कमळ समान आंख वाळी अने कुंवारापणामां नजरे चडेली ! हमणां तारा मुखनी शोभाने ध्यानपूर्वक जोतो इंद्र, इंद्राणीनो उपहास करे छे.

उक्त गाथामां आवेलो 'इंदमह' शब्द 'कुमारावस्था'ने सूचवे छे एम अवन्तिसुन्दरीनो अभिप्राय छे.

कौमार

प्रस्तुत ग्रंथकारे 'कौमार' शब्दनी व्युत्पत्ति बतावतां जणावेलुं छे के– "कुमार्यां भव इति व्युत्पत्तेः" अर्थात् कुमारीमां पेदा थयेलो ते कौमार एटले कुमारी–पार्वती–नो पुत्र ते कौमार अर्थात् कार्तिकेय–स्कंद, इंदमह एटले कार्तिकेय.

उदाहरण—

इरमंदिर-इंदगाई-इंदोवत्त-आदिजन्तवोऽपि वरम् ।
इंदमहो पुनः नूनं लज्जां हासं च जनयति जने ॥(६३)

ऊंट, उपराउपर चढी साथे भमनारा बे जोडिया कीडा अने इन्द्रगोप नामनो कीडो वगेरे जंतुओ तो ठीक; पण इंदमह–कार्तिकेय–तो खरेखर माणसमां लाज अने हांसी ज उपजावे छे.

इन्द्रोत्थापने इंदट्ठलओ, इंदमहकामुओ श्वाने ।

इंदट्ठलअ—इन्द्रनुं उत्थापन करवुं–इंद्रनी मूर्तिने पाणीमां पधरावबी. | इंदमहकामुअ—इन्द्रमहकामुक–कूतरो.

यथा—

इंदट्ठलओ सरए पयाणचलिअ-इभगज्जिएहिं तए ।
रइओ रिऊहिं रण्णे सहअरइंदमहकामुअरवेहिं ॥६४॥

अथ अनेकार्थाः—

इल्लो दरिद्द- कोमल-पडिहार-लवित्त-कसिणेसु ॥८२॥

इल्लो दरिद्रः कोमलः प्रतीहारः लवित्रम् कृष्णवर्णश्चेति पञ्चार्थः ॥८२॥

सद्दूल-सीह-वुट्ठीणिवारणेसुं तहा इल्ली ।
विसि-वुट्ठिरक्खणेसुं गहदुवारे य इल्लीरं ॥८३॥

इल्ली शार्दूलः सिंहः वर्षत्राणं चेति त्र्यर्थः । इल्लीरं वृषो वृष्टिवारणम् गृहद्वारं चेति त्र्यर्थम् ॥८३॥

उदाहरण—

इंदट्ठलओ शरदि प्रयाणचलित-इभगर्जितैः त्वया ।
रचितः रिपुभिः अरण्ये सहचरइंदमहकामुअरवैः ॥(६४)

शरदऋतुमां इंद्रोत्थापननो उत्सव तें प्रयाणमां चालता हाथीओनी गर्जना साथे ऊजव्यो त्यारे जंगलमां रहेता तारा शत्रुओए ते उत्सव, साथे रहेता कूतराओना भसवावडे ऊजव्यो.

हवे अनेक अर्थवाळा इकारादि शब्दोनी नोंध छेः

इल्लो दरिद्र--कोमळ-प्रतीहार-लवित्र-कृष्णेषु ॥८२॥

इल्ल—१ दरिद्र २ कोमळ ३ प्रतीहार-द्वारपाळ ४ कापवानुं साधन-दातरडुं-५ कालुं-काळा रंगनुं.

शार्दूल-सिंह-वृष्टिनिवारणेषु तथा इल्ली ।
वृषी-वृष्टिरक्षणयोः गृहद्वारे च इल्लीरं ॥८३॥

इल्लि—१ व्याघ्र २ सिंह ३ माथे पडता वरसादने रोकवानुं साधन-छत्री.

इल्लीर—१ वृषी-ऋषिओने बेसवानुं आसन २ वृष्टिथी बचवानुं साधन-छत्री ३ घरनो दरवाजो.

१-रएहिं-पा० । २ वृसी-मु० ।

अथ ईकारादयः—

ईसं कीले, रोज्झम्मि ईसओ, ईसरो मयणे ।

ईसं कीलकः । | ईसरो मन्मथः ।
ईसओ 'रोज्झ' आख्यो मृगः ।

यथा—

सुक्कईसरेहिं णिच्चं भमिरेहिं ईसएहिं व चुलुक्क ! ।
दलभोयणेहिं ईसीकया तुहाऽरीहिं पत्तदुमा ॥६५॥

अथ अनेकार्थाः—

सवरसिरपण्णपुडयम्मि ईसियं तह वसाइयए ॥८४॥

ईसियं शबरशिरःपत्रपुटम् वशायितं चेति द्व्यर्थम् । (८४)

हवे आदिमां दीर्घ ईकारवाळा शब्दोः

ईसं कीले, रोज्झे ईसओ, ईसरो मदने ।

ईस—खीलो. | ईसअ—ऋश्यक-'रोझ' नामनो मृग.
ईसर—ईश्वर—कामदेव.

उदाहरण—

शुष्कईसरेहिं नित्यं भ्रमणशीलैः ईसएहिं इव चौलुक्य ! ।
दलभोजनैः ईसीकृताः तव अरिभिः पत्रद्रुमाः ॥(६५)

हे चौलुक्य ! रोझडाओनी जेम नित्य भम्या करता अने जेमनो कामदेव सुकाई गयेलो छे अर्थात् जेओ कामवृत्तिने लीधे व्याकुल बनेला छे एवा तारा शत्रुओए पांदडां खाई खाईने पांदडांवाळां झाडोने खीला जेवा करी मुक्या छे.

अनेक अर्थवाळा ईकारादि शब्दोः

शबरशिरःपर्णपुटके ईसियं तथा वशायितके ॥८४॥

ईसिय—१ शबर-भील-ना माथा उपरनु पत्रपुट-पांदडानो पडियो, २ वशायित-वश रहेवा जेवुं करवुं-परवशपणुं.

---

१ सुक्क-पा० २ । २ रणदुमा-पा० २ । रण्णदुमा-मु० ।

अथ उकारादयः—

उंडं गहिरे, उच्छू वाए, उक्कं च पाडवणे ।
उच्छो अंतावरणे, उड्डो कूवाइखणयम्मि ॥८५॥

उंडं गम्भीरम् ।
उच्छू वातः । इक्षुवाचकस्तु संस्कृतभव एव ।
उक्कं पादपतनम् ।
उच्छो अन्त्रावरणम्—'ओज्झरी' इति प्रसिद्धः ।
उड्डो कूपादिखनकः ।

यथा—

उच्छू उण्हो खणिया उड्डेहिं कूवया य अइउंडा ।
उच्छं दहइ य तण्हा उक्कं इणं तुज्झ मरुथलि ! ए ! ॥६६॥(८५)

उरं आरंभे, उच्चं णाहितले, बंधणे उंधा ।
तिणपरिवारणयं उड्डू, उंबी उण पिक्कगोहूमे ॥८६॥

हवे आदिमां उकारवाळा शब्दोः

उंडं गभीरे, उच्छू वाते, उक्कं च पादपतने ।
उच्छो अन्त्रावरणे, उड्डो कूपादिखनके ॥८५॥

उंड—ऊंडुं–गंभीर.
उच्छु—वात–वा.
उक्क—पगे पडवुं–पायलागणुं.
उच्छ—आंतरडांनुं आवरण–ओज्झरी–होझरी.
उड्ड—ओड–जे कूवा वगेरे खोदे छे ते जात.

उदाहरण—

उच्छू उष्णः खाताः उड्डेहिं कूपकाश्च अतिउंडा ।
उच्छं दहति च तृष्णा, उक्कं इदं तव मरुस्थलि ! ए ! ॥(६६)

ऊनो पवन अने ओड लोकोए खोदेला अति-ऊंडा कूवा तथा होझरीने बाळी नाखे एवी तरस (आ बधुं जोतां) ए ! मारवाडनी थळी ! तने आ (अमारुं) पायलागणुं छे.

उरं आरम्भे, उच्चं नाभितले, बन्धने उंधा ।
तृणपरिवारणकं उड्डु, उंबी पुनः पक्वगोधूमे ॥८६॥

उरं आरम्भः ।
उब्बं नाभितलम् ।
उंबा बन्धनम् ।
उडू तृणपरिवारणम्–तृणावच्छादनम् इत्यर्थः ।
उंबी पक्वगोधूमः ।

यथा—

कुंतलउडुच्छण्णे-णं जणणयणमिगाण उंबखायं व ।
मयणेण उरे रइयं तुह उब्बं उंबिगोरम्मि ॥६७॥

अत्र च—
"उब्भं ऊर्ध्वम् ।
उब्भे यूयम् ।
उअ पश्य" ।
एते शब्दानुशासने साधिता इति नोक्ताः ।

'उस्सा' शब्दस्तु धेनुपर्याय–'उस्रा' शब्दभवः (८६)

उर—आरंभ-शरूआत.
उब्ब—नाभितल-नाभिनी नीचेनो भाग.
उंबा—बंधन-बांधवानुं साधन.
उडु—घासनुं बनेलुं ढांकण-जेनाथी ढांकी शकाय एवुं घासनुं ढांकण.
उंबि—पाकवा आवेला घउं.

उदाहरण—

कुन्तलउडुच्छन्नेन जननयनमृगाणां उंबखातम् इव ।
मदनेन उरे रचितं तव उब्बं उंबिगौरे ॥(६७)

(हे युवति !) वाळरूप घासना ढांकणाथी ढंकायेला अने पाका घउं जेवा गौर-धोळा-एवा (तारा नाभिना) आरंभस्थळमां-ज्यांथी नाभिनी शरूआत थाय छे ते स्थळ ऊपर-कामदेवे मनुष्योनां नयनरूप मृगोने फासला समान-बंधनरूप खोदेला खाडा जेवुं-तारुं नाभितल रचेलुं छे.

अमारा व्याकरणना आठमा अध्यायमां नीचेना शब्दो साधी बतावेला छे माटे ए शब्दोने अहीं फरी वार नोंध्या नथी.

उब्भ—ऊर्ध्वम्-ऊभुं-ऊंचुं । ["वा ऊर्ध्वे" ८ । २ । ५९]
उब्भे—यूयम्-तमे । ["मे तुब्भे" इत्यादि-८ । ३ । ९१]
उअ—पश्य-जो-देख ["उअ पश्य" ८ । २ । २११]

उस्सा

आ शब्दनो अर्थ 'धेनु-गाय' थाय छे अने तेनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'उस्रा' शब्द ऊपरथी समझवानी छे माटे एवा व्युत्पन्न 'उस्सा' शब्दने अहीं नोंध्यो नथी.

---

१ -च्छण्णेणं-मु० । २ -गोरंगि-मु० ।

उक्का-उक्कंदी कूव‌तुला, चुल्लीइ उल्लि-उद्दाणा ।
उव्वा-उव्वर-उव्वाहा उक्कोलो य घम्मम्मि ॥८७॥

उक्का तथा उक्कंदी कूपतुला । "उक्कंती कूपतुला" [ ] इत्यन्ये । उल्ली तथा उद्दाणा चुल्ली । उव्वा—उव्वर—उव्वाह—उक्कोला चत्वारोऽपि घर्मार्थाः ।

यथा—

जलिय-अग्गिउल्लिउव्वासंतत्ता उण्हयालउक्कोले ।
कासयधूया वच्चइ ओ ! उक्काकड्ढियजलम्मि ॥६८॥
उद्दाणं व समुद्दं लंघइ वडवाणलउव्वरं जिणइ ।
कस्स उव्वाहं न जणइ उक्कंदिभुओ पई मज्झ ॥६९॥(८७)

उक्का उक्कंदी कूपतुला, चुल्ल्यां उल्लि-उद्दाणा ।
उव्वा-उव्वर-उव्वाहा उक्कोलो च घर्मे ॥८७॥

उक्का, उक्कंदि —कूवानी तुला.
उल्लि, उद्दाण —अवचुल्लि-चूलो-ओलो.
उव्वा, उव्वर, उव्वाह, उक्कोल —ऊष्मा-घाम-गरमी-उकळाट.

उक्कंती

बीजा केटलाक संग्रहकारो 'उक्कंदि'ने बदले 'उक्कंति' नोंधे छे.

उदाहरण—

ज्वलितअग्निउल्लिउव्वासंतप्ता उष्णकालउक्कोले ।
कर्षकदुहिता व्रजति उ ! उक्काकर्षितजले ॥(६८)
उद्दाणं इव समुद्रं लङ्घते वडवानलउव्वरं जयति ।
कस्य उव्वाहं न जनयति उक्कंदिभुजः पतिः मम ॥ (६९)

ओ ! उनाळाना उकळाटमां ओला चूलामां भभूकती आगना उकळाटथी तपी गयेली खेडूतनी छोकरी कूपतुला द्वारा खेंची काढेला पाणीमां चाले छे.

ओला चूलानी पेठे समुद्रने लंघी-टपी-जाय छे, वडवानलना उकळाटने जीती ले छे एवो अने कूपतुला जेवी दृढ ना लांबी भुजावाळो मारो पति, कोने उकळाट उपजावतो नथी ?

उररी पसुम्मि, किसराइ उण्हिया, उण्णमो समुन्नयए।
उलियं णिकूणियच्छे, उअअं उज्जुम्मि, उक्खली पिढरे ॥८८॥

उररी पशुः ।	उलियं निकूणिताक्षम् ।
उण्हिया कृसरा ।	उअअं ऋजु ।
उण्णमो समुन्नतः ।	उक्खली पिठरम् ।

यथा—

उअअ-उण्णमदेहलिं उल्लंघिय बाहिं उलियं णियच्छंती ।
उक्खलि-उण्हियं उररी उअ ! रोरघरम्मि उल्लिहइ ॥७०॥(८८)

उल्लुट्टं मिच्छाए, उवियं सिग्घम्मि, दूसणे उसुओ ।
धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उव्वट्टिए कूवे ॥८९॥

उररी पशौ, कृसरायां उण्हिया, उण्णमो समुन्नतके ।
उलियं निकूणिताक्षे, उअअं ऋजौ, उक्खली पिठरे ॥८८॥

उररि—पशु.
उण्णम—उन्नम-समुन्नत-उन्नति पामेलुं—ऊंचुं.
उअअ—ऋजुक-सरळ-सीधुं.
उण्हिया—उष्णिका-खीचडी.
उलिय—निकूणित अक्ष-त्रांसी आंख—वळेली आंख.
उक्खलि—उखा-पिठर-स्थाली-थाळी.

उदाहरण—

उअअ-उण्णमदेहलीम् उल्लङ्घ्य बहिः उलियं निपश्यन्ती ।
उक्खलि-उण्हियं उररी उत ! रोरगृहे उल्लेढि ॥(७०)

बहार त्रांसी आंखे जोतुं पशु, सीधी ऊंची डेलीने टपी जईने रांकना घरमां थाळीमां काढेली खीचडीने चाटी जाय छे. जो-देख-नजर कर.

उल्लुट्टं मिथ्यायां, उवियं शीघ्रम्, दूषणे उसुओ ।
धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उद्वस्थिते कूपे ॥८९॥

---

१ कृसारा-पा० ।

उल्लुट्टं मिथ्या । | उम्मत्तो धत्तूरकः ।
उवियं शीघ्रम् । | "एरण्डः" [ ] इत्यन्ये ।
उसुओ दूषणम् । | उलित्तं उच्चस्थितः कूपः ।

यथा—

उल्लुट्टं जं कणयं पेच्छसि उम्मत्त-उसुअविहुरो सि ।
ता रे ! पयपाणकए वज उवियं उलित्तकंठदेसम्मि ॥७१॥(८९)
उग्घट्टि-उयालीओ अवयंसे, फालिए उरत्तं च ।
बहुयम्मि उंबरं, उच्छुरं अविणासिरे, खलम्मि उप्फालो ॥९०॥

उग्घट्टी तथा उयाली अवतंसः । | उंबरं बहु ।
उरत्तं स्फाटितम् । | यस्तु 'देहली'अर्थः उंबरशब्दः स उदुम्बरशब्दभवः ।

उल्लुट्ट—मिथ्या-ऊलटुं-विपरीत-खोटुं-ऊंधुं.
उसुअ—दूषण-दोष.
उलित्त—ऊंचे रहेलो कूवो-ऊंचाणमां आवेलो कूवो.
उविय—शीघ्र-झट-चोंपथी.
उम्मत्त—उन्मत्त-धत्तूरा-उन्माद करे ए धत्तूरो.

उम्मत्त

बीजा संग्रहकारो 'उम्मत्त'नो अर्थ एरंडो-'एरडो' बतावे छे.

उदाहरण—

उल्लुट्टं यत् कनकं प्रेक्षसे उम्मत्त-उसुअविधुरोऽसि ।
तस्मात् रे ! पयःपानकृते व्रज उवियं उलित्तकण्ठदेशे ॥(७१)

तुं धत्तूराना दोषथी विधुर-रहित-थयेलो छे माटे सोनाने मिथ्या-ऊलटुं-देखे छे-माने छे (एटले सोनाने माटी समान गणे छे) तो पाणी पीवा माटे ऊंचाणमां आवेला कूवाने कांठे चोंपथी जा रे !

उग्घट्टि-उयालीओ अवतंसे, स्फाटिते उरत्तं च ।
बहुके उंबरं, उच्छुरं अविनश्वरे, खले उप्फालो ॥९०॥

उग्घट्टि, उयालि—अवतंस-छोगुं.
उरत्त—अपरक्त-फाडवुं-ऊतरडवुं-सीवेलुं फाडी नाखवुं.
उंबर—घणुं-बहु.

उच्छुरं अविनश्वरम् । | उप्फालो दुर्जनः ।

यथा—

रे उप्फाल ! उरत्ते पिम्मे सुरवहुउयालिजोग्गेहिं !
किं नाम उंबर-उच्छुर-णवकुसुमेहिं पि उग्घट्टी ? ॥७२॥(९०)

उड्डल्ल-उड्डला उल्लासे, तह उम्मलं थीणे ।
उक्कुंडो मत्ते, उग्गमम्मि उड्डाअ-उप्फोआ ॥९१॥

उड्डल्लो तथा उड्डलो उल्लासः । | उक्कुंडो मत्तः ।
उम्मलं स्त्यानम् । | उड्डाओ तथा उप्फोओ उद्गमः ।

उच्छुर—अविनाशवंत-नाश न पामे तेवुं. | उप्फाल—दुर्जन-खल-लुच्चो.

उंबर

एक बीजो 'उंबर' शब्द छे, एनो अर्थ 'डेली'-'उंबरो' थाय छे. ए 'डेली' अर्थवाला 'उंबर' शब्दनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'औदुम्बर' ऊपरथी नीपजाववानी छे अर्थात् 'डेली' अर्थनो 'उंबर' शब्द देश्य नथी. औदुम्बर-ओदुंबर-ओउंबर-उंबर -भाषामां-ऊमरो.

उदाहरण—

रे उप्फाल ! उरसे प्रेम्णि सुरवधूउयालियोग्यैः ।
किं नाम उंबर-उच्छुर-नवकुसुमैः अपि उग्घट्टी ? ॥(७२)

रे दुर्जन ! प्रेम ऊतरडाई गया पछी-तुटी गया पछी-तुं देवांगनाओने छोगामां नाखवा योग्य एवां घणां-नाश नहि पामेलां-नहि करमायेलां-ताजां अने नवां फूलोथी पण छोगुं करे तो य शुं ?

उड्डल्ल-उड्डला उल्लासे, तथा उम्मलं स्त्याने ।
उक्कुंडो मत्ते, उद्गमे उड्डाअ-उप्फोआ ॥९१॥

उड्डल्ल } —ऊलसवुं-उल्लासमां आववुं-
उड्डल } खीलवुं.
उक्कुंड—मत्त-मातेलो-उन्मत्त.

उम्मल—थीणुं.
उड्डाअ } —उद्गम-ऊगवुं-ऊगी
उप्फोअ } नीकळवुं.

यथा—

तण-प्फोअ-उक्कुंडवसह-उट्टल-उक्खायउम्मल-उप्पंके ।
सरए तुह वेरीहिं मुक्का उड्डायउट्टल्ला ॥७३॥(९१)
उक्कोडा उक्कंडा लंचाए, तुट्टयम्मि उल्लुक्कं ।
उप्फुण्णं आउण्णे, उच्छाहो सुत्ततंतुम्मि ॥९२॥

उक्कोडा तथा उक्कंडा लञ्चा । | उप्फुण्णं आपूर्णम् ।
उल्लुक्कं त्रुटितम् । | उच्छाहो सूत्रतन्तुः ।

यथा—

विरह-उप्फुण्णे ! उक्कोडअणिउणे ! देसु तस्स उक्कंडं ।
उच्छाहेहि ण मुद्धे ! संधिज्जइ पेम्मं उल्लुक्कं ॥७४॥(९२)

उदाहरण—

तृणउप्फाअ-उक्कुंडवृषभ-उट्टलउत्खातउम्मल-उत्पङ्के ।
शरदि तव वैरिभिः मुक्ता उड्डायउट्टल्ला ॥(७३)

घासना ऊगवाने लीधे माती गयेला सांढे उल्लासमां आवी जईने थीजी गयेलो-जामी गयेलो-कादव ज्यारे ऊखेडी नाख्यो एवी शरद ऋतुमां तारा वैरिओए-शत्रुओए (पोताना)-ऊगवाना-खीलवाना-उल्लासो-कोडो-मूकी-छोडी-दीधा छे.

उक्कोडा उक्कंडा लञ्चायाम्, त्रुटिते उल्लुक्कं ।
उप्फुण्णं आपूर्णे, उच्छाहो सूत्रतन्तौ ॥९२॥

उक्कोडा } —उत्कोचा—लांच—लाल्च.
उक्कंडा }
उप्फुण्ण—उत्पूर्ण—आपूर्ण—छलोछल भरेलुं.
उल्लुक्क—तूटेलुं-भांगी गयेलुं.
उच्छाह—सूत्रनो तंतु—सूतरनो तांतणो.

उदाहरण—

विरह-उप्फुण्णे ! उक्कोडअनिपुणे ! देहि तस्य उक्कंडं ।
उच्छाहैहि न मुग्धे ! संधीयते प्रेम उल्लुक्कं ॥(७४)

हे विरहथी भरेली ! लांच देवामां अनिपुण ! तुं तेने लांच आप, हे मुग्धे ! तूटेलो प्रेम, सूतरना तांतणाओथी संधातो नथी.

संमद्द उत्थग्घो, हेट्ठामुहयम्मि उम्मत्थं ।
परिवत्तणम्मि उत्थल्ला, उवदेहीइ उद्देही ॥९३॥

उत्थग्घो संमर्दः ।
उम्मत्थं अधोमुखम्–विपरीतम् इति यावत् ।
उत्थल्ला परिवर्त्तनम् ।
उद्देही उपदेहिका ।

यथा—

जणउत्थग्घे उत्थल्लिऊण मा पेच्छ वारि उम्मत्था ! ।
उद्देहितिक्खतुंडं किं अणुइंतिं ण पेक्खसे महिलं ? ॥७५॥(९३)

उक्कोडी पडिसद्दे, विसे उसीरं, डरम्मि उप्फेसो ।
उम्मल्ला तण्हाए, अतडे कूवम्मि उत्तूहो ॥९४॥

उक्कोडी प्रतिशब्दः ।
उसीरं बिसम् ।
उप्फेसो त्रासः ।
अपवादार्थेऽप्ययं लक्ष्येषु दृश्यते । यथा–
"असरिसजणउप्फेसया ण हु सहियव्वा कुले पसूएण" [ ]

संमर्दे उत्थग्घो, अधस्तनमुखके उम्मत्थं ।
परिवर्तने उत्थल्ला, उपदेह्यां उद्देही ॥९३॥

उत्थग्घ—संमर्द–भींस.
उत्थल्ला—परिवर्तन–फेरफार–पाछा फरवुं –ऊथलो.
उम्मत्थ—उन्मस्त–नीचुं मुख–ऊंधे माथे–विपरीत–ऊंधुं.
उद्देही–ऊधई.

उदाहरण—

जन–उत्थग्घे उत्थल्लिऊण मा प्रेक्षस्व वारि उम्मत्था ! ।
उद्देहितीक्ष्णतुण्डां किं अनुयतीं न प्रेक्षसे महिलाम् ॥७५)

माणसोनी भींसमां पाछा फरीने ऊंधा थयेला–वांका वळेला हे ! तुं पाणी तरफ नजर न कर, पाछळ आवती अने ऊधई जेवा अणीदार मोढावाळी स्त्रीने शुं तुं जोतो नथी ?

उक्कोडी प्रतिशब्दे, बिसे उसीरं, दरे उप्फेसो ।
उम्मल्ला तृष्णायाम् , अतटे कूपे उत्तूहो ॥९४॥

उक्कोडी—प्रतिशब्द–पडछंदो.
उसीर—उशीर–बिसतंतु–कमळनुं नाळ.
उप्फेस—उत्पेष–डर–भय–त्रास.

उम्मल्ला तृष्णा । | उत्तूहो अतटः कूपः ।

यथा—

तुह हयहेसा-उक्कोडीउप्फेसा वेरिणो गया रण्णे ।
उम्मल्लाइ उसीरं असंति पइसंति उत्तूहं ॥७६॥(९४)

उज्जम-गुंठिय-छिद्देसु उज्झस-उब्भग्ग-उच्छिल्ला ।
उच्छुअ-उम्मर-उब्भंता भयचोरिय-देहलि-गिलाणा ॥९५॥

'उज्झस'प्रभृतयस्त्रयो यथासंख्यमुद्यमाद्यर्थाः— | उब्भग्गो गुण्ठितः ।

उज्झसो उद्यमः ।

उम्मल्ला-उमळको-तृष्णा-तरस-प्रबल इच्छा. | उत्तूह—उत्तीर्थ-कांठो बांध्या विनानो कूवो.

उप्फेस

उदाहरणोमां 'उप्फेस' शब्दनो 'अपवाद' अर्थ पण जोवामां आवे छेः "असरिसजणउप्फेसया ण हु सहियव्वा कुले पसूएण" [ ] [असदृशजनउप्फेसया न खलु सोढव्याः कुले प्रसूतेन] अर्थात् "कुलीन मनुष्ये, पोतानी सरखामणीमां न आवी शके एटले जेओ पोतानी हरोळना न होय एवा असमान माणसना अपवादो सहन करवाना नथी."

उदाहरण—

तव हयहेषा-उक्कोडीउप्फेसा वैरिणः गताः अरण्ये ।
उम्मल्लाइ उसीरं अश्नन्ति प्रविशन्ति उत्तूहं ॥(७६)

तारा घोडाना हणहणाटना पडछंदाथी भय पामेला वैरिओ अरण्यमां चाल्या गया अने त्यां उमळकाथी अथवा तरस लागतां तेओ कमळना नाळने खाय छे अने कांठा विनाना कूवामां पेसी जाय छे.

उद्यम-गुण्ठित-च्छिद्रेषु उज्झस-उब्भग्ग-उच्छिल्ला ।
उच्छुअ-उम्मर-उब्भंता भयचौर्य-देहली-ग्लानाः ॥९५॥

उज्झस—उद्यम. | उब्भग्ग—गुंठित-ढांकेल-ढंकायेल.

उच्छिल्ल—छिद्र-छेद-छींडुं. | उच्छुअ—भयथी चोरी करवी.

उच्छिल्लं छिद्रम् ।

इह 'छिल्ल'शब्दश्छिद्रार्थो (वर्ग ३, गा० ३५) वक्ष्यते तस्य 'उत्'-पूर्वकस्येदं रूपमिति न शङ्कनीयम् 'छिल्ल-' 'उच्छिल्ल'शब्दयोः स्वतन्त्रत्वात् । न हि देशीशब्दानामुपसर्गसंबन्धो भवति । एवं 'फेस'-'उप्फेस' -आदिष्वपि वाच्यम् ।

'उच्छुअ'-आदयोऽपि त्रयो यथा-संख्यं भयचौर्याद्यर्थाः—

उच्छुअं भयचौर्यम् ।

उम्मरो गृहदेहली ।

उब्भंतो ग्लानः ।

यथा—

तिमिर-उब्भग्गणिसाए उम्मरउच्छिल्लखलणउब्भंता ।
उच्छुअ-रयउज्झसओ उअ असई विसइ खंडदेवउलं ॥७७॥(९५)

उम्मर—उदुम्बर-उंबरो-घरनी डेली.

उब्भंत—ग्लान-क्षीणता वाळो-मांदो-अस्वस्थ.

उच्छिल्ल

शं०—छकार आदिवाळा शब्दोनी नोंधना प्रकरणमां (वर्ग ३ गाथा ३५) 'छेद' अर्थवाळो 'छिल्ल' शब्द हवे पछी आववानो छे. ते 'छिल्ल' शब्दने 'उत्' उपसर्ग जोडाय तो 'उच्छिल्ल' शब्द नीपजी जाय छे, अर्थमां पण कशो वांधो नथी छतां अहीं 'उच्छिल्ल'ने शा माटे नोंध्यो ?

स०—अहींनो 'उच्छिल्ल', 'उत्+छिल्ल' ए रीते नीपजे छे ए शंका ज बराबर नथी. कारण के देशी शब्दोमां उपसर्गनो संबंध नथी होतो. परंतु जेम 'छिल्ल' शब्द स्वतंत्र छे तेम 'उच्छिल्ल' शब्द पण स्वतंत्र छे. तात्पर्य ए के देशी शब्दोमां 'अमुक उपसर्ग' अने 'अमुक मूळ शब्द' एवो विभाग नथी थई शकतो. आ ज प्रमाणे 'फेस' 'उप्फेस' वगेरे शब्दो पण तद्दन जुदा जुदा छे अने परस्पर संबंध विनाना-एक बीजाथी स्वतंत्र छे, नहि के 'उत्-उ+फेस'-'उप्फेस'. आ जातना बधा शब्दोमां आवुं समाधान समझी लेवानुं छे.

उदाहरण—

तिमिरउब्भग्गनिशायां उम्मरउ[illegible]स्खलनउब्भंता ।
उच्छुअ-रतउज्झसओ उत असती विशति खण्डदेवकुलम् ॥७७॥

जो-नजर कर, अंधकारथी ढंकायेली रात्रीमां भय साथेनी छूपी चोरीथी रमण करवाना उद्यमने कारणे उंबरना छेद साथे अथडावाथी अस्वस्थ थयेली असती स्त्री, खंडेर जेवा देवळमां पेसे छे.

सुन्ने उज्जडं उक्केरो अ बली, उड्डुसो अ मक्कुणए ।
संतम्मि य उब्भाओ, उद्धुत्थो विप्पलद्धे य ॥९६॥

उज्जडं उद्वसम् । | उड्डुसो मत्कुणः ।
उक्केरो उपहारः । समूहवाचकस्तु 'उक्केर'शब्दः 'उत्कर'शब्दभव एव । | उब्भाओ शान्तः ।
| उद्धुत्थो विप्रलब्धः ।

यथा—

वोलंति तुज्झ रिउणो स-उड्डुससयणे णिसं पि उद्धुत्था ।
उब्भाया दियहं कयउज्जडदेवउलदेवउक्केरा ॥७८॥(९६)

उज्झल्ला उम्मड्डा हढम्मि, विमलम्मि उच्चारो ।
विउले उच्चाडो, पयडे उच्चेवो, दढम्मि उच्चत्थो ॥९७॥

शून्ये उज्जडं, उक्केरो च बलिः, उड्डुसो च मत्कुणके ।
शान्ते च उब्भाओ, उद्धुत्थो विप्रलब्धे च ॥९६॥

उज्जड—उजन–ऊजड–शून्य–वेरान जेवुं. | उक्केर—उत्कर–बलि–निवेद–देवने चडाववानी भेट.
उड्डुस—उद्दंश–माकड–मांकड. | उब्भाअ–शांत.
उद्धुत्थ—विप्रलब्ध–ठगायेल–छेतरायेल. |

उक्केर—

'समूह' अर्थनो वाचक एक बीजो 'उक्केर' शब्द छे परंतु तेनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'उत्कर' ऊपरथी उपजाववानी छे अर्थात् 'समूह' वाचक 'उक्केर' शब्द देशी नथी.

उदाहरण—

गमयन्ति तव रिपवः स-उड्डुसशयने निशामपि उद्धुत्था ।
उब्भाया दिवसं कृतउज्जडदेवकुलदेवउक्केरा ॥७८॥

हारी जवाथी शांत थयेला अने दिवसे ऊजड देवळमां देवोने भेट चडावनारा एवा छेतरायेला तारा शत्रुओ रात्रीने पण माकडवाळी पथारीमां वीतावे छे.

उज्जल्ला उम्मड्डा हठे, विमले उच्चारो ।
विपुले उच्चाडो, प्रकटे उच्चेवो, दृढे उच्चत्थो ॥९७॥

उज्जल्ला तथा उम्मङ्गा बलात्कारः । | उच्चाडो विपुलः ।
उच्चारो विमलः । | उच्चेवो प्रकटः ।
| उच्चत्थो दृढः ।

यथा—

उच्चारे उच्चेवे उच्चाडकरे ससिम्मि जं कामो ।
उज्जल्ला-उच्चत्थबलो ता उम्मङ्गाए रमसु इमं ॥७९॥(९७)
'उअह'त्ति 'पेच्छह'-अत्थे, उडिदो मासम्मि, साइणी उअरी ।
उल्लोचो य वियाणे, छिम्पयकारुम्मि उंछओ होइ ॥९८॥

उअह पश्यत । | उल्लोचो वितानम् ।
उडिदो माषधान्यम् । | उंछओ छिम्पकाख्यः कारुविशेषः ।
उअरी शाकिनी ।

उज्जल्ला, उम्मङ्गा—हठ-बलात्कार-पराणे करवुं. | उच्चार—विमल-पवित्र.
| उच्चेव—प्रकट-स्पष्ट-खुल्लुं.
उच्चाड—विपुल-पहोळुं-चोडुं. | उच्चत्थ—दृढ-मजबूत.

उदाहरण—

उच्चारे उच्चेवे उच्चाडकरे शशिनि यत् कामः ।
उज्जल्ला-उच्चत्थबलः तावत् उम्मङ्गाइ रमयस्व इमाम् ॥७९॥

निर्मळ, प्रकट अने विपुल किरणोवाळो चंद्र होय छे त्यारे काम-(नो उदय होय छे)-वासना-जागे छे तो ते वखते बलात्कारमां दृढ बलवाळो तुं बलात्कारथी आने रमाड.

'उअह' इति 'प्रेक्षध्वम्' अर्थे, उडिदो माषे, शाकिनी उअरी ।
उल्लोचो च विताने, छिम्पककारौ उंछओ भवति ॥९८॥

उअह—जुओ. | उडिद—अडद.
उअरी—डाकण. | उल्लोच—ऊलोच-चंदरवो.
उंछअ—छीपो-छींपो-कपडां छापनार-रंगरेज-रंगनार कारीगर.

१ -अह-इति-पा० ।

यथा—

उंछयवाडे मज्जारिरूवयाओ भमंति उअरीओ ।
उअह उडिदसामाओ तमिस्सउल्लोचिए गयणे ॥८०॥(९८)

उड्डासो संतावे, उग्घुट्ठं पुंसियं, अरिम्मि उल्लोलो ।
दरिए उत्तुण-उम्मुह-उच्चुंच-उच्छुच्छु-उत्तुरिद्धीओ ॥९९॥

उड्डासो संतापः ।
उग्घुट्ठं पुंसितम् ।
'उग्घुट्ठ'शब्दस्य 'उद्घुष्ट' इति सत्यां व्युत्पत्तौ विशेषार्थरूढेरिह पाठः ।

उल्लोलो शत्रुः ।
उत्तुणो उम्मुहो उच्चुंचो उच्छुच्छू उत्तुरिद्धी एते पञ्च शब्दा दृप्तार्थाः ।
"उत्तुरिद्धी गर्वः [ ] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

उंछयपाटे मार्जारीरूपकाः भ्रमन्ति उअरीओ ।
उअह उडिद्श्यामाः तमिस्रउल्लोचिए गगने ॥८०॥

छींपावाडमां अंधाराना चंदरवावाळुं आकाश थाय छे त्यारे अडद जेवी काळी डाकणो मींदडीना रूपमां भमे छे, जुओ.

उड्डासो संतापे, उग्घुट्ठं पुंसितम्, अरौ उल्लोलो ।
दृप्ते उत्तुण-उम्मुह-उच्चुंच-उच्छुच्छु-उत्तुरिद्धीओ ॥९९॥

उड्डास—संताप.
उल्लोल—शत्रु-वैरी.
उग्घुट्ठ—पुंसित-पुरुष जेवुं थवुं-शूरता.

उत्तुण, उम्मुह, उच्चुंच, उच्छुच्छु, उत्तुरिद्धि —दृप्त-दर्पवाळुं-गर्विष्ठ-मत्त-मातेलुं.

उग्घुट्ठ

सं०—'उद+घृष्ट'-प्रा० 'उग्घुट्ठ' ए रीते 'उग्घुट्ठ' शब्दनी व्युत्पत्ति साधी शकाय एम छे छतां प्रस्तुत 'उग्घुट्ठ' शब्द विशेष अर्थमां एटले 'पुंसित' अर्थमां ज रूढ छे, ए हेतुथी अहीं तेने 'देशी' तरीके नोंधेलो छे.

उत्तुरिद्धि

बीजा संग्रहकारो आ एक शब्दनो अर्थ 'गर्व' बतावे छे.

यथा—

विज्जाउच्छुच्छु-कुलउम्मुह-वयउच्चुंच-सिरिउत्तुरिद्धीणं ।
उग्घुट्ठं उत्तुणत्तं उल्लोलाणं तए कयउड्डासं ॥८१॥(९९)

आरूढे उल्लूढो उच्चप्प-उच्चुप्पिया तह य ।
उव्वीढं उ[illegible]रियं उम्मरियं चेय उक्खाए ॥१००॥

उल्लूढो उच्चप्पो उच्चुप्पिओ त्रयोऽप्येते आरूढार्थाः । "उल्लूढो अङ्कुरितः" [ ] इत्यन्ये ।

उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चेति त्रयोऽप्येते उत्खातार्थाः ।

यथा—

उव्वीढखग्गउम्मरियसत्तुणिवहो गुणेसु उल्लूढो ।
उद्धरियउच्चप्पखलो उच्चुप्पइ तिहुयणं पि चालुक्को ॥८२॥(१००)

उदाहरण—

विद्याउच्छुच्छु-कुलउम्मुह-वयउच्चुंच-श्रीउत्तुरिद्धीणं ।
उग्घुट्ठं उत्तुणत्तं उल्लोलाणं तव कृतउड्डासं ॥८१॥

विद्याथी मत्त, कुलथी मत्त, उमरथी मत्त अने धनथी मत्त थयेला (तारा) शत्रुओने तारुं गर्व भरेलुं शूरातन संताप करे एवुं छे.

आरूढे उल्लूढो उच्चप्प-उच्चुप्पिया तथा च ।
उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चैव उत्खाते ॥१००॥

उल्लूढ, उच्चप्प, उच्चुप्पिअ —आरूढ-चडेलुं.

उव्वीढ, उद्धरिय, उम्मरिय —उत्खात-खोदेलुं-उगामेलुं-खेंचेलुं.

उल्लूढ

बीजा संग्रहकारो आ एक शब्दनो अर्थ 'अंकुरित-अंकुरावाळुं-ऊगेलुं' एवो बतावे छे.

उदाहरण—

[illegible]रिभशत्रुनिवहः गुणेषु उल्लूढो ।
उ[illegible]रियउच्चप्पखलः उच्चुप्पइ त्रिभुवनमपि चालुक्यः ॥॥८२॥

उगामेल तरवार वडे शत्रुना समूहने उखेडी नाखनार, गुणोमां चडेलो अने चडेला-फाटी गयेला-दुष्टोने उखेडी नाखनार चालुक्य राजा त्रिभुवन उपर पण आरूढ थयेलो छे.

उच्छट्टो उड्डुहणो चोरे, दुअचोरियाइ उच्छंटो ।
उत्ताल-उव्वेत्ताला अच्छिण्णाऽऽरावरुइयम्मि ॥१०१॥

उच्छट्टो। "ओत् संयोगे" [सि० हे० ८।१।११६] इति उत ओति ओच्छट्टो तथा उड्डुहणो द्वावप्येतौ चोरार्थौ ।
उच्छंटो द्रुतचौर्यम् ।

उत्तालं उव्वेत्तालं द्वावप्येतौ निरन्तरस्वररुदिते ।
उद्धतार्थवाची तु 'उत्ताल'शब्दः समसंस्कृत एव ।

यथा—

गुणिगुणहिययउच्छट्टय ! उड्डुहणउच्छंटभीसिया रण्णे ।
पयडियझाड-उत्तालं उव्वेत्तालंति तुज्झ रिउवहुया ॥८३॥ (१०१)

उच्छट्टो उड्डुहणो चौरे, द्रुतचोरिकायां उच्छंटो ।
उत्ताल-उव्वेत्ताला अच्छिन्नाऽऽरावरुदिते ॥१०१॥

उच्छट्ट, उड्डुहण —चोर.

उच्छंट—जलदी जलदी चोरी करवी.
उत्ताल, उव्वेत्ताल —जेमां स्वर अखंड चाल्या करे छे एवुं रुदन–रोणुं.

उच्छट्ट

आने बदले 'ओच्छट्ट' पण वपराय छे. जुओ "ओत् संयोगे"–[८ । १ । ११६]

उत्ताल

आ शब्दनो एक बीजो अर्थ 'उद्धत' थाय छे परंतु ए अर्थमां एनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'उत्ताल' उपरथी लेवानी छे एटले 'उद्धत' अर्थनो 'उत्ताल' देशी नथी.

उदाहरण—

गुणिगणहृदयउच्छट्टय ! उड्डुहणउच्छंटभीषिताः अरण्ये ।
प्रकटितझाटउत्तालं उव्वेत्तालंति तव रिपुवधुकाः ॥८३॥

गुणिना समूहना हृदयने चोरनार हे ! चोरनी जलदी जलदी चोरी करवानी बीकथी अरण्यमां भय पामेली तारा शत्रुओनी वहूओ, झाडोने निरंतर रोवुं आवे ए रीते निरंतर रागवाळुं रोया करे छे.

---

१ –यकाड्डुत्ता–पा० ।

खिन्ने उव्वाअ-उत्तंपिया य, हासम्मि उल्लेवो ।
उब्भुग्ग-उप्फंदोला चलम्मि, मूढम्मि उम्मइयं ॥१०२॥

उव्वाओ तथा उत्तंपिओ खिन्नः । "उत्तम्मिअं खिन्नम्" [ ] इत्यन्ये । उल्लेवो हासः । स्वार्थे के उल्लेवओ इत्यपि ।

उब्भुग्गो उप्फंदोलो द्वावप्येतौ चलार्थौ । उम्मइयं मूढम् ।

यथा —

उव्वायमणा उब्भुग्गलोयणा चइयचारुउल्लेवा ।
उप्फंदोला उत्तंपइ तुज्झ कए सा विओअउम्मइया ॥८४॥ (१०२)

खिन्ने उव्वाअ-उत्तंपिअ च, हासे उल्लेवो ।
उब्भुग्ग-उप्फंदोला चले, मूढे उम्मइअं ॥१०२॥

उव्वाअ, उत्तंपिअ —खिन्न-खेद पामेल.

उल्लेव, उल्लेवअ —हास-हसवुं.

उब्भुग्ग, उप्फंदोल —चंचल.

उम्मइअ —मूढ-उन्माद वाळुं.

उत्तम्मिअ

बीजा संग्रहकारो 'उत्तंपिअ' ने बदले 'उत्तम्मिअ' कहे छे-अने 'उत्तम्मिअं' ए रीते नपुंसक लिंगमां 'उत्तम्मिअ' शब्दने बतावे छे.

उदाहरण—

उव्वायमना उब्भुग्गलोचना त्यक्तचारुउल्लेवा ।
उप्फंदोला उत्तंपइ तव कृते सा वियोगउम्मइआ ॥८४॥

खिन्न मनवाळी, चंचल नेत्रवाळी, सुंदर हासने तजनारी-छोडनारी, चपळ अने वियोगने लीधे मूढ थयेली एवी ते, तारा माटे खिन्न थाय छे.

नीचे जणावेलां नामो अने धातुओ **बीजा संग्रहकारोए** देशीसंग्रहमां नोंधी बताव्यां छे तो पण अमे तमने अहीं नोंध्या नथी. कारण के, ते ते नामो अने धातुओनी साधनिका अमे व्युत्पत्तिवाळी रीत द्वारा करी बतावी छे.

उत्थार एटले उत्साह. 'उत्थार' शब्द 'उत्साह' ऊपरथी आवी शके एम छे जुओ-"वा उत्साहे थो हश्च रः"-८ । २ । ४८ ।

अत्र च—

"उत्थारो उत्साहः, उच्छुण्णं विमर्दितम्

—इति उत्साह-उत्क्षुण्णशब्दप्रभवौ।

उन्दुर-उच्चयशब्दौ आखु-नीवीवाचकौ संस्कृतसमौ"।

"उंघइ निद्राति।

उग्गइ उद्घाटयति"।

एतौ धात्वादेशेषूक्तौ इति।

एते अन्यैरुक्ता अपि नोक्ताः ॥(१०२)

उब्भालणं उप्पणणे, पलायणत्थम्मि उज्झमणं।

उच्छवियं सयणीए, उइंतणं उत्तरिज्जम्मि ॥१०३॥

उब्भालणं शूर्पादिना उत्पवनम्। "उब्भालणं अपूर्वम्" [ ] इति केचित्। उत ओति ओब्भालणं इत्यपि।

उज्झमणं पलायनम्। उत ओति ओज्झमणं इत्यपि।

उच्छवियं शयनीयम्।

उइंतणं उत्तरीयम्।

उच्छुण्ण—विमर्दित-वधारे पडतुं मसळेलुं. संस्कृत 'उत्क्षुण्ण' द्वारा 'उच्छुण्ण' नीपजावी शकाय एम छे.

उन्दुर—उंदर-'उन्दुर' शब्द ज संस्कृत छे.

उच्चय—नीवी-नाडीनी गांठ. आ 'उच्चय' शब्द पण संस्कृत छे.

उंघ्—उंघइ-निद्राति-ऊंघे छे. [८ । ४ । १२]

उग्ग्—उग्गइ-उद्घाटयति-उघाडे छे [८ । ४ । ३३]

उक्त 'उंघ्' अने 'उग्ग्' ए बन्ने धातुओ धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधी बताव्या छे.

उब्भालणं उत्पवने, पलायनार्थे उज्झमणं।

उच्छवियं शयनीये, उइंतणं उत्तरीये ॥१०३॥

उब्भालण, ओब्भालण —ऊपणवुं-सूपडा वगेरे वडे ऊपणवुं.

उज्झमण, ओज्झमण —पलायन करवुं.

उच्छविय—शयनीय-पथारी.

उइंतण—उत्तरीय वस्त्र.

यथा—

वियलियउइंतणाए सुण्णं उब्भालणं कुणंतीए ।
तह पुलइयं उच्छवियं जह काउं सक्किमो ण उज्झमणं ॥८५॥(१०३)

उल्लिलयं सिढिलठिइम्मि, णिउणगहियम्मि उग्गहियं ।
उल्लेहडो य लोले रइजोग्गे तह य उवसेरं ॥१०४॥

उल्लिलयं शिथिलस्थितौ ।
उग्गहियं निपुणगृहीतम् ।
उग्गहियं रचितम्—इति तु 'रचि-' धात्वादेशसिद्धम् ।
उल्लेहडो लम्पटः ।
उवसेरं रतियोग्यम् ।

उब्भालण

केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ 'अपूर्व' बतावे छे.

उदाहरण—

विगलितउइंतणाए शून्यं उब्भालणं कुर्वत्याः ।
तथा प्रलोकितं उच्छवियं यथा कर्तुं शक्नुमो न उज्झमणं ॥८५॥

उत्तरीय वस्त्र सरी पडयुं छे अने शून्यमने ऊपणी रही छे एवी तेणीनी पथारी ते रीते जोवाई के जेथी अमे पलायन नथी करी शकता.

उल्लिलयं शिथिलस्थितौ, निपुणगृहीते उग्गहियं ।
उल्लेहडो च लोले, रतियोग्ये तथा च उवसेरं ॥१०४॥

उल्लिलय—शिथिल स्थितिवाळुं—ढीलुं.
उग्गहिय—निपुण रीते ग्रहण करेलुं.
उल्लेहड—लोल-लंपट-चंचळ.
उवसेर—रति करवाने योग्य—रमण करवा लायक.

उग्गहिअ

आनो अर्थ 'रचित'—'रचेलु' होय त्यारे आ शब्द, देशी नथी. 'रचित' अर्थवाळा 'उग्गहिअ' शब्दने 'रच्' धातुना 'उग्गह्' आदेश द्वारा साधी बताव्यो छे: [८ । ४ । ९४]

---

१ -स्थिति ।—मु० ।

यथा—

उल्लुलियदोसतुस ! तह उग्गहिया कुमरवाल ! तइ लच्छी ।
उल्लेहडा वि जह सा ण मन्नए अन्नं उवसेरं ॥८६॥(१०४)

उल्लुरुहो लहुसंखे, तत्तोच्छलियम्मि उब्भुयाणं तु ।
उंदुरओ दीहाहे, उक्खोडिययम्मि उत्तुहियं ॥१०५॥

उल्लुरुहो लघुशङ्खः ।
उब्भुयाणं यद्-अग्न्यादिना तप्तं दुग्धादि भाजनाद् उच्छलति ।
उंदुरओ दीर्घम् अहः ।

उत्तुहियं उत्खोटितम् ।
तकारसंयोगस्थाने डकारसंयोगं केचित् पठन्ति, स च लिपिभ्रम एव—इति—अनेकदेशीपरिशीलनेन निश्चित-मस्माभिः ।

उदाहरण—

उल्ललिअदोषतुष ! तथा उग्गहिआ कुमारपाल ! त्वया लक्ष्मीः ।
उल्लेहडा अपि यथा सा न मन्यते अन्यं उवसेरं ॥८६॥

दोषरूप फोफांने ढीलां करी नाखनार हे कुमारपाल ! तें एवी निपुण रीते लक्ष्मीने ग्रहण करेली–पकडेली–छे के जेथी ते लंपट होवा छतां पोतानी साथे कोई बीजाने रमवा योग्य नथी मानती.

उल्लुरुहो लघुशङ्खे, तप्तोच्छलिते उब्भुआणं तु ।
उंदुरओ दीर्घाहनि, उत्खोटितके उत्तुहिअं ॥१०५॥

उल्लुरुह—नानो शंख–शंखलुं.
उंदुरअ—लांबो दिवस.
उत्तुहिअ—उत्खोटित–ऊखडी गयेलुं–छेदायेलुं.

उब्भुआण—ऊभराई जवुं–अग्नि वगेरेनी गरमीने लीधे वासणमांथी तपी गयेला दूध वगेरेनुं ऊछळवुं.

उत्तुहिअ

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दने बदले 'उड्डुहिअ' एवो शब्द नोंधे छे अर्थात् डबल 'त'ने बदले डबल 'ड' वाळो पाठ स्वीकारे छे.

अमे तो अनेक देशीसंग्रहोनुं परिशीलन करीने डबल 'त' वाळो पाठ निश्चित करेलो छे. माटे अम कही शकीए के डबल 'ड' वाळा पाठने स्वीकार-नाराओ लिपिभ्रममां ज पड्या छे.

यथा—

उत्तुहियजीवियासाइ उल्लुरुहकण्ठ ! तीइ तुह विरहे ।
अइउब्भुयाइयरई उंदुरया हुंति सिसिरे वि ॥८७॥(१०५)

उद्धुरणं उच्छिट्ठे, उवदीवं अन्नदीवम्मि ।
उद्धुवअ–उच्चड्डिय–उत्ताहिय–उव्वाहिया य उक्खित्ते॥१०६॥

उद्धरणं उच्छिष्टम् ।
उवदीवं अन्यद्वीपम् ।

उद्धवओ उच्चड्डिओ उत्ताहिओ उव्वाहिओ इत्येते चत्वार उत्क्षिप्तार्थाः।

यथा—

उव्वाहियभुअ ! उच्चड्डिय–असि ! उत्ताहिअ–उवदीव–ईस !
हरिणो व्व लिहंति विगा उद्धुवयकरा णिवा तुह–उद्धुरणं॥८८(१०६)

उदाहरण—

उत्तुहिअजीविताशाया उल्लुरुहकण्ठ ! तस्याः तव विरहे ।
अतिउब्भुआइअरतयः उंदुरया भवन्ति शिशिरेऽपि ॥८८॥

हे नाना शंख समान कंठवाळा ! तारा विरहमां जीवितनी आशा ऊखडी गयेली छे एवी तेणीना शियाळाना टूंका दिवसो पण–जेमां रति अतिऊभरायेली छे एवा–मोटा थई जाय छे.

उद्धरणं उच्छिष्टे, उवदीवं अन्यद्वीपे ।
उद्धवअ–उच्चड्डिअ–उत्ताहिअ–उव्वाहिआ च उत्क्षिप्ते॥१०६॥

उद्धरण—उच्छिष्ट–एठुं–जूठुं–खातां वा- परतां वधेलुं–नाखी देवा जेवुं.
उवदीव–उपद्वीप–अन्यद्वीप–बीजो बेट.

उद्धवअ, उच्चड्डिअ, उत्ताहिअ, उव्वाहिअ —उत्क्षिप्त–ऊंचे फेंकेल–ऊछाळेल.

उदाहरण—

उव्वाहियभुज ! उच्चड्डिअअसे ! उत्ताहिअउवदीवईश ! ।
हरयः इव लिहन्ति वृकान् उद्धवयकराः नृपाः तव उद्धरणं ॥८९॥

हे ऊछाळेल भुजावाळा ! ऊछाळेल तरवारवाळा ! बीजा द्वीपना ईशोने ऊछाळनारा ! ताराथी पराजय पामेला बीजा राजाओ तारुं एठुं, सिंहो जेम वरुओने चाटे छे तेम ऊंचे हाथे चाटे छे.

उद्धवियं अग्घिए, उवलुयं सलज्ज, घरम्मि उत्थलियं ।
उलुखंडो अ अलाए, उअक्किअ-उच्छंगिया पुरोठविए ॥१०७

उद्धवियं अर्घितम् ।
उवलुयं सलज्जम् ।
उत्थलियं गृहम् । "उत्थलियं उन्मुखगतम्" [ ]इत्यन्ये ।

उलुखंडो उल्मुकम् ।
उअक्कियं उच्छंगियं द्वावप्येतौ पुरस्कृतार्थौ ।

यथा—

उत्थलियवई उच्छंगियविणओ ता उअक्क सहि ! विणयं ।
अलं उलुखंडपहारेहिं उवलुया हविय अप्पं उद्धवसु ॥८९॥(१०७)

उरुमिल्लं उरुसोल्लं च पेरिए, अवगए अ उआचित्तो ।
उवउज्जो उवयारे, दोहणहारीइ उअहारी ॥१०८॥

उद्धवियं अर्घिते, उवलुअं सलज्जे, गृहे उत्थलियं ।
उलुखंडो च अलाते, उअक्किय-उच्छंगिया पुरःस्थापिते ॥१०७

उद्धविय—अर्घित—पूजवुं, मूलववुं.
उअक्किय, उच्छंगिय —आगळ करवुं-आगळ राखवुं.

उवलुअ—लाजवाळु—शरमाळ.
उत्थलिय—घर.
उलुखंड—अलात—उल्मुक—उमाडियुं.

उत्थलिय

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ 'उन्मुखगत'-'ऊंचे मोढे जवुं' अथवा 'पराङ्मुख थईने जवुं-मुख फेरवीने जवुं'-बतावे छे.

उदाहरण—

उत्थलियपतिः उच्छंगियविनयः तस्मात् उअक्क सखि ! विनयम् ।
अलं उलुखंडप्रहारैः उवलुया भूत्वा आत्मानं उद्धवसु ॥९०॥

हे सखि ! ए गृहपति छे अने विनयनो पुरस्कर्ता छे-विनयने आगळ करनार छे-तेथी तुं विनयने आगळ कर-नम्र था. उमाडियाना प्रहारोथी सर्युं, शरमवाळी थईने तुं आत्मानुं मूल्य कर.

उरुमिल्लं उरुसोल्लं च प्रेरिते, अपगते च उआचित्तो ।
उवउज्जो उपकारे, दोहनकारिण्यां उअहारी ॥१०८॥

उरुमिल्लं उरुसोल्लं च द्वावप्येतौ प्रेरितार्थौ ।
उअचित्तो अपगतः ।
उवउज्जो उपकारः ।
उअहारी दोग्ध्री ।

यथा—

उअचित्ताणं उअहारीणं मग्ग-उरुमिल्ल-णयणाणं ।
उरुसोल्लऊरुवसणो पवणो तरुणाण कुणइ उवउज्जं ॥९०॥(१०८)

संचुण्णियम्मि उल्लुंटियं[1] च, कागम्मि उलुहंतो ।
नेमीए उंचहिया, उप्पेक्खियम्मि उद्दिसियं ॥१०९॥

उल्लुंटियं संचूर्णितम् ।
उलुहंतो काकः ।
उंचहिया चक्रधारा ।
उद्दिसियं उत्प्रेक्षितम् ।

उरुमिल्ल, उरुसोल्ल —प्रेरित--प्रेरवु.
उवउज्ज—उपकार.
उअचित्त—अपगत-पाछुं फरवुं.
उअहारी—दोनारी-दोहन करनारी.

उदाहरण—

उअचित्ताणं उअहारीणं मार्गउरुमिल्लनयनानाम् ।
उरुसोल्लऊरुवसनः पवनः तरुणानां करोति उवउज्जं ॥९०॥

मार्गमां अथवा पाछळ आंखोने आमतेम फेरवती अने पाछी फरती दोनारी-ओनुं साथळ ऊपरनुं वस्त्र ऊडाडतो पवन युवानोनो उपकार करे छे.

संचूर्णिते उल्लुंटियं, च काके उलुहंतो ।
नेम्यां उंचहिया, उत्प्रेक्षितके उद्दिसियं ॥१०९॥

उल्लुंटिय—संचूर्णित-छुंदवुं-छुंदी नाखवुं.
उंचहिया—चक्रनी धार-पैडानी धार.
उलुहंत—उलुकहन्ता-जैने उलुक हणे छे-कागडो.
उद्दिसिय—उत्प्रेक्षित-उत्प्रेक्षवुं-ऊंचे जोवुं-उत्प्रेक्षा करवी-सरखाववुं.

---

१ उल्लुंठियं-मु० ।

यथा—

असुरेहिं उवरिपरिब्भमंतउलुहंतविरसरोलेहिं ।
हरिचक्कुंचहियउल्लुंटियं उहिसियं अप्पबलं ॥९१॥(१०९)

उब्भासुयं विसोहे, गरुयावेसम्मि उव्वहणं ।
उल्लरयं च कवड्डाहरणे, रासिम्मि उक्कुरुडी ॥११०॥

उब्भासुयं गतशोभम् ।
उव्वहणं महान्–आवेशः ।
उल्लरयं कपर्दाभरणम् ।
उक्कुरुडी अवकरराशिः । उक्कुरुडो रत्नादीनामपि राशिः ।

यथा—

उब्भासुय ! सा मेल्लइ उव्वहणं ता खु अग्गओ तीए ।
उल्लरयभूसणो जइ रे ! णच्चसि चडिय उक्कुरुडिं ॥९२॥(११०)

उदाहरण—

असुरैः उपरिपरिभ्रमत्–उलुहंतविरसरोलेहिं ।
हरिचक्रउंचहियउल्लुंटियं उहिसियं आत्मबलम् ॥९१॥

हरिना चक्रनी धारथी छुंदाई गयेलुं असुरोनुं पोतानुं बळ वा सैन्य, ऊपर भमता अने विरस अवाज करता–काका करता–कागडाओनी साथे सरखावायुं छे.

उब्भासुअं विशोभे, गुरुकावेशे उव्वहणं ।
उल्लरयं च कपर्दाभरणे, राशौ उक्कुरुडी ॥११०॥

उब्भासुअ—विशोभ-शोभा विनानुं.
उल्लरय—कोडीओनुं घरेणुं.
उव्वहण—मोटो आवेश.
उक्कुरुडी—ऊकरडी–ढगलो–कचरानो ढगलो.

उक्कुरुड

आ शब्दनो 'रत्नोनो ढगलो' एवो अर्थ पण छे.

उदाहरण—

उब्भासुय ! सा मुञ्चति उव्वहणं तस्मात् खलु अग्रतस्तस्याः ।
उल्लरयभूषणः यदि रे ! नृत्यसि चटित्वा उक्कुरुडिं ॥९२॥

हे शोभा विनाना ! कोडीओनुं घरेणुं पहेरीने अने ऊकरडी ऊपर चडीने जो तुं तेणीनी आगळ नाच कर तो ते, मोटा आवेशने छोडी दे.

उच्छल्लियं उक्खोडियतजम्मि, उब्बिंबलं जले कलुसे ।
उद्धच्छियं णिसिद्धे, वंकीभूयम्मि उज्जणियं ॥१११॥

उच्छल्लियं छिन्नत्वक् । उब्बिंबलं कलुषजलम् । उद्धच्छियं निषिद्धम् । उज्जणियं वक्रीभूतम् ।

यथा—

उब्बिंबला णईओ तरुणो उच्छल्लिया य दंतीहिं ।
उज्जणियचावउद्धच्छियअरिमंडल ! कहंति तुह सिविरं ॥९३॥(१११)

णिब्भच्छियम्मि उज्जीरियं च, उज्जूरियं झीणे ।
उक्खंडियं अक्कंते, चोरियवत्थुम्मि उच्छडियं ॥११२॥

उज्जीरियं निर्भर्त्सितम् । उज्जूरियं क्षीणम् । "शुष्कम्" [ ] इत्यन्ये । उक्खंडियं आक्रान्तम् । उत ओति 'ओक्खंडियं' इत्यपि । उच्छडियं चोरितं वस्तु ।

उच्छल्लियं उत्खोटितत्वचि, उब्बिंबलं जले कलुषे ।
उद्धच्छियं निषिद्धे, वक्रीभूते उज्जणियं ॥१११॥

उच्छल्लिय—छोलेलुं-छेदायेल छाल-चामडी-वाळुं. उब्बिंबल—डोळुं पाणी. उद्धच्छिय—निषेधेलुं-अटकावेलुं. उज्जणिय—वांकुं-वांकुं थयेलुं.

उदाहरण—

उब्बिंबला नद्यः तरवः उच्छल्लिया च दन्तिभिः ।
उज्जणितचापउद्धच्छियअरिमण्डल ! कथयन्ति तव शिबिरम् ॥९३॥

वांका वळेला धनुष द्वारा शत्रुओना समूहने अटकमां राखनार हे ! हाथीओ वडे थयेली डोळा पाणीवाळी नदीओ अने छोलाई गयेला वृक्षो कहे छे के आटलामां तारो पडाव पडयो छे.

निर्भर्त्सिते उज्जीरियं च, उज्जूरियं क्षीणे ।
उक्खंडियं आक्रान्ते, चोरितवस्तुनि उच्छडियं ॥११२॥

उज्जीरिय—तिरस्कारपात्र-धिक्कारवा योग्य. उक्खंडिय / ओक्खंडिय—आक्रमेलुं-धरी दबावेलुं. उज्जूरिय—क्षीण-क्षय पामेलुं. उच्छडिय—चोरेली चीज.

यथा—

तुह गुणउच्छाडियमणा विरह-उज्जूरियतणू अ तणुअंगी ।
उज्जीरेइ सहीओ कुसुमसर-उक्खंडिया कए तुज्झ ॥९४॥(११२)

णीचीकयम्मि उज्जाणियं, उवसग्गो य मंदम्मि ।
उप्फुंटियं अत्थुरिए, उज्जग्गुज्जं अकलुसम्मि ॥११३॥

उज्जाणियं निम्नीकृतम् ।	उप्फुंटियं आस्तृतम् ।
उवसग्गो मन्दः ।	उज्जग्गुज्जं स्वच्छम् ।

यथा—

अणउवसग्गपयावयउज्जाणियरिउ ! कुमारवाल ! णिव ! ।
उप्फुंटिया तिहुअणे उज्जग्गुज्जा रमेउ तुह कित्ती ॥९५॥(११३)

उज्जूरिय

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ 'शुष्क–सूकुं' बतावे छे.

उदाहरण—

तव गुणउच्छाडियमनाः विरहउज्जूरियतनुः च तन्वङ्गी ।
उज्जीरेइ सखीः कुसुमशरउक्खंडिया कृते तव ॥९४॥

तारा गुणोद्वारा चोरायेल चित्तवाळी, तारा विरहे क्षीण शरीरवाळी अने कामदेवना आक्रमणथी दबायेली एवी तन्वंगी तारे माटे सखीओने धिक्कारे छे.

नीचीकृते उज्जाणियं, उवसग्गो च मन्दे ।
उप्फुंटियं आस्तृते, उज्जग्गुज्जं अकलुषे ॥११३॥

उज्जाणिय—नीचुं करेलुं.	उवसग्ग—मंद.
उप्फुंटिय— पथरायेल-फेलायेल.	उज्जग्गुज्ज—स्वच्छ–चोक्खुं.

उदाहरण—

अन्-उवसग्गप्रतापकउज्जाणियरिपो ! कुमारपाल ! नृप ! ।
उप्फुंटिया त्रिभुवने उज्जग्गुज्जा रमतां तव कीर्तिः ॥९५॥

अमंद प्रताप द्वारा शत्रुओने नीचा करनार हे राजा कुमारपाल ! स्वच्छ अने सर्वत्र पथरायेली–फेलायेली तारी कीर्ति त्रण जगतमां रमण करो–स्वच्छंदे विहरो.

---

१ उप्फुंडियं-मु० ।

उद्धुच्छवी विसंवाइयम्मि, उप्फुंकिया य रजकीए ।
तह उट्ठियम्मि उक्कासियं च, उच्चारियं गहिए ॥११४॥

उद्धुच्छवी विसंवादितः । | उक्कासियं उत्थितम् ।
उप्फुंकिया रजकी । | उच्चारियं गृहीतम् ।

यथा—

उक्कासइ उप्फुंकियघरम्मि वत्थाण घल्लणमिसेण ।
उच्चारियअणउद्धुच्छविसंकेयं वहू सरिउं ॥९६॥(११४)

कंडियए उक्खणियं, संछन्ने उच्छुआरं च ।
उज्जोमिया य रस्सीए, उल्लसियं च उलुकसियं ॥११५॥

उक्खणियं कण्डितम् । | उज्जोमिया रश्मिः ।
उच्छुआरं संछन्नम् । उच्छुआरियं—छादितम्—इति तु अनेनैव णिजन्तेन सिद्धम् । | उल्लसियं उलुकसियं द्वावप्येतौ पुलकितार्थौ अन्योन्यपर्यायत्वेन निबद्धौ । 'उद्रुसिय'शब्दस्तु 'उद्धुषित'शब्दभवः ।

उद्धुच्छवी विसंवादिते, उप्फुंकिया च रजक्याम् ।
तथा उत्थिते उक्कासियं च, उच्चारियं गृहीते ॥११४॥

उद्धुच्छवि—विसंवादित—विवादग्रस्त—जेनी चोखवट नथी थयेली एवी हकीकत. | उप्फुंकिया—धोबण.
उक्कासिय—उत्थित—ऊठेलुं.
उच्चारिय—गृहीत—ग्रहण करेलुं.

उदाहरण—

उक्कासइ उप्फुंकियगृहे वस्त्राणां घल्लनमिषेण ।
उच्चारिय—अन्—उद्धुच्छविसंकेतं वधूः स्मृत्वा ॥९६॥

ग्रहण करेला अने विवाद विनाना संकेतने संभारीने धोबणने घरे कपडां नाखवा जवाने बाने वहू ऊभी थाय छे.

कण्डितके उक्खणियं, संछन्ने उच्छुआरं च ।
उज्जोमिया च रश्मौ, उल्लसियं च उलुकसियं ॥११५॥

उक्खणिय—खांडेलुं—खांडवुं. | उच्छुआर— सारी रीते ढांकेल.
उज्जोमिया—राश—बळद वगेरेने हांकवा माटे वपराती राश—दोरडी. | उल्लसिय, उलुकसिय—उल्लसित—उल्लासवाळुं—रोमांचवाळुं—पुलकित.

यथा—

उज्जोमीइ विबद्धं णिसि उल्लसियं पिअं सहि ! भरंती ।
उक्खणणवावडा वि हु उलुकसियत्तं कह-उच्छुआरेमि?॥९७॥११५)

उच्छेवणं घए, उच्चंपियं उवजंगलं च दीहम्मि ।
उप्पेहड-उल्हसिया उम्मच्छवियं च उब्भडए ॥११६॥

उच्छेवणं घृतम् । उच्चंपियं उवजंगलं द्वावप्येतौ दीर्घार्थौ । उप्पेहडं उल्हसियं उम्मच्छवियं त्रयोऽप्येते उद्भटार्थाः ।

यथा—

उच्चंपियउप्पेहडभुयजुय ! उवजंगलच्छ ! उल्हसिया ।
उम्मच्छवियपयावाणलम्मि उच्छेवणं व तुह रिउणो॥९८॥(११६)

उच्छुआरिय

मूळ 'उच्छुआर' ऊपरथी 'उच्छुआरिय' एवुं प्रेरक भूतकृदंत बने छे अर्थात् 'उच्छुआरिय' ए जुदो शब्द नथी.

उद्धुसिय

आ शब्द संस्कृत 'उद्धुषित' ऊपरथी ऊतरी शके छे अर्थात् ए देश्य नथी. उद्धुषित-रोमांचित.

उदाहरण—

उज्जोमीइ विबद्धं निशि उल्लसियं प्रियं सखि ! स्मरन्ती ।
उक्खणणव्यापृता अपि खलु उलुकसियत्तं कथं उच्छुआरेमि ? ॥९७॥

हे सखि ! रात्रे दोरडीथी कसीने बांधेला अने रोमांचित थयेला प्रियने संभारती एवी हुं खांडवामां रोकायेली छुं तो पण मने थयेला रोमांचने केम ढांकी दउं-ढांकी शकुं ?

उच्छेवणं घृते, उच्चंपियं उवजंगलं च दीर्घे ।
उप्पेहड-उल्हसिया उम्मच्छवियं च उद्भटके ॥११६॥

उच्छेवण—घी.
उच्चंपिय, उवजंगल —लांबुं.
उप्पेहड, उल्हसिय, उम्मच्छविय —उद्भट—आकरुं—उग्र.

उदाहरण—

उच्चंपियउप्पेहडभुजयुग ! उवजंगलअक्ष ! उल्हसिया ।
उम्मच्छवियप्रतापानले उच्छेवणं इव तव रिपवः ॥९८॥

लांबा अने उग्र हाथवाळा, लांबी आंखवाळा हे ! तारा उद्भट शत्रुओ तारा उग्र प्रतापनी आगमां घी जेवा छे.

उज्जग्गिरं ओन्निद्दे उच्छुरण-उच्छुअरणा इ उच्छुवणे ।
उम्हाविय-उवललया सुरए, तित्तिरहियम्मि उलुहलिओ ॥११७

उज्जग्गिरं औन्निद्र्यम् ।
उच्छुरणं उच्छुअरणं च इक्षुवाटः ।
"उच्छुरणं इक्षुः" [ ] इति केचित् ।

उम्हावियं उवललयं च सुरतम् ।
उब्भावियं-सुरतम्-इति तु रमेः 'उब्भाव' आदेशसिद्धम् ।
उलुहलिओ तृप्तिरहितः-यः कदापि तृप्तिं न जानाति ।

अत्र च—

उप्फालइ-कथयति ।
उल्लुंडइ-विरेचयति ।
उल्लालइ । } उन्नमयति ।
उप्पेलइ । }
उव्वेल्लइ-प्रसरति ।
उम्मच्छइ-वञ्चति ।
उग्घुसइ-मार्ष्टि ।
उल्लूरइ तुडति ।
उब्भुत्तइ-उत्क्षिपति ।
उत्थारइ-आक्रामति ।
उक्कुसइ-गच्छति ।
उम्मत्थइ-अभ्यागच्छति ।
उद्धुमाइ-पूर्यते ।

इत्यादयो धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ता इति नोच्यन्ते ।

उज्जग्गिरं औनिद्र्ये, उच्छुरण-उच्छुअरणा इ इक्षुवणे ।
उम्हाविय-उवललया सुरते, तृप्तिरहिते उलुहलिओ ॥११७॥

उज्जग्गिर—ऊजागरो-ऊंघ न आवे तेवो रोग.

उम्हाविय } —सुरत-रतिक्रीडा.
उवललय }

उच्छुरण } —शेरडीनो वाड-शेरडीनुं वन-इक्षुनुं वन.
उच्छुअरण }

उलुहलिअ—तृप्ति रहित-धराय नहि तेवो.

उच्छुरण

केटलाक संग्रहकारो 'उच्छुरण' शब्दनो 'इक्षु-शेरडी' अर्थ नोंधे छे.

उब्भाविय

'सुरत' अर्थनो वाचक आ शब्द 'रम्' धातुना 'उब्भाव्' आदेश-[जुओ ८ । ४ । १६८]-ऊपरथी नीपजाववानो छे. तेथी तेने देशी तरीके गणवानो नथी.

नीचेना धातुओने पण धात्वादेशना प्रकरणमां साधी बताव्या छे तेथी तेमने अहीं फरी नोंधी बताव्या नथी.

उप्फाल्—उप्फालइ-कथयति-कहे छे [८ । ४ । २]

उलुंड्—उल्लुंडइ-विरेचयति-बहार नीकळे छे-झरे छे-स्रवे छे-जूदुं थाय छे [८ । ४ । २६]

यथा—

उम्हावियउलुहलियय ! वयंस ! माणेसु तत्थ गंतूण ।
उच्छुरणे स-उज्जाग्गिरउच्छुअरणगोवियाइ उवललयं ॥९९॥ (११७)

हियरसोच्छलणे उग्गुलुंछिया य, उवएइया करिया ।
मुसलिम्मि उसणसेणो, तह उप्पिंगालिया करुच्छंगे ॥११८॥

उग्गुलुंछिया हृदयरसोच्छलनम् ।	उसणसेणो बलभद्रः ।
उवएइया मद्यपरिवेषणभाण्डम् ।	उप्पिंगालिया करोत्सङ्गः ।

उल्लल्—उल्ललइ
उप्पेल्—उप्पेलइ } —उन्नमयति—नमी जाय छे—वांकु वळे छे [८ । ४ । ३६]

उव्वेल्ल्—उव्वेल्लइ—प्रसरति—प्रसरे छे—फेलाय छे [८ । ४ । ७७]

उम्मच्छ्—उम्मच्छइ—वञ्चति—वांचे छे—ठगे छे—छेतरे छे [८ । ४ । ९३]

उग्घुस्—उग्घुसइ—मार्ष्टि—घसे छे—साफ करे छे [८ । ४ । १०५]

उल्लूर्—उल्लूरइ—तुडति—लीरा करे छे—तोडे छे [८ । ४ । ११६]

उब्भुत्—उब्भुत्तइ—उत्क्षिपति—ऊंचे करे छे—ऊछाळे छे [८ । ४ । १४४]

उत्थार्—उत्थारइ—आक्रामति—आक्रमे छे—दबावे छे [८ । ४ । १६०]

उक्कुस्—उक्कुसइ—गच्छति—जाय छे [८ । ४ । १६२]

उम्मत्थ्—उम्मत्थइ—अभ्यागच्छति—सामे आवे छे [८ । ४ । १६५]

उद्धुमा—उद्धुमाइ—पूर्यते—पूरे छे—भरे छे [८ । ४ । १६९]

उदाहरण—

उष्मावितउलुहलियय ! वयस्य ! मानय तत्र गत्वा ।
उच्छुरणे स-उज्जग्गिर-उच्छुअरणगोपिकाया उवललयं ॥९९॥

हे सुरतनी क्रीडाथी नहि धराता मित्र ! त्यां शेरडीना वाडमां जईने ऊजागरा करती—शेरडीना वाढनी—रखेवाळीनी सुरतक्रीडाने माण—मान—स्वीकार.

हृदयरसोच्छलने उग्गुलुंछिया च, उवएइया करिका ।
मुसलिनि उसणसेणो, तथा उप्पिंगालिया करोत्सङ्गे ॥११८॥

उग्गुलुंछिया—हृदयना रसनुं ऊछळवुं.	उवएइआ—करिका—दारु पीरसवानुं वासण.
उसणसेण—बलभद्र.	उप्पिंगालिया—करोत्संग—हाथरूप खोळो.

यथा—

जं जस्स रोअए किर ण हु तस्स तं उग्गुलुंछिअं कुणइ ? ।
उअ उप्पिगालिपढियं उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥(११८)
उवकय-उद्धच्छवियं सज्जियं, उत्तलहओ विडवे ।
उलुउंडियं पलुट्टे, उंबरउप्फं अहूअअब्भुदए ॥११९॥

'उवकय-उद्धच्छवियं' इति समाहारद्वन्द्वः ।

उवकययं–कप्रत्ययाभावे–उवकयं तथा उद्धच्छवियं सज्जितम् ।
यस्तु 'उवहत्थिय'शब्दः सज्जितार्थः स समारचयतेरादेश इतीह नोक्तः ।

उत्तलहओ विटपः ।
उत ओति 'ओत्तलहओ' इत्यपि ।
उलुउंडियं प्रलुण्ठितम्–विरेचितम्–इति यावत् ।
उंबरउप्फं अभूताभ्युदयः ।

उदाहरण—

यद् यस्य रोचते किल न खलु तस्य तद् उग्गुलुंछियं करोति ? ।
उत उप्पिगालियस्थितां उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥

जेने जे रुचे ते, तेना हृदयना रसने ऊछाळी शकतुं नथी ? बलभद्रना हाथमां रहेला मद्य पीरसवाना वासणने ज जुओने.

उवकय-उद्धच्छवियं सज्जितम्, उत्तलहओ विटपे ।
उलुउंडियं प्रलुठिते, उंबरउप्फं अभूताभ्युदये ॥११९॥

उवकय, उवकयय, उद्धच्छविय—सज्जित–सज्ज थयेलुं.

उलुउंडिय—प्रलुठित–लुठवुं–आळोटवुं–सूवुं. विरेचित–बहार नीकळवुं–झरवुं.

उत्तलहअ, ओत्तलहअ—विटप–बीड–वृक्ष–झाड.

उंबरउप्फ—कोईवार नहि थयेलो अभ्युदय–कोईवार नहि थयेला अभ्युदयनुं थवुं–कोईवार नहीं मळेलो लाभ मेळववो.

उवकय

आ शब्दने 'क' प्रत्यय लागे त्यारे 'उवकयय' थाय अने 'क' प्रत्यय न लगाडीए त्यारे 'उवकय' थाय.

उवहत्थिय

'सज्ज थयेल' अर्थवाळा आ शब्दनी उत्पत्ति 'सम्+आ+रच्' धातुना

यथा—

उद्धच्छविउत्तलहयतलम्मि उलुउंडिअ-उरुपिम्माणं ।
रइउवकयाण मिहुणाण उंबरउप्फं व संगमो भाइ ॥१०१॥(११९)

वलएसु उवलभत्ता उवलयभग्गा य णायव्वा ।
अलि-एरंडेसु उण्होदयभंड-उत्ताणपत्तया चेव ॥१२०॥

उवलभत्ता तथा उवलयभग्गा वलयानि।

अलि-ऐरण्डयोर्यथासंख्येन द्वौ शब्दौ-उण्होदयभंडो भ्रमरः। यस्तु 'उण्होदयभंड'शब्दः पिठरवाची कैश्चिन्निबद्धः सोऽस्माभिः संस्कृतभवत्वादुपेक्षितः।

उत्ताणपत्तयं ऐरण्डम्—एरण्डस्येदम् ऐरण्डम्—पत्रप्रायम्।

[जुओ-८ । ४ । ९५] आदेश ऊपरथी समझवानी छे माटे तेने अहीं नोंधेलो नथी.

उदाहरण—

[illegible]लहयतले उलुउंडिअ-उरुप्रेम्णाम् ।
रतिउवकयाण मिथुनानां उंबरपुष्फं इव समागमो भाति ॥१०१॥

सज्जित–सुशोभित--झाड तळे आळोटतां अथवा झरता विशाळ प्रेमवाळां अने रतिनिमित्ते सज्ज थयेलां एवां जोडलांओनो समागम अभूतपूर्व अभ्युदय जेवो जणाय छे.

वलयेषु उवलभत्ता उवलयभग्गा च ज्ञातव्याः ।
अलि-ऐरण्डयोः उण्होदयभंड-उत्ताणपत्तया चैव ॥१२०॥

उवलभत्ता, उवलयभग्गा —वलय-बलोयां-हाथमां पहेरवानां कंकण.

उण्होदयभंड-भमरो.

उत्ताणपत्तय—एरंड-एरंडानुं-एरंडानां पान वगेरे.

उण्होदयभंड

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ 'पिठर'-'थाळी' बतावे छे अने एने देशी तरीके नोंधे छे, परंतु 'थाळी'ना अर्थमां ए शब्दने देशी कहेवो बराबर नथी. कारण के 'थाळी' अर्थमां तो ए शब्दनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'उष्णोदकभाण्ड' ऊपरथी ऊपजी शके एम छे.

यथा—

इट्ठोवलभत्ताए उवलयभग्गा सहंति तुज्झ करे ।
उण्होदयभंडा कमलम्मि व उत्ताणपत्तसामलया ॥१०२॥(१२०)

छुरियग्गमुक्कपुप्फं घेत्तु य पायंगुलीहिं उप्पयणं ।
तं उड्डिया हरणं, उच्चुलउलियं कोउअत्तुरिए ॥१२१॥

क्षुरिकाग्रमुक्तं पुष्पं पादाङ्गुलीभ्यां गृहीत्वा यद्–उत्पतनं तद्–उड्डियाहरणम् । यदाह—

"कुसुमं यत्रोड्डीय क्षुरिकाग्राल्लाघवेन संगृह्य ।
पादाङ्गुलीभिर्गच्छति तद्–विज्ञातव्यम्–उड्डिआहरणम्" [ ]

उच्चुलउलियं कौतूहलेन त्वरितयानम् ।

यथा—

तुह छुरियग्गफुरंताऽरिमोलिकुसुम–उड्डियाहरणं ।
गिद्धा कुणंति उच्चुलउलियकरं खेयरवहूणं ॥१०३॥(१२१)

उदाहरण—

इष्टउवलभक्ताए उवलयभग्गा शोभन्ते तव करे ।
उण्होदयभंडा कमले इव उत्ताणपत्रश्यामलकाः ॥१०२॥

जेणीने बलोयां इष्ट–प्रिय–छे एवी तारा हाथमां बलोयां शोमे छे, जाणे के कमळमां, एरंडांना पान जेवा श्याम भमरा न होय !

क्षुरिकाग्रमुक्तपुष्पं गृहीत्वा च पादाङ्गुलीभिः उत्पतनम् ।
तद् उड्डियाहरणं, उच्चुलउलियं कौतुकत्वरिते ॥१२१॥

उड्डियाहरण—छरीनी धार ऊपर मूकेलुं फूल पगनी आंगळीओ वडे लईने कूदी जवुं ते क्रियानुं नाम उड्डियाहरण. 'उड्डियाहरण'नुं लक्षण बतावतां कहेलुं छे के–

"कुसुमं यत्रोड्डीय क्षुरिकाग्राल् लाघवेन संगृह्य ।
पादाङ्गुलीभिर्गच्छति तद् विज्ञातव्यम्–उड्डिआहरणम्" ॥ [ ]

"लघुलाघवी कळाथी–घणी ज त्वराथी–क्रिया क्यारे थई गई एनी कोईने खबर न पडे एवी झपटथी–ऊडीने–कूदीने–छरीनी धार ऊपरनुं फूल पगनी बे आंगळीओ वडे लईने चालवुं–तेनु नाम उड्डिआहरण"–[ ]

उच्चुलउलिय—कुतूहलपूर्वक जलदी जवुं.

उदाहरण—

तव क्षुरिकाग्रस्फुरदरिमौलिकुसुमउड्डियाहरणं ।
गृद्धाः कुर्वन्ति उच्चुलउलियकरं खेचरवधूनाम् ॥१०३॥

पासदुएणं परिवत्तणम्मि उत्थल्लपत्थल्ला ।
उत्तिरिविडि उड्ढुड्ढे, उत्तरणवरंडिया उडुवे ॥१२२॥

उत्थल्लपत्थल्ला पार्श्वद्वयेन परिवर्त्तनम् उत ओति 'ओत्थल्लपत्थल्ला' इत्यपि । | उत्तिरिविडी ऊर्ध्वोर्ध्वं भाण्डादेः स्थापनम् ।

उत्तरणवरंडिया उडुपः–समुद्र-नद्यादौ जलतरणोपकरणं प्रवहणादि ।

यथा—

भवउत्तरणवरंडि संभर सव्वण्णुं अण्णहा तुज्झ ।
नरग-उत्तिरिविडिमज्झे होही उत्थल्लपत्थल्ला ॥१०४॥(१२२)

गीधो, तारी छरीनी धार ऊपर शत्रुओनां फूल जेवां स्फुरायमाण माथा-ओनुं उड्डियाहरण करे छे अने तेथी आकाशमां विचरनारी–खेचरीओने कुतूहल साथे आकाशमां जलदी जलदी चालवुं पडे छे. तात्पर्य ए के छरी ऊपर शत्रुनुं माथुं धडथी जुदुं थतां ज गीधो तेने बहुत्वराथी उपाडी जाय छे अने ए गीधोनी हडफेटमां न अवाय माटे खेचरनी वहूओ जलदी जलदी ऊडे छे.

पार्श्वद्विकेन परिवर्तने उत्थल्लपत्थल्ला ।
उत्तरिविडि ऊर्ध्वोर्ध्वे, उत्तरणवरंडिया उडुपे ॥१२२॥

उत्थल्लपत्थल्ला } —ऊथलपाथल–बन्ने
ओत्थल्लपत्थल्ला } पडखांवडे फरवुं–
आम फरवुं तेम फरवुं- ऊंचुं नीचुं करवुं.

उत्तिरिविडि–ऊतरेड–ऊपर ऊपर वासणो गोठववां–मांड मांडवी.

उत्तरणवरंडिया—उत्तरणवरण्डिका–वहाण–समुद्र के नदी वगेरेने ऊतरवानुं साधन–होडी–वहाण–तापो वगेरे.

उदाहरण—

भवउत्तरणवरंडि संस्मर सर्वज्ञम् अन्यथा तव ।
नरकउत्तिरिविडिमध्ये भविष्यति उत्थल्लपत्थल्ला ॥१०४॥

संसारने पार करवाने वहाण जेवा सर्वज्ञ भगवानने तुं याद कर, न करीश तो नरकनी ऊतरेडमां तारुं ऊथलपाथल थशे एटले नरकनी मांडमां जईने तारे ऊंचुं नीचुं थवुं पडशे.

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेणैव अनेकार्थाः—

उद्दं जलण-कउहेसु, उड्डुणो दीह-उसहेसु ।
उव्वुण्णं उव्विग्गे उच्छित्ते उब्भडे सुण्णे ॥१२३॥

उद्दं जलमानुषम् ककुदं चेति द्व्यर्थम् । उड्डुणो दीर्घः वृषभश्च । उव्वुण्णं उद्विग्नम् उत्सिक्तम् उद्भटम् शून्यं चेति चतुरर्थम् ॥ (१२३)

विसमुन्नयप्पएसे खिन्ने णिवहे य उद्धाओ ।
विक्खित्त-उक्खित्तेसु उच्छित्तं, उम्मंडं अवि हढ-उव्वत्ते ॥१२४

उद्धाओ विषमोन्नतप्रदेशः श्रान्तः संघातश्चेति त्र्यर्थः । उच्छित्तं विक्षिप्तम् उत्क्षिप्तं च । उम्मंडं हठः उद्वृत्तं च । 'हढोव्वत्ते' इति समाहारः ॥(१२४)

'पेला बे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा'
ए क्रमे उकारादि अनेकार्थ शब्दोः

उद्दं जलनर-ककुदयोः, उड्डुणो दीर्घ-वृषभयोः ।
उव्वुण्णं उद्विग्ने उत्सिक्ते उद्भटे शून्ये ॥१२३॥

उद्द—१ जलमाणस २ ककुद-बळदनी खुंध.

उड्डुण—१ दीर्घ-लांबु २ बळद.

उव्वुण्ण—१ उद्विग्न-उद्वेगवाळुं २ उत्सिक्त ३ उद्भट ४ शून्य-खाली.

विषमोन्नतप्रदेशे खिन्ने निवहे च उद्धाओ ।
विक्षिप्त-उत्क्षिप्तयोः उच्छित्तं, उम्मंडं अपि हठ-उद्वृत्ते ॥१२४

उद्धाअ—१ खाडाखडियावाळो ऊंचो नीचो प्रदेश २ खिन्न-श्रान्त-श्रमित ३ समूह.

उच्छित्त—१ विक्षिप्त-विक्षेप वाळुं २ उत्क्षिप्त-उंचे फेंकेल.

उम्मंड—१ हठ-दुराग्रह २ उद्वृत्त-बचेलुं-बाकीनुं.

हढोव्वत्ते

मूळमां 'हढ' अने 'उव्वत्त' आ बन्ने शब्दोनो समाहार द्वंद्व समास छे.

उक्खुंडो य अलाए णियरे वत्थेगदेसे य ।
उम्मच्छं असंबद्धे भंगीभणियम्मि कोहे य ॥१२५॥

उक्खुंडो उल्मुकम् निकरः वस्त्रैकदेशश्चेति त्र्यर्थः । उम्मच्छं असंबद्धम् भङ्गीभणितम् क्रोधश्चेति त्र्यर्थम् ॥ (१२५)

उक्खंडो उप्पीलो उग्घाओ तह य उद्दामो ।
संघाय-स्थउडेसुं, उव्वूरो समहिअत्थे वि ॥१२६॥

उक्खंडो उप्पीलो उग्घाओ उद्दामो इत्येते चत्वारोऽपि शब्दाः संघातार्थाः स्थपुटार्थाश्च । उव्वूरो अधिकार्थः । 'अपि'शब्दात् संघात-स्थपुटार्थश्चेति त्र्यर्थः, स्थपुटो निम्नोन्नतप्रदेशः ॥(१२६)

खिन्ने सुण्णे भीए तहा–उब्भड-कंत-पयडवेसेसु ।
उव्विंबं, उच्चुल्लं पुण उव्विग्ग-अधिरूढ-भीएसु ॥१२७॥

उक्खुंडो च अलाते निकरे वस्त्रैकदेशे च ।
उम्मच्छं असंबद्धे भङ्गीभणिते क्रोधे च ॥१२५॥

उक्खुंड—१ उमाडियुं २ समूह ३ कपडानो एक भाग–कपडानी चाळ.

उम्मच्छ—१ असंबद्ध–संबंध विनानुं–मोंमाथा विनानुं २ विशेष प्रकारे–कहेवानी अमुक ढबे–कहेलुं ३ क्रोध.

उक्खंडो उप्पीलो उग्घाओ तथा च उद्दामो ।
संघात-स्थपुटयोः, उव्वूरो समधिकार्थेऽपि ॥१२६॥

उक्खंड, उप्पील, उग्घाअ, उद्दाम—१ संघात–समूह २ स्थपुट–नीचो ऊंचो प्रदेश–खाडाखडियावाळो प्रदेश.

उव्वूर—१ समधिक–विशेष वधारे २ समूह ३ नीचो ऊंचो प्रदेश.

उव्वूर

मूळमां आ शब्दनो 'समधिक' ए एक ज अर्थ बतावेलो छे परंतु 'समधिकार्थेऽपि' एमां 'अपि' शब्द आपेला छे तेथी तेनो बीजो संघात अने त्रीजो 'स्थपुट' अर्थ पण समजवानो छे.

खिन्ने शून्ये भीते तथा उद्भट–क्रान्त–प्रकटवेषेषु ।
उव्विंबं, उच्चुल्लं पुनः उद्विग्न–अधिरूढ–भीतेषु ॥१२७॥

उव्विंबं खिन्नम् शून्यम् भीतम् उद्भटम् क्रान्तम् प्रकटवेषं चेति षडर्थम् । उच्चुल्लं पुनर्-उद्विग्नम् अधिरूढम् भीतं चेति त्र्यर्थम् ॥ (१२७)

पडिसद्द-कुरर-विट्ठा-गव्विट्ठ-मणोरहेसु उड्डाणो ।

उव्वुक्कं पलवियए संकडए तह बलक्कारे ॥१२८॥

उड्डाणो प्रतिशब्दः कुररः विष्ठा गर्विष्ठः मनोरथश्चेति पञ्चार्थः । उव्वुक्कं प्रलपितम् संकटम् बलात्कारश्चेति त्र्यर्थम् ॥ (१२८)

मंच-नियरेसु उंडलं, उप्पित्थं तट्ठ-कुविय-विहुरेसु ।

णीरागे गलिए उव्वत्तं, उव्वाढं उरु-गयदुहेसु ॥१२९॥

उंडलं मञ्चः निकरश्चेति द्व्यर्थम् । उप्पित्थं त्रस्तम् कुपितम् विधुरं चेति त्र्यर्थम् । उव्वत्तं नीरागम् गलितं चेति द्व्यर्थम् । "उव्वट्टं टान्तम" [ ] इति केचित् । उव्वाढं विस्तीर्णम् गतदुःखं चेति द्व्यर्थम् । केचिद् 'वि'पूर्वमेतं पठन्ति "विउव्वाढं" [ ] इति ॥(१२९)

उव्विंब—१ खिन्न–खेदवाळुं–श्रमवाळुं २ शून्य–खाली ३ भय पामेलुं ४ उद्भट–उग्र ५ क्रांत–दबायेलुं ६ प्रकट वेषवाळुं.

उच्चुल्ल—१ उद्वेगवाळुं २ अधिरूढ–चडेलुं ३ भय पामेलुं.

प्रतिशब्द–कुरर–विष्ठा–गर्विष्ठ–मनोरथेषु उड्डाणो ।

उव्वुक्कं प्रलपितके संकटके तथा बलात्कारे ॥१२८॥

उड्डाण—१ प्रतिशब्द–पडछंदो २ कुरर–माछलां खानारुं 'कुर् कुर्' एवो अवाज करनारुं एक पक्षी ३ विष्ठा–विष्टा ४ अभिमानी ५ मनोरथ–तरंग.

उव्वुक्क—१ प्रलाप करवो २ सांकडुं ३ बलात्कार.

मञ्च–निकरयोः उंडलं, उप्पित्थं त्रस्त–कुपित–विधुरेषु ।

नीरागे गलिते उव्वत्तं, उव्वाढं उरु–गतदुःखयोः ॥१२९॥

उंडल—१ मांचो २ समूह.

उप्पित्थ—१ त्रासेलुं २ कोपेलुं ३ विधुर–निरंकुश.

उव्वत्त—१ नीराग–राग विनानुं २ गळेलुं.

उव्वाढ—१ विस्तारवाळुं २ दुःख विनानुं.

उक्खिन्नं अवकिण्णो छन्ने पासपसिढिले य ।

पंक-उच्छेह-समूह बहलए तह य उप्पंको ॥१३०॥

उक्खिन्नं अवकीर्णम् छन्नम् पार्श्वप्रशिथिलं चेति त्र्यर्थम् ।

उत ओति 'ओक्खिन्नं' इत्यपि ।

उप्पंको पङ्कः उच्छ्रयः समूहः बहलं चेति चतुरर्थः ॥ (१३०)

उत्तप्पो गव्विय-बहुगुणेसु, णीवि-स्समेसु उच्चोलो ।

अणुवाय-समेसु उच्छुल्लो, णिव-घण-पीवरेसु उम्मल्लो ॥१३१

उत्तप्पो गर्वितः अधिकगुणश्च ।

उच्चोलो नीवी खेदश्च ।

उच्छुल्लो अनुवादः खेदश्च ।

उम्मल्लो नृपः मेघः पीवरश्चेति त्र्यर्थः।

"उम्मल्लो बलात्कारः" [ ] इति केचित् ॥ (१३१)

उव्वत्त

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दने बदले 'उव्वट्ट' एवो बे 'ट'वाळो शब्द नोंधे छे.

उव्वाढ

केटलाक संग्रहकारो आने बदले 'विउव्वाढ' शब्द बतावे छे.

उक्खिन्नं अवकीर्णे छन्ने पार्श्वप्रशिथिले च ।

पङ्क-उत्सेध-समूहेषु बहलके तथा च उप्पंको ॥१३०॥

ओक्खिन्न, उक्खिन्न—१ वेरेलुं-छूटुं छूटुं पडेलुं २ ढांकेलुं ३ पडखांनुं ढीलुं.

उप्पंक—१ पंक-कादव २ ऊंचाई ३ समूह ४ बहल-घट्ट.

उत्तप्पो गर्वित-बहुगुणयोः, नीवि-श्रमयोः उच्चोलो ।

अनुवाद-श्रमयोः उच्छुल्लो, नृप-घन-पीवरेषु उम्मल्लो ॥१३१॥

उत्तप्प—१ गर्वित-अभिमानी २ अधिक गुणवाळो.

उच्चोल—१ नीवि-नाडीनी गांठ २ श्रम-खेद.

उच्छुल्ल—१ अनुवाद-भाषांतर २ श्रम-खेद.

उम्मल्ल—१ राजा २ मेघ ३ पुष्ट.

उम्मल्ल

केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ 'बलात्कार' बतावे छे.

उन्नुइओ हुंकारे णयणुम्मुहसाणसद्दे य ।
अहिअ-अवञ्छिअ-णिच्छिअ-ताव-अगणिएसु उव्वरिअं॥१३२

उन्नुइओ हुंकारः गगनोन्मुखस्य शुनः शब्दश्च । उव्वरिअं अधिकम् अनीप्सितम् निश्चितम् तापः अगणितं चेति पञ्चार्थम् ॥ (१३२)

काणच्छिदिट्ठ-विक्खित्त-खित्त-चत्तेसु उज्झरियं ।
उव्वाउयं परम्मुह-णिम्मज्जाएसु सुरएसु ॥१३३॥

उज्झरियं काणाक्षिदृष्टम् विक्षिप्तम् क्षिप्तम् त्यक्तं चेति चतुरर्थम् । उत ओरिति 'ओज्झरियं' इत्यपि । उव्वाउयं पराङ्मुखसुरतम् निर्मर्यादसुरतं च ॥ (१३३)

गीअ-आरामेसु उव्वाउलं, उरुपुल्लो अपूव-[1]खिचेसु ।
अहियप्पमाण-वज्जियमज्जाएसुं च उव्विडिमो ॥१३४॥

उन्नुइओ हुंकारे गगनोन्मुखश्वानशब्दे च ।
अधिक-अवाञ्छित-निश्चित-ताप-अगणितेषु उव्वरिअं ॥१३२

उन्नुइअ—१ हुंकार करवो २ आकाश तरफ जोईने अवाज करता–रडता–कूतरा-ओनो अवाज.

उव्वरिअ—१ अधिक २ अनिष्ट ३ निश्चित ४ ताप ५ अगणित–गण्युं न गणाय तेवुं.

काणाक्षिदृष्ट–विक्षिप्त–क्षिप्त–त्यक्तेषु उज्झरियं ।
उव्वाउयं पराङ्मुख–निर्मर्यादयोः सुरतयोः ॥१३३॥

उज्झरिय } ओज्झरिय }—१ त्रांसी आंखे जोवुं २ विक्षेपवाळुं ३ क्षिप्त–फेंकेलुं ४ तजेलुं.

उव्वाउअ—१ पराङ्मुख सुरत-पराङ्मुख रहीने मैथुन करवुं २ निर्मर्याद सुरत–मर्यादा मुकीने मैथुन करवुं.

गीत–आरामयोः उव्वाउलं, उरुपुल्लो अपूप–धान्यमिश्रयोः ।
अधिकप्रमाण–वर्जितमर्यादयोश्च उव्विडिमो ॥१३४॥

१–खिचिसु–पा० ।

उव्वाउलं गीतम् उपवनं च ।

उरुपुल्लो अपूपः धान्यमिश्रा च ।

उव्विडिमो अधिकप्रमाणः विमुक्तमर्यादश्चेति द्व्यर्थः ॥ (१३४)

उच्छुंडिओ सपत्तिय-हरिएसु, उज्जंगलं हढे दीहे ।

उप्पिंजलं च सुरए धूलीए तह अकित्तीए ॥१३५॥

उच्छुंडिओ सपत्रितः—बाणादिनाऽतिव्यथितः अपहृतश्चेति द्व्यर्थः ।

उज्जंगलं बलात्कारः दीर्घं च ।

उप्पिंजलं सुरतम् रजः अकीर्तिश्चेति त्र्यर्थम् ॥ (१३५)

णरणय-अणिट्ठेसु उव्वाहुलं, उल्लालियं किस-उन्नमिए ।

उव्वेल्लरं अखेडियभूमीए ज.णरोमे य ॥१३६॥

उव्वाहुलं औत्सुक्यम् द्वेष्यं च ।

उल्लालियं कृशम् उन्नमितं च ।

'किसोन्नमियं' इति समाहारः ।

उव्वेल्लरं खिलभूमी जघनरोमाणि च। उत ओति 'ओव्वेल्लरं' इत्यपि॥१३६

उव्वाउल—१ गीत-गायेलुं २ आराम-उपवन-बाग.
उरुपुल्ल—१ पूडलो २ खीच-खीचडी-कोई पण धान्यना मेळवाळी खीचडी.
उव्विडिम—१ वधारे प्रमाणमां २ मर्यादा विनानुं.

उच्छुंडिओ सपत्रित-हृतयोः, उज्जंगलं हठे दीर्घे ।

उप्पिंजलं च सुरते धूल्यां तथा अकीर्त्याम् ॥१३५॥

उच्छुंडिअ—१ बाण वगेरेथी विशेष व्यथा पामेलो २ अपहरेलो-उठावी जवामां आवेलो.
उज्जंगल—१ बलात्कार-हठ २ दीर्घ-लांबु.
उप्पिजल—१ सुरतक्रीडा २ रज-धूळ ३ अकीर्ति.

रणरणक-अनिष्टयोः उव्वाहुलं, उल्लालियं कृश-उन्नमितयोः ।

उव्वेल्लरं अखेटित-अकृष्ट-भूमौ जघनरोम्णि च ॥१३६॥

उव्वाहुल—१ रणरणक-उत्सुकता-उतावळ २ अनिष्ट-द्वेषपात्र.
उल्लालिय—१ कृश-दूबळुं २ उन्नमित-नमी गयेलुं.
ओव्वेल्लर / उव्वेल्लर }—१ नहि खेडेली जमीन २ साथळनां रोम-रुंवाटां.
किसोन्नमिय
मूळना 'किस' अने 'उन्नमिअ' आ बन्ने शब्दोनो समाहार-द्वंद्व समास छे.

---

१ उच्चेल-मु० । २ ओच्चेल-मु० ।

रुसिअ-आकुलेसु उम्मच्छियं, उड्डुहियं ऊढकुविय-उच्छिट्ठे ।
उग्गाहियं च गहिए उक्खित्त-पवट्टिएसुं च ॥१३७॥

उम्मच्छियं रुषितम् आकुलं च ।
उड्डुहियं ऊढायाः कुपितम् उच्छिष्टं च ।
'ऊढकुविय-उच्छिट्ठे' इति द्विपदः समाहारः । प्राकृते द्वित्वमपि तेन 'उड्डुहियं' इत्यपि ।

उग्गाहियं गृहीतम् उत्क्षिप्तम् प्रवर्तितं चेति त्र्यर्थम् ।

अत्र—

उस्सिक्कइ—मुञ्चति, उत्क्षिपति च । उत्थंघइ—रुणद्धि, उत्क्षिपति च ।
इति धात्वादेशेषु उक्ताविति नोक्तौ ॥ (१३७)

रुषित-आकुलयोः उम्मच्छियं, उड्डुहियं ऊढाकुपित-उच्छिष्टयोः ।
उग्गाहियं च गृहीते उत्क्षिप्त-प्रवर्तितयोश्च ॥१३७॥

उम्मच्छिय—१ रुषित-रोषयुक्त के धूळवाळुं ? २ आकुल.

उड्डुहिय / उड्डुहिय }—१ परणेली स्त्रीनो कोप २ एठुं.

उग्गाहिय—१ गृहीत २ उत्क्षिप्त ३ प्रवर्तित.

ऊढकुविय-उच्छिट्ठ

मूळमां 'ऊढकुविय' अने 'उच्छिट्ठ' ए बे पदोनो समाहार द्वंद्व समास छे.

उड्डुहिय

प्राकृतमां शब्दनी अंदरना व्यंजननो द्विर्भाव पण थाय छे. माटे ज 'उडुहिय' अने 'उड्डुहिय' ए बन्ने शब्दो नोंधेला छे.

नीचे जणावेला धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं फरीवार बताव्या नथी.

उस्सिक्क्-उस्सिक्कइ }—मुञ्चति-मूके छे [८ । ४ । ९१]
उस्सिक्क्-उस्सिक्कइ }—उत्क्षिपति-ऊखेवे छे [८ । ४ । १४४]

उत्थंघ्-उत्थंघइ }—रुणद्धि-रोधे छे-रोके छे [८ । ४ । १३३]
उत्थंघ्-उत्थंघइ }—उत्क्षिपति-ऊखेवे छे [८ । ४ । १४४]

उवकसिओ सण्णिहिए परिसेविय-[illegible]सु य ।
उलुफुंटियं च विणिवाडियम्मि उवसंतयम्मि तहा ॥१३८॥

उवकसिओ संनिहितः परिसेवितः सज्जितश्चेति त्र्यर्थः । | उलुफुंटियं विनिपातितम् प्रशान्तं च ॥ (१३८)

उवत्संवरत्तं पासत्थूलम्मि अणवत्थभमणे य ।
उवत्संवरत्तं पार्श्वयोः स्थूलम् असमञ्जसविवर्त्तनं च ।

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेणैव ऊकारादयः ।
ऊआ जूया, ऊलो गइभङ्गे, ऊसणं च रणरणए ॥१३९॥

ऊआ यूका । | ऊसणं रणरणकः ।
ऊलो गतिभङ्गः ।

यथा—

ऊआ-आउलवत्थाणं रिऊण गिरिभमणजायऊलाणं ।
पियविरहऊसणेणं तइ कुविए कह सुहं कुमरवाल ? ॥१०५(१३९)

उवकसिओ सन्निहिते परिसेवित-सज्जितयोश्च ।
उलुफुंटियं च विनिपातिते उपशान्तके तथा ॥१३८॥

उवकसिअ—१ पासेनो २ चारे कोरथी सेवायेलो ३ सज्जित-सजेलो-तैयार थयेलो.
उलुफुंटिय—१ विनिपात पामेलुं २ उपशांत.

उवत्तवरत्तं पार्श्वस्थूले अनवस्थभ्रमणे च ।

उवत्तवरत्त—१ बन्ने पडखे जाडुं २ अनवस्थित भमवुं.

हवे 'पेला बे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा' ए क्रमथी ऊकारादि शब्दोनो आरंभ थाय छे:

ऊआ यूका, ऊलो गतिभङ्गे, ऊसणं च रणरणके ॥१३९॥

ऊआ—यूका-जू. | ऊल—गतिभंग-अंगनुं ठरडाई जवुं-खाली चववी.
ऊसण—रणरणक-उतावळ.

उदाहरण—

ऊआ-आकुलवस्त्राणां रिपूणां गिरिभ्रमणजातऊलाणं ।
प्रियाविरहऊसणेण त्वयि कुपिते कथं सुखं कुमारपाल ! ? ॥ १०५॥

हे कुमारपाल ! तु कुपित था त्यारे जूओथी खदबदतां कपडांवाळा अने

---

१ सज्जित-मु० । २ -त्तयर-पा० । ३ -त्तयर-पा० ।

ऊसारो कूसारे, ऊसयं उवहाणं, ऊसलं पीणे ।
ऊहट्टुं ऊ सियम्मि, ऊरणी तह उरब्भम्मि ॥१४०॥

ऊसारो गर्त्तविशेषः ।
ऊसयं उपधानम्—शयने मस्तकोत्तम्भनाय यन्निवेश्यते ।
ऊसलं पीनम् ।
ऊहट्टुं उपहसितम् ।
'ऊहसिअं' इति तु 'उपहसित'शब्दभवं रूपम् ।
ऊरणी उरभ्रः ।

यथा—

ऊसलऊसयतूलिं मोत्तुं सहि ! णइतडे अहिसरंती ।
होहिसि ऊहट्टपयं पखलंती ऊरणि व्व ऊसारे ॥१०६॥(१४०)

आणंदियम्मि ऊणंदियं, ऊसलियं सरोमंचे ।
विक्खित्ते ऊसाइयं, ऊसायंतो अ खेयसिढिलम्मि ॥१४१॥

पहाडोमां आथडवाने लीधे ठरडायेल गतिवाळा एवा तारा शत्रुओने पोतानी प्रियाना विरहथी तेमने मळवानी विशेष उत्सुकता थवाने लीधे सुख कई रीते होय ?

ऊसारो कूसारे, ऊसयं उपधानम्, ऊसलं पीने ।
ऊहट्टुं उपहसिते, ऊरणी तथा उरभ्रे ॥१४०॥

ऊसार—एक प्रकारनो खाडो.
ऊसल—पुष्ट.
ऊरणी—उरणी-घेटुं-मेंढुं.
ऊसय—ओशीकुं-माथुं ऊंचुं राखवा पथारीमां जे मूकवामां आवे छे ते.
ऊहट्ट—उपहास.

ऊहसिय

आ शब्द तो संस्कृत 'उपहसित' ऊपरथी ऊपजाववानो छे तेथी देशी नथी. [जुओ-८ । १ । १७३ ।]

उदाहरण—

ऊसलऊसयतूलिं मुक्त्वा सखि ! नदीतटे अभिसरन्ती ।
भविष्यसि ऊहट्टपदं प्रस्खलन्ती ऊरणी इव ऊसारे ॥१०६॥

हे सखि ! पुष्ट ओशीकावाळी तळाईने छोडीने नदीने कांठे अभिसार करती तुं, खाडामां लपसता घेटानी पेठे उपहासपात्र थईश.

आनन्दिते ऊणंदियं, ऊसलियं, सरोमाञ्चे ।
विक्षिप्ते ऊसाइयं, ऊसायंतो च खेदशिथिले ॥१४१॥

ऊणंदियं आनन्दितम् ।
ऊसलियं सरोमाञ्चम् ।
ऊसलियं-उल्लसितम्-इति तु 'उल्ल-
सि'धात्वादेशसिद्धम् ।
ऊसाइयं विक्षिप्तम् ।
"ऊसाइयं उत्क्षिप्तम्" [ ] इति
धनपालः ।
ऊसायंतो खेदे सति शिथिलः ।

यथा—

ऊसायंतसरीरं ऊसाइयवलयणिवडणभएण ।
उद्धकरं ऊसलियं ऊणंदय सुभय ! विरहतणुइं तं ॥१०७॥(१४१)
ऊसुक्कियं विमुक्के, ऊसुत्तिअं अवहृपा-घायम्मि ।
ऊसुंभिय-ऊसुरुसुंभिया य रुद्धगलरुण्णम्मि ॥१४२॥

ऊणंदिय—आनंदित.
ऊसाइय—विक्षिप्त-विक्षेपयुक्त.
ऊसलिय—रोमांचयुक्त.
ऊसायंत—खेदने लीधे ढीलुं थवुं-
श्रमने लीधे थाकी जवुं.

ऊसाइय

धनपाल 'ऊसाइय'नो अर्थ 'उत्क्षिप्त' बतावे छे.

ऊसलिय

'उल्लसित' अर्थवाळो 'ऊसलिय' शब्द 'उत्+लस्' धातुना आदेशमांथी नीपजे छे [जुओ-८ । ४ । २०२ ।] अर्थात् 'उल्लसित' अर्थवाळो 'ऊसलिय' शब्द देशी नथी.

उदाहरण—

ऊसायंतशरीरां ऊसाइयवलयनिपतनभयेन ।
ऊर्ध्वकरां ऊसलियं ऊणंदय सुभग ! विरहतन्वीं ताम् ॥१०७॥

हे सुभग ! विक्षेपयुक्त मन होवाथी वलयो पडी जशे ए प्रकारना भयने लीधे खेद थवाने कारणे जेनुं शरीर ढीलुं थयुं छे, हाथ ऊंचो छे, रोमांच थयो छे एवी अने विरहथी दूबळी थयेली तेणीने तुं आनंदित कर.

ऊसुक्कियं विमुक्ते, ऊसुत्तियं उभयपार्श्वघाते ।
ऊसुंभिय-ऊसुरुसुंभिया च रुद्धगलरुदिते ॥१४२॥

ऊसुक्किय विमुक्तम् ।
ऊमुत्तियं उभयपार्श्वघातः ।
ऊसुंभियं तथा ऊसुरुसुंभियं रुद्धगलं रोदनम् ।
ऊसुंभियं–उल्लसितम्–इति तु 'उल्लसि'धात्वादेशसिद्धम् ।

यथा—

ऊसुक्कियहासाए ऊमुत्तियदुत्थियाइ तुह विरहे ।
ऊसुंभिएण तीए कयं ऊसुरुसुंभियं सहीणं पि ॥१०८॥ (१४२)

अथ अनेकार्थाः

गामे संघे ऊरो, जिंभिय–पज्जाउलेसु ऊसत्थो ।
ऊसवियं उब्भंते तहेव उद्धीकए होइ ॥१४३॥

ऊसुक्किय—विमुक्त–छूटी गयेलुं.
ऊमुत्तिय—बन्ने पडखांनो घा.
ऊसुंभिय, ऊसुरुसुंभिय—गळुं रुंधाय एम रोवुं–डुसकां भरवां.

ऊसुंभिय

आ शब्दनो एक बीजो अर्थ 'उल्लसित'–'उल्लासवाळुं' छे परंतु ए अर्थमां 'ऊसुंभिय' शब्द देशी नथी. ए अर्थवाळा 'ऊसुंभिय' शब्दनी उत्पत्ति 'उत्+लस्' ना आदेश द्वारा समझवानी छे. [जुओ ८ । ४ । २०२]

उदाहरण—

ऊसुक्कियहासाया ऊमुत्तियदुःस्थितायाः तव विरहे ।
ऊसुंभिएण तस्याः कृतं ऊसुरुसुंभियं सखीनामपि ॥१०८॥

तारो विरह थवाथी जेणीनुं हसवुं छूटी गयुं छे, बन्ने पडखामां घा थवाथी दुःखी थई गई छे एवी तेणीना गळुं रुंधाय एवा रोवाने लीधे सखीओने पण गळुं रुंधाय एवुं रोवुं आवी गयुं.

'ऊकार' आदिवाळा अनेकार्थक शब्दो—

ग्रामे संघे ऊरो, जृम्भित–पर्याकुलयोः ऊसत्थो ।
ऊसवियं उद्भ्रान्ते तथैव ऊर्ध्वीकृते भवति ॥१४३॥

ऊरे ग्रामः सङ्घश्च । | ऊसत्थो जृम्भितम् आकुलश्च । ऊसवियं उद्भ्रान्तम् ऊर्ध्वीकृतं च ॥ (१४३)

अथ एकारादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते—ऋवर्ण—लृवर्णयोः प्राकृते प्रयोगाभावात्—

एलो कुसले, एक्को णेहपरे, चंदणम्मि एक्कंगं ।
एत्तोप्पं एयप्पहुदि य, पविसंतम्मि एमाणो ॥१४४॥

एलो कुशलः । | एक्कंगं चन्दनम् ।
एक्को स्नेहपरः । | एत्तोप्पं एतत्प्रभृति—इत्यर्थः ।

यस्तु "एत्तोप्पं एद्दहमेत्तं" [ ] इति व्याचष्टे सः अभिमानचिह्नसूत्रं विवृण्वन् तदभिप्रायं नावबुध्यते । यतो देश्यन्तरेष्वपि 'एत्तोप्पं एयप्पहुदि' एतावदेव दृश्यते । उदाहृतं च अभिमानचिह्नेनैव स्ववृत्तौ—

ऊर—१ गाम २ संघ. | ऊसत्थ—१ जृंभित—बगासुं खावुं २ आकुलव्याकुल. ऊसविय—१ उद्भ्रांत—अव्यवस्थित २ ऊंचुं करेलुं.

प्राकृतमां 'ऋवर्ण' अने 'लृवर्ण'नो प्रयोग नथी माटे ऋवर्ण आदिवाळा के लृवर्ण आदिवाळा शब्दोनो प्रयोग पण प्राकृतमां नथी तेथी, ऊकार आदिवाळा शब्दो पछी हवे 'पहेला बे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा' ए क्रमे एकार आदिवाळा शब्दोनो आरंभ थाय छेः

एलो कुशले, एको स्नेहपरे, चन्दने एकंगं ।
एत्तोप्पं एतत्प्रभृति च, प्रविशति एमाणो ॥१४४॥

एल—कुशल—चतुर. | एक्क—स्नेहपरायण—स्नेही.
एक्कंग—एकाङ्ग—चंदन. | एत्तोप्प—एतत्प्रभृति—आजथी मांडीने—
एमाण—प्रवेश करतो—पेसतो. | त्यारथी मांडीने—हवेथी मांडीने.

एत्तोप्प

अभिमानचिह्न नामना देशीकोशकारनां सूत्रोनुं विवरण करनारे 'एत्तोप्प'नो अर्थ 'एद्दहमेत्त' जणावेलो छे. 'एद्दहमेत्त' एटले 'एतावन्मात्र' अर्थात् एटलुं. परंतु तेणे जणावेलो ते अर्थ बराबर नथी, कारणके ते विवरण करनार, अभिमानचिह्नना आशय समजी शक्यो नथी.

यथा—

"दियहं थुडुंकियमुही जूरइ अहए तुमं वहू दियर ! ।
अम्हं सह कायंदिं एत्तोप्पं मा करिज्जासु" [ ] इति ।

एमाणो प्रविशन् ।

यथा—

एमाणमयणबाणोट्ठिए जरे तीइ तुज्झ एक्काए ।
एत्तोप्पं एलाणं एक्कंगरसो वि णाहिमओ ॥१०९॥

बीजा बीजा देशी कोशोमां पण " 'एत्तोप्प'नो अर्थ जे अमे अहीं जणावेलो छे ते अर्थात् 'एतत्प्रभृति' " एटलो ज जणावेलो देखाय छे, एटलुं ज नहि पण **अभिमानचिह्ने** पोते पोतानां सूत्रोनी वृत्तिमां आ बाबत चर्चीने जे हकीकत जणावी छे तेथी, अमे जणावेला अर्थने टेको मळे छे.

अभिमानचिह्ने, ए बाबत नीचेनी गाथा नोंधली छे:

"दिवसं थुडुंकियमुखी जूयते अधस्तात् तव वधूः देवर ! ।
अस्माभिः सह कायंदिं एत्तोप्पं मा कुर्याः" ॥ [ ]

उक्त गाथामां **अभिमानचिह्ने** 'एत्तोप्प' शब्दनो प्रयोग करेलो छे अने ते, ए 'एत्तोप्प' शब्द द्वारा अहीं 'एतत्प्रभृति'ना आशयने व्यक्त करे छे. आ गाथामां आवेला 'एत्तोप्प'नो अर्थ 'एद्दहमेत्त'–'एटलुं' करवामां आवे तो ते अर्थ आ गाथामां संगत थई शकतो नथी. गाथानो सळंग अर्थ नीचे प्रमाणे छे:

[" हे देर ! कोपने लीधे जेनुं मुख बीडाई गयेलुं छे एवी तारी वहू, आखो दिवस नीचे रही जूरे छे माटे तुं 'एत्तोप्प' एटले आजथी मांडीने अमारी साथे परिहास न करतो. "]

उदाहरण—

एमाणमदनबाणोत्थिते ज्वरे तस्याः तव एकाया ।
एत्तोप्पं एलाणं एकंगरसोऽपि नाभिमतः ॥१०९॥

तारा ऊपर स्नेहपरायण एवी तेणीने मदननो प्रवेश थतां मदनना बाण वाग्यां अने तेथी ज्वर आवी गयो, त्यारथी मांडीने (तेणीना स्वजन एवा) कुशल पुरुषोने (तेणीनी चिंताने लीधे) चंदननो रस पण गमतो नथी.

---

१ अहए–भां॰ मु॰ टि॰ । २ कायंदी–पा॰ ।

अत्र च–

"एत्ताहे–इदानीम् । एद्दहं–इयत् । एक्कारो–अयस्कारः" ।

एते शब्दानुशासने साधिता इति नोक्ताः ॥१४४॥

एक्केक्कमं अन्नोन्ने, एक्कनडो तह य कहयम्मि ।

सा एमिणिया जीए सुत्तेण पमिज्जए अंगं ॥१४५॥

एक्केक्कमं अन्योन्यम् ।

एक्कनडो कथकः ।

एमिणिया यस्याः स्त्रियाः सूत्रेण शरीरप्रमाणं गृहीत्वा दिक्षु प्रक्षिप्यते–कस्मिंश्चिद् देशे आचारविशेषे–सा एवमुच्यते ।

आ स्थळे नीचेना त्रण शब्दो, व्याकरणसाधित होवाने कारणे नोंधेला नथी.

एत्ताहे एटले इदानीम् अर्थात् हमणां–आजकाल [८–२–१३४]

एद्दह एटले इयत्–एटलुं [८–२–१५७]

एक्कार एटले अयस्कार–लोढुं करनार–लुहार [८–१–१६६]

एकैकमं अन्योन्ये, एक्कनडो तथा च कथके ।

सा एमिणिया यस्याः सूत्रेण प्रमीयते अङ्गम् ॥१४५॥

एक्केक्कम—एकैक–अन्योन्य–एकएकनुं–एकबीजानुं–परस्पर.

एक्कनड—कथक–कथा करनार.

एमिणिया—ए प्रमाणे मपायेली स्त्री–सूतरथी स्त्रीना शरीरनुं माप भरी पछी ते सूतरने दिशाओमां फेंकी देवानुं होय ए रीते मपायेली स्त्री. आ रीते स्त्रीना शरीरनुं माप लेवानो रिवाज, कोई अमुक देशमां अमुक प्रकारनी विधि करती वखते प्रचलित छे.

यथा—

एमिणियाए तीए रूवं दट्ठूण कामसरविद्धा ।
एक्केक्कमं कहंता तरुणा जायंति एक्कवडा ॥११०॥

अत्र—

एक्कवई–रथ्या–इति 'एकपदी'शब्दभवत्वान्नोक्तम् ॥ (१४५)

एक्कघरिल्लो दिअरे, सहोसिए एक्कसाहिल्लो ।
सा एक्कसिंबली जा सिंबलिपुप्फेहिं नवहलिआ ॥१४६॥

एक्कघरिल्लो देवरः । | एक्कसाहिल्लो एकस्थानवासी । | एक्कसिंबली शाल्मलीपुष्पैर्नवफलिका ।

उदाहरण—

एमिणियाए तस्याः रूपं दृष्ट्वा कामशरविद्धाः ।
एकैकमं कथयन्तः तरुणा जायन्ते एक्कवडा ॥११०॥

जे स्त्रीना शरीरने सूतरथी मापी पछी ते सूतरने दिशाओमां फेंकी दीधुं छे एवी ते स्त्रीनुं रूप देखीने कामना बाणथी विंधायेला तरुणो एकबीजा–परस्पर वातो करतां कथा करनारा थई गया छे.

एक्कवई

'एक्कवई' शब्दनो अर्थ रथ्या–शेरी–छे. तेनी व्युत्पत्ति 'एकपदी' शब्द ऊपरथी थई शके एम छे. एकपदी–एक्कवई. एक एक पगलं चाली शकाय एवी सांकडी शेरी ते एकपदी. 'एकपदी' शब्द, उक्त रीते व्युत्पन्न छे माटे तेने अहीं नोंध्यो नथी.

एक्कघरिल्लो देवरे, सहोषिते एक्कसाहिल्लो ।
सा एक्कसिंबली या शाल्मलिपुष्पैः नवफलिका ॥१४६॥

एक्कघरिल्ल—एकगृह–एक घर–मां रहेनार –देवर–देर.

एक्कसाहिल्ल–एकशाखीय–एक शाखा ऊपर रहेनार–एकस्थानमां साथे रहेनार.

एक्कसिंबली—शाल्मलिना पुष्पो साथेनी नवी फळी–नवी शिंग. शाल्मलि एटले शेमळो.

यथा—

एक्कघरिल्ल ! ण लज्जसि किं एक्कसाहिल्लमाणुसाणं पि ।
जं एक्कसिंबलिमिसा पुणो पुणो णियसि मालारिं॥१११(१४६)

एक्कल्लपुडिंगं विरलंबुकणे, एणुवासिओ भेके ।

एक्कल्लपुडिंग [1]विरलबिन्दुवर्षः । | एणुवासिओ भेकः ।

यथा—

सुंदर ! गोरंगीए गोरी अज्जेय तीइ सुपसन्ना ।
एक्कल्लपुडिंगहुअ-एणुवासिए आगओ सि जं काले ॥११२॥

अत्र—'एक्कसरिय'शब्दः शीघ्रार्थे निपातेष्वस्माभिरुक्त इति नोक्तः ॥

उदाहरण—

एक्कघरिल्ल ! न लज्जसे किं एक्कसाहिल्लमनुष्याणामपि ।
यद् एक्कसिंबलिमिषात् पुनः पुनः णियसि मालाकारीम् ? ॥१११॥

हे देवर ! शुं एक स्थानमां रहेनारा मनुष्योथी पण तुं लाजतो नथी के शेमळानी- नवी फळी-शिंग-ना बानाथी तुं पेली मालण सामे वारंवार ताक्या करे छे ?

एक्कल्लपुडिंगं विरलाम्बुकणे, एणुवासिओ भेके ।

एक्कल्लपुडिंग—वरसादना थोडा थोडा छांटा पडवा-फरफर आववी. | एणुवासिअ—भेक-डेडको.

उदाहरण—

सुन्दर ! गौराङ्ग्यां गौरी अद्यैव तस्यै सुप्रसन्ना ।
एक्कल्लपुडिंगधुत-एणुवासिए आगतोऽसि यत् काले ॥११२॥

हे सुंदर ! ते गौरांगी ऊपर, श्रीगौरी-पार्वती-आजे ज प्रसन्न थयां छे अने तेथी ज वरसादना छांटाथी डेडकाओ नहाया ते ज समये तुं आवी पहोंच्यो छे.

एक्कसरिय—

आ निपातरूप शब्दनो अर्थ 'शीघ्र' छे अने अमे एनी नोंध व्याकरणमां निपातो बणावतां करेली छे माटे ते शब्दने अहीं फरी जणाव्यो नथी. [८-२-२१३]

---

1 विरलविरलवि-पा० ।

अथ अनेकार्थाः

एराणी इंदाणी पुरंधिया तव्वयत्था य ॥१४७॥

एराणी इन्द्राणी तद्व्रतस्था च स्त्री–इति द्व्यर्था ॥ (१४७)

एलविलो धणिअ-उसहा, अधम्म-रोर-प्पिएसु एक्कमुहा ।

एलविलो आढ्यः वृषभश्च । | एक्कमुहो निर्धर्मः दरिद्रः प्रियश्चेति त्र्यर्थः ।

अथ ओकारादयः—ऐकारस्य प्राकृते प्रयोगाभावात्—

ओली कुलपरिवाडी, ओज्झं अचोक्खम्मि, विमलणे ओप्पा ।१४८।

ओली कुलपरिपाटी । | ओज्झं अचोक्षम् ।

पङ्क्तिवाचकस्तु 'आली'शब्दभवः । | ओप्पा शाणादिना मण्यादेर्मार्जनम् ।

हवे एकारआदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः

एराणी इन्द्राणी, पुरन्ध्रिका तद्व्रतस्था च ॥१४७॥

एराणी—१ इन्द्राणी, २ इंद्राणीनुं व्रत करनारी स्त्री ।

एलविलो धनिक–वृषभौ, अधर्म–रोर–प्रियेषु एक्कमुहो ।

एलविल–१ धनवान–आढय २ बळद । एक्कमुह–१ धर्मरहित २ दरिद्र ३ प्रिय ।

प्राकृत भाषामां ऐकारनो प्रयोग नथी तेथी

हवे अनुक्रमे ओकारआदिवाळा शब्दोनी नोंध करो छेः

ओली कुलपरिपाटी, ओज्झं अचोक्षे, विमलने ओप्पा ॥१४८॥

ओली—कुळनी परिपाटी–पेढी दर पेढी चाली आवेली मर्यादा

ओप्पा—ओप चडाववो–विमल करवुं–निर्मल करवुं–सराण वगेरे द्वारा मणि वगेरेने ओप चडाववो.

ओज्झ—चोक्खुं नहि–एठुं–अपवित्र.

ओली

'पङ्क्ति' अर्थनो सूचक एक बीजो 'ओली' शब्द छे परंतु तेनी उत्पत्ति 'आली' शब्द ऊपरथी करवानी छे [८–१–८३] एथी 'पंक्ति' अर्थनो 'ओली' शब्द देशी नथी.

यथा—

णिवमउड-ओप्पियपयणह ! कित्ती तुज्झ धवलेइ ओज्झं पि ।
ससिकुलभवाण अहवा ओलिसहावो अयं कुमरवाल ! ॥११३(१४८)

ओअं वत्ता, ओरं रुचिरे, करिबंधखायं ओवं च ।
ओसार-ओसक्का गोवाड-ओसरिआ, हिमम्मि ओग्गीओ १४९

ओअं वार्त्ता ।	ओसारो गोवाटः ।
ओरं चारु ।	ओसक्को अपसृतः ।
ओवं गजादेर्बन्धनार्थं खातम् ।	ओग्गीओ नीहारः ।

यथा—

चइआऽऽजिओवओअं रिउणो ओग्गीयओरजस ! तुज्झ ।
भीआ ओसारेसुं वसंति समराउ ओसक्का ॥११४॥ (१४९)

उदाहरण—

नृपमुकुट-ओप्पियपदनख ! कीर्तिः तव धवलयति ओज्झं अपि ।
शशिकुलभवानाम् अथवा ओलिस्वभावः अयं कुमारपाल ! ॥११३॥

पगना नखो, राजाओना मुकुटोद्वारा ओपायेला छे एवा हे कुमारपाल ! तारी कीर्ति मलिन पदार्थने पण ढोळ चडावे छे—विमल बनावे छे अथवा चंद्रकुलमां—चंद्रवंशमां—पेदा थयेला लोकोनी एवी ज स्वाभाविक कुलपरिपाटी छे के ते, वस्तुमात्रने पवित्र बनावे छे.

ओअं वार्ता, ओरं रुचिरे, करिबन्धखातम् ओवं च ।
ओसार-ओसक्का गोवाट-अपसृतौ, हिमे ओग्गीओ ॥१४९॥

ओअ—वार्ता	ओर—रुचिर—सुंदर.
ओव—हाथी वगेरेने बांधवा माटे खोदेलो खाडो	ओसार—गायनो वाडो.
ओग्गीअ—हिम-झाकळ.	ओसक्क—अपसृत—ओसरेल—पाछा पडेल.

उदाहरण—

त्यक्तआजि-ओवओअं रिपवः ओग्गीअओरयशः ! तव ।
भीताः ओसारेसुं वसन्ति समराद् ओसक्का ॥११४॥

झाकळ जेवा सुंदर यशवाळा हे राजा ! भय पामेला अने रणमेदानेथी पाछा हठेला तारा शत्रुओ रणसंबंधी अने हाथी वगेरेने बांधवा माटेना खाडा संबंधी बधी वातो छोडी दीधी होय ए रीते गायना वाडामां रहे छे.

केसविवरणे ओच्छियं, ओंडलं अवि केसगुम्फम्मि ।
ओसिअं अबले, ओणीवी णिव्वे, ओत्थरो वि उच्छा । १५०

ओच्छियं केशविवरणम् ।
ओंडलं केशगुम्फो धम्मिल्लप्रायः ।
ओसिओ अबलः ।
ओणीवी नीव्रम् ।
ओत्थरो उत्साहः ।

यथा—

अणओत्थर–ओसियाणं जरउडअओणीविसंगजडिलेसु ।
तुज्झ रिऊणं रण्णे कहं ओच्छियं ओंडलं च केसेसु ? ॥११५(१५०)

ओग्गालो ओआलो वहोलए, ओत्थओ अ अवसन्ने ।
ओक्कियं उसिए, रप्फे ओणिव्वो, णीवियाए ओवड्ढी॥१५१

केशविवरणे ओच्छियं, ओंडलं अपि केशगुम्फे ।
ओसिअं अबले, ओणीवी नीव्रे, ओत्थरोऽपि उत्साहे ॥१५०॥

ओच्छिय—केशविवरण–केश समारवा.
ओसिअ—ओसियाळुं–अबळ–नबळुं.
ओत्थर—उत्साह.
ओंडल—केशनी गूंथणी–धम्मिल्ल जेवी रचना.
ओणीवी—नेवुं–छापरा ऊपरनुं नेवुं.

उदाहरण—

अणओत्थर–ओसियाणं जरद्–उटजओणीविसंगजटिलेषु ।
तव रिपूणाम् अरण्ये कथं ओच्छियं ओंडलं च केशेषु ? ॥ ११५॥

उत्साह विनाना अने ओसियाळा एवा तारा शत्रुओना जीर्ण झुंपडानां नेवांना संगथी जटिल थयेला अर्थात् नेवांमां भराई जता केशोने अरण्यमां समारवानुं केम बने तेम ज ए केशोनो धम्मिल्ल करवो य क्ये बने ?

ओग्गालो ओआलो वहोलए(वहके), ओत्थओ च अवसन्ने ।
ओक्कियं उषिते, रप्फे ओणिव्वो, नीविकायाम् ओवड्ढी ॥१५१॥

---

१ –उब्भवोणी–पा० । २ –वट्टी–पा० ।

ओग्गालो तथा ओआलो अल्पं स्रोतः ।
ओत्थओ अवसन्नः ।
"ओत्थयं पिहितम्" [ ] इत्यन्ये ।
ओक्कियं उषितम् ।
"वान्तम्" [ ] इत्यन्ये ।

ओणिव्वो वल्मीकः–पिपीलिकोत्खा-
तो मृद्राशिरित्यर्थः ।
ओवेड्ढी परिधानैकदेशः ।

यथा—

बाह–ओग्गाल–घणओयालपूरिअ–ओणिव्वणिग्गयाहिभया ।
गलिअ–ओवेड्ढी तुह रिउवहू वणे ओत्थअ–ओक्किया लुढइ॥११६॥
ओसाओ प .ररुजा, ओच्छत्तं दंतधावणए ।
ओसीसं अववत्ते, ओवट्टो मेहवारिसेअम्मि ॥१५२॥

ओग्गाल } —वहेळो–पाणीनुं नानुं
ओआल } झरणुं–वहोळो.
ओक्किय—रहेलुं.
ओवड्ढी—नीविका–घाघरानी नाडी–
पहेरवाना कपडानो एक भाग.

ओत्थअ—अवसन्न–अवसाद पामेल–खेद
पामेल.
ओणिव्व—राफडो–कीडीओए खणीने
ऊंचो करेलो माटीनो ढगलो.

ओत्थय

बीजा देशीकोशकारो आ शब्दनो अर्थ 'पिहित'–'ढांकेलुं' बतावे छे.

ओक्किय

अन्य देशीसंग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ 'वांत'–'वमन'–'उलटी'–'ओकवुं' बतावे छे.

उदाहरण—

बाष्पओग्गाल–घनओयालपूरितओणिव्वनिर्गताहिभया ।
गलितओवड्ढी तव रिपुवधूः वने ओत्थअ–ओक्किया लुठति ॥

आंसुओना पाणीनुं नानुं झरण अने वरसादनुं नानुं झरण ते बन्ने द्वारा राफडा पूराई जवाने लीधे तेमांथी बहार आवेला सर्पोथी भय पामती, खेद पामती रहेती अने जेनी नाडी गळी पडी छे एवी तारा शत्रुओनी वहूओ वनमां आळोटे छे.

ओसाओ प्रहररुजा, ओच्छत्तं दन्तधावनके ।
ओसीसं अपवृत्ते, ओवट्टो मेघवारिसेके ॥१५२॥

---

१ –वट्टो मे–पा० । २ –वारिअम्मि पा० ।

ओसाओ प्रहारपीडा । | ओसीसं अपवृत्तम् ।
ओच्छत्तं दन्तधावनम् । | ओवट्टो मेघजलसेकः ।

यथा—

ओ ! ओच्छत्तमिसेणं पहिओ ओसीसिऊण जंतो वि ।
णवमयणसर-ओसाओ मोडइ ओवट्टफुल्लणीवलयं ॥११७॥(१५२)
ओहंक-ओहट्ट-ओलिप्पा हासे, छन्नरमणं ओलुंकी ।
ओलिंभा उद्देही, ओचुल्लं चुल्लिएगदेसम्मि ॥१५३॥

ओहंको ओहट्टो ओलिप्पं हासः । | ओलिंभा उपदेहिका ।
ओलुंकी छन्नरमणम्-नंष्ट्वा यत्र शिशवः क्रीडन्ति । | ओचुल्लं चुल्ल्येकदेशः ।
"चक्षुःस्थगनक्रीडा"[ ]इति केचित् ।

ओसाअ—प्रहाररुजा-प्रहारनी पीडा-घानी पीडा. | ओच्छत्त—दंतधावनक-दातण
ओसीस—अपवृत्त-दुश्चरित्र. | ओवट्ट—अपवृष्ट-मेहना पाणीनो छंटकाव.

उदाहरण—

ओ ! ओच्छत्तमिषेण पथिकः ओसीसिऊण यान् अपि ।
नवमदनशरओसाओ मर्दयति ओवट्टफुल्लनीपलताम् ॥११७॥

ओ ! दातण करवाना बानांथी दुष्ट चरित्र बतावीने-आचरीने-जतो जतो पण नवीन मदनना बाणना घाथी पीडा पामेलो प्रवासी, मेहना पाणीना छंटकावथी खीलेली नीप-कदम्ब-नी लताने-वेलने-मरडतो जाय छे.

ओहंक-ओहट्ट-ओलिप्पा हासे, छन्नरमणं ओलुंकी ।
ओलिंभा उपदेहिका, ओचुल्लं चुल्लेकदेशे ॥१५३॥

ओहंक, ओहट्ट, ओलिप्प—हास-हांसी-हसवुं. | ओलुंकी—छानी रमत-नासी नासीने-संताई संताईने छोकराओ रमे छे ते रमत.
ओलिंभा—ऊधई | ओचुल्ल—ओलोचूलो-मुख्य चूलानो एक भाग.

ओलुंकी

केटलाक संग्रहकारो 'ओलुंकी'नो अर्थ 'आंख ढांकीने रमाती रमत' करे छे. (आपणा देशमां 'गळगळ आंगळी' नामनी रमत अथवा 'अकरडीककरडी'नी रमतमां आंखने ढांकवामां आवे छे.)

---

१ -वट्टो-मे-पा० । २ -वट्टफु-पा० ।

यथा—

ओहंकिरि ! ओहट्टं चय ओलुंकिं च सारवेसु घरं ।
ओचुल्ले ओलिंभं दट्ठुं ओलिप्पिही तुह णणन्दा ॥११८॥(१५३)

बलिए ओज्जल्लो, गज्जिय म्मि ओअंक-ओज्जाय ।
दीहरमहुरझुणीए ओरल्ली, ओल्लणी सिहरणीए ॥१५४॥

ओज्जल्लो बलवान् ।	ओरल्ली दीर्घमधुरध्वनिः ।
ओअंको तथा ओज्जाओ गर्जितम् ।	ओल्लणी मार्जिता ।

यथा—

ओज्जल्लभड-ओज्जायं करिओअंकं चे सुणिअ संगामे ।
ओल्लणिमहुर-ओरल्लीमुहला जे हुंति ते पुरिसा ॥११९॥ (१५४)

उदाहरण—

ओहंकिरि ! ओहट्टं त्यज ओलुंकिं च सारवेसु गृहम् ।
ओचुल्ले ओलिंभं दृष्ट्वा ओलिप्पिही तव ननान्दा ॥११८॥

हे हसनारी ! हवे तुं हसवुं छोड अने आ संताकूकडीनी रमतने य पडती मूक. तारुं घर समुं कर. ओलाचूलामां ऊधईने जोईने तारी नणंद तने हसशे.

बलिके ओज्जल्लो, गर्जिते ओअंक-ओज्जाया ।
दीर्घमधुरध्वनौ ओरल्ली, ओल्लणी शिखरिण्याम् ॥१५४॥

ओजल्ल—बलवान	ओअंक } ओज्जाय } —गाजवुं—गर्जना.
ओरल्ली—लांबो मीठो ध्वनि.	ओल्लणी—शिखंड.

उदाहरण—

ओज्जल्लभट-ओज्जायं करिओअंकं च श्रुत्वा संग्रामे ।
ओल्लणिमधुर-ओरल्लीमुखरा ये भवन्ति ते पुरुषाः ॥११९॥

रणमेदानमां बलवान सुभटोनी गर्जना अने हाथीओनो गर्जारव सांभळीने पण जेओ शिखंड जेवा मधुर रहे छे तथा लांबा मीठा ध्वनि साथे मुखरता—वाचालता—बतावे छे तेओ खरा पुरुष छे.

---

१ -हरिणी-मु० । २ च मुणि-पा० । ३ -ला वे हुं-पा० ।

ओसणं उव्वेयम्मि य, ओरिल्लो अइ कालम्मि ।
ओ ढणं उत्तरीए, ओइत्तं ओइत्तणं च परिहाणे ॥१५५॥

ओसणं उद्वेगः ।	ओड्ढणं उत्तरीयम् ।
ओरिल्लो अचिरकालः ।	ओइत्तं तथा ओइत्तणं परिधानम् ।

यथा—

ओरिल्लमयणवत्त-ओसणाइ ओइत्तणम्मि ल्हसियम्मि ।
परिहिअं ओड्ढणं ओड्ढियं ओइत्तं तुज्झ दंसणतुराए॥१२०॥(१५५)
ओडड्ढं रत्ते, ओलत्थो दलिए, णयम्मि ओहत्तो ।
ओसन्नं तुडिए, ओरुंजं 'णत्थि'त्ति भणियकीलाए ॥१५६॥

ओडड्ढं रक्तम् ।	ओसन्नं त्रुटितम् ।
ओलत्थो विदारितः ।	ओरुंजं 'नास्ति' इति भणितगर्भा क्रीडा ।
ओहत्तो अवनतः ।	

ओसणं उद्वेगे, च ओरिल्लो अचिरकाले ।
ओड्ढणं उत्तरीये, ओइत्तं ओइत्तणं च परिधाने ॥१५५॥

ओसण—उद्वेग.

ओरिल्ल—लांबा काळनुं नहि—हमणांनुं—ताजुं—नवुं.

ओड्ढण—ओढणुं—ओढवानुं.

ओइत्त, ओइत्तण—पहेरण—पहेरवुं—पहेरवानुं.

उदाहरण—

ओरिल्लमदनवार्ता-ओसणाइ ओइत्तणम्मि ल्हसियम्मि (स्रस्ते) ।
परिहितं ओड्ढणं ओड्ढियं ओइत्तं तव दर्शनत्वरया ॥१२०॥

ताजा मदननी वातने जाणीने उद्वेग धरती एवी तेणीनुं पहेरवानुं वस्त्र सरी पडयुं पछी तेणे तारा दर्शननी उतावळने लीधे ओढणुं हतुं ते पहेर्युं अने पहेरवानुं हतुं ते ओढयुं.

ओडड्ढं रक्ते, ओलत्थो दलिते, नते ओहत्तो ।
ओसन्नं त्रुटिते, ओरुंजं 'नास्ति' इति भणितक्रीडायाम् ॥१५६॥

ओडड्ढ—रक्त—रातुं—रागवाळुं—आसक्त.

ओलत्थ—विदारित—फाडी नाखेल-फाडी नाखवुं.

ओहत्त—नत—नम्र—नमवुं.

ओरुंज—जे रमतमां 'नथी नथी' एम वारंवार बोलवुं पडे ते रमत.

ओसन्न—त्रुटित—त्रुटेलुं—त्रुटवुं.

यथा—

अण्णा-ओडड्ढो दइओ तुह ओहत्तो वि णवणह-ओलत्थो ।
ओरुंजं मुक्कलिओ मा मह ओसण्णणेहिया होसु ॥१२१॥(१५६)

विहलम्मि ओहुडं, ओहुरं च खिन्नम्मि, ओवरो णियरे ।
ओसुद्धं विणिवडियम्मि, ओज्झरी अंतआवरणे ॥१५७॥

ओहुडं विफलम् । | ओहुरं खिन्नम् ।

"ओहुरं अवनतम् स्नस्तं च" [ ] इति अवन्तिसुन्दरी । यद्-उदाहरति स्म-

---

उदाहरण—

अन्याओडड्ढो दयितः तव ओहत्तोऽपि नवनख-ओलत्थो ।
ओरुंजं मुक्कलिओ मा मम ओसन्नस्नेहिका भव ॥१२१॥

नम्र छतां य नवा नखोद्वारा विदारित एवो तारो वर बीजी स्त्रीमां रक्त छे अने ('नहि नहि' बोलवुं पडे एवी रमतनी जेम) 'नहि नहि' एम कहेवाने मोकळो-स्वतंत्र-छे तो तुं मारी साथेनो स्नेह न तोड.

विफले ओहुडं, ओहुरं च खिन्ने, ओवरो निकरे ।
ओसुद्धं विनिपतिते, ओज्झरी अन्त्रआवरणे ॥१५७॥

ओहुड—विफल-निष्फल.

ओवर } समूह-जत्थो
ओवरअ }

ओज्झरी—आंतरडांनुं ढांकण-होजरी.

ओहुर—खिन्न-खेदयुक्त-खेद.

ओसुद्ध—अपशुद्ध-विनिपात पामेलुं-नीचे पडेलुं-भ्रष्ट थयेलुं-विनिपात पामवो-नीचे पडवुं-भ्रष्ट थवुं.

ओहुर

अवन्तिसुंदरी नामनो देशीसंग्रहकार 'ओहुर' शब्दना बे अर्थ बतावे छे:

ओहुर-अवनत-अवनति पामेल-अवनति ।

ओहुर-स्रस्त-सरी गयेल-सरी जवुं ।

ए ज कोशकार 'ओहुर'ना अर्थने स्पष्ट करवा नीचेनां बे उदाहरणो आपे छे:

"खणमित्तकलुसियाए लुलियालयवल्लरीसमोत्थरियं ।
भमरभर–ओहुरयं पङ्कयं व भरिमो मुहं तीए"॥ [ ]
"किं तं पि हु वीसरियं णिक्किव ! जं गुरुयणस्स मज्झम्मि ।
अहिधाविऊण गहिओ तं ओहुरउत्तरीयाए ?" ॥ [ ]

ओवरो निकरः । 'क'प्रत्यये ओवरओ । | ओसुद्धं विनिपतितम् ।
ओज्झरी अन्त्रावरणम् ।

यथा —

पहर–ओसुद्ध–इअ–ओ.. रिओवरखलण–ओहुरा रणा रिउणो ।
तुह कुमरवाल ! ओहुरभुअदंडा जंति रण्णेसु ॥१२२॥ (१५७)
ओसित्तं ओलित्ते, अहिहूए ओहुअ-ओग्गिअ-ओणुणया ।
ओहलुं आरूढे, ओसीअ–ओहाइया य हेट्ठमुहे ॥१५८॥

"क्षणमात्रकलुषितायाः लुलितालकवल्लरीसमवस्तारितं ।
भ्रमरभर–ओहुरयं पङ्कजमिव स्मरामः मुखं तस्याः" ॥ [ ]

["क्षणमात्र माटे कलुषित थयेली एवी तेणीनुं, लटकता केशोनी वेलथी ढंकेलुं मुख, केम जाणे भमराना समूहथी नीचुं नमेल–अवनति पामेल–कमळ न होय एवुं अमने याद आवे छे."]

"किं तदपि खलु विस्मृतं निष्कृप ! यद् गुरुजनस्य मध्ये ।
अभिधाव्य गृहीतः त्वम् ओहुरउत्तरीयया" ? ॥ [ ]

[" हे निर्दय ! उत्तरीय वस्त्र–ओढवानुं कपडुं–सरी गयेलुं छतां य तेणीए गुरुजननी–वडीलोनी–वचे, सामे दोडीने तने पकडेलो छे ए वात पण शुं तुं खरेखर भूली गयो ?"]

उदाहरण—

प्रहारओसुद्धइतओज्झरिओवरस्खलनओहुरा रणात् रिपवः ।
तव .मारपाल ! ओहुअ.जदण्डा यान्ति अरण्येषु ॥१२२॥

हे कुमारपाल ! तारा प्रहारने लीधे कपाई गयेली होजरीओ–होजरीनो समूह–नीचे पडी गई अने तेथी स्खलन पामवाथी खेद पामेला तथा पोताना भुजदंडोने नकामा थयेला एवा तारा शत्रुओ रणमेदानमांथी अरण्योमां जाय छे.

ओसित्तं उपलिप्ते, अभिभूते ओहुअ–ओग्गिअ–ओणुणया ।
ओहलुं आरूढे, ओसीअ–ओहाइया च अधस्तनमुखे ॥१५८॥

ओसित्तं उपलिप्तम् ।

ओहुओ ओग्गिओ ओणुणओ एते त्रयोऽप्यभिभूतार्थाः ।

ओइल्लं आरूढम् ।

ओसीओ तथा ओहाइओ अधोमुखः ।

यथा—

ओइल्ले गयं ओग्गियगिरिं मअ-ओसित्तमुहं अण्-ओसीअं ।
तइ ओहुअहरिचरिए ओणुणअ-ओहाइया हुआ रिउणो ॥१२३॥(१५८)

ओलित्ती ओलिप्पत्ती असिदोसम्मि, ओक्कणी जूआ ।
ओज्झायं ओहट्टियं अन्नं पेल्लिय करेण जं गहियं ॥१५९॥

ओलित्ती तथा ओलिप्पत्ती खड्गादिदोषः ।

ओक्कणी यूका ।

ओज्झायं तथा ओहट्टियं अन्यं प्रेर्य यत् करेण गृहीतम् ।

ओसित्त—उपलिप्त—खरडायेल—खरडावुं.

ओइल्ल—आरूढ—चडेलुं—चडवुं.

ओहुअ, ओग्गिअ, ओणुणय } अभिभूत—पराजय पामेल—पराजय पामवो.

ओसीअ, ओहाइय } अधोमुख—नीचा मुखवाळो.

उदाहरण—

ओइल्ले गजम् ओग्गिअगिरिं मदओसित्तमुखम् अण्-ओसीअं ।
त्वयि ओहुअहरिचरिते ओणुणअ-ओहाइया भूताः रिपवः ॥१२३॥

हे राजा! विष्णु वा इंद्रना चरित्रने पराभव आपे एवा चरित्रवाळो तुं पहाडनो पराभव करे एवा, मदथी खरडायेल मुखवाळा तथा ऊंचा मुखवाळा हाथी ऊपर ज्यारे चडयो त्यारे तारा शत्रुओ पराजय पाम्या अने नीचुं मोढुं करी गया.

ओलित्ती ओलिप्पत्ती असिदोषे, ओक्कणी यूका ।
ओज्झायं ओहट्टियं अन्यं प्रेर्य करेण यद् गृहीतम् ॥१५९॥

ओलित्ति, ओलिप्पत्ति }—तरवार छरी वगेरेनो दोष—तरवार वगेरेनुं कटावुं—बा बूंठुं थवुं.

ओक्कणी—जू

ओज्झाय, ओहट्टिय }—बीजाने प्रेरीने—बीजाने खसेडीने—धक्को मारीने जे कांई हाथ वडे लेवुं ते—बीजाने पीलीने—दाबीने जे हाथमां मेळववुं ते.

यथा—

छुरिआ-ओलित्ती असिओलिप्पत्ती ओकणी अ णववत्थे ।
कहइ रिऊण तए जसं ओहट्टिअयं सिरिं च ओज्झायं ॥१२४॥(१५९)
सेणे ओलय-ओलावया य, फलहऽग्गलाइ ओहडणी ।
ओलयणी णववहुया, ओलइणी दइयभूया य ॥१६०॥

ओलओ तथा ओलावओ श्येनः पक्षी । "ओलओ अपलापः" [ ] इति अन्ये ।

अत्र—ओहइ-अवतरति । अयं धात्वादेशेषूक्तत्वान्नोक्तः ।

ओमाल-ओज्झर-ओसत्त-शब्दा निर्माल्य-निर्झर-अवसक्त-शब्दभवा इति नोक्ताः ।

ओहडणी फलहकार्गला । | ओलयणी नववधूः ।
ओलइणी दयितीभूता ।

उदाहरण—

छुरिकाओलित्ती असिओलिप्पत्ती ओकणी च नववस्त्रे ।
कथयति रिपूणां त्वया यशः ओहट्टिअयं श्रियं च ओज्झायं ॥१२४॥

शत्रुओनी कटायेली छरीओ, बूंठी थयेली तरवारो अने तेमना नवा कपडामां पडेली जू, ए बधुं कही आपे छे के तें शत्रुओनो यश तेमने पीलीने तारा हाथमां करी लीधो छे अने तेमनी लक्ष्मी पण तेमने दबावीने तारा हाथमां मेळवी लीधी छे.

श्येने ओलय-ओलावया च, फलहार्गलायां ओहडणी ।
ओलयणी नववधुका, ओलइणी दयितभूता च ॥१६०॥

ओलय, ओलावय }—श्येन पक्षी—बाज.
ओलयणी—नवी वहु.
ओहडणी—फलहकनो आगळो-बारणुं बंध करवानो भोगळ—आगळियो.
ओलइणी—वहाली स्त्री.

ओलअ

बीजा संग्रहकारो आ शब्दनो 'अपलाप'-'कर्युं होय छतां नामकर जवुं' एवो अर्थ करे छे.

अहीं नीचेना ओहइ-ओमाल-ओज्झर-ओसत्त ए चार शब्दो नथी आप्या, कारण के ते चारे शब्दो व्याकरणसाधित छे.

यथा—

ओलइणी ओलयणी रिऊण ओलयपिए रणे खग्गो ।
ओहडणिदीहभुअ ! तुह भडचडअ-ओला[illegible] वेइ ॥१२५(१६०)
ओसुंखियं च उप्पेक्खिए, अलिन्दे ओसरिआ ।
ओआवलो अ बालायवम्मि, ओहाडणी पिहाणीए ॥१६१॥

ओसुंखियं उत्प्रेक्षितम् ।	ओआवलो बालातपः ।
ओसरिआ अलिन्दः ।	ओहाडणी पिधानी ।

ओहइ—अवतरति–अवतरे छे–नीचे आवे छे–जन्म धारण करे छे.

'ओहइ' क्रियापद छे, तेमां मूळ धातु 'ओह' छे. तेनी साधना व्याकरणमां बतावेली छेः [८ । ४ । ८५]

ओमाल—निर्माल्य–देवने चडेली वस्तु–शिवनिर्माल्य.

ओमाल' शब्दने 'निर्माल्य' शब्द द्वारा साधी बताव्यो छे: [८ । १ । ३८]

ओज्झर—झरणुं.

'ओज्झर' शब्दने 'निर्झर' शब्द द्वारा नीपजावेलो छेः [८ । १ । ९८]

ओसत्त—संबद्ध.

'ओसत्त' शब्दनी उत्पत्ति 'अवसक्त' शब्दमांथी काढी बतावी छेः [८ । १ । १७२]

उदाहरण—

ओलइणी ओलयणी रिपूणां ओलयप्रिये रणे खड्गः ।
ओहडणीदीर्घभुज ! तव भटचटकओलावको रोवयति ॥१२५॥

भोगळनी जेवी लांबी भुजावाळा हे ! भटरूप चकलांओनो नाश करवाने बाज जेवुं तारुं खड्ग, शत्रुओनी वहाली नवी वहूओने, बाजने (सुभटोनां मडदांओनुं खाणुं मळतुं होवाथी) प्रिय एवा रणमेदानमां रोवरावे छे.

ओसुंखियं च उत्प्रेक्षिते, अलिन्दे ओसरिआ ।
ओआवलो च बालातपे, ओहाडणी पिधान्याम् ॥१६१॥

ओसुंखिय—उत्प्रेक्षित–उत्प्रेक्षा-उत्प्रेक्षा पामेल.

ओआवल—उगता सूरजनो ताप.

ओसरिआ—ओसरी–बारणा आगळनी सपाट जमीन–ओटलो.

ओहाडणी—ढांकणी–दरवाजो बंध करवानुं ढांकण.

यथा—

ओसुंखिय पियं इंतं ओआवलं ओसरिं सरंतं च ।
णंदीइ खिविय जारं असई ओहाडणिं देइ ॥१२६॥ (१६१)

ओआअवो वि अत्थक्खणम्मि, ओअट्टियं च चाडुम्मि ।
ओअग्घियं ओसिंघियं, अंगपिणद्धम्मि ओलइयं ॥१६२॥

ओआअवो अस्तसमयः ।
ओअट्टियं चाटु ।
ओलइयं अङ्गे पिनद्धम् ।
ओअग्घियं ओसिंघियं घ्रातम् इत्यर्थः ।
'ओसिंघिय'शब्दोऽपि देश्य एव, अनया तु भङ्ग्या निबद्धः ।

यथा—

ण हु ओअग्घइ कमलं ओलइअं न सहए जलद्दं पि ।
ओअट्टिएहि ओआअवे वि ओसिंघए ण सा असणं ॥१२७(१६२)

उदाहरण—

ओसुंखिय प्रियम् आयन्तम् ओआवलं ओसरिं सरन्तं च ।
णंदीइ क्षिप्त्वा जारम् असती ओहाडणिं ददाति ॥१२६॥

ऊगता सूरजनो ताप थतां ओसरी तरफ सरकता-आवता-प्रियने-उत्प्रेक्षीने-बराबर जोईने-जार पुरुषने गाय तरफ धकेली असती स्त्री ढांकण दे छे-बारणुं बंध करे छे.

ओआअवोऽपि अस्तक्षणे, ओअट्टियं च चाटुनि ।
ओअग्घियं ओसिंघियं, अङ्गपिनद्धे ओलइयं ॥१६२॥

ओआअव—अस्त समय—आथमवानो समय.
ओअग्घिय, ओसिंघिय } घ्रात-सूंघवुं-सूंघेलुं.
ओअट्टिय—चाटु-सारुं लागे तेवुं बोलवुं-खुशामत.
ओलइय—शरीर ऊपर लादेलुं-अंग ऊपर पहेरेलुं.

ओसिंघिय

'ओसिंघिय' पण देशी शब्द ज छे परंतु तेने अहीं पर्याय बताववानी रीतथी सूचवेलो छे.

उदाहरण—

न खलु ओअग्घइ कमलं ओलइअं न सहते जलार्द्रमपि ।
ओअट्टिएहि ओआअवेऽपि ओसिंघए न सा अशनम् ॥१२७॥

तेणी कमळने खरेखर सूंघती नथी तेम शरीर ऊपर पहेरेला पाणीथी भीना

---

१ ओवट्टि-मु० ।

ओलुंपओ अ तवियाहत्थे, ओहीरिअं च उग्गीए ।
सुत्ते ओल्लरिओ, वि[.]कयम्मि ओसाणिहाणं च ॥१६३॥

ओलुंपओ तापिकाहस्तः ।
ओल्लरिओ सुप्तः ।
ओसाणिहाणं विधिवदनुष्ठितम् ।

ओहीरिअं उद्गीतम् ।
"अवसन्नम्" [ ] इत्यन्ये ।
यस्तु 'ओहीरिअ'शब्दो निद्रार्थः स धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

यथा—

णिसि ओल्लरणे ओसाणिहाणिअं किं पि तीइ जं तुमए ।
तं चिय ओहीरइ सा ओलुंपयकम्मवावडा वि दिणे ॥१२८॥

(कपडाने) पण सहती नथी अने केटलीए खुशामत करी तो य सूर्यास्तने समये पण तेणी अशन–खाणा–ने य सूंघती नथी.

ओलुंपओ च तापिकाहस्ते, ओहीरिअं च उद्गीते ।
सुप्ते ओल्लरिओ, विधिकृते ओसाणिहाणं च ॥१६३॥

ओलुंपअ—तवीनो हाथो–तावडीनो हाथो.
ओल्लरिअ—सुप्त–सूतुं–सुतेलुं.

ओहीरिअ—उद्गीत–ऊंचे स्वरे गान–गाणुं करवुं–ऊंचेथी गावुं–गवायेल.
ओसाणिहाण—विधिपूर्वकनुं अनुष्ठान.

ओहीरिअ

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ 'अवसन्न'–'खिन्न' करे छे.

एक बीजो आवो ज 'निद्रा' अर्थनो सूचक 'ओहीरिअ' शब्द छे परंतु ते, व्याकरणसाधित छे [८–४–१२] माटे देशी नथी.

उदाहरण—

निशि ओल्लरणे ओसाणिहाणिअं किमपि तया यत् त्वया ॥
तद् एव ओहीरइ सा ओलुंपयकर्मव्यापृताऽपि दिने ॥१२८॥

रात्रे सूतां पछी तें जे कांई तेणीनी साथे विधियुक्त अनुष्ठान कर्युं छे ते ज अनुष्ठानने तेणी दिवसे तवेथो हलाववाना काममां जोडायेली होय तो पण ऊंचे सादे गाया करे छे.

अत्र

"ओरुम्माइ–उद्वाति ।	ओअंदइ } –आच्छिनत्ति । ओद्दालइ
ओहामइ–तोलयति ।	ओअग्गइ–व्याप्नोति ।
ओलुंडइ–विरेचयति ।	ओहावइ–आक्रामति ।
ओसुक्कइ–तेजयति ।	ओवासइ–अवकाशते ।
ओग्गालइ–रोमन्थयति ।	ओअक्खइ–पश्यति ।
ओरसइ–अवतरति ।	ओवाहइ–अवगाहते" ।

एते धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ता इति नोच्यन्ते ॥ (१६३)

आ स्थळे नीचेना धातुओ व्याकरणमां धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला होवाथी फरी जणाव्या नथी.

ओरुम्मा—ओरुम्माइ-उद्वाति-सूकाय छे [८-४-११]
ओहाम—ओहामइ-तोलयति-तोळे छे [८-४-२५]
ओलुंड—ओलुंडइ-विरेचयति-जूदुं करे छे [८-४-२६]
ओसुक्क—ओसुक्कइ-तेजयति-तेज करे छे [८-४-१०४]
ओग्गाल—ओग्गालइ-रोमन्थयति-ओगाळे छे [८-४-४३]
ओरस—ओरसइ-अवतरति-अवतरे छे [८-४-८५]
ओअंद—ओअंदइ } आच्छिनत्ति-छेदे छे [८-४-१२५]
ओद्दाल—ओद्दालइ
ओअग्ग—ओअग्गइ-व्याप्नोति-व्यापे छे [८-४-१४१]
ओहाव—ओहावइ-आक्रामति-आक्रमण करे छे [८-४-१६०]
ओवास—ओवासइ-अवकाशते-वकासे छे [८-४-१७९]
ओअक्ख—ओअक्खइ-पश्यति-जुए छे [८-४-१८१]
ओवाह—ओवाहइ-अवगाहते-अवगाहे छे [८-४-२०५]

---

१ ओसरइ–पा० ।

अथ अनेकार्थाः

णिसिजल-हिमेसु ओसा, सेवय-अपह-अबलेसु ओलुग्गो ।
ओआली असिदोस-ओली, ओलुट्टं अघडंत-मिच्छासु ॥१६४

ओसा निशाजलम् हिमं चेति द्व्यर्था । ओलुग्गो सेवकः निश्छायः निःस्थामा चेति त्र्यर्थः । ओआली खड्गदोषः पङ्क्तिश्चेति द्व्यर्था । ओलुट्टं अघटमानम् मिथ्या च ॥ (१६४)

ओअल्लो पल्हत्थ-प्पकंप-गोवाड-लंबमाणेसु ।
ओरत्तो वि विआरिय-गव्विट्ठ-कुसुंभरत्तसु ॥१६५॥

ओअल्लो पर्यस्तः कम्पः गोवाटः लम्बमानश्चेति चतुरर्थः । ओरत्तो विदारितः गर्विष्ठः कुसुम्भरक्तश्चेति त्र्यर्थः ॥ (१६५)

हवे पेला बे स्वरवाळा पछी त्रण स्वरवाळा एवा क्रमे अनेक अर्थवाळा ओकारादि शब्दोनी नोंध छेः

निशाजल-हिमयोः ओसा, सेवक-अप्रभ-अबलेषु ओलुग्गो ।
ओआली असिदोष-आली, ओलुट्टं अघटमान-मिथ्ययोः ॥१६४॥

ओसा—१ अवश्याय-रातनुं पाणी-झाकळ-ओस २ हिम.
ओलुग्ग—१ सेवक-नोकर २ कांति विनानो-निस्तेज ३ निर्बळ.
ओआली—१ खड्गनो दोष-तरवारनुं कटाई जवुं वगेरे २ पंक्ति-पांत-हार.
[1]ओलुट्ट—१ अघटमान-अनुचित २ मिथ्या-उलटुं.

ओअल्लो पर्यस्त-प्रकम्प-गोवाट-लम्बमानेषु ।
ओरत्तोऽपि विदारित-गर्विष्ठ-कुसुम्भरक्तेषु ॥१६५॥

ओअल्ल—१ पर्यस्त-उलटुं २ प्रकंप-थरथराट ३ गायनो वाडो ४ लटकतुं.
[2]ओरत्त—१ विदारित-फाडी नाखेल-फाडी नाखवुं २ अपरक्त-अभिमानी ३ अवरक्त-कसुंबाथी रंगेलुं.

---

१ सरखावो वर्ग १ गा० ८९ 'उल्लुट्ट' शब्द.
२ सरखावो वर्ग १ गा० ९० 'उरत्त' शब्द.

ओहट्टो ओसरिए अवगुंठण-णीवियासुं च ।
गामेस-हरिय-आणा-बंधणखाएसु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्टो अपसृतः अवगुण्ठनम् नीवी चेति त्र्यर्थः ।

ओआओ ग्रामाधीशः अपहृतः आज्ञा हस्त्यादीनां बन्धनार्थं खातं चेति चतुरर्थः ॥ (१६६)

ओहारो कच्छवए अंतरदीवम्मि भागे य ।
ओवियं आरोविय-रुण्ण-चाडु-मुक्केसु हरिए य ॥१६७॥

ओहारो कच्छपः नद्यादीनामन्तर्द्वीपम् अंशश्चेति त्र्यर्थः ।

ओवियं आरोपितम् रुदितम् चाटु मुक्तम् हृतम् चेति पञ्चार्थम् ।(१६७)

ओहित्थं च विसाए रहसम्मि वियारिए तह य ।
चंदण-सिलासु ओहंसो, ओसव्विअं असोह-सादेसु ॥१६८॥

ओहट्टो अपसृते अवगुण्ठन-नीविकयोश्च ।
ग्रामेश-हृत-आज्ञा-बन्धनखातेषु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्ट—१ अपसृत-पाछुं हठवुं-पाछुं हठेल २ घूंघट-घूमटो ३ नीवी-नाडी.
ओआअ—१ गामनो अधीश-स्वामी २ अपहरायेल-जेनुं अपहरण थई गयुं छे ते ३ आज्ञा ४ [1]हाथी वगेरेने बांधवा माटेनो खाडो.

ओहारो कच्छपके, अन्तर्द्वीपे भागे च ।
ओवियं आरोपित-रुदित-चाटु-मुक्तेषु हृते च ॥१६७॥

ओहार—१ काचबो २ नदी वगेरेनी वच्चेनो द्वीप-स्थलभाग ३ भाग-अंश.
ओविय—१ आरोपित-चडाववुं-चडावेलुं २ रोवुं ३ चाटु-मीठी वाणी-खुशामत ४ मुक्त-छूटुं थवुं-छूटुं थयेल ५ हृत-हरी जवुं-हरेलुं.

ओहित्थं च विषादे रभसे विचारिते तथा च ।
चन्दन-शिलयोः ओहंसो, ओसव्विअं अशोभ-सादेषु ॥१६८॥

---

१ सरखावो वर्ग १ गा० १४९ 'ओव' शब्द.

ओहित्थं विषादः रभसः विचारितं चेति त्र्यर्थम् ।

ओहंसो चन्दनम् चन्दनघर्षणशिला चेति द्व्यर्थः ।

ओसव्विअं गतशोभम् अवसादश्चेति द्व्यर्थम् ॥ (१६८)

ओसिंघियम्मि चंदणघसणासिलाए य ओहरिसो ।
ओत्थरिओ अक्कंते अक्कममाणे य णायव्वो ॥१६९॥

ओहरिसो घ्रातः चन्दनघर्षणशिला च । ओत्थरिओ आक्रान्तः आक्रममाणश्च । (१६९)

ओसाअंतो जिम्भालसम्मि सीयंत-सवियणेसुं च ।
ओघसरो य अणत्थे घराण वारिप्पवाहे अ ॥१७०॥

ओसाअंतो जृम्भालसः सीदन् सवेदश्चेति त्र्यर्थः । ओघसरो अनर्थः गृहवारिप्रवाहश्च ॥ (१७०)

हेट्ठामुह-काणेच्छिअ-आकिण्णेसु च ओसरिअं ।
ओहंपियं च ओरंपियं च अक्कंत-णट्ठेसु ॥१७१॥

ओहित्थ—१ विषाद–खेद २ वेग–उतावळ ३ विचारित–विचारेलुं.
ओहंस—१ चंदन २ चंदन घसवानो ओरसियो.
ओसव्विअ—१ शोभा विनानुं २ अवसाद–खेद.

ओसिंघियम्मि चन्दनघर्षणशिलायां च ओहरिसो ।
ओत्थरिओ आक्रान्ते आक्रममाणे च ज्ञातव्यः ॥१६९॥

ओहरिस—१ सूंघेलुं २ चंदन घसवानी शिला–ओरसियो.
ओत्थरिअ—१ आक्रमायेल–दबायेल २ आक्रमण करतो–दबावतो.

ओसाअंतो जृम्भालसे सीदत्–सवेदनयोश्च ।
ओघसरो च अनर्थे गृहाणां वारिप्रवाहे च ॥१७०॥

ओसाअंत[1]—१ बगासां खानार आळसु २ सीदतो ३ वेदनावाळो.
ओघसर—१ अनर्थ–हानि २ घरोनो–घरोमांथी नीकळतो पाणीनो प्रवाह.

अधोमुख–काणेक्षित–आकीर्णेषु च ओसरिअं ।
ओहंपियं च ओरंपियं च आक्रान्त–नष्टयोः ॥१७१॥

१–णेच्छिअ–मु० । २ सरखावो वर्ग १ गा० १४१

ओसरिअं अधोमुखम् अक्षिनिकोचः आकीर्णं चेति त्र्यर्थम् । ओहंपियं आक्रान्तम् नष्टं च । एवम् ओरंपियं ।

चकारो द्वयोरपि द्व्यर्थतासूचकौ । यदाह—"ओहंपिय-ओरंपियशब्दौ नष्टे तथा आक्रान्ते" । [ ] न चात्र यथासंख्यभ्रमः 'ओहंपियं ओरंपियं' इति अन्योन्यपर्यायतया सर्वैरभिधानात् भिन्नार्थानां हि अन्योन्यपर्यायत्वं न घटते इति । (१७१)

ओअग्गिअं अहिभूए केसाईपुंजकरणे य ।
अन्नासत्ते तण्हापरे अ ओलेहडो पवुड्ढे य ॥१७२॥

ओसरिय—१ नीचुं मोढुं २ आंख संकोचवी-आंखने काणी करीने-मींचीने-जोवुं ३ आकीर्ण-सांकडुं-भरेलुं.

ओहंपिय, ओरंपिय—१ आक्रान्त-आक्रमायेल-दबायेल-दबाववुं २ नष्ट-नाश पामेल-नाश पामवो.

ओहंपिय-ओरंपिय

'ओहंपिय' शब्दना बे अर्थ छे तेम ज 'ओरंपिय' शब्दना पण बे अर्थ छे अने ए हकीकतने स्पष्ट करवा सारु ज मूळमां बे चकार मुकेला छे.

बीजा देशीसंग्रहकार पण आ हकीकतने ज टेको आपे छे. तेओ कहे छे के—"ओहंपिय-ओरंपियशब्दौ नष्टे तथा आक्रान्ते" अर्थात् "'ओहंपिय' अने 'ओरंपिय' ए बन्ने शब्दो नष्ट अने आक्रान्त ए बन्ने अर्थमां छे".

शं०—जेम शब्दो बे छे तेम अर्थो पण बे छे तेथी 'ओहंपिय' शब्द 'आक्रान्त' अर्थमां छे अने 'ओरंपिय' शब्द 'नष्ट' अर्थमां छे एवो अनुक्रम केम न थाय ?

समा०—बधा **देशीसंग्रहकारोए** 'ओहंपिय' अने 'ओरंपिय' ए बन्ने शब्दोने एक बीजाना पर्याय तरीके-समान अर्थना वाचक तरीके-बतावेला छे तेथी ऊपर जणावेलो अनुक्रम न थई शके. ए अनुक्रम बराबर होय तो ए बन्ने शब्दो जुदा जुदा अर्थवाळा थाय; परंतु जुदा जुदा अर्थवाळा शब्दो समान अर्थवाळा न होई शके. वळी, उक्त रीते ए बे शब्दोनी बीजा **देशीसंग्रहकारोए** पर्याय शब्दो तरीके करेली नोंध केम संगत थाय ? पर्यायतरीकेनी नोंध बराबर छे माटे ज ऊपर-जणावेलो अनुक्रम न थाय.

ओअग्गिअं अभिभूते केशादिपुञ्जकरणे च ।
अन्यासक्ते तृष्णापरे च ओलेहडो प्रवृद्धे च ॥१७२॥

ओअग्गिअं अभिभूतम् केशादीनां पुञ्जीकरणं च ।

ओलेहडो अन्यासक्तः तृष्णापरः प्रवृद्धश्चेति त्र्यर्थः ॥ (१७२)

चंदण-रइजोग्गे ओवसेरं, ओहसियं अंसुअ-धुएसु ।
ओसिक्खियं च गमणव्वाघाए अरइणिहिए य ॥१७३॥

ओवसेरं चन्दनम् रतियोग्यं चेति द्व्यर्थम् ।

'चंदण-रइजोग्गे' इति समाहारद्वन्द्वः ।

ओहसियं वस्त्रम् धूतं चेति द्व्यर्थम् ।

उपहसितार्थस्तु 'ओहसिय'शब्दः संस्कृतभव एव ।

ओसिक्खियं गतिव्याघातः अरतिनिहितं च ॥ (१७३)

ओहरणं विणिवाडणं असन्तस्सारोवणं चेय ।

ओहरणं विनिपातनम् असंभवतोऽप्यर्थस्य संभावनं च ।

ओअग्गिअ—१ अभिभव पामेल २ केश-वाळ-वगेरेनो पुंजो-ढगलो-करवो.
ओलेहड—१ बीजामां आसक्त २ तृष्णावाळो ३ प्रवृद्ध-वधारे घरडो.

चन्दन-रतियोग्ये ओवसेरं, ओहसियं अंशुक-धूतेषु ।
ओसिक्खियं च गमनव्याघाते अरतिनिहिते च ॥१७३॥

ओवसेर—१ चंदन २ रति करवाने योग्य.
ओहसिय—१ वस्त्र-कपडुं २ धूत-हीन-तजी दीधेल-खंखेरेल.
ओसिक्खिय—१ गमनव्याघात-जवामां विघ्न २ अरतिमां निहित.

चंदण-रइजोग्ग

'चंदण' अने 'रइजोग्ग' ए बन्ने शब्दोनो समाहार द्वन्द्व समास छे.

ओहसिय

'उपहसित'—'उपहास'-'मश्करी'ना अर्थनो पण एक बीजो 'ओहसिय' शब्द छे पण ते देशी नथी. कारण के उपहास अर्थवाळा ए 'ओहसिय'नी व्युत्पत्ति संस्कृत 'उपहसित' ऊपरथी बतावी शकाय छे. [८-१-१७३]

ओहरणं विनिपातनम् अर्थस्य आरोपणं चैव ।

ओहरण—१ विनिपातन-विशेष नीचे पडवुं २ जे हकीकत न संभवती-न घटती होय तेनो आरोप करवो-तेनी कल्पना करवी.

अत्र ओंवालइ छादयति प्लावयति च इति धात्वादेशेषूक्त इति नोच्यते।

इह च कश्चित् उकारस्थाने ओकारं पठन्ति ओकारस्थाने च उकारम्। तत्र विषयविभागो दर्श्यते—

परओ ठियसंजोए उकार-ओकारविणिमओ होइ ॥१७४॥

परतः स्थिते संयोगे उकार-ओकारयोर्विपर्ययो भवति। यथा—उक्कंदी ओक्कंदी। उक्खली ओक्खली। इत्यादि। एतच्चोपलक्षणम्-इकार-एकारयोरपि ॥ यथा-इल्लो एल्लो दरिद्रः। इत्यादि।

ओंवाल—ओंवालइ-छादयति-ढांके छे. [८-४-२१]

ओंवाल—ओंवालइ-प्लावयति-पलाळी दे छे-पाणी फरी वळे छे. [८-४-४१]

आ धातु, आठमा अध्यायमां धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेल छे माटे अहीं फरी नथी लख्या.

'उकार'नो 'ओकार' तथा 'इकार'नो 'एकार' क्यारे थाय? ए हकीकत बताववा नीचेनी अडधी गाथा जणावे छे:

परतः स्थितसंयोगे उकार-ओकारविनिमयो भवति ॥१७४॥

आ देशीसंग्रहमां 'उकार'ने बदले 'ओकार' क्यां वापरवानो छे अने 'ओकार'ने बदले 'उकार' क्यां वापरवानो छे ते बाबतनो विभाग आ अडधियामां आ प्रमाणे बतावे छे: 'उकार' पछी कोई संयुक्त अक्षर आवेलो होय त्यारे ते 'उकार'ने बदले 'ओकार' समजवो अने 'ओकार' पछी कोई संयुक्त अक्षर आवेलो होय त्यारे ते 'ओकार'ने बदले 'उकार' समजवो. आ प्रमाणे 'उकार' अने 'ओकार'नी अदलाबदली थाय छे. जेमके—

उ-ओ=उ+कंदी=ओक्कंदी, [1]उक्कंदी.

उ+ क्खली-ओक्खली, उक्खली वगेरे.

आ ज प्रमाणे 'इकार'नो अने 'एकार'नो पण फेरफार करवो अर्थात् 'इकार' पछी कोई संयुक्त अक्षर आवेलो होय त्यारे ते 'इकार'ने बदले 'एकार' समजवो अने 'एकार' पछी कोई संयुक्त अक्षर आवेलो होय त्यारे ते 'एकार'ने बदले 'इकार' समजवो. जेमके-इ+ल्लो-एल्लो, [2]इल्लो-दरिद्र वगेरे.

---

१ वर्ग १ गा० ८७। २ वर्ग १ गा० ८२।

यत् अस्मराम 'ओत् संयोगे' [सि० हे० ८-१-११६], 'इत एद् वा' [सि० हे० ८-१-८५], 'ह्रस्वः संयोगे' [सि० हे० ८-१-८४] इति च ॥ (१७४)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ प्रथमः स्वरवर्गः ॥ ग्रन्था० ८०२ ॥

अमे आ विधानने अमारा व्याकरणमां पण याद कर्युं छेः
ओत् संयोगे [८ । १ । ११६]
इतः एद् वा [८ । १ । ८५]
ह्रस्वः संयोगे [८ । १ । ८४]

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेला अने पोतानी बनावेली टीकावाळा देशीशब्दसंग्रहनो प्रथम वर्ग पूरो थयो.

द्वितीयः वर्गः

संगृहीताः स्वरादयः शब्दाः इदानीं व्यञ्जनादयः संगृह्यन्ते । तेऽपि वर्गक्रमेणेति कवर्गादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण स्वरक्रमेण च प्रस्तूयन्ते—

अन्धियकवड्डियासुं कत्ताओ, मूलए कंदी ।
कंतू कामे, कंची मुसलाणणलो वलयम्मि ॥१७५॥

कत्ता अन्धिका द्यूतकपर्दिका ।	कंतू कामः ।
कंदी मूलकशाकम् ।	कंची मुसलमुखे लोहवलयम् ।

यथा—

मुसलमुहं कंचीए कच्छपएसो य कंदीहिं ।
कत्ताहिं बहुजूयं रईइ कंतू अ सोहंति ॥१२९॥ (१७५)

द्वितीय वर्ग

प्रथम वर्गमां स्वर आदिवाळा बधा शब्दोनो संग्रह आवी गयो. हवे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनो संग्रह करवानो छे. पेला बे स्वरवाळा, पछी त्रण स्वरवाळा ए क्रमे अने वर्गना अनुक्रमे आ नीचे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपी छे.

सौथी प्रथम कवर्गवाळा अने तेमां य पहेला 'क' आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपवानी छेः

अन्धिकाकपर्दिकासु कत्ताओ, मूलके कंदी ।
कंतू कामे, कंची मुसलाननलोहवलये ॥१७५॥

कत्ता—जूगार रमवानी आंधळी कोडी.	कन्तु—कामदेव.
कंदी—कांदावाळा मूळानुं शाक.	कंची—कांची-सांबेलाना मुख ऊपर-खांडवानी बाजुए-जडेलुं-लोढानुं वलय-लोढानी कुंडली.

उदाहरण—

मुसलमुखं कंचीए कच्छप्रदेशश्च कंदीभिः ।
कत्ताभिः च द्यूतम् रत्या कंतू च शोभन्ते ॥१२९॥

कल्ला काविसं मज्जे, कलि-कल्लोला विवक्खम्मि ।
कच्चं कोडुंबं कज्जे, कस्सो कच्छरो य पंकम्मि ॥१७६॥

कल्ला तथा काविसं मद्यम् । | कली तथा कल्लोलो शत्रुः ।
'कल्ला'शब्दः 'कल्या'शब्दभवोऽप्यस्ति स तु कवीनां नातिप्रसिद्धः । | कच्चं तथा कोडुंबं कार्यम् ।
| कस्सो तथा कच्छरो पङ्कः ।

यथा—

पियकविसकच्छर ! तुमं कल्लं कस्सं व मुंच इमिणा हि ।
कल्लोल-अकलि-कच्च-अकोडुंबाणं मुणिज्जइ न भेओ ॥१३०॥(१७६)

सांबेलानुं मुख कंचीवडे-लोढानी कुंडलीवडे-शोभे छे, कच्छनो प्रदेश कांदावाळा मूळाना शाक वडे शोभे छे, बटुकोनो-बालकोनो-जूगार आंधळी कोडीओ-वडे शोभे छे अने कामदेव रतिवडे शोभे छे.

कल्ला कविसं मद्ये, कलि-कल्लोला विपक्षे ।
कच्चं कोडुंबं कार्ये, कस्सो कच्छरो च पङ्के ॥१७६॥

कल्ला, कविस —मद्य-दारु.
कलि, कल्लोल —विपक्ष-विरुद्ध पक्षवाळो-शत्रु.
कच्च, कोडुंब —कार्य-करवा जेवुं.
कस्स, कच्छर —कचरो-गारो-पंक.

कल्ला

'मद्य' अर्थमां संस्कृतमां 'कल्या' शब्द छे अने ते उपरथी आ 'कल्ला' शब्द नीपजावी शकाय खरो; परंतु संस्कृतना 'कल्या' शब्द कविओमां अतिप्रसिद्ध नथी तेथी ज अहीं व्युत्पन्न 'कल्ला' शब्दने पण नोंधवो पडयो छे.

उदाहरण—

प्रियकविसकच्छर ! त्वं कल्यां कस्सं इव मुञ्च अनेन हि ।
कल्लोल-अकलि-कच्च-अकोडुंबाणं मन्यते-(ज्ञायते) न भेदः ॥१३०॥

मद्यरूप कचराने प्रिय समजनार हे ! तुं मद्यने कचरानी पेठे मूकी दे, कारण के, ए पीवाथी शत्रु अने अशत्रुनो तथा कार्य अने अकार्यनो भेद जाणी शकातो नथी.

कवयं भूमिच्छत्ते, णालियवल्लीइ य कलंबू ।
उव-प्पियम्मि कमिओ, कीडीभेए करोडी य ॥१७७॥

कवयं भूमिच्छत्रम् यद् वर्षासु प्ररोहति | कमिओ उपसर्पितः ।
कलंबू नालिकाभिधाना वल्ली । | करोडी कीटिकाभेदः ।

यथा—

किं ते रिद्धिं पत्ता पिसुणा जे पणइणो वि तार्विति ।
कवय-कलंबूउ वरं कमिय-करोडीण दिंति जे छाहिं ॥१३१॥(१७७

कयलं अलिंजरे, कंदलं कवाले, छुरीइ कट्टारी ।
कसरो अ-मबइल्ले, कंटाली [1]रिंगणीए य ॥१७८॥

कयलं अलिञ्जरः । | कसरो अधमबलीवर्दः ।
कंदलं कपालम् । | कंटाली कण्टकारिका ।
कट्टारी छुरिका ।

कवयं भूमिच्छत्रे, नालिकवल्ल्यां च कलंबू ।
उपसर्पिते कमिओ, कीटीभेदे करोडी च ॥१७७॥

कवय–भूमिच्छत्र–चोमासामां फूटी नीकळनारा बिलाडीना टोप | कमिअ–उपसर्पित–पासे गयेल.
कलंबु–नालिक नामनी वेल | करोडी–एक प्रकारनी कीडी.

उदाहरण—

किं ते ऋद्धिं प्राप्ताः पिशुनाः ये प्रणयिनोऽपि तापयन्ति ।
कवय-कलंबूउ वरं कमिय-करोडीण ददति ये छायाम् ॥१३१॥

जेओ स्नेहिओने पण तावे छे एवा ऋद्धिने पामेला ते पिशुनो-हरामखोरो शा कामना छे ! अेमना करतां तो बिलाडीना टोप अने नालिक नामनी वेल सारां छे के जेओ पासे आवेली कीडीओने छांयो तो आपे छे.

कयलं अलिञ्जरे, कंदलं कपाले, छुरिकायां कट्टारी ।
कसरो अधमबलीवर्दे, कंटाली रिंगणीए च ॥१७८॥

कयल–अलिंजर–अलजर–मोटो सुंडलो. | कसर–हलको बळद.
कंदल–कपाळ. | कंटालि–रिंगणी–कांटाबाळी रिंगणीनो छोड.
कट्टारि–कटार–छरी.

---

[1] रिंगिणी–पा० १ ।

यथा—

तुह सियकट्टारीफुट्टकंदलो बब्बरो कयकतुंदो ।
कसरो व्व सिद्धणरवइ ! लुढेइ कंटालिसं जलमईए ॥१३२॥(१७८)

कउहं णिच्चे, कणई लयाइ, कलहं च पडियारे ।
कक्किंडम्मि करेडू, कवास-कविसा य अद्धजंघाए ॥१७९॥

कउहं नित्यम् ।
कणई लता ।
कलहं प्रत्याकारः—असिपरिवार इति यावत् ।
करेडू कृकलासः, 'कक्किंड'शब्दोऽपि देश्यः पर्यायभङ्ग्या तूपात्तः ।
कवासो तथा कविसा अर्धजङ्घा-मोचकम्-इत्यर्थः ।

यथा—

तुह जयसिरिकणईदुम ! कलह-उग्गयखग्ग ! कउहं अरिणिवहो ।
अकवासो कविसं संभरइ करेडु व्व बोरिवणं इंतो ॥१३३॥ (१७९)

उदाहरण—

तव सितकट्टारीस्फुटितकंदलो बर्बरः कयलतुंदो ।
कसर इव सिद्धराज ! लोटति कंटालिसं जलनद्याम् ॥१३२॥

हे सिद्धराज महाराज ! तारी श्वेत कटारी वडे फुटेला कपाळवाळो अने मोटा सुंडलानी जेवी दुंद-पेट-वाळो बाबरो, रिंगणीओथी घेरायेली नदीमां हलका बळदनी पेठे आळोटे छे.

कउहं नित्ये, कणई लतायाम्, कलहं च प्रत्याकारे ।
कक्किंडम्मि करेडू, कवास-कविसा च अर्धजङ्घायाम् ॥१७९॥

कउह—नित्य-रोज-हमेशां.
कणइ—लता-वेल.
कलह—प्रत्याकार-तरवारनुं म्यान वगेरे तरवारने ढांकवानो सामान.
करेडु, कक्किंड—करेडु-कृकलास-काकीडो.
कवास, कविसा—अर्धजङ्घा-अडधी जांघ सुधी पहोंचे तेवुं मोजुं-मोजां.

कक्किंड

आ शब्द पण देशी छे परंतु पर्याय बताववानी रीते सूचवेलो छे.

उदाहरण—

तव जयश्रीकणईद्रुम ! कलहउद्गतखड्ग ! कउहं अरिनिवहः ।
अकवासो कविसं संस्मरति करेडू इव बदरीवनं यन् ॥१३३॥

हे विजयलक्ष्मीरूप वेलडीना आश्रयसमान वृक्ष ! म्यानमांथी काढेली तर-

किंनारुयम्मि कणिसं, कसिया कसई अ रण्णचारिफले ।
कविलो साणे, करमो झीणे, कडसी मसाणम्मि ॥१८०॥

कणिसं किंशारुः । धान्यशीर्षवाची तु 'कणिस'शब्दः संस्कृतशब्दभवः। कसिया तथा कसई अरण्यचारीफलम् ।	कविलो श्वा । करमो क्षीणः । कडसी श्मशानम् ।

यथा—

कसियाऽऽकुलम्मि गामे कसई-कणिसेसु बद्धसंतोसो ।
अलस ! न लज्जसि किं तं करमो कविलो व्व कडसीए॥१३४(१८०

बारवाळा ! (राजा !) मोजां विनानो तारा शत्रुनो समूह, काकीडानी पेठे बोरडीना बनमां जतो मोजांने हमेशां संभारे छे.

किंशारुके कणिसं, कसिया कसई च अरण्यचारिफले ।
कविलो श्वाने, करमो क्षीणे, कडसी श्मशाने ॥१८०॥

कणिस—किंशारुक-अनाजना दाणानुं सोय जेवुं अणीदार नाकुं.	कविल—कुतरो.
कसिया / कसई }—अरण्यचारीफल-जंगली चारोळी (?)	करम—कलम-करमायेलो-क्षीण-दूबळो.
	कडसी—मसाण-मशाण.

कणिस

'कणसलुं'-(धान्यनुं माथुं) अर्थमां एक बीजो आवो ज 'कणिस' शब्द छे पण ते देशी नथी. ए अर्थना 'कणिस' शब्दनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'कणिश' उपरथी समजवानी छे.

उदाहरण—

कसिया-आकुले ग्रामे कसई-कणिसेसु बद्धसंतोषः ।
अलस ! न लज्जसे किं त्वं करमो कविलो इव कडसीए ॥१३४॥

हे आळसु ! जंगली चारोळीथी घेरायेला गाममां ए ज चारोळीना (?) सोय जेवा नाकावाळा दाणाओमां संतोष माननार तुं मसाणमां रहेला दूबळा कुतरानी पेठे केम लाजतो नथी ?

---

१ -रुयम्मि-पा० १ ।

कंटोलं कंकोडं, करणी रूवे, करीसए कउलं ।
अयदव्वीइ कडच्छू, पहिय-गुहासुं च कंपड-कफाडा ॥१८१

कंटोलं कंकोडं । अन्योन्यविध्यनुवादभावो द्वयोरपि देश्यत्वात् ।
करणी रूपम्-आकार इत्यर्थः । एष यदि संस्कृते न दृश्यते तदा देशी ।
कउलं करीषम् तच्च गोमयखण्डम् तच्चूर्णं च ।
कडच्छू अयोदर्वी ।
कंपडो पथिकः ।
कफाडो गुहा ।

यथा—

कंपडकरणीउ तुहाऽरिवहूउ करेण भुग्गकंटोलं ।
कड्ढंति कउलजलणा कओ कडच्छू कफाडम्मि ? ॥१३५॥(१८१)

कंटोलं कंकोडं, करणी रूपे, करीषके कउलं ।
अयोदर्व्यां कडच्छू, पथिक-गुहासु च कंपड-कफाडा ॥१८१॥

कंटोल, कंकोड—कंकोडुं-कंकोडानुं शाक.
करणी—रूप-आकार-देखाव.
कउल—छाणुं-छाणानो ककडो वा छाणानो गोर.
कडच्छु—लोढानी कडछी.
कंपड—पथिक-प्रवासी-पथे-रस्ते-प्रवास करनार.
कफाड—गुहा-गुफा.

कंटोल-कंकोड

आ बन्ने शब्दो देशी छे. 'कंटोल'नो अर्थ 'कंकोड' समजवो वा 'कंकोड'नो अर्थ 'कंटोल' समजवो अर्थात् ए बन्ने शब्दो विधिरूप पण छे अने अनुवादरूप पण छे.

करणी

आ शब्द, अहीं जणावेला अर्थमां संस्कृतमां देखातो होय तो आने देशी न समजवो.

उदाहरण—

कंपडकरणीः तव अरिवध्वः करेण भुग्नकंटोलं ।
कर्षन्ति कउलज्वलनात् कुतः कडच्छू कफाडम्मि ? ॥१३५॥

प्रवासीनी जेवो आकार धारण करती तारा शत्रुओनी वहूओ छाणाना देवतामांथी वांका कंटोलाने पोताना हाथे काढे छे. कारण के, गुफामां रहेती एवी तेमनी पासे लोढानी कडछी क्यांथी होय ?

कमणी णिस्सेणीए, [illegible]आए करंजो य ।
कज्झालं सेवाले, मालिय-वंसेसु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी निःश्रेणिः । | कम्हिओ मालिकः ।
करंजो शुष्का त्वक् । | कलंको वंशः ।
कज्झालं शेवालः ।

यथा—

कमणीकलंककज्झालिओ वि सकरंजओ वि धन्नो सि ।
उच्चतरुकुसुमगहणे कम्हिअ ! तरुणीए छिप्पसि सया जं॥१३६(१८२)

काविडं च पच्छिमंगणं, उप्पलए कलिम-कंदोट्टा ।
क[illegible]ोडो वच्छयरे, बगम्मि कंडूर-काउल्ला ॥१८३॥

कविडं गृहपश्चिमाङ्गणम् । कलिमं तथा कंदोट्टं नीलोत्पलम् ।

कमणी निःश्रेण्याम्, शुष्कत्वचि करंजो च ।
कज्झालं शेवाले, मालिक-वंशेषु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी—नीसरणी-दादरो-घरमांथी मेडीए-चडवानुं साधन.
करंज—सूकी चामडी-छाल.
कज्झाल—सेवाळ-लील.
कम्हिअ—माळी.
कलंक—वंश.

उदाहरण—

कमणीकलंककज्झालिओ अपि सकरंजओ अपि धन्योऽसि ।
उच्चतरुकुसुमग्रहणे कम्हिअ ! तरुण्या स्पृश्यसे सदा यत् ॥१३६॥

हे माळी ! तुं नीसरणीना वांसडामां सेवाळ जेवो छे अर्थात् जेम वांसडा ऊपर सेवाळ चोटेली होय तेम तुं वांसडा ऊपर चोटेलो-चडेलो छे अने तारी पासे सूकी छाल छे छतां य तुं धन्य छे, कारण के, ज्यारे तुं ऊंचा झाडो ऊपरथी फूलो ले छे त्यारे तने नित्य विन्य तरुणीओ अडके छे.

कविडं च पश्चिमाङ्गणम्, उत्पलके कलिम-कंदोट्टा ।
कल्होडो वत्सतरे, बके कंडूर-काउल्ला ॥१८३॥

कविड—घरनुं पाछलुं आंगणुं.
कलिम {कमल-} कंदोट्ट {कन्दोत्थ-} —उत्पल—नीलुं कमळ.

कल्होडो वत्सतरः, वत्सतरी चेत् कल्होडी ।

कंडूरो तथा काउल्लो बकः । अकारान्तककारादिशब्दप्रस्तावे आकारान्तककारादेर्निवेशोऽर्थानुरोधात् ।

यथा—

कंदोट्टच्छी कविडे उड्डियकंडूरकलयलं सोउं ।
कल्होडपायणमिसा सरं सकाउल्लकलिमं अहिसरइ ॥१३७॥(१८३)
णालियरम्मि कडारं, वंसंकुरए करिल्लं च ।
कव्वाडो दाहिणए हत्थे, चोरम्मि कलम-कुसुमाला ॥१८४॥

कडारं नालिकेरम् ।
करिल्लं वंशाङ्कुरः ।
कव्वाडो दक्षिणहस्तः ।

कलमो तथा कुसुमालो चौरः । 'कलम'शब्दः संस्कृतसमोऽपि कवीनां नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः ।

कल्होड—वाछडो.
कल्होडी—वाछडी

कंडूर } —बगलो.
काउल्ल }

काउल्ल

शं०—आ नोंध मात्र 'क' आदिवाळा शब्दोनी चाले छे छतां तेमां 'का' आदिवाळो आ शब्द वगर क्रमे शा माटे मूक्यो छे ?

समा०—'कंडूर' अने 'काउल्ल' ए बन्नेनो समान अर्थ छे माटे 'कंडूर'नी साथे 'काउल्ल'ने पण अर्थदृष्टिथी नोंधी बताव्यो छे.

उदाहरण—

कंदोट्ट-अक्षी कविडे उड्डीनकंडूरकलकलं श्रुत्वा ।
कल्होडपायनमिषात् सरः सकाउल्ल-कलिमं अभिसरति ॥१३७॥

घरनी पाछळना आंगणामां ऊडेला बगलाओनो कलकल नाद सांभळीने नील कमळ जेवी आंखवाळी तेणी वाछडाने पाणी पावाने बाने बगलावाळा अने नीला कमळवाळा सरोवर तरफ अभिसरे छे-अभिसार करे छे.

नालिकेरे कडारं, वंशाङ्कुरके करिल्लं च ।
कव्वाडो दक्षिणके हस्ते, चौरे कलम-कुसुमाला ॥१८४॥

कडार—नाळियेर.
करिल्ल—वांसडानो अंकुरो-करीर-केरडो.
कव्वाड—जमणो हाथ.

कलम } —चौर.
कुसुमाल }

कलम

आ शब्द संस्कृतनी जेवो छे पण कविओमां एनी प्रसिद्धि नथी माटे अहीं देशीमां बतावेलो छे.

यथा—

सेलम्मि करिल्लु-कडारएसु वावारिऊण कव्वाडं ।
कुच्छिंभरी हव तुमं मुंचसु कुसुमाल ! कलमत्तं ॥१३८॥(१८४)

पुंजे कयार-कज्जव-कतवारा, कक्खडो पीणे ।
तह य कलिंज-किलिंचा लहुदारु, कच्छुरी वि कविकच्छू १८५

कयारो कज्जवो तथा कतवारो तृणाद्युत्करः । "कज्जवो विष्ठा" [ ] इत्यन्ये । कक्खडो पीनः । कर्कशवाची तु संस्कृतभव एव ।

कलिंजं तथा किलिंचं लघुदारु । कच्छुरी कपिकच्छूः ।

उदाहरण—

शैले करिल्लु-कडारएसु व्यापार्य कव्वाडं ।
कुक्षिम्भरिर्भव त्वं मुञ्च कुसुमाल ! कलमत्वम् ॥१३८॥

हे चोर ! तुं पहाडमां वांसडाना अंकुराओमां—केरडाओमां अने नाळियेरोमां तारा जमणा हाथनो उपयोग करी तारुं पेट भरनारो था अने चोरपणुं मूकी दे.

पुञ्जे कयार-कज्जव-कतवारा, कक्खडो पीने ।
तथा च कलिंज-किलिंचा लघुदारु, कच्छुरी अपि कपिकच्छूः॥१८५

कयार कज्जव कतवार	—पुंज-पूंजो-कचरो-काजो -कतवार-तृण वगेरेनो उत्कर-समूह-ऊकरडो.	कलिंज किलिंच	—नानुं लाकडुं.
		कच्छुरि	—कपिकच्छु-कौवच.

कक्खड—पीन-पुष्ट.

कज्जव

बीजा देशीसंग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ 'विष्ठा'-'गू' बतावे छे.

कक्खड

एक बीजो 'कक्खड' शब्द, 'कर्कश'-'कठोर'-'खडबचडुं' एवा अर्थमां छे परंतु ते संस्कृत 'कर्कश' ऊपरथी ज उपजावेलो छे एटले 'कर्कश' अर्थवाळा 'कक्खड'ने देशी समजवानो नथी.

यथा—

मुणइ मणीउ कयारं कज्जवं इंदुं विसाइं कतवारं ।
खलइ किलिंचे कक्खडथणिया कच्छुरि-कलिंजछित्त व्व ॥१३९(१८५

कस्सय-कोसलिया पाहुडे, कराली य दंतवणे ।
कंकेल्ली य असोए, तुंबिकरंकम्मि कलवु-कुउआओ ॥१८६॥

कस्सयं तथा कोसलियं प्राभृतम् । "कोसलिया" [ ]इति आकारान्तमित्यन्ये । लकारस्य द्विर्भावे कोसल्लियं इत्यपि । 'कोसलिय'शब्दस्यात्र पाठोऽर्थानुरोधात् । एवमन्यत्रापि ।

कराली दन्तपवनकाष्ठम् ।

कंकेल्ली अशोकवृक्षः ।

कलवू तथा कुउआ तुम्बीपात्रम् ।

उदाहरण—

मन्यते मणीन् कयारं कज्जवं इन्दुं विसानि कतवारं ।
स्खलति किलिञ्चे कक्खडस्तनिका कच्छुरि-कलिंजस्पृष्टा इव ॥१३९॥

पुष्ट स्तनवाळी तेणी मणिओने कचरो माने छे, चंद्रने पूंजो समजे छे, बिसोने कतवार–ऊकरडो–गणे छे अने केम जाणे कौवचना नाना लाकडाथी स्पर्शायेली होय ए रीते तेणी नाना लाकडामां स्खलित थाय छे.

कस्सय–कोसलिया प्राभृते, कराली च दन्तपवने ।
कंकेल्ली च अशोके, तुम्बिकरङ्के कलवु–कुउआओ ॥१८६॥

कस्सय, कोसलिय —प्राभृत–भेटणुं–नजराणुं–उपकरण–साधन.

कराली—दातण–दांत साफ करवानुं काष्ठ

कंकेल्लि—अशोकनुं वृक्ष.

कलवु, कुउआ —तुंबडानुं पात्र–ठाम–वासण.

कोसलिय

बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के " 'कोसलिया' शब्द छेडे आकारवाळो छे."

'कोसलिय' ने बदले 'कोसल्लिय' शब्द पण छे अर्थात् तेनो 'ल'कार बेवडो पण थाय छे.

'क' आदिवाळा शब्दोनी नोंधमां 'को' आदिवाळो आ 'कोसलिय' शब्द अर्थना संबंधथी नोंधेलो छे. आ जातना क्रमभंग माटे बीजे ठेकाणे पण आवुं ज समाधान समजवानुं छे.

यथा—

कंकेल्लिछट्टिकोअंडकस्सयं चूयबाणकोसलियं ।
उवणेइ वसंतसिरी जगजयकामस्स कामस्स ॥१४०॥
अज्ज वि को वि करालिं ण करइ कलवूकरो तुमं भमसि ।
भिक्खू ! को तुह कुउअं पूरिस्सइ पिंडवाएण ॥१४१॥(१८६)
णियरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरुडा ।
विण्णाणे कंबर-कोत्थरा, य तरुणे कहेडो य ॥१८७॥

कडप्पो कइयंको तथा कइयंकसई तथा कुक्कुरुडो एते चत्वारः शब्दा निकरवाचकाः । कडप्पो 'कटप्र'-शब्दभवोऽप्यस्ति । स च कवीनां नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः । "कडप्पो वस्त्रैकदेशः" [ ] इति केचित् ।

कंबरो तथा कोत्थरं विज्ञानम् । उदोतोऽर्थेऽत्ययये 'कुत्थरं' इत्यपि । कहेडो तरुणः ।

उदाहरण—

कंकेल्लि[illegible]कस्सयं चूतबाणकोसलिगं ।
उपनयति वसन्तश्रीः जगज्जयकामस्य कामस्य ॥१४०॥

वसंतऋतु, जगतने जितवाने इच्छावाळा कामने-कामदेवने अशोकवृक्षना-लाकडाना-धनुष्यनुं भेटणुं करे छे अने आंबाना वृक्षना बाणनुं नजराणुं भेट धरे छे.

अद्यापि कोऽपि करालिं न करोति कलवूकरः त्वं भ्रमसि ।
भिक्षो ! कस्तव कुउअं पूरिष्यते पिण्डपातेन ॥१४१॥

हे भिक्षो ! तुं हाथमां तुंबीपात्र लईने भमे छे पण हजु सुधी कोई दातण पण करतुं नथी तो तारा तुंबीपात्रने पिंडपात द्वारा-भीख वडे-कोण भरशे ?

निकरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरुडा ।
विज्ञाने कंबर-कोत्थरा, च तरुणे कहेडो च ॥१८७॥

कडप्प, कइयंक, कइयंकसइ, कुक्कुरुड —कडपलो-समूह-ढगलो-उत्कर-उकरडो.

कंबर, कोत्थर, कुत्थर —विज्ञान-कलाकौशल.

कहेड—तरुण-जुवान.

कडप्प—संस्कृतमा 'कटप्र' शब्द ऊपरथी आ 'कडप्प' ने अपजावी शकाय

यथा—

अवकंवरय ! कहेडय ! कोत्थरकइयंकसेवणा लहसि ।
गुणकइयंकसइं तह जसकुक्कुरुडं सिरीकडप्पं च ॥१४२॥(१८७)

मज्जपरि[illegible]णभंडे करिया तह कोत्तलंका य ।
कण्णासो अंतम्मि, करंबे कक्कस-कक्कसारा वि ॥१८८॥

करिया तथा कोत्तलंका मद्यपरिवेषणभाण्डम् । कण्णासो पर्यन्तः । कक्कसो तथा कक्कसारो दध्योदनः ।

खरो; परंतु 'समूह' अर्थवाळो 'कटप्र' शब्द, कविओमां अतिप्रसिद्ध नथी तेथी ए व्युत्पन्न शब्दने पण अहीं देशी तरीके नोंधवो पड्यो छे.

केटलाक देशीसंग्रहकारो कहे छे के 'कडप्प' एटले "कपडानो एक भाग-कपडानो छेडो".

कुत्थर—१७४मी गाथाना उत्तरार्धमां जणावेला नियम प्रमाणे 'उ' अने 'ओ'नो अदलोबदलो थतां 'कोत्थर' अने 'कुत्थर' एम बन्ने शब्दो नीपजे छे.

उदाहरण—

अपकंबरय ! कहेडय ! कोत्थरकइयंकसेवनात् लभसे ।
गुणकइयंकसइं तथा यशःकुक्कुरुडं श्रीकटप्रं च ॥१४२॥

विज्ञान विनाना हे जुवान ! विज्ञानना समूहनी सेवा करवाथी तुं गुणना समूहने, यशना ढगलाने अने लक्ष्मीना कडपलाने पामे छे.

मद्यपरिवेषणभाण्डे करिया तथा कोत्तलंका च ।
कण्णासो अन्ते, करम्बे कक्कस-कक्कसारा अपि ॥१८८॥

करिया, कोत्तलंका — मद्य पीरसवानुं पात्र—दारु पीरसवानुं ठाम.
कण्णास—छेडो.
कक्कस, कक्कसार — दहीं अने चोखानो करंबो.

यथा—

मयकोत्तलंकसउणं रच्छाकण्णासयम्मि दट्ठूण ।
मणइच्छकक्कस-आसवमयकरियं लहसि कक्कसारं च ॥१४३(१८८)

दोवारियम्मि कंठिय-कडइल्ला तह अ कडअल्लो ।
कडअल्ली कंठे, कद्दमिओ महिसम्मि, करमरी बन्दी ॥१८९॥

कंठिओ कडइल्लो कडअल्लो एते त्रयो दौवारिकवाचकाः। 'कंठिय' इत्यत्र टकारयुक्तं ठकारं केचित् पठन्ति।

कडअल्ली कण्ठः ।
कद्दमिओ महिषः ।
करमरी हठहृता स्त्री ।

अत्र—

"कम्मणं वश्यादि । कलावो तूणः। कव्वाओ राक्षसः" इति कार्मण-कलाप-क्रव्याद-शब्दभवत्वान्नोक्ताः ।

उदाहरण—

मदकोत्तलंकशकुनं रथ्याकण्णासयम्मि दृष्ट्वा ।
मनोरुचितकक्कस-आसवमदकरियं लभसे कक्कसारं च ॥१४३॥

शेरीना छेडे मद्य भरेल मद्य पीरसवाना पात्रनुं शकुन जोईने तुं मनगमता करंबाथी युक्त आसव भरेल मद्य पीरसवाना पात्रने अने करंबाने पामे छे.

दौवारिके कंठिय-कडइल्ला तथा च कडअल्लो ।
कडअल्ली कण्ठे, कद्दमिओ महिषे, करमरी बन्दी ॥१८९॥

कंठिय, कडइल्ल, कडअल्ल—द्वारपाळ-रक्षक-चोकीदार.

कडअल्ल—कंठ-गळुं.

कद्दमिअ—कर्दममां-कादवमां-रहेनार-महिष-पाडो.

करमरि—बलात्कारे हरेली स्त्री.

कंठिय

केटलाक देशीसंग्रहकारो " 'कंठिय'ने बदले 'कंठ्ठिय' शब्द माने छे."

कम्मण—'कम्मण' शब्द, संस्कृत 'कार्मण' उपरथी आवे छे अने ए 'कम्मण'नो अर्थ 'कामण'-'वशीकरण' वगेरे थाय छे.

कलाव—संस्कृत 'कलाप' उपरथी आ 'कलाव' शब्द नीपजे छे अने तेनो अर्थ 'तूण'-'भाथुं'-'तीर भरवानुं खोखुं' थाय छे.

कव्वाअ—संस्कृत 'क्रव्याद' शब्द उपरथी 'कव्वाअ' शब्द उतरेलो छे अने तेनो अर्थ 'राक्षस' थाय छे.

आ रीते उक्त त्रणे शब्दो व्युत्पन्न होवाथी अहीं नोंधेला नथी.

यथा—

कडइल्लाणं मज्झे कडअल्लो कंठिएण तोरविओ ।
कहमिओ व्व सरोसो करमरिकडयल्लियं लेइ ॥१४४॥(१८९)

थूलंबरे करअरी, कडंतरं जुण्णसुप्पाइ ।
कच्छुरिअं ईसियए, कणोवअं उण्हतोयम्मि ॥१९०॥

करअरी स्थूलवस्त्रम् । केचिद् अन्त्यरेफस्थाने डकारं पठन्ति ।
कडंतरं जीर्णशूर्पाद्युपकरणम् ।
कच्छुरिअं ईर्षितम् ।
कणोवअं उष्णोदकम्, उदकमुपलक्षणम्, तेन घृत-तैलाद्यप्युष्णं कणोवअं ।

उदाहरण—

कडइल्लाणं मध्ये कडअल्लो कंठिएण त्वरितः ।
कद्दमिओ इव सरोषः करमरिकडयल्लियं लाति ॥१४४॥

द्वारपाळोनी वच्चेना एक द्वारपाळ द्वारा त्वरित थयेलो-तोरे चढेलो-अने पाडानी पेठे रोषवाळो थयेलो एवो बीजो द्वारपाळ बलात्कारे आणेली स्त्रीना कंठने ले छे अर्थात् तेणीने गळे पकडे छे.

स्थूलाम्बरे करअरी, कडंतरं जीर्णशूर्पादि ।
कच्छुरिअं ईर्षितके, कणोवअं उष्णतोये ॥१९०॥

करअरि—जाडुं कपडुं-मोटुं कपडुं.
कडंतर—जूनुं सूपडुं वगेरे उपकरण.
कच्छुरिअ—ईर्ष्या-अदेखाई.
कणोवअ—ऊनुं पाणी, ऊनुं घी, ऊनुं तेल वगेरे.

करअरि

केटलाक देशीसंग्रहकारो " 'करअरि'ने बदले 'करअडि' कहे छे अर्थात् 'करअरि'मां छेला रेफने बदले 'ड' होवानुं माने छे."

कणोवअ

मूळ गाथामां 'कणोवअ' शब्दनो अर्थ 'ऊनुं पाणी' बतावेलो छे पण ए अर्थ उपलक्षणरूप छे तेथी 'ऊनुं घी' 'ऊनुं तेल' वगेरे ऊनी चीजोनो पण 'कणोवअ'ना अर्थमां समावेश करवानो.

यथा---

करअरिकडंतरपरिग्गहकहियसइत्तणाइ कच्छुरिए ।
सावजलं व विलोयणकणोवअं होइ दूसहं मूढ ! ॥१४५॥(१९०)

कज्जउडो अ अणत्थे, कण्टयपोयम्मि कंटउब्बी य ।
कडिखंभो कडिहत्थे, करइल्ली सुक्करुक्खम्मि ॥१९१॥

कज्जउडो अनर्थः ।
कंटउब्बी कण्टकप्रोतः ।

कडिखंभो कटीन्यस्तो हस्तः । "कट्याघातः" [ ] इति केचित् ।
करइल्ली शुष्कवृक्षः ।

उदाहरण—

करअरि-कडंतरपरिग्रहकथितसतीत्वायाः कच्छुरिप ।
शापजलमेव विलोचनकणोवअं भवति दुस्सहं मूढ ! ॥१४५॥

हे मूढ ! जाडां कपडां अने जूनुं सूपडुं वगेरे परिग्रह द्वारा जेणीनुं सतीत्व कहेवायेलुं छे एवी स्त्रीनी ईर्ष्या कर्ये तेणीनी आंखनुं ऊनुं पाणी-आंखनां ऊनां आंसुडां-शापना पाणीनी पेठे दुस्सह थाय छे.

कज्जउडो च अनर्थे, कण्टकप्रोते कंटउब्बी च ।
कडिखंभो कटिहस्ते, करइल्ली शुष्कवृक्षे ॥१९१॥

कज्जउड—अनर्थ.
कंटउब्बि—कांटाथी परोवायेल-कांटो भरायेलो होय एवुं.

कडिखंभ—कड ऊपर मूकेलो हाथ.
करइल्लि—सूकुं झाड-ठूंठुं.

कडिखंभ

केटलाक देशीसंग्रहकारो " 'कडिखंभ'नो अर्थ 'कट्याघात'-'कड ऊपरनो आघात-घा' बतावे छे."

यथा—

कज्जउडसील ! विरइयकडिस्तंभो ! हिंड कंटउच्छिपओ ! ।
करइल्लि व्व कढोरा ! ण तुमं सिविणे वि सा महइ ॥१४६(१९१)

कल्लविय-कराइणि-करयंदी तिम्मियय-सिंबली-मल्ली ।
कंठे वत्थाईणं णिबद्धगंठिम्मि कंठकुंचो य ॥१९२॥

कल्लवियं तीमितम् । "विस्तारितम्" [ ] इत्यन्ये । कराइणो शाल्मलितरुः । "कारायणी" [ ] इति केचित् ।

करयंदी मल्लिका । कंठकुंची वस्त्रादीनां कण्ठे निबद्धो ग्रन्थिः । "कंठकुंची कण्ठे समुत्तुङ्गो नाडिग्रन्थिः" [ ] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

कज्जउडशील ! विरचितकाष्ठस्तंभो ! हिण्डस्व कंटउच्छिपद ! ।
करइल्ली इव कठोर ! न त्वां स्वप्नेऽपि सा महति ॥१४६॥

हे अनर्थशील ! कडे हाथ देनार ! कांटामां परोवायेल पगवाळा ! सूका झाडनी पेठे कठोर ! तुं हींड्यो जा, तने तेणी स्वप्ने य चाहती नथी.

कल्लविय-कराइणि-करयंदी तीमितरु- शाल्मलि-मल्लिका ।
कण्ठे वस्त्रादीनां निबद्धग्रन्थौ कण्ठकुंची च ॥१९२॥

कल्लविय—तीमित-भीनुं-भींजायेलुं.
कराइणि—शेमळानुं झाड.
करयंदि—मल्लिका-मोगरो.
कंठकुंची—वस्त्र वगेरेने छेडे बांधेली गांठ.

कल्लविय

बीजा देशीसंग्रहकारो " 'कल्लविय'नो अर्थ 'विस्तारित'-'विस्तारवाळुं' कहे छे."

कराइणी

कोई संग्रहकार " 'कराइणी'ने बदले 'कारायणी' कहे छे."

कंठकुंची

बीजा संग्रहकारो " 'कंठकुंची'नो अर्थ 'कंठ ऊपर ऊंची थयेली नसोनी गांठ—नाडिग्रंथि अर्थात् 'रसोळी' बतावे छे."

यथा—

अणुकरयंदि-कराइणितलम्मि इयं अंसुकल्लवियअङ्गी ।
बंधेइ कंठकुंचिं तं ण सुहं धरसु बाहुम्मि ॥१४७॥ (१९२)

सहियाइ कक्खडंगी, आउहभेए कडतला य ।
कण्णच्छुरी कुड्डगिलोइया य घरगोहियाए य ॥१९३॥

कक्खडंगी सखी ।
कडतला वक्रमेकधारं लोहायुधम् ।
कण्णच्छुरी तथा कुड्डगिलोई गृहगोधा ।

यथा—

आणेइ कक्खडंगी कडतलवंकाइं तुज्झ चरियाइं ।
कण्णच्छुरिआलावं कुड्डगिलोइ च्चिय मुणेइ ॥१४८॥ (१९३)

उदाहरण—

अनुकरयंदि-कराइणितले इयं अश्रुकल्लवियअङ्गी ।
बध्नाति कंठकुंचिं तद् न शुभं धर बाहौ ॥१४७॥

मोगरो अने शेमळाना झाडनी पछवाडे नीचे-तळे-बेठेली अने आंसुओथी भींजायेल अंगवाळी आ स्त्री, वस्त्रने छेडे बांधेली गांठनी जेम पोतानी जातने बांधे छे-गळे फांसो नाखे छे, ते ठीक नथी, तुं एने हाथमां धर.

सखिकायां कक्खडंगी, आयुधभेदे कडतला च ।
कण्णच्छुरी कुड्डगिलोइया च गृहगोधिकायां च ॥१९३॥

कक्खडंगी—सखी-मित्र.
कडतला—एक बाजु धारवाळुं वांकुं लोढानुं हथीयार.
कण्णच्छुरी, कुड्डगिलोई —घरोळी.

उदाहरण—

जानाति कक्खडंगी कडतलवक्राणि तव चरितानि ।
कण्णच्छुरिआलापं कुड्डगिलोई चैव मन्यते ॥१४८॥

तारां कडताळ जेवां वांकां चरित्रोने सखी जाणे छे. 'घरोळीना आलापने घरोळी ज जाणे छे.'

कण्णोड्डिआ णिरंगी, मुयवहणे कंठम[illegible] तु ।
कप्परिय-कडंत[illegible]आ दलियम्मि, कडंभुअं च [illegible]कंठ ॥१९४॥

कण्णोड्ढिआ नीरङ्गिका ।
कंठमल्लं मृतप्रवहणम् येन मृतकमुह्यते । "सामान्येन यानपात्रम्" [ ] इति केचित् ।
कप्परियं कडंतरिअं च दारितम् ।
कडंभुअं कुटकण्ठः-कुटस्येव कण्ठो यस्य स 'कुम्भग्रीव'-आख्यो भाण्डविशेष इत्यर्थः । "कडंभुअं घटस्यैव कण्ठः" [ ] इति शीलाङ्कः ।

यथा—

दंतकडंतरिअ-अहर ! णहकप्परिय-अंग ! मुंच कण्णोड्डिं ।
तं चिय कडंभुअथणिं वच्च ण जा कंठमल्लजुग्गा सा ॥१४९॥(१९४)

कण्णोड्ढिआ नीरङ्गिका, मृतवहने कंठमल्लं तु ।
कप्परिय-कडंतरिआ दलिते, कडंभुअं च कुटकण्ठे ॥१९४॥

कण्णोड्ढिआ—नीरंगिका–बुरखो–काने ओढवुं–कान ढांकवा–लाज काढवी.
कंठमल्ल—मुडदानुं प्रवहण-वाहन–जे द्वारा मुडदानुं वहन थाय ते वाहन.
कप्परिय, कडंतरिअ—फाडेलुं–फाडवुं–चीरी नाखवुं.
कडंभुअ—घडानी जेवा कांठावाळुं 'कुम्भग्रीव' नामनुं एक प्रकारनुं भांड–वासण–ठाम.

कंठमल्ल

केटलाक संग्रहकारो कहे छे के–" 'कंठमल्ल' एटले 'यान-पात्र'–'वहाण'–होडी."

कडंभुअ

आचार्य शीलाङ्क कहे छे के–"कडंभुअ एटले घडानो ज कांठो".

उदाहरण—

दन्तकडंतरिअ–अधर ! नखकप्परिय–अङ्ग ! मुञ्च कण्णोड्डिं ।
तामेव कडंभुअस्तनीं व्रज न यावत् कंठमल्लयोग्या सा ॥१४९॥

दांतोथी चीरायेल होठवाळा अने नखोथी चीरायेल अंगवाळा हे ! तुं लाज मूक अने ज्यां सुधी तेणी ठाठडीने योग्य नथी थई त्यां सुधी तुं कुंभग्रीव जेवा स्तनवाळी एवी तेणीनी ज पासे जा.

कणइ ,-कीर-कुंता ,गाम्मि, कइउल्ल-कीलया थोवे ।
गुंजाए य कणेड्डिय-काहेणू-काइणीओ य ॥१९५॥

कणइल्लो कीरो कुंतो त्रयोऽपि शुक-वाचकाः । कइउल्लं तथा कीलं स्तोकम् । कणेड्डिया काहेणू काइणी त्रय एते गुञ्जार्थाः ।

यथा—

अग्गिकण-काइणीणं आसमकणइल्ल-पल्लिकुंताणं ।
कइउल्लं पि ण जाणसि जमन्तरं तं कणेड्डिमित्तमई ॥१५०॥
कीलयमई कई जह काहेणुं सीयहारिर्णि सिसिरे ।
तह कीरपाढगव्विय ! अविज्जमवि मणसे विज्जं ॥१५१॥(१९५)

कणइल्ल-कीर-कुंता शुके, कइउल्ल-कीलया स्तोके ।
गुञ्जायां च कणेड्डिय-काहेणू-काइणीओ च ॥१९५॥

कणइल्ल, कीर, कुंत —शुक-सूडो-पोपट

कइउल्ल, कील, कीलय —थोडुं

कणेड्डिय, काहेणु —गुंजा-चणोठी

काइणी —काकिणी

उदाहरण—

अग्निकण-काइणीनां आश्रमकणइ ,-पल्लिकुंतानां ।
कइउल्लं अपि न जानासि यद् अन्तरं तत् कणे[illegible]ः ॥१५०

अग्निनो तणखो अने चणोठी वच्चे तथा आश्रमनो पोपट अने पल्लि-भीलना गामडा-नो पोपट ए बे वच्चे तुं थोडुं पण अंतर जाणतो नथी तेथी तुं चणोठी जेटली मतिवाळो छे.

[illegible]लयमतिः कपिर्यथा काहेणुं शीतहारिणीं शिशिरे ।
तथा कीरपाठगर्वित ! अवि[illegible]मपि मन्यसे विद्याम् ॥१५१

जेम थोडी बुद्धिवाळो वांदरो चणोठीने शियाळामां शीत हरनारी समजे छे तेम पोपटपाठी (कांई समजनारो नहीं परंतु मात्र पोपटनी पेठे रटनारो) एवा हे गर्वित ! तुं अविद्याने पण विद्या समजे छे.

थव म्मि कडइओ, कग्घायल-क घायला किलाडम्मि ।
कण्णाढत्ती-कण्णोच्छडियाओ दत्तकण्णाए ॥१९६॥

कडइओ स्थपतिः । कग्घायलो तथा करघायलो 'किलाट' आख्यः क्षीरविकारः । कण्णोढत्ती तथा कण्णोच्छडिया दत्त-कर्णा-या भाषणार्थं परवाक्यं गृह्णाति ।

यथा—

कग्घायलं कडइओ परघरभुत्तकरघायलो कहइ ।
कण्णोढत्तिपियाए कण्णोच्छडिया ण सा वि संसेइ ॥१५२॥(१९६)

कण्णाआसं कण्णंबालं कण्णस्स आहरणे ।
कण्णाइंधणं, इत्थ य कसणसिओ सीरपाणिम्मि ॥१९७॥

स्थपतौ कडइओ, कग्घायल-करघायला किलाटे ।
कण्णोढत्ती-कण्णोच्छडियाओ दत्तकर्णायाम् ॥१९६॥

कडइअ—कडियो-स्थपति-मकान-चणी आपनार

कग्घायल, करघायल —दूधनो किलाट नामनो विकार-दूध साथे पकावेलुं दहीं अथवा दहीं साथे पकावेलुं दूध

कण्णोढत्ति, कण्णोच्छडिया —कान दईने सांभळनारी-बोलवा माटे-पडउत्तर करवा लाग-बीजानुं वाक्य जेणी बराबर सांभळे तेणी

उदाहरण—

कग्घायलं कडइओ परगृहभुक्तकरघायलो कथयति ।
कण्णोढत्तिप्रियायाः कण्णोच्छडिया न सा अपि शंसति ॥१५२

बीजाने घरे दूध साथे पकवेला दहींने जमी आवेलो कडियो, सांभळवाने तत्पर एवी प्रियाने दूध साथे पकवेला दहींनी वात कहे छे, तेणी पण दत्तकर्ण थईने प्रशंसा करती नथी-ते वात ऊपर ध्यान आपती नथी.

कण्णाआसं कण्णंबालं कर्णस्य आभरणे ।
कण्णाइंधणं, अत्र च कसणसिओ सीरपाणौ ॥१९७॥

कण्णाआसं कण्णंबालं कण्णाइंधणं त्रयोऽप्येते कर्णस्याभरणे कुण्डलादौ वर्त्तन्ते ।	कसणसिओ बलभद्रः ।

अत्र

"करंजइ भनक्ति। कम्मवइ उपभुङ्क्ते। कमवसइ स्वपिति" ।

इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते

यथा—

भग्गं कण्णंबालं कण्णाइंधणपिए ! जइ तुह—एक्कं ।
कसणसियस्स वि कण्णा कण्णाआसं तुहं दाहं ॥१५३॥(१९७)

छिद्रे कंठदीणार-कुडिय-कुणिया-कुडीर-कुच्छिल्ला ।
कणिया रिय-कण्णस्सरिया काणच्छी, वई कलंकवई ॥१९८॥

कण्णाआस, कण्णंबाल, कण्णाइंधण —कानतुं घरेणुं–कुंडल वगेरे

कसणसिअ—कृष्णसित–बलभद्र–बलभद्रनुं शरीर श्वेत छे अने तेनां कपडां नीलां छे माटे तेनुं नाम कृष्णसित.

करंज—करंजइ–भनक्ति–भांगे छे [८ । ४ । १०६] कम्मव—कम्मवइ–उपभुङ्क्ते–भोगवे छे [८ । ४ । १११] कमवस—कमवसइ–स्वपिति–सूए छे [८ । ४ । १४६]

ए बधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं फरीवार नथी बताव्या.

उदाहरण—

भग्नं कण्णंबालं कण्णाइंधणप्रिये ! यदि तव—एकम् ।
कसणसियस्स अपि कर्णात् कण्णाआसं तव दास्यामि ॥१५३

हे कुंडलने प्रिय समजनारी ! जो तारुं एक कुंडल भांगी गयुं तो तने हुं बलभद्रना पण कान उपरथी कुंडल लावी आपीश.

छिद्रे कंठदीणार–कुडिय–कुणिया–कुडीर–कुच्छिल्ला ।
कणिया रिय–कण्णस्सरिया काणच्छी, वृतिः कलंकवई ॥१९८॥

कंठदीणारो कुडिया कुणिया कुडीरं कुच्छिल्लं एते पञ्च वृतिविवरार्थाः। कणियारिअं कण्णस्सरियं काणच्छी त्रयोऽप्येते अन्योन्यपर्यायतया काणाक्षिदृष्टवाचकाः। "कण्णोस्सरियं काणाक्षिदृष्टम्" [ ] इत्यन्ये। कलंकवई वृतिः।

यथा—

आवंति कंठदीणारएण कुडियभमिरा भुयङ्ग त्ति।
कुच्छिल्लएण तं कण्णस्सरियाइं किं कुणसि? ॥१५४॥
अज्जेय कलंकवई तुह पइणा णिक्कुडीरिया रइया।
तुह कणियारियविद्धेहिं तेहिं कुणियासयं कयं तत्थ ॥१५५॥(१९८)
जवणिआए कंडपडवा, कइलवइल्लो य सइरवसहम्मि।
पासजुयलापवत्ते कडाहपल्हत्थियं च्चेव ॥१९९॥

कंठदीणार कुडिया कुणिया कुडीर कुच्छिल्ल	—छिद्र—छींडुं—वाडनुं छींडुं	कणियारिय कण्णस्सरिय काणच्छी	—आंख काणी करीने जोवुं—काणाक्षि—त्रांसी आंखे जोवुं ते
		कलंकवइ	—वाड

कण्णस्सरिय

बीजा देशी संग्रहकारो आने बदले 'कण्णोस्सरिय' शब्द नोंधे छे अने एनो अर्थ 'काणी आंख करीने जोवुं' एवो बतावे छे.

आवन्ति कंठदीणारएण कुडियभ्रमणशीला भुजंगा इति।
कुच्छिल्लएणे त्वं कण्णस्सरियाइं किं करोषि? ॥१५४

वाडनां छींडामां भमनारा भुजंगो, वाडने छींडे थईने आवे छे तो तुं वाडना छींडाने पूरी नाखतां शा माटे त्रांसी आंखे जूए छे—वाडनां छींडाने पूरवा तरफ केम बेदरकार रहे छे?

अद्यैव कलंकवई तव पत्या निकुडीरिया रचिता।
तव कणियारियवृत्तैः तैः कुणियाशतं कृतं तत्र ॥१५५

आजे ज तारा पतिए निश्छिद्र एवी वाड रचेली छे, तेमां तारी काणी आंखे जोवानां कर्तको—चरितरो—द्वारा वळी सो छिद्रो तें करेलां छे.

यवनिकायां कंडपडवा, कइलवइल्लो च स्वैरवृषभे।
पार्श्वयुगलापवर्ते कडाहपल्हत्थियं चैव ॥१९९॥

कंडपडवा यवनिका ।
कइल्लबइल्लो स्वच्छन्दचारी वृषभः ।
कडाहपल्लहत्थियं पार्श्वद्वयापवर्त्तनम् ।

यथा—

कइल्लबइल्लो व्व तुमं घरा घरे किं भमेसि णिल्लज्ज ! ?।
कंडपडवाइ मज्झे कडाहपल्लहत्थियं णियसु तिस्सा ॥१५६॥(१९९)

अथ आकारान्त-ककारादयः ।

काची णीला, काओ लक्खे, कालं तमिस्सम्मि ।
कारा कोणू लेखा, कारं कडुयम्मि, काहली तरुणी ॥२००॥

काची नीलवर्णा ।
काओ लक्ष्यम्—वेध्यमित्यर्थः। अन्ये तु "लक्ष्यशब्देन यो येन गुणेन लक्ष्यते तमुपमानभूतं पदार्थमाहुः" [ ]।
कालं तमिस्रम् ।

कंडपडवा—यवनिका-पडदो
कइलबइल्ल—स्वच्छंदे चरनारो बळद-आंकेलो खूंटडो
कडाहपल्लत्थिय—बन्ने पडखां बदल्वां करवां ते

उदाहरण—

कइलबइल्लो इव त्वं गृहात् गृहे किं भ्रमसि निर्लज्ज ! ?।
कडपडवा मध्ये कडाहपल्लत्थियं पश्य तस्याः ॥१५६॥

निर्लज्ज हे ! आंकेला सांढनी माफक तुं आ घरथी पेले घर अने पेले घरथी ओले घर एम शा माटे भमे छे, पडदामां बेठेली एवी तेणी पोतानां बन्ने पडखां फेरव्यां करे छे ते तो तुं जो.

हवे आदिमां 'का' वाळा शब्दो

काची नीला, काओ लक्ष्ये, कालं तमिस्रे ।
कारा कोणू लेखा, कारं कटुके, काहली तरुणी ॥२००॥

काची—नील-काई-लील
काअ—लक्ष्य-वींधवा योग्य-निशान
काल—कालुं-अंधारुं

१ —मू-मध्य-पा० । २ तदुप-पा० ।

कारा तथा कोणू लेखा । | कारं कटु ।
काहली तरुणी ।

यथा—

हयकावि-काल-लहरीए विरहिकाराए चंद-काराए ।
मयरद्धयधाणुक्को काहलि-तणुकोणु-कायं आहणइ ॥१५७॥(२००)
कारिमं अवि किसिम[१], कासारं सीसवत्तम्मि ।
काहारो परिखंधे, कासिज्जं कागथलदेसे ॥२०१॥

कारिमं कृत्रिमम् ।
कासारं सीसपत्रकम् ।
काहारो परिखंधो जलादिवाही-कर्मकर इत्यर्थः ।
कासिज्जं 'काकस्थल'अभिधानो देशः ।

कारा, कोणु —रेखा
कार—कडवुं
काहली—तरुणी-युवति-जुवान स्त्री

काअ

बीजा केटलाक संग्रहकारो 'लक्ष्य'नो अर्थ 'निशान' नथी करता परंतु 'उपमानरूप पदार्थ'ने लक्ष्य कहे छे– गुणवडे जे ओळखाय ते उपमानभूत कहेवाय अने ते ज लक्ष्य–'राजा, कर्ण जेवो छे' ए वाक्यमां दान गुण वडे ओळखातो 'कर्ण' ए लक्ष्य–उपमानभूत छे.

उदाहरण—

हतकावि-काल-लहर्यां विरहिकारायां चन्द्र-काराए ।
मकरध्वजधानुष्कः काहलि-तनुकोणु-कायं आहन्ति ॥१५७॥

रातना नीलवर्णा काई जेवा अंधकारने हणनारी अने विरहिओने सारु कारागृह-जेल-जेवी चंद्रनी रेखा ऊगतां मकरध्वज–कामदेव–नामनो धनुर्धर, युवति स्त्रीओना शरीरनी रेखाओने लक्ष्य–वेध्य–बनावीने आघात करे छे.

कारिमं अपि कृत्रिमके, कासारं सीसपत्रे ।
काहारो परिस्कन्धे, कासिज्जं काकस्थलदेशे ॥२०१॥

कारिम— कारिम–कृत्रिम–बनावटी
कासार—सीसानुं पतरुं
काहार—काऽऽहार–पाणी वगेरे भरनारो नोकर–कहार
कासिज—काकस्थल नामनो देश

---

१ –पत्रम्–पा० ।

यथा—

कासि[illegible]हाराऽणिज्जमाणकणयाइं ।
कासारं व बुहाणं अकारिमं देसि चालुक ! ॥१५८॥(२०१)
कायंदी काणद्धी परिहासे, का[illegible]लो य गोवाले ।
धुत्त-असहण-घणूसुं कालय-कावलिय-कालवट्ठाइं ॥२०२॥

कायंदी तथा काणद्धी परिहासः ।
काहिलो गोपालः ।
कालयो धूर्त्तः—ठक इत्यर्थः ।
कावलिओ असहनः ।

कालवट्ठं धनुः । 'कालपृष्ठ'शब्दो यदि धनुर्मात्रवाची संस्कृते रूढस्तदा संस्कृतभव एव, अन्यथा तु देश्य एव । अस्माभिस्त्वनेकदेशीष्वविगानेन दर्शनादयं निबद्धः ।

उदाहरण—

कासिअदेशलु[illegible]ऽऽनीयमानकनकानि ।
कासारम् इव बुधानां अकृत्रिमं ददासि चालुक्य ! ॥१५८॥

हे चालुक्य ! काकस्थळ नामना देशने लूंटी लईने कहारो द्वारा आणवामां आवती सोनानी लगडीओने सीसानां पत्रांनी पेठे तुं अकृत्रिमभावे पंडितोने आपे छे.

कायंदी काणद्धी परिहासे, काहिलो च गोपाले ।
धूर्त–असहन–धनुःषु कालय–[illegible]लय–कालवट्ठाइं ॥२०२॥

कायंदी } —परिहास–हांसी
काणद्धी }
काहिल—गोवाल–गोवाळियो

कालय—धूर्त–धुतारो–ठग
कावलिय—असहनशील-सहनशक्ति वगरनो
कालवट्ठ—कालपृष्ठ–धनुष

कालवट्ठ

संस्कृतनो 'कालपृष्ठ' शब्द 'धनुष'ना अर्थमां रूढ होय तो तेना उपरथी उपर्युक्त 'कालवट्ठ' शब्द नीपजी शके छे अने अर्थनो पण कशो वांधो आवतो नथी. ए रीते जोतां अहीं जणावेलो 'कालवट्ठ' शब्द व्युत्पन्न ज छे पण देशी नथी. परंतु संस्कृतमां 'कालपृष्ठ' शब्द धनुषना अर्थमां रूढ न होय तो तो आ 'कालवट्ठ' शब्द देश्य ज छे.

अनेक देशीसंग्रहोमां विना विवादे नोंधेलो आ 'कालवट्ठ' शब्द अमे जोयेलो छे अने तेथी ज अहीं तेनी देशी तरीकेनी नोंध लेवामां आवेली छे.

---

१ एवायम् अ–पा० ।

यथा—

चय हरियं मज्झ मणं कालय ! का काहिलेहि काणच्छी ? ।
कायंदीइ वि मयणो कावलिओ हणइ कालवट्टेण ॥१५९॥(२०२)
काणत्थेवो विरलंबुकणे, कालिजणी वि ताविच्छे ।
कायंधुओ अ कायंचुलो अ कामिंजलविहंगे ॥२०३॥

काणत्थेवो विरलाम्बुकणवृष्टिः । कालिंजणी तापिच्छलता । केचित् "कालिंजणं तापिच्छम्" [ ] इत्याहुः । "कालिंजं तापिच्छकुसुमम्" [ ] इत्यन्ये ।

कायंधुओ तथा कायंचुलो कामिंजलाद्यः पक्षी । 'कामिंजल'शब्दोऽपि देश्यः एवं भङ्ग्या निबद्धः । एते त्रयोऽपि जलपक्षिविशेषवाचकाः ।

उदाहरण—

त्यज हृतं मम मनः कालय ! का काहिलैः काणक्षी ? ।
कायंदीः अपि मदनः कावलिओ हन्ति कालवट्ठेण ॥१५९॥

हे ठग ! चोरेला मारा मनने छोडी दे, गोवाळियाओ साथे अर्थात् गोवाळियानी जात साथे वळी शो परिहास ? असहनशील कामदेव, हांसीना धनुषथी पण हणे छे.

काणत्थेवो विरलाम्बुकणे, कालिंजणी अपि तापिच्छे ।
कायंधुओ च कायंचुलो च कामिंजलविहंगे ॥२०३॥

काणत्थेव—आछो आछो वरसाद—थोडा थोडा छांटा पडे एवो वरसाद—फर फर

कालिंजणी—तापिच्छनी लता—तमालनी लता

कायंधुअ, कायंचुल, कामिंजल —कपिंजल—विशेष प्रकारनुं जलपक्षी

कालिंजण।

केटलाक संग्रहकारो आने बदले 'कालिंजण' शब्द नोंधे छे.

बीजा केटलाक संग्रहकारो 'कालिंज' शब्द आपे छे अने तेनो अर्थ 'तमालनुं फूल' एवो बतावे छे.

कामिंजल

आ शब्द पण देश्य ज छे परंतु तेने अहीं पर्याय बताववानी रीते मूकेलो छे.

---

१ –यंचुलो–पा० । २ –मिंजुल–मु० । ३ कालेज्जं–मु० ।

यथा—

काळिंजणि-सामलघण-काणत्थेवे रुयंति विरहिजणा ।
रे कायंधुअ ! कायंचुलीइ सहिओ सि कूजसि तुमं ता ॥१६०॥(२०३)
कारंकडो य फरुसे, कायपिउच्छा य कलकंठी ।
कामकिसोरो अ खरे,

कारंकडो-कप्रत्यये-कारंकडओ परुषः । | कामकिसोरो गर्दभः ।
कायपिउच्छा कोकिला ।

अथ इकारान्त-ककारादयः ।

किन्नं, सोहंतए, किरो कोले ॥२०४॥

किन्नं शोभमानम् । | किरो शूकरः ।

उदाहरण—

कालिंजणि-श्यामलघन-काणत्थेवे रुदन्ति विरहिजनाः ।
रे कायंधुअ ! कायंचुलीइ सहितः असि कूजसि त्वं तस्मात् ॥१६०॥

समाकनी लता जेवो काळो मेघ थोडा थोडा छांटा पाडे छे—आछो आछो वरसे छे—त्यारे विरही लोको रडे छे. हे कायंधुअ ! तुं तो कायंचुलीनी साथे छो, माटे कूजन करे छे—उन्मत्त थईने मदमातुं बोले छे.

कारंकडो च परुषे, कायपिउच्छा च कलकण्ठी ।
कामकिसोरो च खरे,

कारंकड, कारंकडअ—परुष-कठे एवुं-न गमे तेवुं | कायपिउच्छा—काकपितृष्वसा-कागडानी फई-कलकंठी-मधुर कंठवाळी-कोयल
कामकिसोर—गधेडो

हवे आदिमां 'कि' वाळा शब्दो

किन्नं सोभमानके, किरो क्रोडे ॥२०५॥

किन्न—शोभतुं-शोभावाळुं | किर—शूकर-सूअर

---

१ -लयंठी-पा० ।

यथा—

सा कत्थ ललिय-किआ किरो व्व कारंकड-अंग ! कत्थ तुमं ? ।
केह कल-कायपिउच्छा कामकिसोरो कडुज्झुणी कत्थ? ॥१६१॥(२०४

अत्र—

"किर किलार्थे । किणो कीस प्रश्ने । किडी सूकरः" । एते शब्दानुशासने सिद्धा इति नोक्ताः ।

किंबोडो खलिए, किंकियं च धवलम्मि, किंपओ किविणे ।
किंजक्खो य सिरीसे, रच्छाए किलणि-कीलणिया ॥२०५॥

किंबोडो स्खलितः ।	किंजक्खो शिरीषः ।
किंकियं धवलम् ।	किलणी तथा कीलणिया रथ्या ।
किंपओ कृपणः ।	

उदाहरण—

सा कुत्र ललित-किआ किरो इव कारंकड-अङ्ग ! कुत्र त्वम् ? ।
कुत्र कल-कायपिउच्छा कामकिसोरो कटुध्वनिः कुत्र ? ॥१६१॥

ते, सुंदर शोभावाळी क्यां अने सूअरनी पेठे दीठुं न गमे एवा शरीरवाळा हे ! तुं क्यां ? क्यां मधुरवचनी कोयल अने क्यां कडवा अवाजवाळो गधेडो ?

किर—किल–निश्चित–नक्की (अव्यय) [८–२–१८६] किणो—प्रश्नसूचक (विभक्त्यंत प्रतिरूप अव्यय) छे [८–२–२१६] कीस–प्रश्नसूचक (विभक्त्यंत प्रतिरूप अव्यय) छे [८–३–६८] किडि—सूअर [८–१–२५१]

आ चारे शब्दोने शब्दानुशासनमां साधी बताव्या छे, माटे अहीं बीजीवार बताववानी जरूर नथी.

किंबोडो स्खलिते, किंकियं च धवले, किंपओ कृपणे ।
किंजक्खो च शिरीषे, रथ्यायां किलणि-कीलणिया ॥२०५॥

किंबोड—स्खलित–स्खलन पामेल	किंजक्ख—किंयक्ष–शिरीषनुं वृक्ष
किंकिय—धोळुं	किलणी } —क्रीडनिका–क्रीडा करवानी
किंपअ—किंपच–कृपण–कंजूस	कीलणिया } जग्या–शेरी–रथ्या

१ कुह–पा० । २ –लियं कि–पा० । ३ –विणो–पा० ।

यथा—

कीलणि-किंजक्ख-तले वेसं दट्ठूण किंकिय-दुगूलं ।
किंपय ! तुमं मुह चिय किलणीए भमसि किंबोडो ॥१६२॥(२०५)
लहुमच्छे किंधर-कुंधरा य, सप्पम्मि किंकिंडी ।
कहिए किलिम्मियं, तह लक्खारत्तम्मि किमिरायं ॥२०६॥

किंधरो तथा कुंधरो लघुमत्स्यः ।
किंकिंडी सर्पः ।
किलिम्मियं कथितम् ।

किमिरायं लाक्षारक्तम् । यत् तु रुधिरोद्भवकीटमुखोद्वान्ततन्तुनिष्पन्नम् तद्वाची 'किमिराय'शब्दः कृमिरागशब्दभव एव ।

अत्र च—

"किलिकिंचइ रमते" इति धात्वादेशेषूक्तम् -इति नोच्यते ।

उदाहरण—

कीलणि-किंजक्ख-तले वेषं दृष्ट्वा किंकिय-दुकूलम् ।
किंपय ! त्वं मुधा चैव किलणीए भ्रमसि किंबोडो ॥१६२॥

शेरीमां आवेला शिरीषना झाडतळे धोळा कपडावाळा वेषने जोईने हे कंजूस ! स्खलन पामेलो तुं शेरीमां नकामो ज आथडे छे-भमे छे.

लघुमत्स्ये किंधर-कुंधरा च, सर्पे किंकिंडी ।
कथिते किलिम्मियं, तथा लाक्षारक्ते किमिरायं ॥२०६॥

किंधर, कुंधर —नानुं माछलुं
किंकिंडी—सर्प-साप-नाग
किलिम्मिय—कहेलुं-कहेवुं
किमिराय—लाखथी रंगेल वस्त्र

किमिराय

संस्कृतमां 'कृमिराग' शब्द छे ते ऊपरथी 'किमिराय' शब्द नीपजी शके छे परंतु संस्कृत द्वारा नीपजतो 'किमिराय' अने गाथामां जणावेलो 'किमिराय' ए बेना अर्थमां फेर छे. संस्कृतजन्य 'किमिराय'नो अर्थ-'लोहीमां पेदा थयेला कीडाओए वमेला रेसाओ द्वारा नीपजतुं वस्त्र' थाय छे त्यारे गाथाना 'किमिराय'नो अर्थ 'लाखथी रंगेल वस्त्र' थाय छे. एटले 'कीडाओना रेसा द्वारा बनता वस्त्र'ना अर्थवाळो 'किमिराय' (कृमिराग-किमिराय) शब्द देशी नथी त्यारे 'लाखथी रंगेल वस्त्र'ना अर्थवाळो 'किमिराय' शब्द देशी छे.

किलिकिंच-किलिकिंचइ-रमते-रमे छे-ए धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां [८-४-१६८] कहेलो छे माटे अहीं कह्यो नथी.

---

१ दुकू-पा० ।

यथा—

किंकिडि-वेणि ! किमिराय-णिवसण ! किंधर-अच्छि ! तुह विरहे ।
तम्मइ थोवजले कुंधरु व्व सो इय किलिम्मेमि ॥१६३॥ (२०६)

किमिहरवसणं कोसेयए य,
किमिहरवसणं कौशेयं वस्त्रम् ।

णववहूइ कील-
अथ ईकारान्त-ककारादिशब्द एक एव-कीला नववधूः ।

अथ उकारान्त-ककारादयः ।

-कुक्कुलाओ ।

वेणुमयउच्छुपीडणकंडे कुंडं च, कुड्डं अच्छरिए ॥२०७॥

उदाहरण—

किंकिडि-वेणि ! किमिराय-निवसने ! किंधर-अक्षि ! तव विरहे ।
ताम्यति स्तोकजले कुंधर इव स इति किलिकिलि ॥१६३॥

हे नाग जेवी वेणिवाळी ! लाखथी रंगेलां वस्त्रवाळी ! नाना माछला जेवी आंखवाळी ! तारो विरह थतां ते, थोडा पाणीमां नानुं माछलुं तरफडे तेम तरफडे छे एम कहुं छुं.

किमिहरवसणं कोशेयके च,
किमिहरवसण—कृमिगृहवसन—कौशेय—कोशेटामांथी बनेल वस्त्र—रेशमी वस्त्र

'की' वाळो शब्द

नववध्वां कील-
कीला—नवी बहू ('की' वाळो आ एक ज शब्द छे)

हवे 'कु' वाळा शब्दो

-कुक्कुलाओ ।

वेणुमयइक्षुपीडनकाण्डे कुंडं च, कुड्डं आश्चर्ये ॥२०७॥

---

१ कौसे-पा० ।

कुकुला नववधूरेव ।
कुंडं वेणुमयं जीर्णम् इक्षुपीडनकाण्डम् । यदाह–"वेणुमयमिक्षुपीडनकाण्डं जीर्णं विदुः कुंडं" । [ ]
कुड्डं आश्चर्यम् । केचित् "कोड्डं"[ ] इत्याहुः । तच्च 'परओ ठियसंजोए' (व० १ गा० १७४) इत्यादिना उकार–ओकारविनिमये सिद्धम् ।

यथा—

उय णायरकीलाए कुंडं पेच्छंतियाइ परिल्हसइ ।
किमिहर–वसणं कुड्डा छिप्पंतं हलिय–कुकुलाहिं ॥१६४॥ (२०७)
कुक्खी कुच्छी, कुल्हो य सियाले, पोट्टले कुंटी ।
कुंभी सीमंता[1], कुड्डं बहु, मंजरी कुंती ॥२०८॥

कुकुला—नवी वहू
कुंड—शेरडी पीलवानुं वांसनुं जूनुं कांड
कुड्ड—कोड–कौतुक

कुंड

आ शब्दनो जे अर्थ अमें बताव्यो छे तेनो संवाद आ प्रमाणे छेः "वेणुमयम् इक्षुपीडनकाण्डं जीर्णं विदुः कुंडं" [ ] अर्थात् "शेरडीने पीलवानुं वांसडानुं जूनुं कांड–एने 'कुंड' जाणवुं"

कुड्ड

केटलाक संग्रहकारो 'कुड्ड' ने बदले 'कोड्ड' बतावे छे पण ए तो व० १ नी १७४ मी गाथामां जणावेला नियमथी ज सिद्ध छे अर्थात् 'कुड्ड' अने 'कोड्ड' ए बन्ने शब्दो समान छे अने समान अर्थवाळा छे.

उदाहरण—

उत नागर–कीलाप कुंडं प्रेक्षमाणायाः परिस्रंसते ।
किमिहर–वसणं कुड्डा स्पृश्यमानं हलिक–कुकुलाहिं ॥१६४॥

जो–नजर नाख, शेरडीने पीलवाना वांसडाना जूना कांडने जोती एवी नागरिक नव वहूनुं अथवा नागरनी नवी वहूनुं, खेडूतनी नवी वहूओ द्वारा आश्चर्य साथे स्पर्शातुं रेशमी वस्त्र सरी पडे छे.

कुक्खी कुक्षिः, कुल्हो च शृगाले, पोट्टले कुंटी ।
कुंभी सीमन्तादिः, कुड्डं बहु, मञ्जरी कुंती ॥२०८॥

---

1 -ड्डा लित्पं-पा० ।

कुक्खी कुक्षिः। 'कुक्षि'शब्दस्य प्राकृते अक्ष्यादिपाठात् 'छत्वे' 'कुच्छी' इत्येव भवतीति 'कुक्खी' शब्दो देश्यः।

कुल्हो शृगालः।

कुंटी पोट्टलम्–वस्त्रनिबद्धं द्रव्यम्।

कुंभी सीमन्तादिकेशरचना।

कुद्दं प्रभूतम्।

कुंती मञ्जरी।

यथा—

घेत्तुं संबलकुंटिं चइय पियाकुंभि–कुंतिकम्माइं।
रण्णम्मि कुद्द-कुल्हे तुह रिउणो खामकुक्खिणो जंति॥१६५॥ (२०८)
कुट्टा-कुमारि-कुट्टयरी-कोसट्टइरियाउ चंडीए।
कुहियं लित्तम्मि, कुहेडो य गुरेडम्मि, तीमणे कुसणं॥२०९॥

कुक्खी—कूख–कुक्षि–पेट

कुल्ह—कोलुं–शियाळ

कुंटि—पोटलुं–पोटली–बचको–नानी गांसडी–कपडामां बांधेल कोई पण चीज

कुंभि—सीमन्त–सेंथो–वगेरे प्रकारे वाळनी रचना करवी

कुद्द—बहु–घणुं

कुंति—मंजरी–मांजर–मोर

कुक्खी

शं०—संस्कृत 'कुक्षि' ऊपरथी 'कुक्खि' शब्द नीपजी शके छे अने अर्थमां पण फेर नथी छतां अहीं 'कुक्खि'ने शा माटे नोंध्यो ?

स०—जे जे शब्दो अक्ष्यादि गणमां छे तेमना 'क्ष'नो 'छ' थाय छे पण 'ख' नथी थतो. अक्ष्यादि गणमां [८–२–१७] 'कुक्षि' शब्दनो पाठ छे माटे 'कुक्षि' ऊपरथी 'कुच्छि' बने छे पण 'कुक्खि' नथी बनतुं, आ कारणथी 'कुक्खि' शब्दने देश्य तरीके बताववो पड्यो छे.

उदाहरण—

गृहीत्वा शम्बलकुंटिं त्यक्त्वा प्रियाकुंभि–कुंतिकर्माणि।
अरण्ये कुद्द–कुल्हे तव रिपवः क्षामकुक्खिणो यान्ति॥१६५॥

भातानी पोटली लईने अने पोतानी प्रिय स्त्रीने सेंथो पाडवो, तेमां मंजरि गोठववी वगेरे कामोने छोडी दईने दूबळा पेटवाळा तारा शत्रुओ घणां शियाळवां जेमां रहे छे एवा अरण्यमां जाय छे.

कुट्टा–कुमारि–कुट्टयरी–कोसट्टइरियाउ चण्ड्याम्।
कुहियं लिप्ते, कुहेडो च गुरेटे, तीमने कुसणं॥२०९॥

---

१ –लका कु–पा०।

कुट्टा कुमारी कुट्टयरी कोसट्टइरिया एते चत्वारश्चण्डीवाचकाः ।
अत्र–'कुडो घटः' इति संस्कृत'कुट'-शब्दभव एवेत्युपेक्षितः ।

कुहियं लिप्तम् ।
कुहेडो गुरेटकाख्यो हरितकविशेषः ।
कुसणं तीमनम् ।

यथा—

कोसट्टईपिउणो कुमारिसिहरे सकुट्टं अच्च हला !।
कुट्टयरिवइं स-कुसण-बलीहिं घुसिणकुहियं कुहेडेहिं ॥१६६॥(२०९)
हालम्मि कुंतलो, कुकुसो तुसे, कुप्पढो घरायारे ।
कुहडो खुज्जम्मि, मणोरहे कुतत्ती य, कुंचलं मउले ॥२१०॥

कुंतलो सातवाहनः ।
कुकुसो धान्यादितुषः ।

कुप्पढो गृहाचारः । "समुदाचारः" [ ] इत्यन्ये ।

कुट्टा
कुमारी
कुट्टयरी
कोसट्टइरिया } —चण्डी–पार्वती

कुहिय—लिप्त–लींपवुं
कुहेड—गुरेट नामनुं हरियुं घास
कुसण—तीमन–टीमण–भोजनने स्वादिष्ठ बनावनार चटणी वगेरे खाद्य

कुड

'कुड' एटले 'घडो' आ शब्द संस्कृत 'कुट' ऊपरथी ऊपजे छे माटे तेने देशीसंग्रहमां उवेख्यो छे.

उदाहरण—

कोसट्टईपि[तुः] कुमारिशिखरे सकुट्टं अर्च हला !।
[कु]ट्टयरिपतिं स-कुसण-बलिभिः [घु]सृणकुहियं कुहेडेहिं ॥१६६॥

चंडीना पिताना कुमारि–चंडी–शिखर ऊपर रहेला चंडी सहित अने कुंकुमथी लेपायेला एवा चंडीपति–महादेव–ने तीमन अने बलि साथेना गुरेटो द्वारा हे सखी ! तुं पूज.

हाले कुंतलो, कुकुसो तुषे, कुप्पढो गृहाचारे ।
कुहडो कुब्जे, मनोरथे कुतत्ती च, कुंचलं मुकुले ॥२१०॥

कुंतल—हाल–सातवाहन–शालिवाहन राजा
कुकुस—कुसका-धान्य वगेरेनां छुंतां-फोफां

कुप्पढ—घरनो आचार–घरनी रीतभात

कुहडो कुब्जः ।

कुतत्ती मनोरथः ।

कुंचलं मुकुलम् ।

'कुंपलं इति तु 'कुड्मल'शब्दभवमितीह नोक्तम् ।

यथा—

अहरिय तलकुप्पढ ! अदोसकुकुस ! कुमारवालणिव ! ।
कुहडियसत्तुकुतत्ती दिसासु जसकुंचलं वियासेसु ॥१६७॥ (२१०)

मत्तम्मि कुक्कुडो, कुंदओ किसे, कुंडिओ वि गामेसे ।
कुट्टाओ चम्मयरे, कुडय-कुडंगा लयाहरए ॥२११॥

कुक्कुडो मत्तः ।

कुंदओ कृशः ।

कुंडिओ ग्रामाधिपतिः ।

कुट्टाओ चर्मकारः ।

कुडयं तथा कुडंगं लतागृहम् ।

कुहड—कुब्ज-वामन-नीचुं-हलकुं

कुतत्ति—मनोरथ

कुंचल—मुकुल-कळी

कुप्पढ

बीजा संप्रदायमां 'कुप्पढ'नो अर्थ 'भिक्षा' बतावे छे.

कुंचल

'कुंचल' शब्द जे अर्थने सूचवे छे ते ज अर्थनो एक बीजो 'कुंपल' शब्द छे परंतु ते 'कुंपल' शब्द संस्कृत 'कुड्मल' उपरथी ऊतरी आवेलो छे माटे देश्य नथी अने तेथी ज तेने अहीं बताव्यो नथी.

उदाहरण—

अधारित तलकुप्पढ ! अदोषकुकुस ! कुमारपालनृप ! ।
कुहडियशत्रुकुतत्तो दिशासु यशःकुंचलं विकासय ॥१६७॥

राजा शालिवाहनना घरनी रीतभातने हलकी पाडनार ! दोषरूप कुंसा विनाना ! अने शत्रुओना मनोरथने नीचा नमावनार हे कुमारपाल नृप ! तुं तारी यशरूप कळिओने दिशाओमां विकसाव-खीलव.

मत्ते कुक्कुडो, कुंदओ कृशे, कुंडिओ अपि ग्रामेशे ।
कुट्टाओ चर्मकरे, कुडय-कुडंगा लतागृहे ॥२११॥

कुक्कुड—मत्त-छकेल

कुंदअ—कृश-दूबलुं-पातळुं

कुंडिअ—गामनो अधिपति-गामेती

कुट्टाअ—चमार

कुडय, कुडंग —कुडंग-लतागृह-वेलनुं घर

---

१ -त्वद्प्रभ-मु० ।

यथा—

कुं[illegible]जो कुडया कुडंगए भमइ तुज्झ अणुरत्तो ।
कुंदय-कुट्टायं पिव णेच्छसि जं कुक्कुडा सि तं पुत्ति! ॥१६८॥(२११)

गत्ताइ कुंभिणी, कुंतली करोडीइ, कुद्दणो रासे ।
णीवीए अ कुऊलं कुत्थुहवत्थं च कोसलं चेय ॥२१२॥

कुंभिणी जलगर्त्तः ।
कुंतली करोटिकाख्यं परिवेषणोपकरणम् ।
कुद्दणो रासकः ।

कुऊलं कुत्थुहवत्थं कोसलं इत्येते त्रयोऽपि नीवीवाचकाः ।
"कुऊलं परिहितवस्त्रप्रान्तः" [ ] इति केचित् ।

यथा—

वरणाही कुंभिणि-कुंतलिकम्मं चइय खेल्ल कुद्दणयं ।
दढ-कोसल-सहियाहिं कुत्थुहवत्थं दढेसु सुकुऊले! ॥१६९॥(२१२)

उदाहरण—

कुंडियपुत्रः कुडया कुडंगाद् भ्रमति तव अनुरक्तः ।
कुंद्य-कुट्टायं इव नेच्छसि यत् कुक्कुडा असि त्वं पुत्रि! ॥१६८॥

हे पुत्रि! तारा तरफ अनुरक्त थयेलो गामेतीनो पुत्र, आ लताना मांडवामांथी बीजी लताना मांडवे जाय छे—आम तेम भमे छे परंतु तुं दूबळा चमारनी पेठे तेने नथी इच्छती, कारण के तुं छकेली छे.

गर्तायां कुंभिणी, कुंतली करोटिकायाम्, कुद्दणो रासे ।
नीव्यां च कुऊलं कुत्थुहवत्थं च कोसलं चैव ॥२१२॥

कुंभिणी—पाणीनो खाडो—जलगर्त
कुंतली—करोटिका नामनुं पीरसवानुं उपकरण—साधन—कथरोट (?)
कुद्दण—कूर्दन—जेमां कूदवानुं छे ते—रास—रासडो

कुऊल, कुत्थुहवत्थ, कोसल —नीवी—घाघरानी नाडी

कुऊल

केटलाक संग्रहकारो 'कुऊल'नो अर्थ "पहेरेला कपडानो छेडो" कहे छे.

उदाहरण—

वरनाभिः कुंभिणि-[illegible]तालेकर्म त्यक्त्वा खेलय कुद्दणयं ।
दृढ-कोसल-[illegible] कुत्थुहवत्थं द्रढय सुकुऊले! ॥१६९॥

उत्तम नाभिवाळी तुं पाणीना खाडामां करोटिकाने तरावचानु काम छोडीने रास रम अने हे सारी नाडीवाळी! तुं मजबूत नाडीवाळी सखीओ साथे तारी घाघरानी नाडीने मजबूत कर—दृढ कर.

कुंभिल्लं खन्ने, कुंदीरं कोल्हाहलं च बिंबम्मि ।
अणइट्ठम्मि कुरुच्चं, कुमुली कुलसंतई य चुल्लीए ॥२१३॥

कुंभिल्लं खननीयम् ।	कुरुच्चं अनिष्टम् ।
कुंदीरं तथा कोल्हाहलं बिम्ब्याः फलम् ।	कुमुली तथा कुलसंतई चुल्ली ।

यथा—

दट्ठुं कुंदी-रओट्ठिं पहियो कोल्हाहलाइं चुंटंति ।
कुलसंतइं अवि खणिरो कुरुच्च-कुंभिल्ल-कुमुलिओ हवइ ॥१७०॥(२१३)

कुररी पसू, मिलाणे कुम्मण-कुंटार-कुरुमाणा ।
पिसुणे कुसुंभिलो कोडिल्लो य, कुडिल्लयं कुडिले ॥२१४॥

कुररी पशुः ।	कुम्मणं कुंटारं कुरुमाणं त्रयमपि म्लानार्थम् ।

कुंभिल्लं खन्ये, कुंदीरं कोल्हाहलं च बिम्बे ।
अनिष्टे कुरुच्चं, कुमुली कुलसंतई च चुल्ल्याम् ॥२१३॥

कुंभिल्ल—खन्य-खोदवा जेवुं	कुरुच्च—कुरुच्य-अनिष्ट-न रुचे तेवुं-न गमे तेवुं
कुंदीर, कोल्हाहल —घोलीनुं फल-बिंबीनुं फल-बिंब-घोलुं-टींडोरुं	कुमुली, कुलसंतई —चूलो

उदाहरण—

दृष्ट्वा कुंदीर-ओष्ठीं पथिकाः कोल्हाहलाइं चुण्टन्ति ।
कुलसंतइं अपि खनकः कुरुच्च-कुंभिल्ल-कुमुलिओ भवति ॥१७०॥

घोलां जेवा राता होठवाळी तेणीने जोईने पथिको-प्रवासीओ-घोलांने-टींडोरांने-चुंटी काढे छे अने चूलो खोदवानुं अनिष्ट लागे छे एवो खोदनारो, चूलाने पण खोदी काढे छे.

कुररी पशुः, म्लाने कुम्मण-कुंटार-कुरुमाणा ।
पिशुने कुसुंभिलो कोडिल्लो च, कुडिल्लयं कुटिले ॥२१४॥

कुररि—पशु	कुम्मण, कुंटार, कुरुमाण —करमावुं-म्लान थवुं-चीमळावुं

---

१ –या कुल्हा-पा० ।

अत्र–'कुप्पिसो कञ्चुकः' इति 'कूर्पास'शब्दभवः ।

कुसुंभिलो तथा कोडिल्लो पिशुनः ।
कुडिल्लयं कुटिलम् ।

यथा—

अकुसुंभिला कुडिल्लयकेसी कोडिल्ल ! सा खु कुरुमाणा ।
कुंटारेइ सहीउ वि अकुम्मणो पुण तुमं कुररी ॥१७१॥ (२१४)

कुरुचिल्लं गहणे, [illegible]सुमण्णं घुसिणे, कुडुच्चियं सुरए ।
गब्भिणि-कुलीर-कंदुइया कुच्छिमइ-[illegible]रुचिल्ल-[illegible]ल्लरिया॥२१५

कुरुचिल्लं ग्रहणम् ।
कुसुमण्णं कुङ्कुमम् ।
कुडुच्चियं सुरतम् ।

कुच्छिमई गर्भिणी ।
कुरुचिल्लो कुलीरः ।
कुल्लरिओ कान्दविकः ।

कुसुंभिल, कोडिल्ल —पिशुन–चाडी करनार–चाडियो

कुडिल्लय—कुटिल–वांकु

कुप्पिस

आ शब्दनो अर्थ 'कंचुक'–'डगलो' थाय छे. संस्कृत 'कूर्पास' ऊपरथी आ शब्दने उपजाववानो छे [८–१–७२]

उदाहरण—

अकुसुंभिला कुडि[illegible]थकेशी कोडिल्ल! सा खलु [illegible]रुमाणा।
कुंटारेइ सखीः अपि अकुम्मणो पुनः त्वं कुररी ॥१७१॥

कोडिला हे!–चाडिया हे! चाडी नहि करनारी, वांकडिया वाळवाळी अने म्लान थती एवी तेणी, पोतानी सखीओने पण म्लान करे छे त्यारे वळी नहि करमातो एवो तुं पशु छे.

कुरुचिल्लं ग्रहणे, कुसुमण्णं घुसृणे, कुडुच्चियं सुरते ।
गर्भिणी-कुलीर-कान्दविकाः कुच्छिमइ-कुरुचिल्ल-कुल्लरिया॥२१५॥

कुरुचिल्ल—ग्रहण करवुं–धरवुं–पकडवुं
कुसुमण्ण–कुंकुम–कंकु
कुडुच्चिय—सुरत–रतिक्रीडा

कुच्छिमई— कुक्षिमती–कुक्षिवाळी–गर्भिणी –भारेवगी
कुरुचिल्ल—कुलीर–करचलो
कुल्लरिअ—कांदविक–कंदोई

यथा—

ओ ! कुरुचिल्लइ पहिओ [illegible]चिआणहो कुडुंबियस्स कए ।
छणकुसुमण्णविलित्तं कुल्लरियं कुच्छिमइयं पि ॥१७२॥ (२१५)
कुसुमालिओ अ [illegible]मणे, कुरुकुरिअं च रणरणए ।
कुलफंसणो [illegible]लकलंकम्मि, छुहाए य कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिओ शून्यमनाः ।	कुलफंसणो कुलकलङ्कः ।
कुरुकुरियं रणरणकः ।	कुडुलेवणी सुधा ।

यथा—

मा कुडुलेवणीधवलकुट्टिमे परवहुं णिएऊण ।
कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं करेसु कुलफंसणो होही॥१७३॥ (२१६)
कुंडियपेसण-कुंतीपोट्टलया बंभेविट्टि-चउकोणा ।

उदाहरण—

ओ ! कुरुचिल्लइ पथिकः कुरुचि[illegible]निभः कुडुंबियस्स कृते ।
क्षणकु[illegible]मण्णविलिप्तां कुल्लरियं [illegible]च्छमइयं अपि ॥१७२॥

ओ ! करचला जेवो प्रवासी उत्सवमां कुंकुमथी छंटायेली भारेवगी कंदोइ-बणने पण रतिक्रीडा माटे चकडे छे.

कुसुमालिओ च शून्यमनसि, कुरुकुरिअं च रणरणके ।
कुलफंसणो कुलकलङ्के, सुधायां च कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिअ—शून्य मनवाळो-मूढ	कुलफंसण—कुलपांसुल-कुलमां कलंकरूप
कुरुकुरिय—रणरणक—उतावळ—उत्सुकता—उत्कंठा	कुडुलेवणी—कुडयलेपनी-भींतने धोळनारो—चूनो—सुधा—छो

उदाहरण—

मा कु[illegible]लवणीधवलकुट्टिमे परवधूं दृष्ट्वा ।
कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं कुरु कुलफंसणो भविष्यति ॥१७३॥

चूनाथी धोळी थयेली—धोळेली—फरस ऊपर पारकी—बीजानी—वहूने जोईने हे मूढ ! तुं उत्कंठा न कर, कुलमां कलंक लागशे—बेसशे—थशे.

कुंडियपेसण—कुंतीपोट्टलया ब्रह्मविष्टि—चतुष्कोणाः ।

---

१ —भवेट्ठि—पा० ।

कुंडियपेसणं ब्राह्मणविष्टिः । | कुंतीपोट्टलयं चतुष्कोणम् ।

इत ऊर्ध्वम् ऊका[illegible]न्त-ककारादयः ।

कूलं बलपच्छा, कूडो पासे, कूवलं जघणवसणे ॥२१७॥

कूलं सैन्यस्य पश्चाद्भागः ।
कूडो पाशः ।
अत्र-'कूरं भक्तम्' इति संस्कृतसमत्वान्नोक्तम् ।
कूवलं जघनवसनम् ।

यथा—

कुंडियपेसणकारी कुसुमसर-कूल-कूवलवईए ।
कुंतीपोट्टलभवणे उअ पडइ दिओ कडक्ख-कूडम्मि॥१७४॥ (२१७)

कूणियं ईसिमउलिए, गत्ताकारम्मि कूसारो ।

कूणियं ईषन्मुकुलितम् । | कूसारो गर्त्ताकारः ।

कुंडियपेसण—ब्राह्मणनी विष्टि-ब्राह्मणनुं नरकमां पराणे पडवुं | कुंतीपोट्टलय—चार खूणियुं-चार खूणावाळुं

आ पछी हवे 'कू'वाळा शब्दो

कूलं बलपश्चात्, कूडो पाशे, कूवलं जघनवसने ॥२१७॥

कूल—सेनानो पाछलो भाग
कूड—कूट-पाश-फांसो
कूवल—जघननुं वस्त्र-घाघरो

कूर

'कूर' एटले 'भात' आ शब्द संस्कृतसम छे माटे अहीं लख्यो नथी.

उदाहरण—

कुंडियपे[illegible]री कुसुमशर-कूल-कूवलवत्याः ।
कुंतीपोट्टलभवने उत पतति द्विजः कटाक्ष-कूडम्मि ॥१७४॥

कामदेवनी सेनाना पाछला भागमां घाघरो पहेरीने रहेनारी एवी तेणीना चार खूणिया भवनमां रहेलो अने पराणे नरकमां पडवानुं करतो ब्राह्मण तेणीना कटाक्ष पाशमां पडे छे. जो-नजर कर.

कूणियं ईषन्मुकुलिते, गर्ताकारे कूसारो ।

कूणिअ—थोडुं खीलेलुं | कूसार—खाडानो आकार-खाबोचियुं

---

१ -कारीइ-मु० ।

अथ एकारान्त-ककारादयः ।

केआ रज्जू, केली असई, केऊ य कंदम्मि ॥२१८॥

केआ रज्जुः । | केली असती । | केऊ कन्दः ।

यथा—

कूसारक्खलंतपओ केउकए पहिय ! मा भमसु कच्छे ।
जं केलीए कूणियपेच्छियकेआण पडसि पासेसु ॥१७५॥

अत्र—

" 'केद्दहं' 'कियत्' इति शब्दभवम् । केलायइ समारचयति-" इति धात्वादेशः इति नोक्तौ ॥ (२१८)

केयारवाण- किंसुय-

केयारवाणो पलाशः ।

हवे 'के' वाळा शब्दो

केआ रज्जुः; केली असती, केऊ च कन्दे ॥२१८॥

केआ—रज्जु-दोरडी | केउ—कंद-कांदो

केली—असती स्त्री

केद्दह

'केद्दह' एटले कियत्-केटलुं. संस्कृत 'कियत्' ऊपरथी आ 'केद्दह' शब्द ऊपजी शके छे [८-२-१५७]

'केलाय'

'केलायइ'-समारचयति-समुं करे छे. 'केलाय' धातुनी समज्ञ धात्वादेशना प्रकरणमां आपेली छे [८-४-९५]

उदाहरण—

कूसारस्खलत्पदः केउकृते पथिक ! मा भ्रम कच्छे ।
यत् केलीए कूणियप्रेक्षितकेआण पतसि पाशेषु ॥१७५॥

हे प्रवासी ! खाडाना आकार जेवी जग्यामां लपसता पगवाळो तुं कांदो मेळववा माटे पाणीवाळा प्रदेशमां न भम-फर, कारण के एम फरतां फरतां तुं, असतीनां थोडां खीलेलां आंखमींचामणांरूप दोरडीओना फांसामां पडी जईश.

केयारवाण- किंशुक-

केयारवाण—केसुडांनुं वृक्ष-पलाश-खाखरो

अथ ओकारान्त-ककारादयः ।

-कोट्टा -णयरेसु, कसिणए कोणो ।
कोलो गीवा, कोप्पो अवराहे, गेहकोणए कोण्णो ॥२१९॥

कोट्टं नगरम् । | कोलो ग्रीवा ।
कोणो कृष्णवर्णः । "लकुटः" [ ] इत्यन्ये । | कोप्पो अपराधः ।
| कोण्णो गृहकोणः ।

यथा—

केयारवाणअ-उडय-कोण्णे कोण-आणणा णमिय-कोला ।
मण्णंति हरियकोट्टा तुह रिउणो कोप्पं अप्पणयं ॥१७६॥

अत्र 'कोओ चक्रवाकः' इति 'कोक'शब्दभवत्वान्नोक्तम् ॥ (२१९)

हवे 'को' वाळा शब्दो

-कोट्टा -नगरेषु, कृष्णे कोणो ।
कोलो ग्रीवा, कोप्पो अपराधे, गेहकोणके कोण्णो ॥२१९॥

कोट्ट—नगर
कोण—कृष्ण—काळो
कोल—कोट—गल—गळुं—ग्रीवा—डोक
कोप्प—अपराध
कोण्ण—घरनो खूणो

कोण

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ " 'लकुट'—'लाकडी' बतावे छे."

कोअ

संस्कृत 'कोक' ऊपरथी 'कोअ' शब्द नीपजी शके छे अने तेनो अर्थ 'चक्रवाक'—'चकवो' थाय छे. ए रीते आ 'कोअ' शब्द व्युत्पन्न छे पण देशी नथी माटे तेने अहीं जणाव्यो नथी.

उदाहरण—

केयारवाणअ-उटज-कोण्णे कोण-आननाः नमित-कोला ।
मन्यन्ते हृतकोट्टा तव रिपवः कोप्पं आत्मीयम् ॥१७६॥

केसुडांनी झुंपडीमां (रहेता) काळा मुखवाळा, नमी गयेल डोकवाळा अने लुंटायेल नगरवाळा एवा तारा शत्रुओ आ बधो अपराध पोतानो छे एम माने छे.

---

१ -णः-मु० ।

कोवप्पं अलियहिए, इत्थिरहस्सम्मि कोज्जप्पं ।
कोलीरं कुरुविंदे, कोहल्ली ताविआए य ॥२२०॥

कोवप्पं अलीकहितम् । कोज्जप्पं स्त्रीरहस्यम् । कोलीरं कुरुविन्दम् । कोहल्ली तापिका ।

यथा—

दइयम्मि सावराहे इंते कोलीर-रत्तणयणा इयं ।
कोहल्लि-पूवरयणा कोवप्पं कुणइ अहह ! ! ! कोज्जप्पं ॥१७७(२२०

कोलंब-कोल्लरा पिढरे, कोसय-कोडिय लहुसरावे ।
कोर्टिबो दोणीए, कोट्टुंभं करहए तोए ॥२२१॥

कोलंबो तथा कोल्लरो पिठरम् । "कोलंबो गृहम्" [ ] इत्यन्ये । कोसयं तथा कोडियं लघुशरावः । कोर्टिबो द्रोणी । कोट्टुंभं कराहतं वारि ।

कोवप्पं अलीकहिते, स्त्रीरहस्ये कोज्जप्पं ।
कोलीरं कुरुविन्दे, कोहल्ली तापिकायां च ॥२२०॥

कोवप्प—मिथ्याहित-चाळा-नखरां
कोज्जप्प—स्त्री संबंधी गुप्त वात-स्त्रीचरित्र
कोलीर—कुरुविन्द-हिंगळोक
कोहल्ली—तवी-तावडी

उदाहरण—

दयिते सापराधे आयति कोलीर-रक्तनयना इयम् ।
कोहल्लि-पूपरचनात् कोवप्पं करोति अहह ! ! ! कोज्जप्पं ॥१७७॥

अपराधी पति आवतां हिंगळोक जेवी लाल नेणवाळी आ स्त्री, तवीमां पूडलो करवाने बाने मिथ्याहित-पतिने खुश करवा चाळा करे छे अहो ! ! ! केवुं स्त्रीचरित्र छे.

कोलंब-कोल्लरा पिठरे, कोसय-कोडिया लघुशरावे ।
कोर्टिबो द्रोण्याम्, कोट्टुंभं करहते तोये ॥२२१॥

कोलंब, कोल्लर—पिठर-थाळी
कोसय, कोडिय—कोशक-लघुशराव-नानुं रामपातर-कोडियुं
कोर्टिब—द्रोणी-होडी
कोट्टुंभ—कराहत-हाथथी आहत थयेलुं-पाणी-जेना ऊपर हाथ जोरथी पछाडेला होय एवुं पाणी

---

१ कोट्टिंबो-मु० । २ -घुसरा-पा० ।

यथा—

कोल्लर-कोडियवाणिय ! छड्डियकोलंब-कोसओ कीस ।
णिवडसि कयकोट्टुंभो णईए [illegible]यं इमं णियवि ? ॥१७८॥२२१

कोट्ठम्मि कोत्थलो, कोमुई तहा [illegible]ण्णमासीए ।
भेएण गामभोत्ता य कोंडिओ, कोउआ क[illegible]ग्गी ॥२२२॥

कोत्थलो कुशूलः ।
कोमुई सर्वा पूर्णिमा । शरदेव पौर्णमासी कौमुदी रूढा । इह तु या काचित् पूर्णिमा सा कोमुई । अत एव च देशी । यदाह—

कोंडिओ भेदेन ग्रामभोक्ता-ऐकमत्यं ग्रामीणानामपास्य यो मायया ग्रामं भुनक्ति ।
कोउआ करीषाग्निः ।

"कोमुइं आह च शाम्बो या काचित् पौर्णमासी स्यात्" [ ] ।

कोलंब

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ " 'घर' बतावे छे."

उदाहरण—

कोल्लर-कोडियवाणिज ! छर्दितकोलंब-कोसओ कस्मात् ।
निपतसि कृतकोट्टुंभो नद्यां कोटिंबस्थिताम् इमां दृष्ट्वा ? ॥१७८॥

पिठर-थाळी अने कोडियाना वेचनार हे वाणिया ! पिठर अने कोडियानो वेपार छोडी दईने, होडीमां बेठेली एणीने जोईने पाणी ऊपर हाथ पछाडतो पछाडतो तुं शा माटे नदीमां पडे छे ?

कोष्ठे कोत्थलो, कोमुई तथा पौर्णमास्याम् ।
भेदेन ग्रामभोक्ता च कोंडिओ, कोउआ करीषाग्निः ॥२२२॥

कोत्थल—कोथळो-कोठो-कोठलो
कोमुई—पूनम-गमे ते पूनम

कोंडिअ— गामडियाओनुं संगठन तोडीने अर्थात् भेदनीतिथी-छळकपट द्वारा -गामनी ऊपजने भोगवनार- ग्रामभोक्ता
कोउआ—छाणांनो अग्नि

यथा—

कोत्थलकम्मणिउत्ता कोंडियपुत्तस्स दिन्नसंकेया ।
मन्नइ गामणिवहुया कोमुइजुण्हं पि कोउयसरिच्छं ॥१७९॥(२२२)
कोंडल्लु य उलूअम्मि, सिवाए कोविया होइ ।
कोलित्तं च अलायम्मि, कोइला कट्ठ-अंगारा ॥२२३॥

कोंडल्लु उलूकः ।	कोलित्तं उल्मुकम् ।
कोविया शृगाली ।	कोइला काष्ठाङ्गाराः ।

कोमुई

शं०—संस्कृत 'कौमुदी' ऊपरथी 'कोमुई' शब्द ऊपजी शके छे छतां एने अहीं देशीमां केम गणाव्यो ?

स०—संस्कृत 'कौमुदी' ऊपरथी थता 'कोमुई' अने अहीं जणावेला 'कोमुई' ए बन्नेना अर्थमां भेद छे. संस्कृत ऊपरथी थयेलो 'कोमुई' शब्द, शरद ऋतुनी ज पूनमनो सूचक छे त्यारे आ संग्रहमां जणावेलो 'कोमुई' शब्द गमे ते पूनमनो सूचक छे अने एम छे माटे ज गमे ते पूनमनो सूचक आ 'कोमुई' शब्द देशी छे. आ हकीकत सारु शाम्बे जणावेला निम्न वचननो टेको छे:

"कोमुइं आह च शाम्बो या काचित् पौर्णमासी स्यात्" अर्थात् "शाम्ब नामनो देशी संग्रहकार गमे ते कोई पूनमनो अर्थ बताववा 'कोमुई' शब्दने सूचवे छे."

उदाहरण—

कोत्थलकर्मा[न्]का कोंडियपुत्रस्य दत्तसंकेता ।
मन्यते ग्रामणीवधुका कोमुइज्योत्स्नामपि कोउय-सदृक्षाम् ॥१७९॥

छळ कपटथी गामनुं मुखीपणुं धरावनार-मुखीना दीकरा साथे संकेत करनारी अने कोथळा वा कोठलाने बनाववाना काममां-नियोजायेली-निमायेली गामना नायकनी वहू, पूनमनी चांदनीने पण छाणानी आग समान दाहक माने छे.

कोंडल्लू च उलूके, शिवायां कोविया भवति ।
कोलित्तं च अलाते, कोइला काष्ठ-अङ्गाराः ॥२२३॥

कोंडल्लु—उलूक-घूअड	कोलित्त—उल्मुक-उमाडियुं
कोविया—शियाळ (मादा)	कोइला—कोयला-लाकडाना अंगारा

१ कोंडुल्लू-मु० ।

यथा---

'णिसि णइं इंती कोविय-कोंडल्लूणं डरेमि तस्स कह' ।
कोलित्त-कोइलेहिं इय लिहिउं दूइयाइ कहइ वहू ॥१८०॥ (२२३)

कोलाहलो खगरुए, साविह-जंतुम्मि कोंटलिया ।
कोकासियं वियसिए, आपूरिययम्मि कोज्झरियं ॥२२४॥

कोलाहलो खगरुतम् । तुमुलमात्रवाची त्वयं संस्कृतसमः ।
कोंटलिया श्वाविल्संज्ञः प्राणिविशेषः । "कोंटलिया कीटः" [ ]इत्यन्ये ।
कोकासियं विकसितम् ।
कोज्झरियं आपूरितम् ।

उदाहरण---

'निशि नदीं यन्ती कोविय-कोंडल्लूणं [2]दरामि तस्य कथय' ।
कोलित्त-कोइलेहिं इति लिखित्वा दूतिकया कथयति वधूः ॥१८०॥

'रात्रे नदी तरफ जती हुं, शियाळय अने घूवडोथी डरुं छुं एम तेने कहे' एवा अक्षरो उमाडियाना कोयलावती लखीने वहू, दूती द्वारा कहेवरावे छे.

कोलाहलो खगरुते, श्वाविध्-जन्तौ कोंटलिया ।
कोकासियं विकसिते, आपूरितके कोज्झरियं ॥२२४॥

कोलाहल---पक्षीओनो अवाज
कोंटलिया---कूतराने वींधनार प्राणी-शाहुडी
कोकासिय---विकसित-खीलेलुं
कोज्झरिय---आपूरित-भरेलुं

कोलाहल

'गमे ते प्रकारनो कोलाहल' ए अर्थनो सूचक 'कोलाहल' शब्द तो संस्कृतसम छे पण देशी नथी.

कोंडलिया

बीजा संग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ " 'कीट'-'कीडो' बतावे छे."

---

१ कोंडलि-मु० । २ "दृ भये" इति भौवादिको धातुः-(हे० धातुपारायण भङ्ग १०१५)

यथा—

कोकासिअ–अच्छि ! सायं जलं आणिंती ण किं तुमं डरसि ।
कोलाहल–कोंटक्किया–कोज्झरिए एत्थ तूहम्मि ? ॥१८१॥

अत्र—

"कोहण्डी-कोहली–शब्दौ कूष्माण्डी–शब्दभवौ ।
कोकइ व्याहरति । कोआसइ विकसति । कोट्टुमइ रमते" ।
एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः । (२२४)

अथ अनेकार्थाः

कंदो दढ–मत्तेसुं, कंडो दुब्बल–विवन्न–फेणेसु ।
कंठो सूअर–सीमाए, कडो झीणे उवरए य ॥२२५॥

उदाहरण—

कोकासिअ–अक्षि ! सायं जलम् आनयन्ती न किं त्वं दरसि ।
कोलाहल–कों[illegible]ा–कोज्झरिप अत्र तीर्थे ? ॥१८१॥

पक्षीओना कोलाहल अने शाहुडीओथी भरेला आ बांधेला कांठा ऊपर जईने सांझे पाणी भरी आवती तुं शुं बीती नथी ? हे विकसित आंखवाळी !

कोहलो-कोहंडी

आ बन्ने शब्दो संस्कृत 'कूष्माण्डी' ऊपरथी उतारवाना छे अने एमनो अर्थ 'कोळी'–कोळवेल–'कोळानी वेल' ए सुप्रसिद्ध छे. [८–१–१२४ तथा ८–२–७३]

कोक्—कोकइ–व्याहरति–कूके छे–बोले छे [८–४–७६]

कोआस्—कोआसइ–विकसति–खीले छे [८–४–१९५]

कोट्टुम्—कोट्टुमइ–रमते–रमे छे [८–४–१६८]

पूर्वोक्त धातुओ आठमा अध्यायमां साधित करेला छे तेथी तेमने फरीवार अहीं नथी लख्या.

हवे अनेक अर्थवाळा ककारादि शब्दोः

कंदो दृढ–मत्तेषु, कंडो दुर्बल–विपन्न–फेनेषु ।
कंठो सूकर–सीमसु, कडो क्षीणे उपरते च ॥२२५॥

कंडो दृढः मत्तश्च । "स्तरणेऽपि" [ ] इत्यन्ये ।
कंडो दुर्बलः विपन्नः फेनश्चेति त्र्यर्थः ।

कंठो सूकरः मर्यादा च ।
कड्डो क्षीणः मृतश्च ॥(२२५)

णिच्छिद्दे कडित्थे दारत्थ-विवक्ख-आसीसु ।
गहणे वणे कडिल्लं, कम्मंत-घरेसु कव्वालं ॥२२६॥

कडिल्लं निश्छिद्रम् कटीवस्त्रम् दौवारिकः शत्रुः आशीः गहनम् वनं चेति सप्तार्थम् ।

कव्वालं कर्मस्थानम् गृहं चेति द्व्यर्थम् ॥ (२२६)

कंकाल-करालेसु कलेरो, थेव-ओल्ल-बहलेसु ।
बप्फे य कसव्वं, कग्घाडे अग्घाडे किलाडे य ॥२२७॥

कंड—१ दृढ–मजबूत २ मत्त–उन्मत्त –छकेल
कंड—१ दूबळो २ विपन्न–विपत्तिवाळो ३ फीण

कंठ—१ शूकर–सूअर २ सीमा–मर्यादा –कांठो
कड्ड—१ क्षीण २ उपरत–मरी गयेलो

कंड

बीजा देशी संग्रहकारो आ शब्दनो बीजो पण अर्थ–" 'स्तरण'–'आच्छादन'–'ढांकवुं' बतावे छे."

निश्छिद्रे कटिवस्त्रे द्वारस्थ-विपक्ष-आशीःषु ।
गहने वने कडिल्लं, कर्मान्त-गृहेषु कव्वालं ॥२२६॥

कडिल्ल—१ छिद्र विनानुं २ केड ऊपरनुं वस्त्र ३ द्वारपाल ४ शत्रु ५ आशीष ६ गहन–घाटुं ७ वन

कव्वाल—१ कर्मस्थान–काम करवानुं स्थान–लुहारनी कोड वगेरे २ घर

कङ्काल-करालेषु कलेरो, स्तोक-आर्द्र-बहलेषु ।
बाष्पे च कसव्वं, कग्घाडो अपामार्गे किलाटे च ॥२२७॥

---

१ –र्क पा० ।

कलेरो कङ्कालः करालश्च ।

कसव्वं स्तोकम् आर्द्रम् प्रचुरम् बाष्पं चेति चतुरर्थम् ।

कग्घाडो अपामार्गः किलाटश्च ॥(२२७)

णालिय -काग-उसहेसु करोडो, पिढर-पडहेसु ।

मुह-हरिणेसु य कमलो, कलओ अज्जुणतरु-सुवण्णयारेसु २२८

करोडो नालिकेरम् काकः वृषभश्चेति त्र्यर्थः ।

कमलो पिठरः पटहः मुखं हरिणश्चेति चतुरर्थः ।

कलओ अर्जुनवृक्षः सुवर्णकारश्चेति द्व्यर्थः ॥ (२२८)

भिक्खापत्त-असोएसु करंकं, वग्घ-लट्टासु ।

सबले वि य करडो, कमढो मंथणि-पिढर-हलधर-मुहेसु॥२२९

करंकं भिक्षापात्रम् अशोकवृक्षश्चेति द्व्यर्थम् ।

करडो व्याघ्रो लट्वा कर्बुरश्चेति त्र्यर्थः। काकादिवाची तु करडो 'करट'शब्द-भव एव । लट्वायां तु लिङ्गपरिणामे करडा ।

कलेर—१ कंकाल-मुडदुं २ कराल-भयंकर

कसव्व—१ थोडुं २ आलुं-भीनुं ३ प्रचुर-घणुं ४ बाष्प-बाफ

कग्घाड—१ अघाडो २ किलाट-दहीं के छाशनी साथे पकावेला दूधना फोदा

नालिकेर-काक-वृषभेषु करोडो, पिठर-पटहेषु ।

मुख-हरिणेषु च कमलो, कलओ अर्जुनतरु-सुवर्णकारेषु ॥२२८

करोड—१ नाळियेर २ कागडो ३ बळद

कमल—१ पिठर-थाळी २ पडो-ढोल ३ मुख ४ हरण

कलअ—१ अर्जुननुं वृक्ष-आंजणनुं झाड-आसोंदरो २ कलाद-सोनी

भिक्षापात्र-अशोकेषु करंकं, व्याघ्र-लट्वासु ।

शबलेऽपि च करडो, कमढो मन्थनी-पिठर-हलधर-मुखेषु ॥२२९

करंक—१ भिक्षानुं पात्र-भीख मागवानुं पात्र २ अशोकनुं झाड

करड—१ व्याघ्र-वाघ २ लट्वा-गामचकलो ३ शबल-कावरचितरं

कमढो दधिकलशी पिठरम् हलभृत् मुखं चेति चतुरर्थः । कच्छपे भिक्षुभाजने दैत्ये च 'कमठ'शब्दभव एव ॥ (२२९)

मूलय-मुसलेसु कडंतं, कुसुमुच्चअ-इसूसु कणओ य ।
गव्विय-णउल-सहीसुं कलिओ, कउअं पहाण-चिंधेसु॥२३०॥

कडंतं मूलकशाकम् मुसलं च । कणओ कुसुमावचयः इषुश्च । कलिओ गर्वित. नकुलः सखी चेति त्र्यर्थः। सख्यां लिङ्गपरिणामे कलिया। ज्ञातार्थस्तु 'कलित'शब्दभव एव । कउअं प्रधानम् चिह्नं च ।

कमढ—१ मंथनी–दहीं वलोवानुं ठाम–दहींनी गोळी २ थाळी ३ हलधर–बळदेव ४ मुख–मोढुं

करड

कागडो वगेरे अर्थवाळो 'करड' शब्द तो देशी नथी परंतु संस्कृत 'करट' ऊपरथी आवेलो छे.

'लट्वा' शब्द स्त्रीलिंगी छे एने लईने 'लट्वा' अर्थनो सूचक 'करड' शब्द पण स्त्रीलिंगी थाय त्यारे 'करडा' शब्द समजवो.

कमढ

१ काचबो २ भिक्षुनुं पात्र अने ३ दैत्य एवा त्रण अर्थवाळो 'कमढ' शब्द संस्कृत 'कमठ' ऊपरथी ज ऊपजाववानो छे. 'कमठ' शब्दना उक्त त्रणे अर्थो आचार्य हेमचंद्रे पोताना अनेकार्थसंग्रह कां० ३ श्लो० १६४ मां नोंधेला छे.

मूलक–मुसलेषु कडंतं, कुसुमावचय–इषुषु कणओ च ।
गर्वित-नकुल सखीषु कलिओ, कउअं प्रधान-चिह्नेषु ॥२३०॥

कडंत—१ मूळानुं शाक २ मुसळ–सांबेलुं
कणअ—१ फूलो चूंटवां २ बाण
कलिअ—१ गर्विष्ठ–अभिमानी २ नोळियो ३ मित्र–सखी
कउअ—१ प्रधान–मुख्य २ चिह्न

१ "कमठः कच्छपे दैत्यविशेषे मुनिभाजने" [हैम–अने० कां० ३ श्लो० १६४]
२ मुसा–पा० ।

अत्र-

कम्मइ-क्षुरं करोति, भुङ्क्ते च इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (२३०)

चंचु-उत्तंसे कण्णोल्ली, घंट-झसएसु कडुयालो ।
अल्लय-कय-चित्तिय-कणइण्णेसुं कणइअं चेय ॥२३१॥

कण्णोल्ली चञ्चुः अवतंसश्च । कडुयालो घण्टा लघुमत्स्यश्च । 'झष'-शब्दाद् ह्रस्वार्थे 'क'प्रत्यये 'झषकः' इति रूपम् ।

कणइअं आर्द्रम् कृतम् चित्रितम् कणाकीर्णं चेति चतुरर्थम् ॥(२३१)

कलिअ

'सखी' शब्द स्त्रीलिंगी होय त्यारे 'कलिअ'ने बदले 'कलिआ' एम स्त्रीलिंगी शब्द समजवो.

'ज्ञात'-'प्रसिद्ध'-'कळायेलुं' एवा अर्थवाळो 'कलिअ' शब्द, संस्कृत 'कलित' उपरथी उतरे छे माटे ज्ञातार्थक 'कलिअ' शब्द देश्य नथी पण व्युत्पन्न छे.

कम्म्—कम्मइ-हजामत करे छे [८-४-७२]

कम्म्—कम्मइ-भोजन करे छे [८-४-११०]

आ बन्ने अर्थवाळो 'कम्म्' धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं नथी नोंध्यो.

चञ्चु-अवतंसेषु कण्णोल्ली, घण्टा-झषकेषु कडुयालो ।
आर्द्र-कृत-चित्रित-कणाकीर्णेषु कणइअं चैव ॥२३१॥

कण्णोल्ली—१ चांच २ अवतंस-कलगी-छोगुं

कडुयाल—१ घंट २ नानुं माछलुं-घडियाल नामनुं जलचर प्राणी (?)

कणइअ—१ आलुं २ करेलुं ३ चितरेलुं ४ कणथी भरेलुं

झसअ

'मत्स्य-माछलुं'-अर्थ वाळो 'झष'-'झस' शब्द छे पण 'नानुं माछलुं' अर्थ सूचववा माटे 'झस' शब्दथी ह्रस्वतासूचक 'क' प्रत्यय लगाडवामां आवेलो छे तेथी मूळमां 'झस'ने बदले झस+क-'झसअ' शब्दने बतावेलो छे.

पाडलि-पसिद्धए कलयंदी, का[illegible] मिउ-ठगेसु ।
काय-कलंतर-मेहेसु कालिआ, [illegible] पिए काए ॥२३२॥

कलयंदी पाटला प्रसिद्धश्च । केचित् "पाटलायां कणयंदी" [ ] इत्याहुः ।
अत्र—'काही' इति अतीते भविष्यति च प्रत्यये कृगो रूपमिति नोक्तम् ।

काहलो मृदुः ठकश्च ।
कातरवाची तु 'कातर'शब्दभव एव ।
कालिआ शरीरम् कालान्तरम् मेघश्चेति त्र्यर्था ।
कायलो प्रियः काकश्च ।
केचित् "प्रिये कायरो" [ ] इत्याहुः ॥ (२३२)

पाटलि-प्रसिद्धकेषु कलयंदी, काहलो मृदु-ठकेषु ।
काय-कलान्तर-मेघेषु कालिआ, कायलो प्रिये काके ॥२३२॥

कलयंदी—१ पाटलानुं वृक्ष २ प्रसिद्ध
काहल—१ मृदु—नरम-कोमळ २ ठग
कालिआ—१ शरीर २ कला-विकला एम समयांतर ३ मेघ
कायल—१ प्रिय २ कागडो

कलयंदी

केटलाक [illegible] शसंग्रहकारो "'कलयंदी' ने बदले 'पाटला' अर्थमां 'कणयंदी' कहे छे."

काही

'काही' ए 'कृ' धातुनुं भूतकाळ अने भविष्यत्काळना त्रीजा पुरुषना एकवचननुं क्रियापद छे. 'काही' एटले 'अकार्षीत्'—करतो हवो तथा 'करिष्यति'—करशे. आ क्रियापदने व्याकरणमां साधित कर्युं छे तेथी अहीं लखी बताव्युं नथी. [८-४-२१४]

काहल

'कायर' अर्थनो 'काहल' शब्द, संस्कृत 'कातर' ऊपरथी ज ऊपजेलो छे. [८-१-२१४]

कायल

केटलाक [illegible] शसंग्रहकारो 'कायल' ने बदले 'प्रिय' अर्थमां 'कायर' शब्दने नोंधी बतावे छे.

वयकरण-ताविथासु काहल्ली, तणु-घणेसु कालिंबो ।
कासिय-किण्हा सण्हे वत्थे तह सेयवण्णम्मि ॥२३३॥

काहल्ली व्ययार्थं धान्यादि, 'तवणी'-इति प्रसिद्धम्—अपूपादिपचन-भाण्डं च ।

कालिंबो शरीरम् मेघश्च । कासियं तथा किण्हं सूक्ष्मवस्त्रम् श्वेतवर्णं चेति द्वावपि एतौ द्व्यर्थौ ॥ (२३३)

किविडी पासदुवारे घरपच्छिमअंगणे चेअ ।
किविडं तह णिद्दिट्ठं धन्नखले तत्थजाए अ ॥२३४॥

किविडी पार्श्वद्वारम् गृहपश्चिमाङ्गणं चेति द्व्यर्था ।

किविडं धान्यखलम् तत्र धान्यखले यच्च जातम् ॥ (२३४)

कण्णोवगण्णियाए कोऊहलए य किरिकिरिया ।
कुल्लो गीवाइ तहा असमत्थे छिन्नपुच्छे य ॥२३५॥

व्ययकरण-तापिकासु काहल्ली, तनु-घनेषु कालिंबो ।
कासिय-किण्हा श्लक्ष्णे वस्त्रे तथा श्वेतवर्णे ॥२३३॥

काहल्ली—१ नित्य वपराशमां आवतुं धान्य वगेरे २ [2]तपनी-तवी-ने नामे प्रसिद्धि पामेलुं पूडला वगेरेने पकावानुं भांड-पात्र-कहलुं

कालिंब—१ शरीर २ मेघ-मेह

कासिय, किण्ह—१ चीकणुं पातळुं वस्त्र २ श्वेत वर्ण

किविडी पार्श्वद्वारे, गृहपश्चिमाङ्गणे चैव ।
किविडं तथा निर्दिष्टं धान्यखले तत्रजाते च ॥२३४॥

किविडी—१ पासेनुं-पडखानुं-कमाड-बारणुं २ [3]घरनी पाछळनुं आंगणुं

किविड—१ धान्यनुं खळुं २ धान्यना खळामां पेदा थयेलुं

कर्णोपकर्णिकायां कौतूहलके च किरिकिरिया ।
कुल्लो ग्रीवायां तथा असमर्थे छिन्नपुच्छे च ॥२३५॥

१-रिइरि-मु० । २ सरखावो 'कोहल्ली'-वर्ग २ गा० २२० ।
३ सरखावो वर्ग २ गा० १८३ 'कविड' ।

किरिकिरिया कर्णोपकर्णिका कौतूहलं च । | कुल्लो ग्रीवा असमर्थः छिन्नपुच्छश्चेति त्र्यर्थः ॥ (२३५)

हरियाणुगमे हरियच्छड्डवए तह य कुढ-कूवा ।
कुहिणा कुप्पर-रच्छासुं, कुंभिलो चोर-पिसुणेसु ॥२३६॥

कुढो तथा कूवो हृतानुगमनम् हृतत्याजकश्चेति द्वावपि द्व्यर्थौ । | कुहिणी कूर्परः रथ्या च । कुंभिलो चौरः पिशुनश्च ॥ (२३६)

चुल्लीए लहुभंडे य कुंडयं कुल्लडं चेय ।
अदय-णिउणे - कुरुडो, कुरुलो पुण कुडिलकेसे वि ॥२३७॥

कुंडयं तथा कुल्लडं चुल्ली लघुभाण्डं चेति द्वावपि द्व्यर्थौ । | कुरुडो निर्दयः निपुणश्च । कुरुलो पुनर्-अदय-निपुणयोः कुटिलकेशेऽपि-इति त्र्यर्थः ॥ (२३७)

किरिकिरिया—१ कर्णोपकर्णिका—आ कानेथी बीजे काने अने बीजे कानेथी त्रीजे काने ए रीते चाली आवती वात सांभळवी २ कुतूहल

कुल्ल—१ कोट—ग्रीवा—गळुं—डोक २ असमर्थ ३ कपायेल पूंछडावाळो —बांडो

हृतानुगमे हृतच्छर्दके तथा च कुढ—कूवा ।
कुहिणी कूर्पर—रथ्यासु, कुंभिलो चौर—पिशुनेषु ॥२३६॥

कुढ, कूव—१ लूंटनी पाछळ जवुं २ लूंटने मुकावनार—लूंटेला मालने पाछो मेळवनार

कुहिणी—१ कफोणी—कोणी २ रथ्या —रथ चाली शके एवी जग्या—शेरी

कुंभिल—१ कुम्भिल—चोर २ पिशुन —चाडियो

चुल्ल्यां लघुभाण्डे च कुंडयं कुल्लडं चैव ।
अदय—निपुणेषु कुरुडो, कुरुलो पुनः कुटिलकेशेऽपि ॥२३७॥

कुंडय, कुल्लड—१ चूलो—चूल २ कूलडी—नानुं ठाम

कुरुड—१ क्रूर २ निपुण—चतुर

कुरुल—१ क्रूर २ निपुण—चतुर ३ वांका वाळ—वांकडिया वाळवाळो

१-रिहरि-मु० । २ कुंडयं-मु० ।

कीलाऽऽघाए समुदायारे नम्मे य कुप्परं भणियं ।
छिद्द-कुडी-तुडिएसुं कुडिच्छं, कोट्टी दुदोह-खलणा ॥२३८॥

कुप्परं कीलाऽऽघातः समुदाचारः नर्म चेति त्र्यर्थम् । कीला—सुरते उरः-प्रहणनविशेषः ।

कुडिच्छं छिद्र-विवरम् कुटी त्रुटितं चेति त्र्यर्थम् ।

कोट्टी दोहविषमा स्खलना च ॥(२३८)

कोसो कोसुंभ-जलहिसु, कोलिओ तंतुवाय-लूयासु ।
उच्छुनिवीलणजंतम्मि कोल्हुओ तह सिआलम्मि ॥२३९॥

कीलाघाते समुदाचारे नर्मणि च कुप्परं भणितम् ।
छिद्र–कुटी–त्रुटितेषु कुडिच्छं, कोट्टी दुर्दोह–स्खलनासु ॥२३८॥

कुप्पर—१ कीलाघात–क्रीडाघात–रति-क्रीडाने वखते छाती ऊपर एक विशिष्ट प्रकारनो आघात करवो २ समुदाचार–शिक्षा ३ हास्य–हांसी

कुडिच्छ—१ छिद्र–वाडनुं छींडुं २ कोटडी ३ तुटेलुं

कोट्टी—१ दुर्दोहा–दोहवामां–दोती वखते –तोफान करे तेवी २ स्खलना–चूक

कोसो कौसुम्भ–जलधिषु, कोलिओ तन्तुवाय–लूतासु ।
इक्षुनिपीडनयन्त्रे कोल्हुओ तथा शृगाले ॥२३९॥

---

१ अत्र मुंबईसंस्कृतसिरिझप्रकाशिते कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते च दशीनाममालापुस्तके सर्वत्र 'दु दोह–' इति भिन्नः पदच्छेदः कृतः, परन्तु अर्थ-दृष्ट्या विचारणेन प्रतिभाति यत् 'दुदोह'–इति अखण्डं पदम्, तच्च 'दुर्दोह' इति संस्कृतपदस्य प्रतिबिम्बम् । एतस्य पदस्य वृत्तौ 'दुदोह' पदम् अर्थापयन् आ० हेमचन्द्रः 'दोहविषमा' इति निर्दिशति । दोहे दोहनकार्ये या विषमा सा दोहविषमा अर्थात् या गौः महिषी वा दुःखेन दुह्यते सा (सं०) दुर्दोहा–(प्रा०) दुदोहा । एवं च सति 'दुदोह' इति अखण्डमेव पदं समुचितम् ।

२ अत्रापि पूर्वोक्तासु आवृत्तिषु 'कोट्टी दोहो विषमास्खलना च' (मुंबई०) 'कोट्टी दोहो विषमा स्खलना च (कलकत्तायु०) इति मुद्रितम् तच्च न संगतम् । यदत्र 'दुदोह' इत्यस्य विवरणं पूर्वमुक्तम्, तदनुसारेण तु 'दोहविषमा स्खलना च' इत्येष पाठ एव संगतः । पुनश्च अस्मदीयेषु प्राचीनेषु हस्तलिखितेषु सर्वेष्वपि आदर्शेषु 'दोहविषमा स्खलना च' इत्येव पाठः, स एव च प्रस्तुते संगतमर्थमावहति । 'दोहो विषमास्खलना च' इति (मुंबई०) पाठस्तु अर्थदृष्ट्या व्याकरणदृष्ट्या च न संगतः । 'दोहो विषमा स्खलना च' इति (कलकत्तायु०) पाठोऽपि न 'दुदोह' शब्दार्थं समर्थयितुं समर्थः ।

कोसो कुसुम्भरक्तं वस्त्रम् जलधिश्च । कोलिओ तन्तुवायः जालकारकृमिश्च । कोल्हुओ इक्षुनिपीडनयन्त्रम् शृगालश्च ॥ (२३९)

अथ स्वरक्रमेण द्व्यक्षराः क्रमेण च खकारादयः ।

खड्डा खाणी, खल्ला चम्मे, खड्डं च मंसुम्मि ।
खन्नं खत्तं खाए, तिलपिण्डी खली चेय ॥२४०॥

खड्डा खानिः । "पर्वतखातम्" [ ] इत्यन्ये ।
खल्ला चर्म ।
खड्डं श्मश्रु ।
खन्नं तथा खत्तं खातम् ।
खली तिलपिण्डिका ।

कोस—१ कसुंबे रंगेलुं वस्त्र २ समुद्र—कोश
कोलिअ—१ वणकर—कपडां वणनार २ जाळ करनारो कृमि—कीडो—करोळियो
कोल्हुअ—१ शेरडीने पीलवानुं यंत्र—कोल्हु—कोलु २ शियाळ—कोल्हु—कोलु

हवे 'ख खा खि खी खु' ए क्रमे अने तेमां य पेला बे स्वरवाळा पछी त्रण स्वरवाळा ए क्रमे 'ख' आदिवाळा शब्दोनी नोंध थाय छेः

खड्डा खानिः, खल्ला चर्मणि, खड्डं च श्मश्रुणि ।
खन्नं खत्तं खाते, तिलपिण्ड्यां खली चैव ॥२४०॥

खड्डा—गर्ता—खाड—खाण
खल्ला—खाल—चामडी—चर्म—चामडुं
खड्ड—दाढीमूछ—श्मश्रु
खन्न, खत्त —खात—खणेलुं—खोदेलुं
खली—तलनी पिंडी—खोळ

खड्डा
बीजा देशीसंग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ "'पर्वतमां खोदेल'—'पर्वतनो खाडो' जणावे छे."

-यथा—

खड्डा घरेसु खत्तं वप्पे खअं च वासभवणे ।
खलिभोयणाण खल्ल-अंबराण तुह वेरियाण धी खड्डुं ॥१८२(२४०

खट्टं कढियाइ, खडं तिणम्मि, खद्ध-खरिया य भुत्तम्मि ।
खवओ खंधे, असईइ खंडई, खड्डिओ मत्ते ॥२४१॥

खट्टं तीमनम् । | खवओ स्कन्धः ।
खडं तृणम् । | खंडई असती ।
खद्धं तथा खरियं भुक्तम् । खद्धं प्रचुरार्थेऽपि लक्ष्येषु दृश्यते । | खड्डिओ मत्तः । "खलगंडिओ मत्तः" [ ] इत्यन्ये ।

-उदाहरण—

खड्डा गृहेषु खत्तं वप्रे खअं च वासभवने ।
खलिभोजनानां खल्ला-अम्बराणां तव वैरिकाणां धिक् खड्डुं ॥ १८२

खोळ खानारा अने चामडानां वस्त्रवाळा तारा वैरिओना घरोमां खाडा छे, गढमां खोदेलुं छे, रहेवाना मकानमां य खणेलुं छे, धिक्कार छे तेमनी दाढीमूंछने.

खट्टं क्वथिकायाम्, खडं तृणे, खद्ध-खरिया च भुक्ते ।
खवओ स्कन्धे, असत्यां खंडई, खड्डिओ मत्ते ॥२४१॥

खट्ट—खाटो-कढी-तीमन | खवअ—स्कंध-खंभो-खभो
खड—खड-तृण-घास | खंडई—असती
खद्ध, खरिय —खाधुं-भोजन कर्युं | खड्डिअ—मत्त-छकेल

खद्ध

केटलांक लक्ष्योमां-उदाहरणोमां-आ शब्द, 'प्रचुर'-'घणुं'-अर्थने पण बतावे छे एम देखाय छे.

खड्डिअ

बीजा देशीसंग्रहकार 'खड्डिअ' ने बदले 'मत्त' अर्थमां 'खलगंडिअ' शब्दने नोंधे छे.

१ धीरत्थु पा० ।

यथा—

खंडई ! तइया जंती णच्चिर-खवया ण देसि घरकिडियं ।
खरिय-खड-खंड्डिअ-उसहखद्धं खट्टं णिएसि किं इण्हिं ? ॥१८३(२४१

खडुया मुत्ता, खणुसा मणदुक्खे, खंजरो वि सुक्कदुमे ।
खट्टंगं छाया, खव्वुल्लं वयणम्मि, खण्णुओ कीले ॥२४२॥

खडुया मौक्तिकानि ।	खट्टंगं छाया ।
खणुसा मनोदुःखम् ।	खव्वुल्लं मुखम् ।
खंजरो शुष्कद्रुमः ।	खण्णुओ कीलकः ।

यथा—

दु-क्खव्वुल्ले का तुह खणुसा खडुयाऽऽवलिं ण जं लहसि ।
खण्णुयभूए सहि ! खंजरम्मि किं होइ खट्टंगं ? ॥१८४॥(२४२)

उदाहरण—

खंडई ! तदा यान्ती नर्तनशील-खवया न ददासि गृहकिटिकम् ।
खरिय-खड-खड्डिअ-वृषभखद्धं खट्टं पश्यसि किमिदानीं ? ॥१८३

हे असती ! खंभा नचावती नचावती तुं ते वखते जती जती घरना सूअरने (खावानुं) आपतो नथी अने हमणां खड खाधेल एवा छकेल बळदे खाधेली कढी तरफ शा माटे जुए छे ?

खडुया मुक्ता, खणुसा मनोदुःखे, खंजरो अपि शुष्कद्रुमे ।
खट्टंगं छाया, खव्वुल्लं वदने, खण्णुओ कीले ॥२४२॥

खडुया—मोती	खट्टंग—छाया
खणुसा—खणस—मननुं दुःख	खव्वुल्ल—खावानुं साधन—मोढुं—वदन
खंजर—झांखरुं—सूकुं झाड	खण्णुअ—खाणु—खीलो

उदाहरण—

दुर्-खव्वुल्ले का तव खणुसा खडुयाऽऽवलिं न यद् लभसे ।
खण्णुयभूते सखि ! खंजरम्मि किं भवति खट्टंगं ? ॥ १८४

ते दुर्मुखवाळा तरफ तारुं मनोदुःख केवुं छे के तुं मोतीओनी सरने पामती नथी. हे सखि ! खीला जेवुं जे सूकुं झाड—झांखरुं—होय तेमां शुं छाया होय ?

---

१ -खड्डिअवस-मु० ।

खच्चल्लो रिच्छे, खप्परो वि लुक्खे, उडुम्मि खज्जोओ ।
खच्चोल-खंजणा वग्घ-कद्दमा, खग्गिओ वि गामेसे ॥२४३॥

खच्चल्लो अच्छभल्लः ।	खच्चोलो व्याघ्रः ।
खप्परो रूक्षः ।	खंजणो कर्दमः । खञ्जरीटवाची तु
"खप्पुरो" [ ] इत्यन्ये ।	संस्कृतभव एव ।
खज्जोओ नक्षत्रम् ।	खग्गिओ ग्रामेशः ।

यथा—

खच्चल्ला खच्चोला खंजणविसमा मही जहिं गामे ।
खप्पर-खग्गियदुत्थे मा वस तस्सिं सु-खज्जोय ! ॥१८५॥(२४३)
खट्टिको सूणवइम्मि, खल्लिरी खुल्लिरी अ संकेए ।
थूलिंघणअग्गीए खंधग्गी खोडपज्जाली ॥२४४॥

खच्चल्लो ऋक्षे, खप्परो अपि रूक्षे, उडुनि खज्जोओ ।
खच्चोल-खंजणा व्याघ्र-कर्दमौ, खग्गिओ अपि ग्रामेशे ॥२४३॥

खच्चल्ल—अच्छभल्ल-रींछ	खच्चोल—वाघ
खप्पर—लूखो-खापरो	खंजण—कादव
खज्जोअ—खद्योत-नक्षत्र-तारा	खग्गिअ—ग्रामनो ईश-गामनो स्वामी —मुखी

खप्पर

बीजा संग्रहकारो आने बदले "खप्पुर" कहे छे.

खंजण

'खंजरीट' पक्षीना अर्थवाळो 'खंजण' शब्द देशी नथी, तेनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'खजन'मां 'ज' छे.

उदाहरण—

खच्चल्ला खच्चोला खंजणविषमा मही यस्मिन् ग्रामे ।
खप्पर-खग्गियदुःस्थे मा वस तस्मिन् सु-खज्जोय ! ॥ १८५

हे सारा नक्षत्रवाळा !—सारा नक्षत्रमां जन्मेला ! जे गाममां रींछो होय, वाघो होय अने जे गामनी भों कादवने लीधे खाडाखडियावाळी—विषम—होय एवा अने खापरा मुखीने लीधे खराब स्थितिवाळा गाममां तुं न रहे.

खट्टिको शूनापतौ, खल्लिरी खुल्लिरी च संकेते ।
स्थूलेन्धन-अग्निके खंधग्गी खोडपज्जाली ॥२४४॥

खट्टिको शौनिकः । खंघग्गी तथा खोडपज्जाली स्थूलेन्धनाग्निः ।
खल्लिरी तथा खुल्लिरी संकेतः ।

यथा—

गुणखल्लिरी तए खुल्लिरिं अणितेण कम्मखट्टिक ! ।
सा विसइ विर खंघग्गिपीडिया खोडपज्जालि ॥१८६॥(२४४)

लघुद्दारम्मि खडक्की, तह खवडिय–खुंडया खलिए ।
बाहुम्मि खंघयट्ठी य खंघमंसो य, खलइयं रित्ते ॥२४५॥

खडक्की लघुद्वारम् ।
अत्र–
"खसिओ 'खचितः' इति 'खचित'-शब्दभवः । खड्डइ 'मृद्नाति' इति धात्वादेशेषूक्तः" इत्येतौ नोक्तौ ।

खवडिअं तथा खुंडयं स्खलितम् ।
'खुडियं खण्डितम्' इति तु 'खण्डित'शब्दभवम् ।
खंघयट्ठी तथा खंघमंसो बाहुः ।
खलइयं रिक्तम् ।

खट्टिक—खाटकी–घातक–जीवतां पशुओने कापनार–कसाई
खल्लिरी, खुल्लिरी —संकेत–निशान–ईसारो

खंघग्गि, खोडपज्जाली —मोटां लाकडांनी अग्नि –मोटां मोटां खोडसां जेवां लाकडाओनुं प्रज्वलन–बळवुं

उदाहरण—

गुणखल्लिरी त्वया खुल्लिरिं अनयता कर्मखट्टिक ! ।
सा विशति विर खंघग्गिपीडिता खोडपज्जालि ॥ १८६

कर्मचांडाल हे ! संकेत प्रमाणे नहीं वर्तता एवा तारे लीधे गुणना संकेतवाळी अने विरहना मोटा अग्निथी पीडायेली एवी तेणी मोटां मोटां खोडसां जेवां लाकडांनी आगमां पेसे छे.

लघुद्वारे खडक्की, तथा खवडिय–खुंडया स्खलिते ।
बाहौ खंघयट्ठी च खंघमंसो च, खलइयं रिक्ते ॥२४५॥

खडक्की—खडकी–नानुं बारणुं
खवडिय, खुंडय —स्खलित

खंघयट्ठि, खंघमंस —बाहु–बांय
खलइय—खाली–रिक्त–रीता

खसिअ—आ शब्द देशी नथी परंतु संस्कृत 'खचित' उपरथी ऊपजेलो छे. [८–१–१९३] खचित–जडेलुं–भरपूर जडेलुं

खड्ड—खड्डइ–मृद्नाति–मरडे छे–मर्दन करे छे–मसळे छे. आ धातु धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८–४–१२६]

खुडिय—आ शब्द पण देशी नथी परंतु संस्कृत 'खण्डित' उपरथी निपजावेलो छे. [८–१–५३]

यथा—

सा खलियखंधयट्ठी तम-खुंडय-लोयखलइए मग्गे ।
सहिदिन्नखंधमंसा अखवडियं अहिसरिया खडक्कीओ ॥१८७(२४५

तरुमक्कडे खड.डी, खंधीधारो य उण.जलधारा ।
खडइय-खवलिय-खर.िय-सद्दा सं.ोचय-कुविय-पोत्तेसु ॥२४६॥

खडहडी तरुमर्कटः । खंधीधारो अत्युष्णजलधारा । खडइओ संकुचितः । खवलिओ कुपितः । खरहिओ पौत्रः ।

यथा—

उअ विहि-खरहिय-णंदणउज्जाणे खडहडी खडइओ वि ।
सीयालोयणखंधीधारं दट्ठूण खवलिओ तुज्झ ॥१८८॥

उदाहरण—

सा ल.....यट्ठि तमः-खुंडय-लोकखलइए मार्गे ।
.....खंधमंसा अखवडियं अभिसृता खडक्कीओ ॥ १८७

अंधारानां स्खलनोने लीधे लोकोथी खाली थयेला मार्ग ऊपर अर्थात् रात्रे वारंवार आवजा करवाथी ठेसो वागवाने कारणे लोको मार्ग ऊपर चालता बंध पड्या छे-मार्ग तद्दन खाली जणाय छे एवा मार्ग ऊपर सुंदर बाहुवाळी एवी तेणी सखीना हाथने टेके अस्खलित रीते नाना बारणामांथी अभिसरी गई-नीकळी गई.

तरुमर्कटे खडहडी, खंधीधारो च उष्णजलधारा ।
खडइय-खवलिय-खरहिय-शब्दाः संकुचित-कुपित-पौत्रेषु ॥२४६॥

खडहडी—वृक्षनो वांदरो-खीसकोली
खंधीधार—वधारे गरम पाणीनी धार
खडइअ—संकुचित
खवलिय—कुपित
खरहिय—पौत्र

उदाहरण—

उत विधि-खरहिय-नन्दनोद्याने खडहडी खडइओ अपि ।
सीत लोचनखंधीधारं दृष्ट्वा खवलिओ तव ॥ १८८

ब्रह्माना पौत्रना-रावणना (?)-नंदनवन जेवा उद्यानमां नानी पण खीसकोली सीतानी आंखमांथी नीकळती अतिशय गरम पाणीनी (आंसुनी) धार जोईने तारा ऊपर कुपित थई-जो-नजर कर.

---

१ -रोइउ-मु० । २ अतुलज-पा० १ ।

अत्र 'खउरइ-क्षुभ्यति'—इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (२४६)

खारय-खाइय-खा ंफिडीउ तह मउल-परिह-गोहासुं ।
खाड यं पडिफलियम्मि, खिक्खिरी डुंबचिंधलट्ठीए ॥२४७॥

खारयं मुकुलम् ।
खाइया परिखा ।
खारंफिडी गोधा ।
खाडइयं प्रतिफलितम् ।
खिक्खिरी डुम्बादीनां स्पर्शपरिहारार्थं चिह्नयष्टिः ।

यथा—

खाइयलंघण ! खारयमुहिया खिक्खिरिकरा तुह अरिवहू ।
खाडइय-णिअ-रवेसु वि डरिया खारंफिडि व्व लुक्केइ ॥१८९(२४७

खिज्जिय-खिंखिणी-खिक्खिडा य उवालंभ-भसुय-किक्किंडो ।
कुडि-लहु-तुट्टेसुं खुल्ल-खुड्ड-खुट्टा, धहुट्टए खुत्तं ॥२४८॥

खउर—खउरइ—क्षुभ्यति—क्षोभ पामे छे. आ क्रियापदनो 'खउर' धातु, धात्वा-देशना प्रकरणमां [८-४-१५४] बतावी दीधो छे माटे अहीं लख्यो नथी.

खारय-खाइय-खारंफिडीउ तथा मुकुल-परिखा-गोधासु ।
खाडइयं प्रतिफलिते, खिक्खिरी डुम्बचिह्नयष्ट्याम् ॥२४७॥

खारय—मुकुल-खीलनारी कळी
खाइया—खातिका-खाई-परिखा
खारंफिडी—गोधा-घो
खाडइय—प्रतिबिंबित-प्रतिफलित-पडछंदो
खिक्खिरि—डुंब-डोम-वगेरेनी लाकडी-जेने जोईने लोको तेमने न अडके एवी तेमनी जातिना चिह्नरूप लाकडी

उदाहरण—

खातिलङ्घन ! खारयमुखिका खिक्खिरिकरा तव अरिवधूः ।
खाडइय-निजरवेषु अपि दरिता खारंफिडि इव लीयते ॥ १८९

खाईने ओळंगी जनार हे ! कळी जेवा मुखवाळी, कोई तेने न अडके माटे हाथमां डोमनी लाकडीवाळी एवी तारा शत्रुनी वहू पोताना शब्दोना पडछंदाओथी पण भय पामेली ते, घोनी जेम संताई जाय छे.

खिज्जिय-खिंखिणी-खिक्खिडा च उपालम्भ-शृगाली-कृकलासाः ।
कुटी-लघु-त्रुटितेषु खुल्ल-खुड्ड-खुट्टा, निमग्ने खुत्तं ॥२४८॥

---

१ 'शृगाली'वाचकः 'भसुय' शब्दोऽपि देश्य एव अत्र षष्ठवर्गे वक्ष्यते । अयं 'किक्किंड' शब्दोऽपि देश्य एव प्रतीयते ।– पाइअ० ना० पं० ३०५।

२ मूळ गाथामां 'शृगाली' अर्थनो सूचक 'भसुय' शब्द मूक्यो छे अने 'कांकीडा' अर्थवाळो 'किक्किंड' शब्द नोंधेलो छे. संस्कृत अनुवादमां ते बन्नेने बदले

खिज्जियं उपालम्भः ।	खुल्लं कुटी ।
खिखिणी शृगाली ।	खुड्डुं लघु ।
खिक्खिंडो कृकलासः ।	खुट्टं त्रुटितम् ।
अत्र–'खिरइ क्षरति' इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।	खुत्तं निमग्नम् ।

यथा—

खिक्खिंडो व्व तया तुमं उग्गीवो खिंखिणी इव भमेसि ।
किं अज्ज ! खुडुखुल्ले खिज्जेसि विहिं अखुट्टदुहखुत्तो ॥१९०॥२४८

खिज्जिय—खीजवाट-उपालंभ आपवो-ओळंभो देवो-ठपको देवो	खुल्ल—खोली-कुटी-कोटडी-झुंपडी
खिंखिणि—शियाळय	खुड्ड—क्षुद्र-नानुं-लघु-हळवुं
खिक्खिंड—काकीडो-काचंडो-कृकलास	खुट्ट—त्रुटी गयेलुं-तुटी जवुं
	खुत्त—चहुट्टअ-चोंटेलुं-खुती गयेलुं-खुती जवुं-चोंटी जवुं

खिर—खिरइ-क्षरति–खरे छे-झरे छे. आ क्रियापदनो 'खिर' धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां [८–४–१७३] आपेलो छे माटे अहीं कह्यो नथी.

उदाहरण—

[illegible] इव तदा त्वम् उद्ग्रीवः खिंखिणी इव भ्रमसि ।
किम् आर्य ! (किमद्य) खुड्डखुल्ले खिज्जेसि विधिं अखुट्ट-दुःखखुत्तो ॥१९०

काकीडानी पेठे ऊंची डोक राखनारो एवो तुं त्यारे जाणे शियाळणी जेम भमतो हो एम भमे छे. हे [1]आर्य ! अखूट दुःखमां खुतेलो एवो तुं नानी झुंपडी माटे (आजे) विधि–भाग्य–ऊपर शा माटे खीजाय छे ?

अनुक्रमे 'शृगाली' अने 'कृकलास' एवा पर्यायवाचक शब्दो आपेला छे. 'भसुय' शब्द तो देश्य छे अने ते आ ज ग्रंथमां छट्ठा वर्गमां आववानो छे तथा 'किकिड' शब्द पण देश्य जणाय छे; जो के तेनी नोंध आ संग्रहमां 'काकीडा' अर्थ माटे नथी पण पाइअ० ना० मां (३०५ पंक्ति) 'काकीडा' माटे 'कक्कडय' शब्द नोंधेलो छे.

[1] मूळमां 'अज्ज' शब्द छे तेना 'आर्य' अने 'आजे' एवा बन्ने अर्थ संगत छे.

खुत्तं मढिए, खुंपा वुट्ठित्ताणम्मि, खुट्टियं सुरए ।
खुलुहो गुप्फे, खुवओ गंडुअसमकंटकिल्लतिणे ॥२४९॥

खुत्तं परिवेष्टितम् ।
खुंपा तृणादिमयं वृष्टिनिवारणम् ।
खुट्टियं सुरतम् ।
खुलुहो गुल्फः ।
खुवओ गण्डुत्संज्ञं तृणसदृशं कैण्टकिलं तृणम् ।

यथा—

खुंपा-खुत्ततणूओ खरखुवयप्फाडियंतखुलुहाओ ।
वासारत्ते कुलडाउ खुट्टिय-अत्थं अहिसरंति ॥१९१॥

अत्र-'खुप्पइ मज्जति ।' 'खुट्टइ, खुडइ तुडति' एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः । (२४९)

खुत्तं मैढिए, खुंपा वृष्टित्राणे, खुट्टियं सुरते ।
खुलुहो गुल्फे, खुवओ गण्डुत्समकण्टकिलतृणे ॥२४९॥

खुत्त—मढेलुं-चारे बाजु वींटेलुं-परिवेष्टित
खुंपा—वरसादथी बचवानुं-घासनुं-घास वगेरेथी बनेलुं साधन-घासनी छत्री
खुट्टिय—सुरत क्रीडा
खुलुह—गुल्फ-घुंटी
खुवअ—'गंडुत्' नामना घास जेवुं कांटा-वाळुं घास

खुप्प—खुप्पइ-मज्जति-खुंपी जाय छे-खुती जाय छे [८-४-१०१]
खुट्ट-खुट्टइ-तुडति-त्रुटे छे-खुटे छे [८-४-११६]
खुड-खुडइ-तुडति-त्रुटे छे-खुटे छे [८-४-११६]
उक्त त्रणे धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं लख्या नथी.

उदाहरण—

खुंपा-[illegible]तनवः खरखुवयपाटितान्तखुलुहाओ ।
वर्षारात्रे कुलटाः खुट्टिय-अर्थम् अभिसरन्ति ॥१९१

वरसादथी बचवा माटे घासना खुंपा नामना साधनने शरीर ऊपर वींटेली, कांटावाळा तीक्ष्ण खुवय नामना तृणद्वारा जेणीनी घुंटीना छेडा फाटी गया छे-चीराई गया छे-एवी कुलटा स्त्रीओ चोमासानी रातमां सुरत क्रीडा माटे अभिसरे छे-संकेत प्रमाणे चाली नीकळे छे.

---

१ गंडुसं० पा० । पा० १ । २ कंटकतु-पा० १ ।

३ 'मढेलुं' अर्थनो आ 'मढिअ' शब्द देश्य छे पण प्रस्तुत संग्रहमां तेने नोंधेलो नथी. ए शब्दने पाइय० ना० मां पंक्ति ६८४ मां "खुत्तं मढिअं" कहीने जणावेलो छे.

खुंखुणि-खुंखुणय-खुणुक्खुडियाओ रच्छ-णक्कसिर-घाणा ।
पणयपकोवे खुरुडुक्खुडी, तहा खेल्लियं हसिए ॥२५०॥

खुंखुणी रथ्या । खुरुडुक्खुडी प्रणयकोपः ।
खुंखुणओ घ्राणसिरा । खेल्लियं हसितम् ।
खुणुक्खुडिया घ्राणम् ।

यथा—

खुरुडुक्खुडियपणत्थीपयघायच्छुट्टखुंखुणो भट्टो ।
खुंखुणियाइ खुणुक्खुडिं उअ धोयंतो जणेण खेल्लियइ ॥१९२॥(२५०

खेयालू असहे, खोट्टी दासी, दंतुरम्मि खोसलओ ।

खेयालू निःसहः । "असहनः [ ] इत्यन्ये ।
अत्र–'खेड्डइ रमते' धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।
खोट्टी दासी ।
खोसलओ दन्तुरः ।

खुंखुणि-खुंखुणय-खुणुक्खुडियाओ रथ्या-नक्रशिरा-घ्राणानि ।
प्रणयप्रकोपे खुरुडुक्खुडी, तथा खेल्लियं हसिते ॥२५०॥

खुंखुणी—रथ्या–रथ चाली शके एवी पहोळी शेरी
खुंखुणय—नाकनी नस
खुणुक्खुडिया—नाखोरी–नाखोरुं–नस्कोरुं–घ्राण–नाक
खुरुडुक्खुडी—प्रणयकोप
खेल्लिय—हसवुं

उदाहरण—

खुरुडुक्खुडियपणयीपदघातच्छुटितखुंखुणो भट्टः ।
खुंखुणियाइ खुणुक्खुडिं उत धावमानः जनेन खेल्लियइ ॥ १९२ ॥

प्रणयमां कुपित थयेली वेश्यानी पाटु वागतां जेना नाकनी नस छुटी गई–तुटी गई–एवा अने ए तुटी गयेली नाखोरीने शेरीमां धोता एवा भट्टनी लोको हांसी करे छे–जुओ.

खेयालू असहे, खोट्टी दासी, दन्तुरे खोसलओ ।

खेयालु—निस्सह–ढीलो–नमी गयेलो
खोट्टी—दासी
खोसलअ—खोखळ दंतो–बहार नीकळेला दांतवाळो

खेयालु–बीजा संग्रहकारो 'खेयालु'नो अर्थ 'असहन' 'सहन शक्ति विनानो'–'असहनशील' एवो बतावे छे.

खेड्ड–खेड्डइ–रमते–क्रीडति खेले छे–रमे छे. आमांनो 'खेड्ड' धातु, धात्वादेशोनी साथे जणावेलो छे [८–४–१६८] तेथी अहीं बताव्यो नथी.

यथा—

रे खेयालुय ! खोसल ! इमाण खोट्टीण मज्झं आवडिओ ।
छुट्टिस्ससि कह व तुमं अकुट्टिओ टक्कराहि फुडं ? ॥१९३॥

अथ अनेकार्थाः—

खल्लं वइविवर-रईसु, वामकर-रासहेसु खव्व-खवा ॥२५१॥

खल्लं वृतिविवरम् विलासश्च । खव्वो तथा खवो वामकरः रासभश्चेति द्वावपि द्व्यर्थौ ॥ (२५१)

खंडं सिर-सुरभण्डेसु, खंडिओ मागह-अणिवारे । [illegible]
खर-थउडेसु खरुल्लं, जिण्ण-उवालद्धएसु खेज्जिययं ॥२५२॥

खंडं मुण्डम् मद्यभाण्डं चेति द्व्यर्थम् । खंडिओ मागधः अनिवारश्च । खरुल्लं कठिनम् स्थपुटं च । खेज्जियं जीर्णम् उपालब्धं च ॥२५२

उदाहरण—

रे [illegible] ! खोसल ! आसां खोट्टीनां मध्यम्-आपतितः ।
छुट्टिष्यसि कथमिव त्वं अकुट्टितः टक्कराभिः स्फुटम् ॥१९३

हे ढीला अने खोखळ दंता हे ! आ दासीओनी वच्चे आवी पडेलो तुं तेमनी टक्करोवडे कुटाया विना केम करीने स्पष्टपणे छूटी जईश.

'ख'आदिवाळा अनेकार्थक शब्दो

खल्लं वृतिविवर-रतिषु, वामकर-रासभेषु खव्व-खवा ॥२५१॥

खल्ल—१ वाडनुं छींडुं २ रति-विलास
खव्व—१ डाबो हाथ २ गधेडो
खव—१ डाबो हाथ २ गधेडो

खंडं शिरः-सुराभाण्डेषु, खंडिओ मागध-अनिवारेषु ।
खर-स्थपुटेषु खरुल्लं, जीर्ण-उपालब्धकेषु खेज्जिययं ॥२५२॥

खंड—१ मुंड-माथुं २ मद्यनुं पात्र
खंडिअ—१ मागध-चारण २ अनिवार-म अटकावी शकाय एवुं
खरुल्ल—१ खर-कठण २ स्थपुट-नीचुं ऊंचुं-विषम
खज्जियय, [1]खज्जिय —१ जीर्ण-जूनुं २ 'उपालंभने पात्र-ठपको देवा योग्य

---

१ सरखावो 'खिज्जिय' व० २ गा० २४८.

रण-मणदुहेसु खम्मक्खमो य, खरडिअं च लुक्ख-भग्गेसु ।
खल्लइयं संकुइय-मुइएसु, खित्तयं अणत्थ-दित्तेसु ॥२५३॥

खम्मक्खमो संग्रामः मनोदुःखं च । "मनोदुःखविशेषः-अनुशयनिःश्वसितम्" [ ] इत्यन्ये ।
खरडियं रूक्षम् भग्नं च ।
खल्लइयं संकुचितम् प्रहृष्टं च ।
खित्तयं अनर्थः दीप्तं च । दीप्तम् प्रज्वालनमित्यर्थः (२५३)

खोडो सीमा[illegible] धम्मियए खंजए चेय ।
खोलो [illegible] वत्थस्स य एग[illegible]सम्मि ॥२५४॥

खोडो सीमाकाष्ठम् धार्मिकः खञ्जश्चेति त्र्यर्थः ।
खोलो लघुगर्दभः वस्त्रैकदेशश्च ॥ (२५४)

रण-मनोदुःखेषु [illegible] च, खरडियं च रूक्ष-भग्नेषु ।
खल्लइयं संकुचित-मुदितेषु, खित्तयं अनर्थ-दीप्तेषु ॥२५३॥

खम्मक्खम—१ रणसंग्राम २ कमकमां आववां-मननुं दुःख-कमकमाट
खरडिय—१ लूखुं २ भांगेलुं
खल्लइय—१ संकुचित-वळी गयेलुं २ हरखवाळुं
खित्तय—१ अनर्थ २ दीप्त-बळवुं-प्रज्वलित-परजाळवुं-सळगेल

खम्मक्खम

बीजा संग्रहकारो कहे छे के 'खम्मक्खम' एटले 'विशेष प्रकारनुं-खास जातनुं मनदुःख'-'अनुशय सहित-पस्तावा साथे नीसासो मूकवो'.

खोडो सीमाकाष्ठे धार्मिकके खञ्जके चैव ।
खोलो लघुगर्दभके वस्त्रस्य च एकदेशे ॥२५४॥

खोड—१ सीमाकाष्ठ-हद बतावनारुं लाकडुं-हद बताववा खोडेलुं लाकडुं २ धार्मिक-धर्म[illegible]तिवाळो माणस ३ खोडो-खंज-लंगडो
खोल—१ खर-खोलकुं-नानो गधेडो २ कोट-खोळो-कपडानो एक छेडो

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेण स्वरक्रमेण च गकारादयः-

गंजो गल्ले, गड्डी सयडे, गज्जो जवे, गढो दुग्गे ।
गड्डढं सयणे, गलियं सुमरिअं, अक्खवलए गणेत्ती अ ॥२८८

गंजो गल्लः ।	गड्ढं शय्या ।
गड्डी गन्त्री ।	गलियं स्मृतम् ।
गज्जो यवः ।	गणेत्ती अक्षमाला ।
गढो दुर्गम् ।	

यथा—

मयणगढं गज्जच्छविगंजं गड्डढम्मि गड्डिचक्ककडिं ।
गणियं गलिउं भिक्खू गणिअयगणेत्ती वि मुच्छेइ ॥१९४॥(२५५)

हवे 'ग गा गि गी' ए क्रमे अने तेमां य पेला बे स्वरवाळा पछी त्रण स्वरवाळा ए क्रमे 'ग' आदिवाळा शब्दोः

गंजो गल्ले, गड्डी शकटे, गज्जो यवे, गढो दुर्गे ।
गड्ढं शयने, गलियं स्मृतम्, अक्षवलये गणेत्ती च ॥२५५॥

गंज—गंज–ढगलो–गल्लो	गड्ढ—गाडलुं–गादी–शयन–पथारी
गड्डी—गाडी–शकट–छकडो	गलिय—स्मरण करवुं–याद करवुं–सांभरवुं
गज्ज—जव	गणेत्ती—अक्षनुं वलय–रुद्राक्षनुं हाथमां फेरववानुं कडुं–मानी माळा
गढ—गढ–बहु मुशीबते जई शकाय एवुं स्थान–दुर्ग	

उदाहरण—

मदनगढं गज्जच्छविगंजं गड्ढम्मि ग[illegible]चक्रकाटम् ।
गणिकां गलितं भिक्षुः गणितकगणेत्ती अपि मूर्छति ॥१९४

कामदेवना दुर्ग–किल्ला–जेवी, जवनी कांतिना ढगलारूप अने गाडीना पैडा जेवी पातळी केडवाळी एवी गणिकाने शयनमां याद करीने–संभारीने–जेणे रुद्राक्षनी माळा गणेली छे–फेरवेली छे–एवो पण भिक्षु मूर्छा पामे छे.

---

१ गड्डं–पा० । २ गड्ढम्मि–पा० ।

गहणं अजल [illegible]ण, गंडीरी उच्छुखंड म्मि ।
गत्ता[illegible] तह गाणी गवायणं, कडु[illegible]णिम्मि गद्दभो ॥२५६॥

गहणं निर्जलस्थानम् । गंडीरी इक्षुखण्डम् । गत्ताडी तथा गाणी गवादनी। "गत्ताडी गायिका" [ ]इति गोपालः। गद्दभो कटुध्वनिः ।

यथा—

गद्दभसद्दकरहोचियम्मि गहणम्मि धवल ! मा वच्च ।
तत्थ ण दुव्वागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५॥ (२५१)

गंधिय-गद्दिय-गद्दह-सद्दा दुग्गंध-दरिय-कुमुएसुं ।
गंदीणी चक्खुथगणकील, गंजिल्ल-गाडिया विहुरे ॥२५७॥

गहणं अजलस्थाने, गंडीरी इक्षुखण्डे ।
गत्ताडी तथा गाणी गवादनी, कटुध्वनौ गद्दभो ॥२५६॥

गहण—गहन – निर्जळ स्थान–पाणी विनानो प्रदेश
गंडीरी—गंडेरी-शेरडीना खंड–कटका
गत्ताडी, गाणी —गवादनी–गायोने खावानुं स्थान–गमाण
गद्दभ—कडवी ध्वनि–जे अवाज कानने न गमे एवो कडवो छे ते –गर्दभ

गत्ताडी—गोपाल कहे छे के 'गत्ताडी' एटले 'गायिका'–'गायन करनारी'–'गानारी'.

उदाहरण—

गर्दभशब्दकरभोचिते गहने धवल ! मा व्रज ।
तत्र न दुर्वागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५

धोळिया हे !–धोरी हे ! तुं एवा निर्जळ प्रदेशमां न जा के जे कडवा अवाजवाळा ऊंटने जवा योग्य छे; त्यां धरोनी गमाण नथी तो गंडेरीनी–शेरडीना कटकानी–गमाण तो दूर ज होयने–होय ज शानी ?

गंधिय–गद्दिय–गद्दह–शब्दाः दुर्गन्ध–दृप्त–कुमुदेषु ।
गंदीणी चक्षुःस्थगनक्रीडा, गंजिल्ल–गाडिया विधुरे ॥२५७॥

गंधिओ दुर्गन्धः ।
गद्दिओ गर्वितः ।
गद्दहं कुमुदम् ।
गंदीणी चक्षुःस्थगनक्रीडा ।
गंजिल्लो तथा गाडिओ विधुरः ।

यथा—

गंधिय ! गद्दिय ! उइए गद्दहणाहम्मि कामगंजिल्लो ।
भमिय किं इमाइ गोसे करसि विरहगाडियाइ गंदीणिं ?॥१९६(२५७)
गड्डुरि-गामेणीओ छगलीए, गंछओ वरुडे ।
गहणी तह बंदीए, गहरो गिद्धे, धणुम्मि गंडीवं ॥२५८॥

गड्डुरी तथा गामेणी छागी ।
गंछओ वरुडः ।
गहणी हठहृता स्त्री ।
गहरो गृध्रः ।
गंडीवं धनुः ।

गंधिय— गन्धित-गंधवाळुं-दुर्गंधी-गंधारुं
गद्दिय—गर्वित-गर्ववाळुं-अभिमानी
गद्दह—कुमुदनुं फूल-रात्रीए खीलनारुं कमळ
गंदीणी—आंख ढांकवानी रमत
गंजिल्ल } —विधुर-धुरा विनानुं-निरंकुश-अंकुश रहित
गाडिय }

उदाहरण—

गंधिय ! गद्दिय ! उदिते गद्दहनाथे कामगंजिल्लो ।
भ्रान्त्वा किम् अनया गोसे करोषि विरहगाडियाइ गंदीणिं ॥१९६

हे गंधारा ! अने अभिमानी ! गद्दहनाथ-चंद्र-ऊगया पछी कामथी विधुर थयेलो एवो तुं भमीने-रखडीने, विरहथी विधुर थयेली एवी आनी साथे प्रातःकाळे आंख ढांकवानी रमत शाने करे छे ?

गड्डुरि-गामेणीओ छगल्याम्, गंछओ वरुटे ।
गहणी तथा बन्द्याम्, गहरो गृध्रे, धनुषि गंडीवं ॥२५८॥

गड्डुरी } —गाडरी-छाळी-बकरी-ग्रामैणी-(ग्राम-एणी)—गामनी हरणी-छाळी
गामेणी }
गंछअ—गांछो-वांसफोडो-वांसने फोडीने तेना टोपला-सुंडला-वगेरेने बनावनार-वरुट
गहणी-बंदी-बलात्कारे पकडेली स्त्री-बान स्त्री
गहर—गृध्र-गीध
गंडीव—गाण्डीव-धनुष

यथा—

गंछ व्व दलिय वंसं गहरिंण गामेणियं व ताडंति ।
धी ! गड्डरिभोयणया पावा गंडीविणो गहरघोरा ॥१९७॥(२५८)
गहिय-गवत्ता वंकिय-घासा, गहिया य कम्ममाणाए ।
णासाए गंधलया य, गडयडी वज्जणिग्घोसे ॥२५९॥

गहियं वक्रितम् ।	गंधलया नासा ।
गवत्तं घासः ।	गडयडी वज्रनिर्घोषः ।
गहिया काम्यमाना स्त्री ।	

अत्र—

गहिल—गग्गर—शब्दौ ग्रहिल—गद्गद—शब्दभवौ ।

'गंजिओ कल्यपालः' इति 'गाञ्जिक'शब्दभवः गञ्जा हि सुरागृहमुच्यते ।
इति नोक्ताः ।

उदाहरण—

गंछा इव दलयित्वा वंशं गहरिंण गा[illegible]णियं वा ताडयन्ति ।
धिक् गड्डरिभोजनकान् पापान् गंडीविणो गहरघोरान् ॥१९७

गांछाओनी पेठे वांसने फाडी नाखीने जेओ बान स्त्रीने बकरीने मारे तेम मारे छे अथवा बान स्त्रीने अने बकरीने मारे छे तथा बकरीनुं भोजन करनारा छे एवा गीध जेवा भयानक धनुर्धर पापिओने धिक्कार छे.

गहिय—गवत्ता वक्रित—घासाः, गहिया च काम्यमानायाम् ।
नासायां गंधलया च, गडयडी वज्रनिर्घोषे ॥२५९॥

गहिय—वक्रित—वांकुं—वांकुं थयेलुं	गंधलया } गन्धरता / गन्धलता { —गंधमां रत थयेली—गंधने लेनारी—नासिका
गवत्त—गवत्त (गो+अत्त)—गायने खावानुं—घास	गडयडी—मेघनो गडगडाट—वीजळीना कडाका
गहिया—गृहीता—ग्रहण करेली—इच्छायेली—स्त्री	

गहिल—संस्कृत 'ग्रहिल' ऊपरथी 'गहिल' शब्द आवेलो छे; गहिल—घेलो—गांडो
गग्गर—संस्कृत 'गद्गद' ऊपरथी 'गग्गर' शब्द नीकळेलो छे [८—१—२१९]
गग्गर—गांगरवुं—गदगद थवुं—रडतां रडतां गळगळा थई जवुं.

गंजिअ—'सुरागृह'—'दारुनुं पीठुं' ए अर्थवाळो संस्कृत 'गंजा' शब्द छे. ए ऊपरथी 'गाञ्जिक', अने 'गाञ्जिक' ऊपरथी 'गंजिअ' शब्द ऊपजी शके छे. 'गंजिअ' एटले 'कल्यपाल'—कलाल—दारु वेचनार.

उक्त शब्दो, जणावेली रीते व्युत्पत्तिवाळा होवाथी अहीं तेमने नोंधेला नथी.

यथा—

मेहम्मि गडयडंते अगहियचित्तं विणा गहियजुवइं ।
सिंघइ गंघलयाए को णु गवत्तं व मालईदामं ? ॥१९८॥(२५९)
गोट्ठीरए गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुअम्मि ।
गहकल्लोला राहू, विवाहगणए गणायमहो ॥२६०॥

गणसमो गोष्ठीरतः । | गहकल्लोलो राहुः ।
गल्लप्फोडो डमरुकः । | गणायमहो विवाहगणकः ।

अत्र–
गन्धुत्तमा सुरा–इति संस्कृतेभवः ।
गंठिच्छेओ 'ग्रन्थिच्छेदकः' इति 'ग्रन्थिच्छेद'शब्दभवः इति नोक्तौ ।

उदाहरण—
मेघे ग[illegible]यडंते [illegible] [illegible]चित्तां विना गाहय[illegible]वतिम् ।
जिघ्रति गंधलयाप को नु गवत्तं इव मालतीदाम ? ॥१९८

मेघनो गडगडाट थतो होय त्यारे सरळ चित्तवाळी इच्छित युवति विना मालतीनी माळाने घासनी पेठे नासिकावती कोण सूंघे ?

गोष्ठीरते गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुके ।
गहकल्लोलो राहुः, विवाहगणके गणायमहो ॥२६०॥

गणसम—गणसम–गोष्ठीमां रत–गोठ प्रिय छे एवो
गल्लप्फोड—गल्लस्फोट–गालफोडो–गालोने फोडी नाखनार–जेने वगाडतां वगाडतां गाल फुटी जाय–गलोफां थाकी जाय–एवुं वाद्य–वाजुं–डमरु
गहकल्लोल—ग्रहकल्लोल–ग्रहोमां कल्लोल जेवो चपळ–राहु
गणायमह—विवाहनुं ज्योतिष बतावनार –विवाह क्यारे करवो ? ए बाबत गणित करीने मुहूर्त वगेरे बतावनार–जोशी

गन्धुत्तमा—संस्कृत 'गन्धोत्तमा' शब्द ऊपरथी आ 'गंधुत्तमा' शब्दने उतारवानो छे. गंधुत्तमा–सुरा–दारु–सुगंधी दारु.

गंठिच्छेअ—संस्कृत 'ग्रन्थिच्छेद' शब्द ऊपरथी आ 'गंठिच्छेअ' शब्दने नीपजाववानो छे. गंठिच्छेअ–गांठियो–गांठ कापीने चोरी करनार.

---

१ –त्तमः । मु० पाठा० ।

यथा—

गणसम ! गल्लप्फोडं मुहेण वाएसि किं गणायमहा ।
गहगणविवरीयगइं गहकल्लोलं ण याणेसि ? ॥१९९॥(२६०)

गणणाइया य चंडीइ, गलत्थलियं गलत्थियए ।
गयसाउलो विरत्ते, गंधपिसाओ य गन्धियए ॥२६१॥

गणणाइया चण्डी ।
गलत्थलिओ क्षिप्तः ।
'गलत्थियं' इति तु धात्वादेशेषु क्षिपेर्धातोः सिद्धमित्यनेन अर्थनिर्देशः कृतः ।
गयसाउलो विरक्तः । केचित् "गयसाउल्लो विरक्तः" [ ] इत्याहुः । तत्र 'साउल्लो अनुरागः' वक्ष्यते । स गतो यस्य स 'गयसाउल्ल' इत्येव सिद्धम् ।
गंधपिसाओ गान्धिकः ।

उदाहरण—

गणसम ! गल्लप्फोडं मुखेन वादयसि किं गणायमहा ।
ग्रहगणविपरीतगतिं ग्रहकल्लोलं न जानासि ? ॥१९९

गोष्ठीमां रत हे ! तुं मुखवडे गालफोडाने–डमरुने–वगाडे छे; परंतु विवाहनुं मुहूर्त आपनारा ज्योतिषी पासेथी बधा ग्रहो करतां ऊलटी गतिवाळा राहुने शुं तुं जाणतो नथी ?

गणणाइया च चण्ड्याम्, गळत्थळियं गळहस्तितके ।
गयसाउलो विरक्ते, गंधपिसाओ च गान्धिकके ॥२६१॥

गणणाइया—गणनायिका–चण्डी देवी–पार्वती
गलत्थलिय—गलहस्तित–गळामां हाथ दईने हांकी काढेल–गडथोलेल–फेंकेल –हांकी काढवुं
गयसाउल—विरक्त–वैराग्यवाळो
गंधपिसाअ—गन्धपिशाच–गान्धिक–गांधी–गंधियाणानो वेपारी

गलत्थिय—धात्वादेशना प्रकरणमां [८ । ४ । १४३] 'क्षिप' धातुनो 'गलत्थ' एवो आदेश करेलो छे एटले मूळ गाथामां जणावेलुं 'गलत्थिय' पद ए 'गलत्थ' द्वारा साधी लेवानुं छे अर्थात् अहीं 'गलत्थिअ' पद मूकीने 'क्षिप्' धातुना भावनी सूचना करेली छे.

गयसाउल्ल—केटलाक संग्रहकारो 'गयसाउल' ने बदले 'विरक्त' अर्थमां

१ वर्ग ८ गा० २४ ।

यथा—

गणणा याइ भत्तोसवम्मि ण समागउ त्ति वेसाए ।
गयसाउलचित्ताए गंधपिसाओ गळत्थल्लिओ ॥२००॥(२६१)
गयणरई मेहे, गज्जणसद्दो हरिणवारणरवम्मि ।
गागेज्जं गेज्जं मन्थियम्मि, णवपारिणियाइ गागेज्जा ॥२६२॥

गयणरई मेघः ।	गागेज्जं तथा गेज्जं मथितम् ।
गज्जणसद्दो मृगवारणध्वनिः ।	गागेज्जा नवपरिणीता ।

'गयसाउल' शब्द नोंधे छे. परंतु ए शब्दने नोंधवानी जरूर नथी. आ संग्रहमां ज 'सा'वाळा त्रणस्वरवाळा शब्दोना प्रकरणमां (वर्ग ८ गा० २४) 'अनुराग' अर्थनो वाहक 'साउल' शब्द आववानो छे. तेनो 'गत' शब्द साथे समास करतां 'गयसाउल' शब्द नीपजी जाय छेः गतः साउलो (अनुरागः) यस्य सः—गयसाउल अर्थात् विरक्त–वैराग्यवाळो. ए रीते 'गयसाउल' शब्दनी निष्पत्ति थई जवाथी तेने अहीं नोंधवानी जरूर नथी.

उदाहरण—

गणणाइयाइ भक्तोत्सवे न समागत इति वेश्यया ।
गयसाउलचित्तया गंधपिसाओ गलत्थलिओ ॥२००

'गणनायिका–चंडी–ना भक्तोए करेला उत्सवमां तुं नहि आवेलो' एम कहीने विरक्त चित्तवाळी वेश्याए गांधीने–गंधियाणाना वेपारीने–हांकी काढयो–गळची पकडीने काढी मूक्यो.

गयणरई मेघे, गज्जणसद्दो हरिणवारणरवे ।
गागेज्जं गेज्जं मथिते, नवपरिणीतायां गागेज्जा ॥२६२॥

गयणरइ—गगनरति–मेघ–मेह

गज्जणसद्द—गर्जनशब्द–हरणियांने अटकाववानो अवाज–खेतरमां हरणियां आवतां होय त्यारे टोयाओ तेमने अटकाववा जे जातनो अवाज करे ते अवाज

गागेज्ज, गेज्ज }—मथेलुं–वलोवेलुं

गागेज्जा—नवी परणेली स्त्री–ताजी परणीने आवेली स्त्री

---

१ –वाहण–पा० १ ।

यथा—

गागेज्जवावडा गागेज्जा गेज्जाऽऽरवं मिउं कुणइ ।
गयणरडमज्जिगहिरं गज्जणसद्दं सुणंतिया पइणो ॥२०१॥(२६२)
गाहम्मि गाहुली, गायरि-गोया गग्गरीए य ।
गामप्पहाणे गामणि-गामउड-गामगोह-गोहा य ॥२६३॥

गाहुली क्रूरजलचरः ।
गायरी तथा गोया गर्गरी । 'गग्गरी'-शब्दोऽपि देश्य एव केषांचित् । अस्माभिस्तु 'गर्गरी'शब्दभवत्वान्नोक्तः । यदि भवति तदा पर्यायभङ्ग्या दर्शितोऽस्ति ।

गामण्णी गामउडो गामगोहो गोहो एते चत्वारोऽपि ग्रामप्रधानार्थाः ।
"गोहो भटः" [ ] इत्यन्ये ।
"पुरुषः" [ ] इत्येके ।
" 'गामणिसुय"—शब्दोऽपि ग्रामप्रधानवाची [ ] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

गागेज्जव्यापृता गागेज्जा गेज्जाऽऽरवं मृदुं करोति ।
गयणरडगर्जिगभीरं गज्जणसद्दं शृण्वतिका पत्युः ॥२०१

हरणियांने अटकाववा माटे पतिए करेलो मेघनी गर्जना जेवो गंभीर अवाज सांभळती अने वलोववाना काममां रोकायेली एवी नवी परणेली स्त्री, वलोणानो कोमळ अवाज करे छे.

ग्राहे गाहुली, गायरि-गोया गर्गर्यां च ।
ग्रामप्रधाने गामणि-गामउड-गामगोह-गोहा च ॥२६३॥

गाहुली—ग्राह—एक प्रकारनो क्रूर जळचर

गायरी, गोया—गर्गरी—गागर

गामणि, गामउड, गामगोह, गोह—ग्रामणी—गामनो मुखी

गग्गरी—मूळमां अर्थसूचन माटे जे 'गग्गरी' शब्द नोंधेलो छे तेने पण केटलाक **देशीसंग्रहकारो** देशी शब्द ज समजे छे अर्थात् 'गर्गरी'–'गर्ग्गरी' ए जातनी ए 'गग्गरी' शब्दनी व्युत्पत्ति नथी मानता. अमे ए 'गर्ग्गरी' शब्दने ("मन्थनी गर्गरी समे"–[अमरको० कां० २ वर्ग ९, श्लो० ७४] अमरकारे अे रीते 'वलोणानी गोळी' माटे 'गर्गरी' शब्द नोंधेलो छे) सं० 'गर्गरी' उपरथी आवेलो समजिए छिए अने तेथी ज 'गग्गरी' शब्दने अहीं देशीसंग्रहमां स्थान नथी आपता. वळी, 'गग्गरी' शब्द देशी ज होय तो अमने पण तेनो देशी तरीकेनो संग्रह इष्ट छे अे हकीकत सूचववा अमे अहीं ते शब्दने पर्याय नोंधवानी रीते नोंधी पण बताव्यो छे.

गोह—बीजा संग्रहकारो 'गोह'नो अर्थ 'भट'–'योद्धो'–बतावे छे.

वळी, **केटलाक संग्रहकारो** 'गोह'नो अर्थ 'पुरुष'–'भायडो' बतावे छे.

गामणिसुय—बीजा केटलाक संग्रहकारो कहे छे के 'गामणिसुय' शब्द पण 'गामनो मुखी' ए अर्थने बतावे छे.

यथा—

गामणि-सुएण केण वि गोह-सुया भग्ग-गायरी कहइ ।
गामउड-गामगोह-घरिणीण गाहुलि-हयं गोयं ॥२०२॥(२६३)

गामहण-गामरोडा गामट्ठाण छलगामभोईसु ।
गुंफो कारा, गुम्मी इच्छा, गुंठी य णीरंगी ॥२६४॥

गामहणं ग्रामस्थानम् ।
गामरोडो छलेन ग्रामभोक्ता-अन्तर्भेदं कृत्वा यो मायया ग्रामं भुनक्ति ।
गुंफो गुप्तिः ।
गुम्मी इच्छा ।
गुंठी नीरङ्गी ।

यथा—

तइया तं कय-गुंठिं गामहणे सुहय ! गामरोड-वहुं ।
उवभुंजसि गुम्मीए इण्हिं लज्जेसि किं गुंफे ? ॥२०३(२६४)

उदाहरण—

गामणि-सुतेन केनाऽपि गोह-सुता भग्न-गायरी कथयति ।
गामउड-गामगोह-गृहिणीनां गाहुलि-हृतां गोयं ॥२०२

गामना मुखीना कोई पण छोकराए जेणीनी गागर भांगी-फोडी-नाखी छे एवी गामना मुखीनी पुत्री कहे छे के गामना मुखीनी स्त्रीओमी गाग्रोने ग्राह-क्रूर जलचर-हरी गयो छे-खेंची गयो छे.

गामहण-गामरोडा ग्रामस्थान-छलग्रामभोगिषु ।
गुंफो कारा, गुम्मी इच्छा, गुंठी च नीरङ्गी ॥२६४॥

गामहण—ग्रामधन-गामनुं स्थान-गामडानुं सौने बेसवानुं स्थान-चोरो
गामरोड—धूर्त मुखी-गामने छलपूर्वक भोगवनार-गाममां भेद करीने-अंदर अंदर फूट पाडीने-गामने छलपूर्वक भोगवनार मुखी
गुंफ—कारा-जेलखानुं
गुम्मि—इच्छा
गुंठि—नीरंगी-पडदो-बुरखो

उदाहरण—

तदा तां कृत-गुंठिं गामहणे सुभग ! गामरोड-वधूम् ।
उपभुङ्क्षे गुम्मीए इदानीं लज्जसे किं गुंफे ? ॥२०३

हे सुभग ! ते वखते त्यां ग्रामस्थानमां-चोरामां-धूर्त मुखिनी ते बुरखावाळी वहूने तुं इच्छापूर्वक भोगवे छे अने हवे जेलमां आवीने शाने शरमाय छे-लाजे छे !

---

१ कारी-पा० ।

गुंफी य सयवईए, गुलं गुडोलंदिया य [illegible]बियए ।
मुत्थसमुत्थम्मि तिणे गुंद्रं, [illegible]रयाहमे गुंठो ॥२६५॥

गुंफी शतपदी । | गुंद्रं मुस्तोद्भवं लवकाख्यं तृणम् ।
गुलं तथा गुडोलदिया चुम्बनम् । | गुंठो अधमहयः ।

यथा—

गुंफि–समाए जीए रत्तो गुंठु व्व गुंद्रिणिमहीए ।
तीए चिय कुणसु गुलं मज्झ [illegible]डोलादियं मुंच ॥२०४॥(२६५)

मूलुच्छन्न-भमिय-भासेसु गुम्मिय-गुलुच्छ-गुत्थंडा ।
गुंजेल्लियं च गुडदालियं च पिंडिकयत्थम्मि ॥२६६॥

गुम्मियं मूलोत्सन्नम् । | गुत्थंडो भासपक्षी ।
गुलुच्छं भ्रमितम् ।

गुंफी च शतपद्याम्, गुलं गुडोलादिया च चुम्बितके ।
मुस्तासमुत्थे तृणे गुंद्रं, तुरगाधमे गुंठो ॥२६५॥

गुंफी—सो पगवाळी–कानखजूरो | गुंद्र—मोथ साथे ऊगनारुं 'लचक' अथवा 'लवक' नामनुं घास
गुल, गुडोलदिया —चुंबवुं–बची करवी | गुंठ—अधम घोडो–टारडो–नीच घोडो

उदाहरण—

गुंफि–समायां यस्यां रक्तः गुंठ इव गुंद्रिणिमह्याम् ।
तस्या एव कुरु गुलं मम [illegible]डोलादियं मुञ्च ॥२०४

'लवक' के 'लचक' नामना घासवाळी जमीन ऊपर जेम हलको घोडो आसक्त थाय छे तेम तुं कानखजूरा जेवी जेणीमां–जेणी ऊपर–जे स्त्री ऊपर–आसक्त थयेलो छे तेनुं ज चुंबन कर अने मारुं चुंबन मूकी दे.

मूलोत्सन्न–भ्रमित–भासेषु गुम्मिय–गुलुच्छ–गुत्थंडा ।
[illegible] च गुडदालियं च पिण्डीकृतार्थे ॥२६६॥

गुम्मिय—मूलमांथी नीकळी गयेल–मूल रहित–गूम थयेल | गुलुच्छ—भ्रमित–भमतुं–रखडेल
| गुत्थंड—भास नामनुं पक्षी

---

१ –लदिया पा० १ । २ गुंडं–मु० । ३ लचका–मु० । ४ गुंडिणि–मु० ।

गुंजेल्लियं तथा गुडदालियं पिण्डीकृतम् ।

अत्र-

'गुलुञ्छो गुञ्छः' इति संस्कृतसमः ।

तथा "गुंठइ उद्धूलयति । गुमइ [1]भ्रमति । गुंजइ हसति । गुम्मइ मुह्यति" । एते धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

गुंजेल्लिय-णीसासं गुडदालिय-हणु-करं च गुत्थंड ! ।
विरह-गुलुच्छं तह गुम्मियं च उड्डिय कहेसु मं तस्स ॥२०५॥(२६६)

गुंजेल्लिय } —पिंडीकृत-भेगुं करेलुं-ढगलो करेलुं- गडदाळो करेल
गुडदालिय }

गुलुञ्छ—'गुलुञ्छ' एटले गुंछ-गुच्छ-गुच्छो-फूलनो गजरो. आ 'गुलुञ्छ' शब्द संस्कृत[2] जेवो छे.

गुंठ—गुण्ठइ-उद्धूलयति-फेलाय छे-धूळवाळुं थाय छे [८-४-२९]

गुम—गुमइ-भ्रमति-घूमे छे [८-४-१६१]

गुंज—गुंजइ—गुञ्जति-हसति-गूंजे छे-हसे छे [८-४-१९६]

गुम्म—गुम्मइ-मुह्यति-गूम थाय छे-मुंझाय छे [८-४-२०७]

'गुंठ' वगेरे उक्त चारे धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे एथी अहीं बताव्या नथी.

उदाहरण—

गुंजेल्लियनिःश्वासां गुडदालिय-हनु-करां च गुत्थंड ! ।
विरह-गुलुच्छं तथा गुम्मियं च उड्डीय कथय मां तस्य ॥२०५

हे भास पक्षी ! तुं ऊडीने तेने एम कहे के हुं ढगलो नीसासा मूकुं छुं, मारो हाथ अने हडपची भेगां थयेलां छे अर्थात् में हडपचीने मारा हाथ ऊपर टेकवी छे—लमणे हाथ दईने विचारमां पडी छुं, तथा विरहने लीधे भ्रमित थई गयेली छुं अने तेथी निर्मूळ-निराधार-ठेकाणा विनानी-बनेली छुं-रखडेल थई छुं.

---

१ भ्रमयति-पा० । २ "गुञ्छे गुच्छ-स्तबक-गुत्सकाः । गुलुञ्छः"-[अभिधान-चिन्ता० कां० ४ श्लो० १९२]

गुत्तण्हाणं पिउजलदाणे, गुलगुंछिओ वयंतारे[1] ।
गुफगुमिओ सुरही, गेंड-गेंठुया य थणवत्थगंठीए[2] ॥२६७॥

गुत्तण्हाणं पितृभ्यो जलाञ्जलिदानम् ।
अत्र 'गुज्झहरो रहस्यभेदी' इति 'गुह्य-हर'शब्दभवः ।
तथा—"गुललइ चाटु करोति । गुंजुल्लइ उल्लसति । गुम्मडइ मुह्यति" । एते धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

गुलगुंछियं वृत्यन्तरितम् ।
उन्नमितार्थं तु उन्नमेः उत्क्षिपेर्वा आदेशसिद्धम् ।
गुफगुमियं सुगन्धि ।
गेंडं तथा गेंठुअं स्तनयोरुपरि वस्त्र-ग्रन्थिः ।

गुत्तण्हाणं पितृजलदाने, गुलुगुंछिओ वृत्यन्तरिते ।
गुफगुमिओ सुरभिः गेंड-गेंठुया च स्तनवस्त्रग्रन्थ्याम् ॥२६७॥

गुत्तण्हाण—गोत्रस्नान-पितृओने पाणी आपवुं-पितृओने पाणीनी अंजलि आपवी

गुलुगुंछिअ—वच्चे वाडवालुं-वाडथी व्यवहित

गुफगुमिअ—सुगन्धवालुं

गेंड, गेंठुय—ग्रंथि-बे स्तन ऊपर-बे स्तन वच्चे-कापडनी गांठ-छाती ऊपर पहेरवानी चोळीनी गांठ

गुज्झहर—सं० 'गुह्यहर' (गुह्य+हर) शब्द ऊपरथी आ 'गुज्झहर' शब्द आवेलो छे-गुज्झहर-गुह्य वातने हरी जनार-लई जनार-रहस्यनो भेदनार-छूपी हकीकतने उघाडी पाडनार-गोझारो.

गुलल—गुललइ—चाटु करोति-खुश करे छे-मीठुं मीठुं लगाडे छे-रीझवे छे [८-४-७३]

गुंजुल्ल—गुंजुल्लइ—उल्लसति-ऊलसे छे-हूलसे छे [८-४-२०२]

गुम्मड—गुम्मडइ—मुह्यति-मुंझाय छे [८-४-२०७]

उक्त त्रणे धातुओ धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे तेथी अहीं नोंधी बताव्या नथी.

गुलुगुंछिय—गुलुगुंछिय एटले 'उन्नमित'-'नमी गयेल' आ अर्थमां आ शब्दनी उपपत्ति उन्नम् (उत्+नम्) [८-४-३६] धातु ऊपरथी अथवा 'उत्क्षिप्' (उत्+क्षिप्) धातु ऊपरथी [८-४-१४४] करवानी छे.

१—ही गिण्ड-गिण्ठया य-पा० १ । २—गंथीए-पा० १ ।

यथा—

गुलुगुंछिय ! मय-गुफगुमिय-अंगो महसि किं अगोंडं इमं ।
गुत्तण्हाणकए छुट्ट-गेंठुआ जाइ जं सरिअं एसा ॥२०६॥(२६७)

गेंठुल्लं गोविल्लं कुप्पासे, गेण्हिअं च थणसुत्ते ।
कीलाइ गेंदुई, गेज्जलं च गेवेज्जए, वणे गोंडं ॥२६८॥

गेंठुल्लं तथा गोविल्लं कञ्चुकः । गेण्हिअं उरःसूत्रम् । गेंदुई क्रीडा । गेज्जलं ग्रैवेयकम् । गोंडं काननम् ।

यथा—

गेंदुइ-गोंडे गोरिं स-गेज्जलं पुलयफुट्टगोविल्लं ।
उअ दट्ठुं रइतिसिओ गेंठुल्लं गेण्हिअं च अवहरइ ॥२०७॥(२६८)

उदाहरण—

गुलुगुंछिय ! मद-गुफगुमित-अङ्गो काङ्क्षसि किम् अगोंडं इमाम् ? ।
गुत्तण्हाण-कृते छुट्ट (मुक्त)-गेंठुआ याति यत् सरितम्-एषा ॥२०६

वाडनी आडमां रहेला हे ! मदथी—मृगमदथी—कस्तूरीथी सुगंधित अंगवाळो तुं, प्रत्यक्ष एवी आने—के जेणी उघाडी छातीवाळी छे—शा माटे इच्छे छे, कारण के एणी तो छाती ऊपरनी कांचळीनी गांठ छूटी मूकी पितृओने जलनो अंजलि आपवा—पितृओनुं श्राद्ध करवा—नदी भणी जाय छे.

गेंठुल्लं गोविल्लं कूर्पासे, गेण्हिअं च स्तनसूत्रे ।
क्रीडायां गेंदुई, गेज्जलं च ग्रैवेयके. वने गोंडं ॥२६८॥

गेंठुल्ल, गोविल्ल—कूर्पास—कंचुक—कांचळी । गेण्हिअ—स्तन ऊपरनुं सूत्र—छाती ऊपरनुं सूत्र—उरःसूत्र—मोतीनी माळा । गेंदुई—कंदुकनी—दडानी—क्रीडा—रमत—खेल । गेज्जल—ग्रैवेयक—डोकनुं घरेणुं । गोंड—वन

उदाहरण—

गेंदुइ-गोंडे गौरीं स-गेज्जलं पुलकस्फुटितगोविल्लं ।
उत दृष्ट्वा रतितृषितः गेंठुल्लं गेण्हिअं च अपहरति ॥२०७

डोकमां घरेणावाळी, रोमांचने लीधे कांचळी ऊपसी गई छे एवी गौरीने, दडानी क्रीडा करवाना—क्रीडावनमां जोईने, रतितृषित एवो ते तेणीनी कांचळीने अने उरःसूत्रने—मोतीनी माळने—अपहरी ले छे. जो—नजर कर.

गोच्छा-गोंछी-गोंडी-गोंजीओ मंजरीए य ।
गोलो सक्खी, गोल्हा बिंबी, गोली य मन्थणिया ॥२६९॥

गोच्छा गोंछो गोंडी गोंजी एते चत्वारो मञ्जरीवाचकाः । | गोलो साक्षी । गोल्हा बिम्बी । गोली मन्थनी ।

यथा—

गोंडी गंडे, गोच्छा भाले, गोंछी उरे, थणे गोंजी ।
गोलीसमजलफुसियाउ एत्थ गोल्होट्ठि ! को गोलो? ॥२०८(२६९)

गोवी बाला, गोसं गो सग्गं, गोहूरं करीसम्मि ।
गोमहा गोअग्गा रच्छाए, गोहुरं च गोविट्ठा ॥२७०॥

गोच्छा-गोंछी-गोंडी-गोंजीओ मञ्जर्यां च ।
गोलो साक्षी, गोल्हा बिम्बी, गोली च मन्थनिका ॥२६९॥

गोच्छा, गोंछी, गोंडी, गोंजी —मंजरी-मांजर-वृक्ष उपर मॉर आवे ते

गोल—साक्षी-साख आपनार
गोल्हा—घोलांनी वेल-बिंबी
गोली—गोळी-वलोणुं करवानी गोळी

उदाहरण—

गोंडी गण्डे, गोच्छा भाले, गोंछो उरसि, स्तने गोंजी ।
गोलीश्रमजलपृषतिकाः अत्र गोल्हाओष्ठि ! कः गोलो ? ॥२०८

गाल ऊपर मंजरि, भाल-कपाल-ऊपर मंजरि, छाती ऊपर मंजरि अने स्तन ऊपर मंजरि तथा वलोववानी गोळीमां वलोणुं करवाथी थयेला परिश्रमने लीधे आवी गयेलां पाणीनां बिंदुओ, हे घोलांनी जेवा राता ओठवाळी ! अहीं कोण साक्षी छे ?

गोवी बाला, गोसं गोसर्गं, गोहूरं करीषे ।
गोमहा गोअग्गा रथ्यायाम्, गोहुरं च गोविष्ठा ॥२७०॥

---

१ च्छा-गोंडी-गों-मु० ।

गोवी बाला ।

गोसं प्रभातम् । 'गोसर्ग'शब्दो यदि संस्कृते रूढस्तदा तद्भवो 'गोसग्ग'-शब्दः अन्यथा तु देशी, पर्याय-भङ्गया विहोपात्तः ।

गोव्वरं करीषम् ।

गोमद्दा तथा गोअग्गा रथ्या ।

गोहुरं गोविष्ठा ।

यथा—

गोव्वर[1]-गोहुर-कज्जे गोअग्गं गोवि ! मा भमसु गोसे ।
चि[2]प्पिज्जसि जं तस्सिं केण वि गोमद्दवसहेण ॥२०९॥(२७०)

गोवी—गोपी—बाला—नानी बाला

गोस, गोसग्ग —गोस—गोसर्ग—प्रभात

गोव्वर—गोबर—छाणुं—छाण

गोमद्दा, गोअग्गा —गायो द्वारा कचराती जमीन—गोमर्दा—शेरी—आगला भागमां ज्यां गायो बांधेली होय ते—गोअग्रा—शेरी

गोहुर—गोइठ—गायनी विष्ठा—छाण

[3]गोसग्ग—संस्कृतमां 'गोसर्ग' (गो-किरण, सर्ग-सर्जन=किरणनुं सर्जन-जे वखते सूर्यनां किरणो फुटतां होय ते वखत-गोसर्ग-प्रभात) शब्द प्रचलित-रूढ-होय तो ते उपरथी 'गोसग्ग' शब्दने नीपजाववो, प्रचलित न होय तो 'गोसग्ग' शब्दने देशी समजवो. ए ज वातने सूचववा अहीं तेने पर्याय शब्दनी रीते नोंधी बताव्यो छे.

उदाहरण—

गोव्वर-गोहुर-कार्ये गोअग्गं गोवि ! मा भ्रम गोसे ।
क्षिप्यसे यत् तस्मिन् केनापि गोमद्दवृषभेण ॥२०९

हे बाला ! तुं छाणां वीणवा अने छाण मेळववा माटे सवारमां शेरीमां न भम, कारण के ते वखते शेरीनो कोई सांढ तने चेपी नाखशे—पछाडी—वगाडी—देशे—तुं चंपाई जईश.

---

१ गोवरं-मु० । २ विपिज्जसि-(विप्रीयसे) मु० ।

३ "व्युष्टं विभातं × × गोसर्गः" (अमर० कां० ४ श्लो० ३) ए रीते अमरकोशकारे अने आ० हेमचंद्रे (अभिधान कां० २ श्लो० ५३) पण 'गोसर्ग' शब्दने 'प्रभात' अर्थमां नोंधेलो छे. तथा 'गोस' शब्दने 'प्रभात' अर्थना सूचक तरीके आ० हेमचंद्र पोताना अनेकार्थसंग्रहमां पण (कां० २ श्लो० ५६५) नोंधे छे.

गोदीणं [illegible]पित्ते, गोणि[illegible]ो गोस[illegible]म्मि ।
पतोयण-जडेसु गोच्चय-[illegible]ण्णा, गोवि[illegible]ओ अजंपिरए ॥२७१

गोदीणं मयूरपित्तम् ।
गोणिक्को गोसमूहः ।
गोच्चओ प्राजनदण्डः ।
गोसण्णो मूर्खः ।
गोविओ अजल्पाकः ।

यथा—

गोसण्ण ! गोवियं इमं गोणिक्कं गोच्चएण किं हणसि ? ।
मोरं कडक्खमाणि गोदीणपियं णिवारसु बिडालिं ॥२१०॥(२७१)

गोअंटा गोचरण[illegible], गोइला दुद्धविक्कइणी ।
गोवालिआउ पाउसकीला, गोरंफिडी गोहा ॥२७२॥

गोदीणं [illegible]पित्ते, गोणिक्को गोसमूहे ।
प्रतोदन-जडेसु गोच्चय-गोसण्णा, गोविओ अजल्पाके ॥२७१॥

गोदीण—मोरनुं पीत-पित्त
गोणिक्क—गायनो समूह-गायनुं टोळुं
गोच्चअ—गायने गोचा-घोंचा-मारवानुं-साधन-परोणो
गोसण्ण—गोसंज्ञ--गायनी जेवी संज्ञावाळो—मूरख
गोविअ—नहि बोलनारो

उदाहरण—

गोसण्ण ! गोवियं इमं गोणिक्कं गोच्चएण किं हंसि ।
मयूरं कटाक्षयमाणां गोदीणप्रियां निवारय बिडालीम् ॥२१०

हे मूरख ! नहि बोलनार एवा आ गायना टोळाने परोणावती तुं शा माटे हणे छे. मोरना पित्तने प्रिय-वहालुं-गणनारी अने ते माटे ज मोर ऊपर कटाक्ष भरी नजर करती आ बिलाडीने अटकावने.

गोअंटा गोचरणेषु, गोइका दुग्धविक्रयिणी ।
गोवालिआउ मातृट्कीटाः, गोरंफिडी गोधा ॥२७२॥

---

१ गोईण-मु०। २ पतयण-पा०। मु०। ३ गोच्चय-पा०। ४ गोअला पा० १।

गोअंटा गोचरणाः ।

"गोअंटो स्थलशृङ्गाटः" [ ] इति अन्ये ।

'गोअंट गोखुरल्ल-शब्दौ वृद्धत्ववाचकौ' इति तु प्रज्ञाप्रमादः ।

गोइला दुग्धविक्रयकर्त्री ।

अत्र 'गोइल्लो गोमान्' इति मतोः इल्ल–आदेशसिद्धम् ।

तथा 'गोमुहं उपलेपनम्' इति 'गोमुख'शब्दभवत्वान्नोक्तम् । यदाह–"गोमुखम् उपलेपनेऽपि स्यात्" इति -[हलायुधः ५,११] ।

गोवालिआ प्रावृषि कीटविशेषः ।

गोरंफिडी गोधा ।

यथा—

रेल्लिअ-गोअंट-पयं गोवालिपिए घणम्मि वरिसंते ।

गंतीसु गोइलासुं गोरंफिडि! मा कुण असणिपायं ॥२११॥(२७२)

गोअंट—गायना पग

गोइला—दूध वेचनारी

गोवालिआ—चोमासामां थतो एक प्रकारनो कीडो–गोकळगाय (?)

गोरंफिडी—गोधा–घो

गोअंट—बीजा संग्रहकारो कहे छे के "'गोअंट' एटले 'जमीन ऊपर थतां सिंगोडां.'"

गोअंट-गोखुरल्ल—आ बन्ने शब्दो 'वृद्धत्व' अर्थने बतावनारा छे एम कहेवुं ए तो प्रज्ञानो प्रमाद छे अर्थात् खोटुं छे.

गोइल्ल—गो+इल्ल=गोइल्ल, 'गो' शब्दथी मत्वर्थसूचक 'इल्ल' प्रत्यय [८-२-१५९] लागतां 'गोइल्ल' शब्दनी उपपत्ति थाय छे गोइल्ल–गोमान्–गायवाळो–गोप.

गोमुह—'गोमुह' एटले 'उपलेपन' आ 'गोमुह' शब्द संस्कृत 'गोमुख' ऊपरथी आवेलो छे माटे तेने अहीं देशी तरीके बताव्यो नथी. 'हलायुध' नामनो सस्कृत कोशकार कहे छे के–'गोमुखम् उपलेपनेऽपि स्यात्' [५, ११] अर्थात् संस्कृतकोशमां पण 'गोमुख' शब्द 'उपलेपन' अर्थमां बतावेलो छे.

उदाहरण—

रेल्लिअ-(रेखित)-गोअंट-पदं गोवालिप्रिये घने वर्षति ।

गन्त्रीषु गोइलासुं गोरंफिडि ! मा कुरु अशनिनिपातम् ॥२११

'गोवालिआ' नामना कीडाने प्रिय एवो मेघ गायनां पगलां जेटलो रेलो चाले तेम वरसतो हतो ते वखते जती दूध वेचनारीओ ऊपर हे गोरंफिडि–घो! –(हे घो जेवा !)–तुं वज्रनिपात न कर.

---

१ –यकारी–पा० ।–यकर्ता–पा० १ ।

अथ अनेकार्थाः

घुम्मिय-मुए गयं, वण-तलार-बालमिग-ण्हाविए गंडो ।
गत्तं ईसा-पंकेसु, इच्छा-रयणीसु गंधोल्ली ॥२७३॥

गयं घूर्णितम् मृतं च ।
गंडो वनम् दाण्डपाशिकः लघुमृगः नापितश्चेति चतुरर्थः । समाहारत्वादेकवचनम् ।
गत्तं ईषा पङ्कश्च ।
गंधोल्ली इच्छा रजनी च ॥ (२७३)

गंधेल्ली छाया-सरहासु, गहवइ य गामिय-ससीसु ।
गंधोल्लिअं उद्धुसियं हासट्ठाणे य अंगं आलिद्धं ॥२७४॥

गंधेल्ली छाया मधुमक्षिका च ।
गहवई ग्रामीणः शशी च । 'ग्रहपतित्वम् आदित्य एव रूढम् न शशिनि' इति नायं 'ग्रहपति'शब्दसमुद्भवः ।
गंधोल्लिअं रोमाञ्चितम् तथा हास्यस्थाने अङ्गस्पर्शो यत् 'गिलिगिलाविअं' इति लोके रूढमिति द्व्यर्थम् ॥ (२७४)

हवे आदिमां 'गकार'वाळा अनेकार्थक शब्दोः

घूर्णित-मृते गयं, वन-तलार-बालमृग-स्ना(ना)पिते गंडो ।
गत्तं ईषा-पङ्केषु, इच्छा-रजनीषु गंधोल्ली ॥२७३॥

गय—१ घूमेलुं २ मरेलुं
गंड—१ वन २ तलार-दांडपाशिक-कोटवाळ ३ नानुं हरण ४ नवरावनारो-नवराववानी प्रवृत्तिवाळो-स्नापित-हजाम
गत्त—१ ईषा-हळनो दांडो २ पंक-कादव
गंधोल्ली—१ इच्छा २ रजनी-रात

'वण-तलार-बाल'—मूळना ए पाठमां समाहार द्वंद्व छे माटे ज ए आखुं पद एकवचनवाळुं छे.

गंधेल्ली छाया-सरघासु, गहवई च ग्रामिक-शशिषु ।
गंधोल्लिअं उद्धृषितम् हासस्थाने च अङ्गम्-आश्लिष्टम् ॥२७४॥

गंधेल्ली—१ छाया २ मधमाख
गहवइ—१ ग्रामीण २ चंद्र
गंधोल्लिअ—१ रोमांच थवो २ गलगलियां थवां-गदगदियां थवां-हसवुं आवे एवी जग्याए अंगनो स्पर्श करवो अर्थात् लोकप्रसिद्ध 'गलगलियां'

गहवइ—ग्रहो उपरनुं आधिपत्य सूर्यमां ज छे माटे 'ग्रहपति' शब्द, आदित्य-सूर्य-अर्थमां ज रूढ छे, 'ग्रहपति' शब्दनी प्रसिद्धि 'चंद्र' अर्थमां नथी माटे 'चंद्र' अर्थवाळो आ 'गहवइ' शब्द, प्रसिद्ध 'ग्रहपति' शब्द उपरथी उपजाववानो नथी.

---

१ गंजोल्लिअं-मु० ।

बिंदु-अहमेसु गुंपा गुंदा, गुंछा उ दाढियाए वि ।
गुत्ती बंधण-इच्छा-वयण-लया-मउलिमालासु ॥२७५॥

गुंपा तथा गुंदा बिन्दौ अधमे चेति प्रत्येकं द्व्यर्था ।

गुंछा तु बिन्दु-अधमयोः उत्तरोष्ठ-श्मश्रुणि चेति त्र्यर्था ।

गुत्ती बन्धनम् इच्छा वचनम् लता शिरोमाल्यं चेति पञ्चार्था ॥ (२७१)

सेज्जाए संमूढम्मि गोविए तह य गुप्पंतं ।
गुमिलं मूढे गहणे पक्खलिय-आवुण्णएसुं च ॥२७६॥

गुप्पंतं शयनीयम् संमूढम् गोपितं चेति त्र्यर्थम् ।

गुमिलं मूढम् गहनम् प्रस्खलितम् आपूर्णं चेति चतुरर्थम् ॥(२७६)

बुसिया-विलोडिएसुं कंदुय-थवएसु तह गुलिया ।
संचलिय-खलिय-विहडिय-पूरिय-मूढेसु गुम्मइओ ॥२७७॥

बिन्दु-अधमेषु गुंपा गुंदा, गुंछा तु दाढियाए-दाढिकायाम्-अपि ।
गुत्ती बन्धन-इच्छा-वचन-लता-मौलिमालासु ॥२७५॥

गुंपा, गुंदा — १ बिंदु २ अधम

गुंछा—१ बिंदु २ अधम ३ दाढी-नीचेना होठनी श्मश्रु

गुत्ति—१ गुप्ति-बंधन-जेल २ इच्छा ३ वचन ४ लता ५ माथानी माळा-मुकुट ऊपरनी माळा

शय्यायां संमूढे गोपिते तथा च गुप्पंतं ।
गुमिलं मूढे गहने प्रस्खलित-आपूर्णकेषु च ॥२७६॥

गुप्पंत—१ शय्या-पथारी २ संमूढ ३ गोपित-रक्षित

गुमिल—१ मूढ २ गहन ३ प्रस्खलित ४ आपूर्ण-पूरेपूरुं

बुसिका-विलोडितेषु कन्दुक-स्तबकेषु तथा गुलिया ।
संचलित-स्खलित-विघटित-पूरित-मूढेषु गुम्मइओ ॥२७७॥

---

१ -हडिय-पा० ।

गुलिया बुसिका विलोडितम् कन्दुकः स्तवकश्चेति चतुरर्था । गुम्मइओ संचकितः स्खलितः विघटितः पूरितः मूढश्चेति पञ्चार्थः (२७७)

पंक–जवेसुं गोडुं, गो–गोदा–णइ–सहीसु गोला य ।
सीया·अक्खि·ग्गीवासुं गोरा, गोणो य सक्खि-उस सु २७८

गोडुं पङ्कः यवश्च ।
गोला गौः गोदावरी सामान्येन नदी सखी चेति चतुरर्था ।
गोरा लाङ्गलपद्धतिः चक्षुः ग्रीवा चेति त्र्यर्था ।
गोणो साक्षी वृषभश्चेति ।

अत्र–

'गोला'शब्दः संस्कृतसमोऽपि कवीनां नातिप्रसिद्ध इत्युपात्तः । 'गोण'शब्दस्तु गवि शब्दानुशासने साधितोऽपि गोणादिप्रपञ्चत्वादस्य प्रबन्धस्येहोपात्तः ॥ (२७८)

गुलिया—१ भुंसो २ वलोववुं ३ कंदुक–दडो ४ गुच्छो–फूलनो गजरो | गुम्मइअ—१ संचकित २ स्खलित ३ विघटित–बगडेल ४ पूरेलुं-पूरुं ५ मूढ

पङ्क-यवेषु गोडुं, गो-गोदा-नदी-सखीषु गोला च ।
सीता-अक्षि-ग्रीवासु गोरा, गोणो च साक्षि-वृषभेषु ॥२७८॥

गोडु—१ पंक-कादव २ जव
गोला—१ गाय २ गोदावरी नदी ३ नदी ४ सखी–मित्र
गोरा—१ हळनो दंड २ आंख ३ डोक
गोण—१ साक्षी २ बळद

गोला—'गोला' शब्द संस्कृतसम छे तो पण जे अर्थमां अहीं बताव्यो छे ते अर्थमां कविओना व्यवहारमां अतिप्रसिद्ध नथी माटे तेने अहीं देशी तरीके बताव्यो छे.

गोण—'गोण' शब्द जे अर्थमां अहीं बताव्यो छे ते ज अर्थमां तेनी साधना व्याकरणमां ["गोणादयः" ८–२–१७४] करी बतावी छे तो पण 'गोण' संबंधी व्याकरणनी साधना अने आ देशीसंग्रहमां आवती साधना ए बन्ने जुदी नथी; किंतु आ संग्रह, व्याकरणना निपातसाधक भागनो एक सविस्तर संग्रह छे माटे व्याकरणगत 'गोण'नी नोंध अने आ संग्रहमां आवेली 'गोण'नी नोंध ए बन्नेमां कशो भेद नथी एम समजवुं.

---

१ –डुं गेडुं–मु० । पा० २ ।

अथ 'घ'आदयः-

घण्णो उ रत्थल, घल्लो अणुरत्ते, घरे घंघो ।
घडि-घडियघडा गोट्ठी, घरगोलीए घरोली य ॥२७९॥

घण्णो उरः । "घण्णो रक्तः" [ ] इत्यन्ये । घल्लो अनुरक्तः । घंघो गृहम् । घडी तथा घडियघडा गोष्ठी । घरोली गृहगोधिका ।

यथा—

घल्लस्स घंघवइणो घण्णे लग्गाइ कह-घडीरुइणो ।
घडियघडा णीसंका भमई जं उमत्ता घरोलि व्व ॥२१२॥(२७९)

हवे आदिमां 'घ' वाळा शब्दोः-

घण्णो उरःस्थले, घल्लो अनुरक्ते, गृहे घंघो ।
घडि-घडियघडा गोष्ठी, गृहगोल्यां घरोली च ॥२७९॥

घण्ण—उरःस्थल-छाती-हृदय
घल्ल—अनुरक्त-अनुरागवाळो
घंघ—घर
घडी, घडियघडा —गोष्ठी-गोठ-मित्रमंडली
घरोली—गृहगोधिका-घरोळी-ढेढ घरोळी-गृहगोधिका

घण्ण—बीजा संग्रहकारो " 'घण्ण'नो अर्थ 'अनुरक्त' " बतावे छे.

उदाहरण—

घल्लस्स घंघपतेः घण्णे लग्नायाः कथं घडीरुचेः (कथाघडीरुचेः)।
घडियघडा निःशङ्का भ्रमति यद् उन्मत्ता घरोली इव ॥२१२

अनुरागवाळा अने गोष्ठीमां रुचि धरावनार एवा घरधणिना हृदयमां लागेलीवी-वसेलीनी अर्थात् घरधणिनी प्रिय स्त्रीनी निःशंक गोष्ठी उन्मत्त घरोळीनी पेठे केम भमे छे ?

---

१ -हगोलिका-मु० पाठान्त० । २ 'लग्गा इ' आम पदविभाग करिए तो 'हृदयमां लागेली-प्रेमपात्र बनेली-गोष्ठी' एवो अर्थ समजवो अने 'इ' पादपूरणार्थे समजवो. ३ -इ जमत्ता (यमात्ता-मरणासन्ना) पा० १ । मु० । ४ मूळमां 'कह' शब्द छे. तेनो अर्थ 'कथा' थाय अने 'कथम्' पण थाय. छायामां बन्ने अर्थो बताव्या छे अने अनुवादमां 'कथम्' अर्थ सूचव्यो छे.

घ भायणे घरोलं, [illegible] घरिल्ली य।
घंघोरो हिंडणए, घम्मोई गं[illegible]यतिणम्मि ॥२८०॥

घरोलं गृहभोजनभेदः। घरिल्ली पत्नी। घंघोरो भ्रमणशीलः। घम्मोई गेण्डुसंज्ञं तृणम्।

यथा—

सह तीए हिंड तुमं घम्मोइसहलाइ घंघोर!।
भुंजिहिसि घरोले पुण सुरसे दिण्णे घरिल्लीए ॥२१३॥(२८०)

जहणत्थवत्थभेदे घग्घरं, आदरिसयम्मि घरयंदो।
घणवाही इंदे, घरघंटो चडए यं, [illegible]लिया घारी ॥२८१॥

घग्घरं जघनस्थवस्त्रभेदः। घरयंदो आदर्शः। घणवाही इन्द्रः। घरघंटो चटकः। घारी शकुनिकाख्यः पक्षी।

गृहभोजने घरोलं, सधर्मिण्यां घरिल्ली च।
घंघोरो हिण्डनके, घम्मोई गण्डुत्-तृणे ॥२८०॥

घरोल—घरोलुं-घरनुं विशेष प्रकारनुं भोजन
घरिल्ली—घरवाळी-सधर्मिणी-पत्नी
घंघोर—हिंडनारो-भ्रमणशील-रखडनारो
घम्मोइ—'गंडुत्' नामनुं घास-घमोई

उदाहरण—

सह तया हिण्डस्व त्वं घम्मोइसहलाइ घंघोर!।
भोक्ष्यसे घरोले पुनः सुरसे दत्ते घरिल्लीए ॥२१३

रखडनार हे! घमोईना जेवा अवाजवाळी अथवा रंगे घमोईना सुंदर दल-पादडां-जेवी एवी तेणीनी साथे तुं भम. वळी, ज्यारे पत्नी सरस रसवाळुं विशेष प्रकारनुं भोजन आपे त्यारे (तेनी साथे) भोजन करजे-जमजे.

जघनस्थवस्त्रभेदे घग्घरं, आदर्शके घरयंदो।
घणवाही इन्द्रे, घरघंटो चटके च, शकुनिका घारी ॥२८१॥

घग्घर—घाघरो-जघन ऊपरनुं विशेष प्रकारनुं वस्त्र
घरयंद—गृहचन्द्र-घरमां चन्द्र समान-आरिसो
घणवाही—घनवाही-मेघोने वहनार-इन्द्र
घरघंट—गृहघण्ट-घरमां घंटनी जेम वाग्या करे-बोल्या करे-चकलो
घारी—समळी-'शकुनिका' नामनुं पक्षी

---

१ गड्डसं०-पा० १। २ य पुड-पा० १।

यथा—

घणवाहिधणुमणहरे काळे घरघंट-घारिसंघरणे ।

सयलकलाघरयंदो को जं सिढिलंतघग्घरा सरसि ? ॥२१४॥(२८१)

[illegible] य घारो, घारंतो घेवरे चेव ।

गाणम्मि घायणो, भच्छिए घिअं, खुज्जए घिट्टो ॥२८२॥

घारो प्राकारः । घारंतो घृतपूरः । घायणो गायनः । घिअं भर्त्सितम् । घिट्टो कुब्जः ।

यथा—

घारंते भिक्खंतो गेहदुवारे घिओ परियणेण ।

ओ घिट्टघायणो घिट्टयाइ घारम्मि आरुहइ ॥२१५॥

अत्र-'घिसइ-ग्रसते' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥ (२८२)

उदाहरण—

घणवाहिधनुर्मनोहरे काले घरघंट-घारिसंहरणे ।

सकलकलाघरयंदो को यत् शिथिल्यमानघग्घरा स्मरसि ? ॥२१४

मेघ धनुष जेवा मनोहर अने चकला तथा समळीना संहारक एवा समये, बधी कळाना आरिसा जेवो एवो ते कोण छे के जेने तुं, घाघरो ढीलो थई जतां संभारे छे-याद करे छे ?

प्राकारे च घारो, घारंतो घृतपूरे चैव ।

गायने घायणो, भर्त्सिते घिअं, कुब्जके घिट्टो ॥२८२॥

घार—प्राकार-गढ-कोट-किल्लो

घारंत-घेवर

घायण—गायन-गान करनार-गानार-गवैयो

घिअ—तिरस्कारपात्र-घृणापात्र

घिट्ट—कुब्ज-ठिंगणो-गट्ठो

उदाहरण—

घारंते भिक्षमाणः गेहद्वारे घिओ परिजनेन ।

उत घिट्टघायणो धृष्टतया घारम्मि आरोहति ॥२१५

घरे घरे घेवरोनी भीख मागतो अने संबंधीओना तिरस्कारने पामेलो एवो ठिंगणो गवैयो-जुओ जुओ-धृष्टपणे कोट ऊपर चडे छे.

घिस—घिसइ-ग्रसते-ग्रास ले छे-गळचे छे-खाय छे.

आ धातु, धात्वादेशोमां कहेलो छे [८-४-२०४] माटे अहीं बताव्यो नथी.

---

१ कालि भ-पा० १ । २ -यक्को भ-पा० १ ।

भेके घुग्घुरि-घुरुघुरिणो, घुत्तिय-घुसिणिया गविट्ठम्मि ।
घुंघुरुडो उक्करे, घुग्घुस्सुसयं ससंकभणियम्मि ॥२८३॥

घुग्घुरी तथा घुरुघुरी मण्डूकः । घुत्तियं तथा घुसिणियं गवेषितम् । घुंघुरुडो उत्करः । घुग्घुस्सुसयं साशङ्कभणितम् ।

यथा—

पसरिअघुग्घुरि-घुरुघुरि-निरवे सा घुत्तिय तिमिरघुंघुरुडे ।
ता घुसिणसु दूइ ! तुमं इय घुग्घुस्सुसइओ चवइ को वि ॥२१६॥

अत्र-'घुसिणं कुङ्कुमम्' इति 'घुसृण'शब्दसंभवम् । तथा घुट्टइ पिबति । घुलइ, घुम्मइ घूर्णते । घुसलइ मथ्नाति । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः (२८३)

भेके घुग्घुरि-घुरुघुरिणो, घुत्तिय-घुसिणिया गवेषिते ।
घुंघुरुडो उत्करे, घुग्घुस्सुसयं सशङ्कभणिते ॥२८३॥

घुग्घुरि, घुरुघुरि —मेक-डेडको
घुत्तिय, घुसिणिय —गोतवुं-गवेषणा करवी

घुंघुरुड—उत्कर-समूह-ऊकरडो
घुग्घुस्सुसय—घूसपूस करवी-सशंक बोलवुं

घुसिण—घुसिण एटले कंकु. आ 'घुसिण' शब्दने संस्कृत 'घुसृण' उपरथी लेवानो छे.

घुट्ट—घुट्टइ-पिबति-पीए छे-घुंट ले छे [८-४-१०]
घुल—घुलइ-घूर्णते-घोळे छे [८-४-११७]
घुम्म—घुम्मइ-घूर्णते-घूमे छे [८-४-११७]
घुसल—घुसलइ-मथ्नाति-मथे छे [८-४-१२१]

आ चारे धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं बताव्या नथी.

उदाहरण—

प्रसृत [illegible]रे-घुरुघुरि-निरवे सा घुत्तिआ तिमिर-घुंघुरुडे ।
तावत् घुसिणसु दूति ! त्वम्-इति घुग्घुस्सुसइओ चवइ-
वक्ति-कोऽपि ॥२१६

'देडकाओनो अने देडकीओनो अवाज ज्यारे फेलायो त्यारे अंधाराना समूहमां-घणुं अंधारुं थई गया पछी (तें) तेणीने गोतेली, तो हे दूति ! तुं गोत' ए प्रमाणे कोई घूसपूस करतो बोले छे.

---

१ -घुत्तिएह घुं-मु० ।

कण्णोवकण्णियाए घुणघुणिया, घु[illegible]रसारं अवण्हाणे ।
घु[illegible]घुणियं गिरिगंडे, घुग्घुच्छणयं च खेयम्मि ॥२८४॥

घुणघुणिया कर्णोपकर्णिका । घुसिरसारं अवस्नानम्–मसूरादीनां पिष्टम् । घुट्टघुणियं गिरेर्गण्डम्–पृथुशिला । घुग्घुच्छणयं खेदः ।

यथा—

तुह आगमघुणघुणियं सोउं चइऊण घुसिरसाराई ।
घुट्टघुणिएसु घुग्घुच्छणेण वच्चंति रिउवहुया ॥२१७॥

अत्र–'घूओ उलूकः' इति 'घूक'शब्दभवः ॥ (२८४)

घोरी सलहविसेसे, [illegible] सरयवल्लिभेयम्मि ।

घोरी शलभपक्षिविशेषः । अत्र–'घोडो अश्वः' इति 'घोट'शब्दभवः । घोसाली शरदुद्भवो वल्लिभेदः ।

कर्णोपकर्णिकायां घुणघुणिया, घुसिरसारं अवस्नाने ।
घुट्टघुणियं गिरिगण्डे, घुग्घुच्छणयं च खेदे ॥२८४॥

घुणघुणिया—कर्णोपकर्णिका एक कानेथी बीजे काने अने बीजे कानेथी त्रीजे काने एम उत्तरोत्तर संभळातुं आवे ते–परस्पर एक बीजा गणगणे ते

घुसिरसार—अवस्नान-विवाह प्रसंगे मसूर वगेरेनुं न्हावण करवा माटेनुं पीठ–पीठी

घुट्टघुणिय—गिरिनो गंड-पहाडनी पहोळी शिला–पहोळो पत्थर

घुग्घुच्छणय—खेद

घूअ—घूअ–घूड-घूवड-उलूक. आ 'घूअ' शब्दने संस्कृत 'घूक' ऊपरथी लाववानो छे.

उदाहरण—

तव आगमघुणघुणियं श्रुत्वा त्यक्त्वा घुसिरसाराइं ।
घुट्टघुणिचसु घुग्घुच्छणेण व्रजन्ति रिपुवधुकाः ॥२१७

कर्णोपकर्णनी रीते–एक गणगण्यो अने बीजो गणगण्यो ए रीते तारा आववानी वात सांभळीने मसूर वगेरेनां पीठीने छोडी दईने शत्रुओनी वहूओ पहाडनी पहोळी शिलाओ तरफ खेदपूर्वक चाली जाय छे.

घोरी शलभविशेषे, घोसाली शरद्वल्लिभेदे ।

घोरी—एक प्रकारनो पतंग-पतंगियुं-तीड

घोसाली–शरदऋतुमां थनारी एक प्रकारनी वेल

यथा—

सिरिकुमरवाल ! नरवइ ! तुह तुरया घोरिणो व्व अगणिज्जा ।
कवलन्ति वेरिपत्थिवबलाइं घोसालियादलाइं व ॥२१८॥

अत्र-'घोलइ घूर्णते' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥

अथ अनेकार्थाः

घट्टो कुसुंभरत्ते, सारियाऽ हम्मि, वंसे य ॥२८५॥

घट्टो कुसुम्भरक्तं वस्त्रम् नदीतीर्थम् वेणुश्चेति त्र्यर्थः ॥ (२८५)

घम्मोडी मज्झण्हे, मसए, गामणितिणे चेव ।
घोरो णासिअ गिद्धेसु, घोलियं सिलयले हढकए य ॥२८६॥

घोड—घोड-घोडो-अश्व. आ शब्दने संस्कृत 'घोट' ऊपरथी लाववानो छे.
घोल—घोलइ-घूर्णते-घोळे छे. आ 'घोल' धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८-४-११७] माटे अहीं कह्यो नथी.

उदाहरण—

श्री कुमारपाल ! नरपते ! तव तुरगा घोरिणो इव अगण्याः ।
कवलयन्ति वैरिपार्थिवबलानि घोसालियादलानि इव ॥२१८

हे श्रीमान् राजा कुमारपाल ! पतंगियानी पेठे अगणनीय-गणी शकाय नहि एवा तारा घोडाओ, शत्रु राजाओनां बलोने-लश्करोने, घोसालियाना पांदडांनी पेठे चावी जाय छे-कोळियो करी जाय छे.

'घ'वाळा अनेकार्थक शब्दो

घट्टो कुसुम्भरक्ते, सरित्तीर्थे, वंशे च ॥२८५॥

घट्ट—१ कसुंबाथी रंगेल वस्त्र-घाट २ नदीनो घाट ३ वांसडो

घम्मोडी मध्याह्ने, मशके, ग्रामणीतृणे चैव ।
घोरो नाशित-गृध्रेषु, घोलियं शिलातले हठकृते च ॥२८६॥

घम्मोडी मध्याह्नः मशकः 'ग्रामणी'संज्ञं तृणं चेति त्र्यर्था । अत्र-'घत्तइ क्षिपति गवेषयति च'-इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । घोरो नाशितः गृध्रपक्षी च । घोलियं शिलातलम् हठकृतं च-उभयम् ॥ (२८६)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
द्वितीयो वर्गः । ग्रंथा० १४८० ॥

घम्मोडी—१ मध्याह्न-बपोर-दिवसनो बीजो प्रहर २ मच्छर ३ 'ग्रामणी' नामनुं घास

घोर—१ नाशित-नाश पामेल २ गीध-पक्षी

घोलिय—१ शिलातल २ हठे करेलुं

घत्त—घत्तइ-क्षिपति-खेवे छे-नाखे छे-फेंके छे [८-४-१४३]

घत्तइ-गवेषयति-गोते छे-गवेषण करे छे [८-४-१८९]

आ बन्ने धातुओने, धात्वादेशना प्रकरणमां कही बताव्या छे माटे अहीं नथी लख्या.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेला अने पोतानी बनावेली
टीकावाळा देशीशब्दसंग्रहनो बीजो वर्ग पूरो थयो.

---

१ ४६० ॥ मु० ।

तृतीयः वर्गः

अथ चकारादिः-

चत्तो तक्कू, चंगं चारुं, चड-चोट्टिआउ सिहा ।
चट्टू य दारुहत्थे, चंभो चासो य सीरसीमंते ॥२८७॥

चत्तो तर्कुः । चंगं चारु । चडो तथा चोट्टी शिखा । चट्टू दारुहस्तः । चंभो तथा चासो हलस्फाटितभूमिरेखा ।

यथा—

रे चंगचोट्टिय! चडं तोडिस्सं चट्टुएण य हणिस्सं ।
चासक्खमं घड कुसिं ण हु चंभं करइ चत्तमित्तकुसी ॥२१९॥(२८७)

हवे आदिमां चकारवाळा शब्दो—

चत्तो तर्कुः, चंगं चारु, चड-चोट्टियाउ शिखा ।
चट्टू च दारुहस्ते, चंभो चासो च सीरसीमन्ते ॥२८७॥

चत्त—त्राक
चंग—चारु-सारुं-चंगु
चड, चोट्टी }—चोटली-शिखा
चट्टु—चाटवो-लाकडानो हाथ-कडछी जेवुं लाकडानुं पीरसवानुं उपकरण
चंभ, चास }—चास-हळ द्वारा थयेलो सेंबो-हळद्वारा फाटेली भोंयनी रेखा

उदाहरण—

रे चंगचोट्टिय! चडं तोडिष्यामि चट्टुएण च हनिष्यामि ।
चासक्षमां घटस्व कुर्शी न खलु चंभं करोति चत्तमात्रकुशी ॥२१९

सारी चोटलीवाळा हे! तारी चोटली तोडी नाखीश अने तने चाटवा वडे हणीश. जे वडे जमीन ऊपर चास थाय अर्थात् जमीन बराबर खेडी शकाय एवी मजबूत अणीवाळी कोशने घडी आप. आ त्राक जेवडी कोशथी जमीन खेडी ज शकाती नथी-त्राक जेवडी कोश जमीनमां चास ज पाडी शकती नथी.

१-मंति पा० १ ।

चत्थरि-चहुट्ट-चंडिक्का हास-निमग्ग-रोसेसु ।
चंदिल-चउक्क-चक्कोडा णाविय-चच्चर-अग्गिभेएसु ॥२८८॥

चत्थरी हासः । चहुट्टं निमग्नम् । चंडिक्को रोषः । चंदिलो नापितः । 'चण्डिलः' इति तु संस्कृतसमम् । चउक्कं चत्वरम् । चक्कोडा अग्निभेदः ।

यथा—

तीइ विरहचक्कोडाजलिओ सो चंदिलो सहि ! इयाणि ।
हिअयचउक्के चत्थरिचहुट्टणक्खो वि कुणइ चंडिक्कं ॥२२०॥ (२८८)

'चत्तरि-चतुष्क'शब्दौ येषां संस्कृतेऽपि संमतौ तन्मते 'चत्थरि-चउक्क'शब्दौ न देश्यौ ॥२८८॥

पीण-पिच्छण्ण-विगाणेसु चंडिल-चंडिय-चवेणा ।
जुयकरउडे चवेडी, तजा चक्कप्पा चुडुप्पा य ॥२८९॥

चत्थरि-चहुट्ट-चंडिक्का हास-निमग्न-रोषेषु ।
चंदिल-चउक्क-चक्कोडा नापित-चत्वर-अग्निभेदेषु ॥२८८॥

चत्थरि—हास-हसवुं	चंदिल—चण्डिल-नावी-हजाम
चहुट्ट—चोंटेलुं-खूतेलुं-निमग्न	चउक्क—चतुष्क-चोक-चाचर-चत्वर
चंडिक्क—चंडैक्य-रोष	चक्कोडा—विशेष प्रकारनो अग्नि

चण्डिल—आ शब्द तो संस्कृतसम छे माटे अहीं नोंध्यो नथी. [सरखावो आ गाथानो 'चंदिल']

चत्थरि-चउक्क—जेओ संस्कृतमां 'चत्तरि' अने 'चतुष्क' शब्दने स्वीकारे छे तथा ए 'चत्तरि' ऊपरथी आ 'चत्थरि' शब्दने अने 'चतुष्क' ऊपरथी 'चउक्क' शब्दने नीपजावे छे तेओना मत प्रमाणे 'चत्थरि' अने 'चउक्क' ए बन्ने शब्दो देश्य नथी पण व्युत्पन्न छे.

उदाहरण—

तस्याः विरहचक्कोडाज्वलितः स चंदिलो सखि ! इदानीम् ।
हृदयचउक्के चत्थरिचहुट्टनखाऽपि करोति चंडिक्कं ॥२२०

तेणीना विरहमी अग्निथी बळेलो ते हजाम, हे सखि ! हमणां हसतां हसतां तेना हृदयचोकमां तेणीना नखो चोंटी गया छे-खेसी गया छे-तो पण रोष करे छे.

पीन-पिच्छन्न-विगानेषु चंडिल-चंडिय-चवेणा ।
युतकरपुटे चवेडी, त्वचा चक्कप्पा चुडुप्पा च ॥२८९॥

चंडिलो पीनः । चंडिओ कृत्तः । चवेणं वचनीयम् । चवेडी श्लिष्टं करसंपुटम् । "चवेडी संपुटम्" [ ] इत्यन्ये । चकप्पा तथा चुडुप्पा त्वक् । "चुडुप्पं त्वग्विदलनम्" [ ] इत्यन्ये ।

यथा—

चंडियचकप्पवसणा चुडुप्पकंदासण-आहुअचवेणा ।
रिउणो अचंडिला तुह कुणंति भिल्लाण वि चवेडिं ॥२२१॥(२८९)

चव्विक्क-चित्तला मंडियम्मि, कुमुयम्मि चंदोज्जं ।
चक्खुडुणं च पेक्खणए, चंचप्परं असच्चम्मि ॥२९०॥

चव्विक्कं तथा चित्तलं मण्डितम् । "चित्तलं रमणीयम् [ ] इत्यन्ये । चंदोज्जं कुमुदम् । स्वार्थे के चंदोज्जयं । अत्र—'चंदिमा-चन्द्रिका' 'चवला—विद्युत्' इति 'चन्द्रिका'-'चपला'शब्दभवौ । चवइ-कथयति । चयइ—शक्नोति ।

चंडिल—पीन-पुष्ट	चवेडी—चपटी-जोडेलुं करसंपुट
चंडिय—कृत्त-कतरायेल-कपायेल-छेदायेल	चकप्पा } —त्वक्—चामडी—त्वचा—झाडनी
चवेण—निंदा—निंदनीय—निंदापात्र	चुडुप्पा } छाल—वल्कल

चवेडी—बीजा संग्रहकारो 'चवेडी'नो अर्थ मात्र 'संपुट' बतावे छे.
चुडुप्प—बीजा संग्रहकारो 'चुडुप्प' एटले 'चामडी—छाल—फाटी जवी' एम कहे छे.

उदाहरण—

चंडितचकप्पवसना चुडुप्प-कन्दाशन-आहुतचवेणा ।
रिपवः अचंडिला तव कुर्वन्ति भिल्लानामपि चवेडिं ॥२२१

झाडनी छालनां कपडां कपाई गयां छे, झाडनी छाल अने कंदोने खाय तेथी जेओनी आहुति—हवन—निंदित छे एवा तारा दूबळा शत्रुओ भिल्लोने पण जोडेलुं करसंपुट करे छे—धरे छे—मागवा माटे हाथने भेगा करे छे—हाथनुं संपुट बनावे छे.

चव्विक्क-चित्तला मण्डिते, कुमुदे चंदोज्जं ।
चक्खुडुणं च प्रेक्षणके, चंचप्परं असत्ये ॥२९०॥

चव्विक्क } —मंडित—शोभावाळुं	चक्खुडुण—प्रेक्षणक—प्रेक्षणीय—जोवा जेवुं
चित्तल }	—नाटक वगेरे
चंदोज्ज } —चंदोद्योती	
चंदोज्ज+क=चंदोज्जय } कमळ—कुमुद	चंचप्पर—असत्य—खोटुं

चज्जइ-पश्यति । चच्छइ-तक्ष्णोति । इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ।
चक्खुड्डुणं प्रेक्षणीयम् । चंचप्परं असत्यम् ।

यथा—

चंचप्परं ण भणिमो कुणेसि चक्खुड्डुणे कडक्खेहिं ।
चंदुज्जयचविका दिसाउ मयणाहिचित्तलकवोले ! ॥२२२॥(२९०)

चंदिमा—चंद्रनी ज्योत्स्ना. संस्कृत 'चन्द्रिका' ऊपरथी आ 'चंदिमा' शब्द ऊपजाववानो छे: [८-१-१८५]

चवला—वीजळी. वीजळी भारे चपळ छे माटे 'चपला' कहेवाय छे. संस्कृत 'चपला' ऊपरथी आ 'चवला' शब्दने नीपजाववानो छे.

चव—चवइ-वक्ति-कथयति-कहे छे [८-४-२]

चय—चयइ-शक्नोति-शके छे [८-४-८६]

चज्ज—चज्जइ-पश्यति-जूए छे-देखे छे [८-४-१८१]

चच्छ—चच्छइ-तक्ष्णोति-पातलुं करे छे [८-४-१९४]

आ चारे धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधी बताव्या छे माटे अहीं फरी लख्या नथी.

उदाहरण—

चंचप्परं न भणामः करोषि चक्खु'डुणे कटाक्षैः ।
चंद्रुज्जयचन्द्रिका दिशाः मृगनाभिचित्रलकपोले ! ॥२२२

कस्तूरी वडे सुशोभित कपोलवाळी एवी हे ! अमे खोटुं नथी बोलता के तुं नाटकमां-नाटक करती वखते-तारा कटाक्षो द्वारा दिशाओने कुमुदोथी सुशोभित करे छे.

---

१ मूळमां 'चक्खुड्डुण' शब्दनो अर्थ बताववा 'पेक्खणय-प्रेक्षणक' शब्द वापरेलो छे, 'प्रेक्षणक'नो अर्थ 'नाटक-खेल-तमासो' एवो थाय छे एटले अनुवादमां पेक्खणय'नो 'जोवा जेवुं' अर्थ बतावीने साथे 'नाटक' एवो अर्थ पण अहीं सूचव्यो छे. टीकामां 'पेक्खणय'नो पर्याय 'प्रेक्षणीय' मूकेलो छे. 'प्रेक्षणीय' एटले 'जोवा जेवुं-दर्शनीय-मनोहर' एवो अर्थ पण थाय छे, परंतु मूळने अनुसरीने 'पेक्खणय'नो प्रस्तुतमां 'नाटक-खेल-तमासो' अर्थ लेवो विशेष उचित छे. छतां जो 'प्रेक्षणीय'नो अर्थ 'सुंदर' लेवो होय तो गाथाना 'चक्खुड्डुणे' ने सप्तमीविभक्तिवाळुं न समजतां संबोधन समजी 'हे देखावडी !' एवो पण अहीं तेनो अर्थ घटावी शकाय.

मोरम्मि चंदइल्लो, चउक्करो कत्तिकेयम्मि ।
चडियारो आडोवे, अहिभेए चक्कुलंडा य ॥२९१॥

चंदइल्लो मयूरः । चउक्करो कार्त्तिकेयः । चडियारो आटोपः । चक्कुलंडा सर्पविशेषः ।

यथा—

गणवइगज्जियणच्चंतचउक्कर-चंदइल्लसद्देहिं ।
तट्टगल-चक्कुलंडो णच्चइ रुद्दो सचडियारं ॥२२३॥(२९१)

णामम्मि चरुल्लेवं, चक्खडियं जीवियव्वम्मि ।
चंदट्ठिया य खवए, उम्मीए चक्कणाइयं चेव ॥२९२॥

चरुल्लेवं नाम । चक्खडियं जीवितव्यम् । चंदट्ठिया भुजशिखरम् । "स्तबकः" इत्यन्ये । यदाहु:-"स्तबकः चंदट्ठियासंज्ञः" [ ] इति । अत्र-'चञ्चरीओ-भ्रमरः' । 'चंदसाला-जालकृता गृहोपरि कुटिका' इति

मयूरे चंदइल्लो, चउक्करो कार्तिकेये ।
चडियारो आटोपे, अहिभेदे चक्कुलंडा च ॥२९१॥

चंदइल्ल—चंद्रवाळो-जेनां पींछाओमां चंद्रको छे-मोर

चउक्कर—चतुष्कर-चार हाथवाळो-कार्तिकेय

चडियार—आटोप-आडंबर

चक्कुलंडा—विशेष प्रकारनो साप-चाकळ के चाकण-बे मोढावाळो आंधळो साप

उदाहरण—

गणपतिगर्जित-नृत्यत्-चउक्कर-चंदइल्लशब्दैः ।
त्रस्तगल-चक्कुलंडो नृत्यति रुद्रः सचडियारं ॥२२३

गणपतिनुं गर्जन, नाच करतो कार्तिकेय अने मोर ए बधाना शब्दो वडे जेना गळामां रहेलो साप त्रासी गयो छे एवो रुद्र आटोप साथे नाचे छे.

नाम्नि चरुल्लेवं, चक्खडियं जीवितव्ये ।
चंदट्ठिया च स्तबके, ऊर्मौ चक्कणाइयं चैव ॥२९२॥

चरुल्लेव—नाम

चक्खडिय—जीवितव्य-जीवन

चंदट्ठिया—हाथनुं शिखर-खभो-खंभो

चक्कणाइय—ऊर्मि-तरंग

'चञ्चरीक-चन्द्रशाला'शब्दभवो । चच्चुप्पइ-अर्पयति । चमढइ-भुङ्क्ते । चक्कमइ-भ्रमति । इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते। चक्कणाहवं ऊर्मिः। यथा—

णीसासचक्कणाहयताविअचंदट्टियाइ तुह विरहे ।
कंठम्मि तीइ वट्टइ चक्खडियं तुह तहा चरुल्लेवं ॥२२४॥(२९२)

हालम्मि चउरचिंधो, णारङ्गफलम्मि चक्कणभयं च ।
चं वडाया अद्धाऽऽवरियङ्गी, चक्खुरवक्खणी लज्जा ॥२९३॥

चंदट्टिया—बीजा संग्रहकारो 'चंदट्टिया'नो अर्थ 'गुच्छो'-'मजरो' बतावे छे. तेओ कहे छे के—"स्तबकः चंदट्टिया-संज्ञः" [ ] इति अर्थात् 'स्तबक'नुं बीजुं नाम 'चंदट्टिया' छे.

चंचरीअ—संस्कृत 'चञ्चरीक' उपरथी 'चंचरीअ' शब्द उतारवानो छे. चञ्चरीक-चंचरीअ एटले भमरो.

चंदसाला—संस्कृत 'चन्द्रशाला' ऊपरथी 'चंदसाला' शब्दने ऊपजाववानो छे. चंदसाला-एटले घर ऊपर आवेली जाळीयांवाळी कोटडी.

चच्चुप्प—चच्चुप्पइ-अर्पयति-सोंपे छे-आपे छे [८-४-३९]

चमढ—चमढइ-भुङ्क्ते-खाय छे [८-४-११०]

चक्कम—चक्कमइ-चङ्क्रमीति-भ्रमति-भमे छे-फरे छे-चंक्रमण करे छे [८-४-१६१] आ त्रणे धातुओ धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं नथी लख्या.

उदाहरण—

निःश्वास-चक्कणाहय-तापित-चंदट्टियाइ तव विरहे ।
कण्ठे तस्याः वर्तते चक्खडियं तव तथा चरुल्लेवं ॥२२४

तारा विरहमां नीसासाओनी ऊर्मिओ द्वारा घर ऊपरनी जाळियांवाळी तेणीनी कोटडी तपी गई छे, अने ते कोटडीमां तेणीना प्राण-जीवन-कंठे आव्या छे तथा तारुं नाम तेणीना कंठमां छे अर्थात् तारुं नाम रट्या करे छे.

हाले [illegible]रचिंघा, नारङ्गफले चक्कणभयं च ।
चंदवडाया अर्धाऽऽवृताङ्गी, च[illegible]रवक्खणा लज्जा ॥२९३॥

चउरचिंधो सातवाहनः । चक्कणभयं नारङ्गफलम् । चंदवडाया अर्धप्रावृतदेहा । चक्खुरक्खणी लज्जा ।

यथा—

दट्ठूण तुमं चक्कणभयत्थणी अवर-चउरचिंधं व ।
तम्मइ चंदवडाया मुद्धा वि हु मुक्कचक्खुरक्खणिया ॥२२५॥

अत्र–'चलणाउहो कुक्कुटः' इति 'चरणायुध'शब्दभवः ॥ (२९३)

चडुलातिलयं कंचणसंकलियालंबिरयणातिलयम्मि ।
सढ-तंडुल-सिरभूसासु चाड-चाउलय-चालवासा य ॥२९४॥

चडुलातिलयं काञ्चनशृङ्खलालम्बिरत्नतिलकम् । "चडुला रत्नतिलकम्" [ ] इत्यन्ये । चाडो मायावी । चाउला तण्डुलाः । चालवासो शिरोभूषणभेदः ।

चउरचिंध—चतुरचिह्न–'जेनी पासे चतुर-डाह्या–माणसो बेसी रहे छे' ए जेनुं निशान छे ते हाल–सातवाहन–शालिवाहन–राजा

चक्कणभय—नारंगफल–नारंगी

चंदवडाया—चन्द्रपताका–चंद्रनी ध्वजा जेवी–अडधा अंग ऊपर ओढेली–अडधा ओढणावाळी स्त्री

चक्खुरक्खणी—चक्षूरक्षणी–लाज

चलणाउह—संस्कृत 'चरणायुध' शब्द ऊपरथी आ 'चलणाउह' शब्दने नीपजाववानो छे. 'चलणाउह' एटले जेनुं आयुध–शस्त्र–ज चरण–पग–छे अर्थात् कूकडो.

उदाहरण—

दृष्ट्वा त्वां चक्कणभयस्तनी अपर–चउरचिंधं इव ।
ताम्यति चंदवडाया मुग्धा अपि खलु मुक्तचक्खुरक्खणिया ॥२२५

जाणे के बीजो शालिवाहन राजा न होय एवा तने जोईने नारंगी जेवा स्तनवाळी, अडधे अंगे ढंकायेली अने लाज मूकी दीधेली छे एवी तेणी मुग्धा पण तने इच्छे छे.

चडुलातिलकं काञ्चनशृङ्खलालम्बिरत्नतिलके ।
शठ–तण्डुल–शिरोभूषासु चाड–चाउलय–चालवासा च ॥२९४॥

चडुलातिलय— सोनानी सांकळीमां लटकतुं रतननुं तिलक–लटकण

चाउल
चाउल+य=चाउलय } —चावल–चोखा —भात

चाड—मायावी–ठग–लुच्चो–चाडियो

चालवास—माथानुं विशेष प्रकारनुं घरेणुं

चडुला—बीजा देशीसंग्रहकारो 'रतननुं तिलक' ए अर्थमां 'चडुला' शब्दने बतावे छे.

यथा—

जीए तुज्झ णिहिअं चडुलातिलअं च चालवासो य ।
तं चेअ चाउ ! अणुसर किं चाउलखंडणीइ मए ? ॥२२६॥(२९४)

गंठिच्छेयय-गिम्हाणिलेसु चारणय-चारवाया वि ।
चिल्ला सउलीए, चिविडणासए चिव्व-चिव्वरया ॥२९५॥

चारणओ ग्रन्थिच्छेदकः कप्रत्ययाभावे चारणो । चारवाओ ग्रीष्मानिलः । चिल्ला शकुनिकाख्यः पक्षी । चिव्वो तथा चिव्वरो चिपिटनासः ।

उदाहरण—

यस्याः तव निहितं चडुलातिलयं च चालवासो च ।
तामेव चाउ ! अनुसर किं चाउलखण्डिन्या मया ? ॥२२६

लुच्चा हे ! तारुं सोनानी सांकळीमां लटकतुं रतननुं तिलक अने माथानुं विशेष प्रकारनुं घरेणुं ए बन्ने जेणीने त्यां तें राख्यां-मूक्यां-होय तेणीनी ज पाछळ तुं जा, चोखा खांडनारी एवी मारी साथे शुं ? अर्थात् चोखा खांडनारी एवी मारी साथे तारे शुं लेवा देवा छे ?

ग्रन्थिच्छेदक-ग्रीष्मानिलेषु चारणय-चारवाया अपि ।
चिल्ला शकुन्याम्, चिपिटनासके चिव्व-चिव्वरया ॥२९५॥

चारण } —गांठ कापनार- गंठियो चोर- खिस्सा कातरू-गठियो
चारण+क=चारणय-

चारवाय—ग्रीष्मऋतुनो पवन-उनाळानो पवन

चिल्ला—'समळी' नामनुं पंखी

[1]चिव्व
चिव्वर
चिव्वर+क=चिव्वरय } —चीबो-चपटा नाकवाळो

---

१ 'चपटा नाकवाळा'ना अर्थमां भाषामां 'चीबो' शब्द सुप्रतीत छे. त्यारे आ गाथामां तेने बदले अंते बे 'च' वाळो 'चिव्व' शब्द आपेलो छे. भाषानो 'चीबो' शब्द जोतां 'चिम्ब' शब्दनी संभावना करी शकाय. भाषामां ज्यां 'ब'नो ध्वनि छे त्यां आ संग्रहमां, घणे स्थळे 'व'नो ध्वनि आपेलो छे: जुओ वर्ग ३ गा० ३०२ भाषामां बोकडो. जुओ वर्ग ३ गा० ३०० भाषामां बुको के मुक्को. च, व अने ब ए त्रणे, लिपिमां लगभग सरखा जेवा लखाय छे, संभव छे के एथी 'ब' ने बदले 'च' लखायो होय वा 'च' ने बदले 'व' आवी गयो होय.

यथा—

न हु मेल्लइ पहरंतो ही चिंधं चिधरं व चिल्लं व ।
उअ मयणो माणिणिं माणगंठिचारणय-चारवायसहो ॥२२७(२९५)

बालम्मि चिल्ल-चेडा, चिधं रमणे, हुयासणे चिची ।
चिंचिणि-चिंचा अम्बिलियाए, तह चिंचणी घरट्टीए ॥२९६॥

चिल्लो तथा चेडो बालः । चिचं रमणम् । चिची हुताशनः । चिंचिणी तथा चिंचा अम्लिका । केचित् 'चिंचिणिचिंचा'शब्दः समस्त एव अम्लिकावाचकत्वेन प्रोक्तः । चिंचणी घरट्टिका ।

यथा—

चिंचवणे चिंचिणियाचडिए चेडम्मि चिचठियचिल्ला ।
उअ धावइ जणणी चइअ चिंचणी-चिचिकम्माइं ॥२२८॥(२९६)

उदाहरण—

न खलु मुञ्चति प्रहरन् ही चिधं चिधरं च चिल्लं इव ।
उत मदनः मानिनीं मानग्रन्थिचारणय-चारवायसखः ॥२२७

हे ! तुं जो तो खरो, मान-अहंकार-रूप गांठने कापनार गठियो अने ग्रीष्मना पवननो सखा-मित्र एवो कामदेव, जाणे कोई समळी ऊपर घा करतो होय ए रीते, अभिमानवाळी चीबी मानिनी ऊपर पण घा करे छे-पोताना चामांची एवी चीबी स्त्रीने पण बाकी मूकतो नथी.

बाले चिल्ल-चेडा, चिधं रमणे, हुताशने चिची ।
चिंचिणि-चिंचा अम्लिकायाम्, तथा चिंचणी घरट्याम् ॥२९६॥

चिल्ल } —बाळक
चेड

चिध—चिह्य-चित्तने गमे तेवुं-रमण-सुंदर-मनोहर-आकर्षक

चिची—चित्य-हुताशन-अग्नि

चिंचिणि } —आंबली-आंबलीनुं झाड
चिंचा

चिंचणी —घंटी

चिंचिणि-चिंचा—केटलाक देशीसंग्रहकारो 'चिंचिणिचिंचा'ने एक अखंड शब्द माने छे अने तेनो 'आंबली' अर्थ बतावे छे.

उदाहरण—

चिंचवने चिंचिणियाचटिते चेडम्मि चिचस्थितचिल्ला ।
उत धावति जननी त्यक्त्वा चिंचणी-चिचिकर्माणि ॥२२८

जो जो नजर कर, आंबलीना वनमां आंबलीना झाड ऊपर छोकरो चडी गयो त्यारे जेणीनां बीजां सुंदर छोकरां नीचे रमतमां बेठां छे एवी माता, घंटीनुं अने अग्निनुं-चूलो सळगाववानुं-काम छोडी दईने दोडी जाय छे.

[illegible] चिल्लिरी, रोमसम्मि चिमिणो, कुडीए चिरया य ।
चिक्खल्लो कद्दमए, मुसले चिल्लूर-चेलुंपा ॥२९७॥

चिल्लिरी मशकः । चिमिणो रोमशः । चिरया कुटो । चिक्खल्लो कर्दमः । चिल्लूरं तथा चेलुंपं मुसलम् ।

यथा—

चिक्खल्लियचिरयाए चिल्लिरिडसिया तुह अरिणो चिमिणा ।
कंडन्ति सयं चिल्लूरएण चेलुंपपाणितुल्लबला ॥२२९॥

अत्र–'चिंचइ–मण्डयति' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥ (२९७)

उल्ले चिलिचिल-चिलिचीला, परितोसियम्मि चिसाठिओ ।
चिरि[illegible]ट्टी य चिणोट्टी महुपडले चिरदाऊ य ॥२९८॥

मशके चिल्लिरी, रोमशे चिमिणो, कुट्यां चिरया च ।
चिक्खल्लो कर्दमके, मुसले चिल्लूर–चेलुंपा ॥२९७॥

चिल्लिरि—मच्छर

चिमिण—रोमवाळो–मेंढो–घेटो

चिरया—कोटडी

चिक्खल्ल—जेनाथी वारंवार स्खलन थाय ते–कादव–कीचड

चिल्लूर, चेलुंप —मुसल–सांबेलुं

चिंच—चिंचइ–मण्डयति–शोभे छे [८–४–११५]

आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं नथी नोंध्यो.

उदाहरण—

चिक्खल्लियचिरयाय चिल्लिरिदष्टा तव अरयः चिमिणा ।
कण्डयन्ति स्वयं चिल्लूरएण चेलुंपपाणितुल्यबलाः ॥२२९

जेनाथी वारंवार स्खलित थवाय एवा कादववाळी ओरडीमां मच्छरोथी डसायेला मुसलधर–बलदेव–जेवा बळवाळा छतां य घेटानी जेवा तारा शत्रुओ पोते जाते सांबेला वडे खांडे छे.

आर्द्रे चिलिचिल–चिलिचीला, परितोषिते चिसठिओ ।
चिरिहिट्टी च चिणोट्टी, मधुपटले चिरदाऊ च ॥२९८॥

चिलिच्चिलं तथा चिलिच्चीलं आर्द्रम् । चित्तठिओ परितोषितः । चिरिहिट्टी गुञ्जा, 'चिणोट्ठी'शब्दोऽपि देश्यः पर्यायभङ्ग्या तु उपात्तः । चित्तदाऊ मधुपटलम् । केचित् "तिणिसम्मि चित्तदाऊ" [ ] इति पठन्ति । तिणिसं च वृक्षविशेषम् आचक्षते । अस्माभिस्तु सारतरदेशीदर्शनेन 'तिणिस'शब्दो मधुपटलार्थो व्याख्यातः । तत्र युक्तायुक्तत्वे बहुदृश्वानः प्रमाणम् ।

यथा—

सबरो सेयचिलिच्चिलं अंसुचिलिच्चीलं अरिवहुं तुज्झ ।
चिरिहिट्टिलोयणो महइ चित्तदाउं व चित्तठिअचित्तो ॥२३०(२९८)

चिलिच्चिल, चिलिच्चील —आर्द्र- भीनुं

चित्तठिअ—चित्तस्थित - स्थिर चित्तवाळो
परितोषित–तोष पामेल–संतोष पामेल

चिरिहिट्टि, चिणोट्ठि —चणोठी

चित्तदाउ—मधपूडो

चिणोट्ठी—'चिणोट्ठि' शब्द पण देशी ज छे, पर्याय बताववानी पद्धतिए तेने अहीं बतावेलो छे.

चित्तदाउ—अमे अहीं मूळमां 'महुपडले चित्तदाऊ' एवो पाठ राखेलो छे तेने बदले **केटलाक संग्रहकारो** 'तिणिसम्मि चित्तदाऊ' एवो पाठ बतावे छे अने 'तिणिस'नो अर्थ 'विशेष प्रकारनुं वृक्ष' कहे छे अर्थात् अमारा कहेवा प्रमाणे 'चित्तदाउ' शब्द 'मधपूडा'नो वाचक छे त्यारे तेमना कहेवा प्रमाणे 'चित्तदाउ' शब्द विशेष प्रकारना वृक्षनो वाचक छे.

परंतु अमे सारामां सारा देशीसंग्रहोने जोईने नक्की कर्युं छे के 'तिणिस' एटले मधपूडो. ए रीते सप्रमाण नक्की कर्या पछी ज अहीं अमे "तिणिसं महुपडले" [व० ५ गा० ११] अर्थात् ''मधपूडा' अर्थमां 'तिणिस' शब्द छे' एवी तेनी व्याख्या करी छे अने ए व्याख्यामां तिणिस'नो जे अर्थ जणाव्यो छे ते ज अर्थ अहीं 'महुपडल' शब्द द्वारा सूचव्यो छे अने ए रीते अमारा मते 'चित्तदाउ' शब्द 'तिणिस' अर्थमां होय तो य 'मधपूडा'ना अर्थमां आवे छे.

अहीं शुं युक्त छे अने शुं अयुक्त छे? ए बाबतमां तो बहुदृष्टाओ प्रमाणरूप छे.

उदाहरण—

शबरः स्वेदचिलिच्चिलं अश्रुचिलिच्चीलं अरिवधूं तव ।
चिरिहि।ेलोचनः काङ्क्षति चित्तदाउं इव चित्तठिअ-चित्तो ॥२३०

संतोषयुक्त चित्तवाळो अने चणोठी जेवी लाल आंखवाळो भिल्ल, परसेवाथी भीनी अने आंसुओथी भींजायेली एवी तारा शत्रुनी वहूने मधपूडानी पेठे कांक्षे छे–चाहे छे.

---

१ –क्तत्वेन ब–पा० १ ।

चण्डातकम्मि चिंफुल्लणी, चिरिचिरा-चिरिंचिरा धारा ।
चलियम्मि य चिंचइओ, णिन्नासियम्मि चिद्दविओ ॥२९९॥

चिंफुल्लणी स्त्रीणामर्धोरुकवस्त्रम् । चिरिचिरा तथा चिरिंचिरा जल-धारा । चिंचइओ चलितः । 'चिंचइओ-मण्डितः' इति तु 'मण्डि'धात्वादेशे सिद्धम् । चिद्दविओ निर्नाशितः ।

यथा—

घणजलचिरिंचिराचिद्दविया पवसियवहूउ चिंचइया ।
णयणंसुचिरिचिरा-ओल्लियचिंफुल्लणियाउ पियहुत्तं ॥२३१॥

अत्र 'चिंचिल्लइ-मण्डयति' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः॥ (२९९)

चण्डातके चिंफुल्लणी, चिरिचिरा-चिरिंचिरा धारा ।
चलिते च चिंचइओ, निर्नाशितके चिद्दविओ ॥२९९॥

चिंफुल्लणी—चंडातक–अर्धोरुक–अडधा–ऊरु–साथळ–सुधी पहेराय तेवुं स्त्रीओनुं वस्त्र–चड्डी

चिंचइअ—चलित–चंचळ–चालेल–हली गयेल–चाली गयेल

चिद्दविअ—नाश पामेल

चिरिचिरा } धार–धारा–पाणीनी धार
चिरिंचिरा }

चिंचइअ—'मंडित'–'शोभित' अर्थवाळा 'चिंचइअ' शब्दने 'चिंच' धातु ऊपरथी ऊपजाववानो छे. आ 'चिंच' धातु, 'मण्ड' धातुनो आदेश छे. जुओ [८–४–११५]

चिंचिल्ल—चिंचिल्लइ–मण्डयति–शोभे छे. आ 'चिंचिल्ल' धातु धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८–४–११५] माटे अहीं नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

घनजलचिरिंचिराचिद्दविया प्रोषितवध्वः चिंचइया ।
नयनाश्रुचिरिचिरा–आर्द्रितचिंफुल्लणियाउ प्रियाभिमुखम् ॥२३१

वरसादना पाणीनी धाराओ द्वारा निर्नाशित थयेली–उपद्रव पामेली–अने आंखना आंसुओनी धाराओ वडे जेमनुं अडधी जांघ सुधी पहेरेलुं वस्त्र भीनुं थई गयुं छे तेवी प्रवासे चडेली वहूओ अथवा जेमना धणी प्रवासे गया छे एवी प्रोषितभर्तृकाओ पोताना प्रियो ज्यां छे ते तरफ चाली गई छे.

---

१ चिंफुल्लणी पा० १ ।

दहिए चिरिड्डिहिल्लं, चीही मुत्थासमुत्थतणे।
चीवट्टी भल्लीए, चुक्को मुट्ठीइ, चुज्जं अच्छरिए ॥३००॥

चिरिड्डिहिल्लं दधि। चीही मुस्तोद्भवं तृणम्। चीवट्टी भल्ली। चुक्को मुष्टिः। चुज्जं आश्चर्यम्। "ओत् संयोगे" [८-१-११६] इति चोज्जं इत्यपि।

यथा—

सा हिंडिरे तइ चिरिड्डिहिल्लमत्त! णवचीहिसमयम्मि।
दढचुक्ककामचीवट्टिताडिया जं जिएइ तं चुज्जं ॥२३२॥(३००)

परिसोसियम्मि चुंछो, ससिणेहे चुप्प–चोप्फुआ।
चुल्ली सिलाइ, चुड्डुली उक्का, चुणिओ विधारियए ॥३०१॥

दधिके चिरिड्डिहिल्लं, चीही मुस्तासमुत्थतृणे।
चीवट्टी भल्ल्याम्, चुक्को मुष्ट्याम्, चुज्जं आश्चर्ये ॥३००॥

चिरिड्डिहिल्ल—दहीं	[1]चुक्क—मूठि
चीही—मोथमांथी उद्भव पामतुं घास–मोथनी साथे ऊगतुं घास	चुज्ज, [2]चोज्ज —आश्चर्य
चीवट्टी—भल्ली–भालुं	

उदाहरण—

सा हिण्डमाने त्वयि चिरिड्डिहिल्लमत्त! नवचीहिसमये।
दृढचुक्ककामचीवाट्टताडिता यद् जीवति तत् चुज्जं ॥२३२

दहीं खाईने मत्त थयेला हे! नवी मोथमां घास थवाना समये–चोमासामां–तुं हिंडतो रहे छे तेथी दृढ मूठिवाळा कामदेवना भालाथी घवायेली एवी तेणी जे जीवे छे ए ज आश्चर्य छे.

परिशोषिते चुंछो, सस्नेहे चुप्प–चोप्फुआ।
चुल्ली शिलायाम्, चुड्डुली उल्का, चुणिओ विधारितके ॥३०१॥

---

1 जुओ पृ० २५६ टि० १। २ जुओ पृ० १५७ वर्ग प्रथम, गा० १७४।

चुंछो परिशोषितः। चुप्पो तथा चोप्फुचो सस्नेहः। चुल्ली शिला। अत्र। 'चुच्छं-तुच्छम्' इति 'तुच्छ'शब्दभवत्वान्नोक्तम्। चुडुली उल्का। चुणिओ विधारितः।

यथा—

सुंदर! तइ चोप्फुचा अचुप्पविरहग्गिचुडुलिचुंछा वि।
बालधुअ व्व चुल्ली सा अच्छइ आसतंतुचुणिअ-अप्पा ॥२३३(३०१)

चुण्णासी दासी, चुंचुय-चुप्पल-चुंभला य सेहरए।
चुण्णाआ अ कलाए, छागम्मि य चुक्कड-चुलप्पा ॥३०२॥

चुण्णासी दासी। चुंचुओ तथा चुप्पलो तथा चुंभलो शेखरः। चुण्णाआ कला। चुक्कडो तथा चुलप्पो छागः।

चुंछ—परिशोषित–सुकायेल
चुप्प, चोप्फुच—स्नेहयुक्त–स्नेहवाळो
चुल्ली—शिला–पत्थर
चुडुलि—उल्का–उमाडियुं
चुणिअ—विधारित–विशेष धारण करेलो

चुच्छ—'तुच्छ' अर्थवाळा आ 'चुच्छ' शब्दने संस्कृत 'तुच्छ' उपरथी उपजावानो छे [८–१–२०४] माटे अहीं जणाव्यो नथी.

उदाहरण—

सुन्दर! त्वयि चोप्फुचा अचुप्पविरहाग्निचुडुलिचुंछा अपि।
बालधृता इव चुल्ली सा आस्ते आशातन्तुचुणिअ-आत्मा ॥२३३

हे सुंदर! तारामां स्नेहवाळी अने तारी जेवा स्नेहरहितना विरहरूप अग्निनी उल्काथी सुकायेली पण तेणी, बालके धरी राखेली शिलानी पेठे आशारूप तंतु-द्वारा आत्माने–पोतानी जातने–विशेष धरी राखती रहे छे.

चुण्णासी दासी, चुंचुय–चुप्पल–चुंभला च शेखरके।
चुण्णाआ च कलायाम्, छागे च चुक्कड–चुलप्पा ॥३०२॥

चुण्णासी—दासी
चुंचुअ, चुप्पल, चुंभल—शेखरक–छोगुं–कलगी
चुण्णाआ—कला
चुक्कड[2], चुलप्प—छाग–बोकडो–छाळां

चुक्क—चुक्कइ–भ्रश्यति–चूके छे [८–४–१७७] आ 'चुक्क' धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं नोंध्यो नथी.

---

१ चुछं–पा० १। २ चुकुड–चुलुप्पा–मु०। ३ जुओ पृ० २५९ टि० १।

यथा—

चुण्णासीइ सचुण्णाआए चुप्पलचुलप्पिदुद्धाइं ।
रे जडचुंभलचुकड ! अप्पसु किं चुंचुअ-आइणा मज्झं ॥२३४॥
अत्र 'चुकइ-भ्रश्यति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३०२)

चुप्पालओ गवक्खे, वत्थे णवरत्तयम्मि चुप्पलियं ।
चुल्लोडओ वि जेट्ठे, चुण्णप्पहयम्मि चुण्णइओ ॥३०३॥

चुप्पालओ गवाक्षः । चुप्पलियं नवरक्तं वस्त्रम् । चुल्लोडओ ज्येष्ठः । चुण्णइओ चूर्णाहतः । 'चुण्णइओ-रेणुविच्छुरितः' इति तु 'चूर्णित'शब्दभवः ।

यथा—

चुप्पालयदारेणं णवचुप्पलिया इ पिच्छपहरंती ।
ओ चुल्लोडयजाया चुण्णइया देअरेण फग्गुछणे ॥२३५॥(३०३)

उदाहरण—

चुण्णाशीः सचुण्णाआय चुप्पलचुलप्पिदुग्धानि ।
रे जडचुंभलचुकड ! अर्पय किं चुंचुअ-आदिना मम ? ॥२३४

जडोमां उत्तम बोकडा जेवा अर्थात् हे महाजड ! कळावाळी पेली दासीने शेखररूप-उत्तम-बकरीनां दूध आप, छोगां वगेरेनुं मारे शुं काम छे ?

चुप्पालओ गवाक्षे, वस्त्रे नवरक्तके चुप्पलियं ।
चुल्लोडओ अपि ज्येष्ठे, चूर्णप्रहते चुण्णइओ ॥३०३॥

चुप्पालअ—चतुष्पाटक-चोपाल-गोख-झरूखो

चुप्पलिय—नवुं रंगेलुं वस्त्र

चुल्लोडअ—ज्येष्ठ-जेठ

चुण्णइअ—चूर्णथी आहत-कोई प्रकारनुं चूर्ण नाखवाथी आघात पामेल

चुण्णइअ—'चुण्णइअ' एटले 'धूळथी खरडायेलो' आ अर्थनो 'चुण्णइअ' शब्द, संस्कृत 'चूर्णित' शब्द ऊपरथी उपजाववानो छे.

उदाहरण—

चुप्पालयद्वारेण नवचुप्पलिया इ पिच्छप्रहरन्ती ।
उत चुल्लोडयजाया चुण्णइया देवरेण फल्गुक्षणे ॥२३५

जो जो-नजर कर, नवा रंगेल वस्त्रवाळी अने झरूखाना बारणामांथी पींछा वडे-पंखा वडे अथवा सोपारीओ वडे प्रहार करती एवी जेठाणीने-जेठनी वहूने-फागणना उत्सवमां तेना देरे चूर्णथी आहत करी नाखी छे-एणीना ऊपर गलाल के एवुं कोई बीजुं चूर्ण नाखीने हेरान करी नाखी छे.

---

१ चुलुप्पि-मु० । २ चुकुड-मु० । ३ इ पिच्छ-पा० १ ।

अलसम्मि चुंचुमाली, चुंचुलिपूरो य चुलुयम्मि ।
वलय वलि-थणसिहा-वामणएसुं चूड-चूअ-चोला अ ॥२०४॥

चुंचुमाली अलसः । चुंचुलिपूरो चुलुकः । अत्र 'चुलुचुलइ-स्पन्दते' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । चूडो वलयावली । चूओ स्तनशिखा । चोलो वामनः ।

यथा—

तुह जलचुंचुलिपूरो वि दुल्लहो चुंचुमालिणो चोल ! ।
मणिचूडमंडिया चारुचूअआ कामिणीउ किं महसि ? ॥२३६(२०४)

मालूर-तोत्त-णहसिहचोद्दसिया चोढ-चोत्त-चोरलिया ।

चोढो बिल्वः । चोत्तं प्रतोदः । चोरली श्रावणकृष्णचतुर्दशी ।

अलसे चुंचुमाली, चुंचुलिपूरो च चुलुके ।
वलयावलि-स्तनशिखा-वामनकेषु चूड-चूअ-चोला च ॥२०४॥

चुंचुमाली—अलस—आळसु
चुंचुलिपूर—चुलुक—चलु—चलु करवा सारु पावलुं पाणी
चूड—वलयनी हार—बलोयां—चूडो
चूअ—चूचुक—स्तननी टोच
चोल—वामन—ठिंगणो

चुलुचुल—चुलुचुलइ—स्पन्दते—धीरे धीरे हले छे [८-४-१२७] आ 'चुलुचुल' धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

तव जलचुंचुलिपूरो अपि दुर्लभः चुंचुमालिणो चोल ! ।
मणिचूडमण्डिताः चारुचूअआ कामिनीः किं काङ्क्षसि ? ॥२३६

हे वामन ! तारी जेवा आळसुने चलु करवा पावलुं पाणी य मळवुं कठण—दुर्लभ छे. तो पछी मणिना चूडाओथी सुशोभित अने स्तन ऊपर सारी टोचवाळी एवी कामिनीओने तुं केम कांक्षे छे—इच्छे छे ?

मालूर—तोत्र—नभःश्रितिचतुर्दशिका चोढ—चोत्त—चोरलिया ।

चोढ—बीलुं—बीलानुं फळ वा वृक्ष
चोत्त—तोत्र—प्रतोद—परोणो
चोरली—श्रावण मासनी अंधारी चौदश

चोप्पड—चोप्पडइ—म्रक्षति—चोपडे छे [८-४-१९१] आ 'चोप्पड' धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेवामां आव्यो छे माटे अहीं नथी कह्यो.

यथा—

चोरंकिय विच्चयछणे चोद्दरलेहिं तए हरो महिओ ।
मयणसरचा च्चा जं तुमं एसा अहिसरेइ ॥२३७॥

'चौप्पडइ–म्रक्षति' इति धात्वादेशेषूक्तमितीह नोक्तम् ।

अथ अ-[illegible]:-

चच्चा य हत्थबिंबे तलप्प[illegible]रे य णायव्वा ॥३०५॥

चच्चा स्थासकः प्रसृतिहस्तोघातश्च ॥ (३०५)

चंडिज्जो खल-कोवेसु, चप्फलं सेहरे असच्चे अ ।
कुंडल-वट्टुल-दोलाफलय-विसाले[illegible] च[illegible]लयं ॥३०६॥

उदाहरण—

चारलि[illegible]त्रक[illegible]जे चोद्दवलैः त्वया हरो महितः ।
मदनशरचौत्तनुञा यत् त्वामेषा अभिसरति ॥२३७

तें श्रावण मासनी कृष्ण–काळी–चौदशना पवित्र उत्सवने रोज चीकाणां पांदडा वडे हर–महादेव–ने पूजेला छे तेथी कामना बाणरूप परोणा वती प्रेरायेली एवी तेणी तने अभिसरे छे–तारा तरफ आवे छे.

हवे अनेकअर्थवाळा शब्दोः-

चच्चा च हस्तबिम्बे तलप्रहारे च ज्ञातव्या ॥३०५॥

चच्चा—चर्चा–१ हाथनुं बीबुं–कंकु वगेरेवाळा हाथनो थापो २ हस्ततलनो प्रहार–फेलायेला हाथनो आघात–हथेळी वडे थप्पो–धप्पो–मारवो.

चंडिज्जो खल–कोपेषु, चप्फलं शेखरे असत्ये च ।
कुण्डल–वर्तुल–दोलाफलक–विशालेषु चक्कलं ॥३०६॥

---

१ -खलई-मु० । २ -स्तापात-पा० १ ।

चंडिजो पिशुनः कोपश्च । चप्फलं शेखरविशेषः असत्यं च । "सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्ते" [ ] इति हि न्यायः । चक्कलं कुण्डलम् वर्तुलम् दोलाफलकम् विशालं चेति चतुरर्थम् । अत्र 'चड्डइ-मृद्नाति, भुङ्क्ते, पिनष्टि च' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३०६)

चारो पियाल-गुत्ति-इच्छासुं, चिक्का अप्प-तणुयधारासु ।
चम्ममयवारिभंडे तणुधारा-दिणमुहेसु अ चिरिका ॥३०७॥

चारो पियालवृक्षः बन्धनस्थानम् इच्छा चेति त्र्यर्थः[1] । चिक्का अल्पं वस्तु तनुधारा चेति द्व्यर्था । चिरिका चर्ममयजलभाण्डम्, तनुधारा प्रत्यूषश्चेति त्र्यर्था[2] ॥ (३०७)

चंडिज—१ खळ-लुच्चो २ कोप	चक्कलय } —१ कुंडल २ चकर-गोळ
चप्फल—१ एक प्रकारनुं छोगुं २ असत्य	चक्कल } आकार ३ हिंचकानुं पाटियुं
	४ विशाळ-पहोळुं

चप्फल—मूळ गाथामां 'चप्फल'नो अर्थ 'शेखर' एटलो ज बताव्यो छे तो पण तेनो अर्थ 'विशेष प्रकारनो शेखर'-'अमुक जातनुं छोगुं'-'खास प्रकारनी कलगी' एवो खास विशिष्ट अर्थ समजवो.

"सामान्य शब्दो पण विशेष अर्थमां प्रवर्ते छे" एवो एक न्याय छे. अर्थात् जे शब्दोनो सामान्य अर्थ होय ते शब्दो पण अमुक खास अर्थने बतावे छे एवी एक परिपाटी छे. ए कारणने लीधे 'चप्फल' शब्द अहीं विशेष अर्थने सूचवे छे.

चड्डु—चड्डइ-मृद्नाति-मर्दे छे-मरडे छे [८-४-१२६]
चड्डइ-भुङ्क्ते-भोजन करे छे [८-४-११०]
चड्डइ-पिनष्टि-पीसे छे-वाटे छे-चूरा करे छे [८-४-१८५]

ए रीते भिन्न भिन्न अर्थवाळो 'चड्ड' धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कह्यो छे माटे अहीं तेने जणाव्यो नथी.

चारो पियाल-गुप्ति-इच्छासु, चिक्का अल्प-तनुकधारासु ।
चर्ममयवारिभाण्डे तनुधारा-दिनमुखेषु च चिरिका ॥३०७॥

चार—१ 'पियाल' नामनुं वृक्ष-चारोलीनुं झाड २ चार-केदखानुं ३ इच्छा	चिरिका—१ पाणी भरवानुं चामडानुं-भांड-वासण २ पाणी वगेरेनी पातळी धार ३ दिवसनुं मुख-प्रातःकाळ
चिक्का—१ थोडी वस्तु २ पाणी वगेरेनी पातळी धार	

---

१ त्र्यर्थो पा० १ । २ त्र्यर्थाः पा० १ ।

चिंधालं रम्मे उत्तमे य, चुल्लो सिसुम्मि दासे य।
पाण-अप्प-बाल-मुक्क-च्छन्द-अरुइ वइयरेसु चुणओ वि ३०८

चिंधालं रम्यम् मुख्यं च। चुल्लो शिशुः दासश्च। चुणओ चण्डालः अल्पः बालः मुक्तः छन्दः अरोचकः व्यतिकरश्चेति सप्तार्थः। "चुणओ-विअरओ" [ ] इति धनपालः। "आघ्रातार्थेऽपि" [ ] इति केचित्॥ (३०८)

चंचु-चुलुएसु चुंचुलि, अवगमिय-सइण्हयासु चुंचुलियं।
चुंचुणिया चुअ-पडिरव-रमण-अम्बिलि-मुट्ठिजूअ-जूआसु ३०९

चुंचुली चञ्चुः चुलुकश्च। 'चुंचुलि' इति लुप्तविभक्त्यन्तो निर्देशः।

चिंधालं रम्ये उत्तमे च, चुल्लो शिशौ दासे च।
पाण-अल्प-बाल-मुक्त-च्छन्द-अरुचि-व्यतिकरेषु चुणओ अपि ॥३०८

चिंधाल—१ रम्य–सुंदर २ उत्तम–मुख्य
चुल—१ बाळक २ दास–नोकर

चुणअ—१ चंडाल २ थोडुं ३ बाळक ४ मुक्त–छूटो ५ छंद–अभिप्राय ६ अरोचक–न गमे तेवुं ७ व्यतिकर संबंध–प्रसंग

चुणअ—धनपाल. 'चुणअ'नो अर्थ 'विअरअ' बतावे छे. "चुणओ विअरओ" [ ] एवुं [2]धनपालनुं वचन छे. (?)

केटलाक संग्रहकारो 'चुणअ'नो अर्थ 'आघ्रात'–'सूंघेलुं' पण बतावे छे.

चंचु-चुलुकेषु चुंचुलि, अवगमित–सतृष्णतासु चुंचुलियं।
चुंचुणिया च्युत-प्रतिरव-रमण-अम्लिका-मुष्टिद्यूत-यूकासु ॥३०९॥

चुंचुलि—१ चांच २ चलु
चुंचुलिय—१ अवधारित २ लालचुपणुं

चुंचुणिया—१ च्युत–भ्रष्ट २ गोष्ठीमां थतो प्रतिध्वनि ३ रमण–रमवुं ४ आंबलीनुं झाड ५ मूठिथी रमवामां आवतो जुगार ६ जू

---

१ 'चंडाळ' अर्थनो 'पाण' शब्द देश्य छे.

२ धनपालविरचित 'पाइअलच्छीनाममाला'मां आ विशे कशो उल्लेख मळतो नथी तेम अन्य प्राकृतकोशोमां पण आ विशे कांइ विशेष माहिती मळती नथी तेथी 'विअरअ' अने 'चुणअ' ओना धनपालसंमत अर्थ विशे कशुं विशेष जणावी शकाय एम नथी.

चुंचुलियं अवधारितम् सतृष्णता च । चुंचुणिया च्युतम् प्रतिरवः रमणम् अम्लिका मुष्टिद्यूतम् यूका चेति षडर्थाः । 'प्रतिरवः' इति सामान्यशब्दोऽपि विशेषे गोष्ठीप्रतिरवे वर्त्तते । यदाह–"चुंचुणिया प्रतिरवो गोष्ठ्याम्" [ ] केचित् "चुंचुणिअं चलितेऽपि" [ ] आहुः ॥ (३०९)

अथ 'छ'-आदयः-

छल्ली तजाइ, छही सेज्जाए, विज्जुलाइ छडा ।
कविकच्छू छंकुइ-छुंछुईउ, छलिया छइल्ल-छप्पण्णा ॥३१०॥

छल्ली त्वक् । छही शय्या । छडा विद्युत् । अत्र 'छणो–उत्सवः' इति 'क्षण'शब्दभवोऽयमिति नोक्तः । छंकुई तथा छुंछुई कपिकच्छूः । छलिओ

चुंचुलि—खरी रीते मूळमां 'चुंचुली' एवो पाठ होवो जोईए; परंतु विभक्तिनो लोप करीने पाठ मूकेलो छे तेथी 'चुंचुलि' एवो निर्देश करेलो छे.

चुंचुणिया—आ शब्दनो एक अर्थ 'प्रतिध्वनि' पण मूळमां सूचवेलो छे. ए 'प्रतिध्वनि' शब्द अहीं 'गोष्ठीनो प्रतिध्वनि' एवा भावने सूचवे छे. [जुओ पृ० २६९, ३०६ मी गाथामां आवेला 'चप्फल' शब्द ऊपरनुं विवरण]

"चुंचुणिया प्रतिरवो गोष्ठ्याम्" [ ] एवुं वचन पण छे अर्थात् 'गोष्ठीमां प्रतिध्वनि' एवा अर्थमां 'चुंचुणिया' शब्द छे.

केटलाक संग्रहकारो 'चुंचुणिया'नें बदले 'चुंचुणिअ' कहे छे अने तेनो अर्थ 'चलित'–'चळेलुं'–'चालेलुं' बतावे छे.

हवे 'छ'कार आदिवाळा शब्दो-

छल्ली त्वचि, छही शय्यायाम्, विद्युति छडा ।
कपिकच्छूः छंकुइ-छुंछुईउ, छलिया छइल्ल-छप्पण्णा ॥३१०॥

छल्लि—छाल–त्वक्	छडा—छटा-वीजळी
छहि—शय्या–सेज–पथारी	

छइल्लो छप्पण्णो इत्येते त्रयोऽपि विदग्धार्थाः अन्योन्यपर्यायभङ्ग्या तु विवृताः ।
यथा—

कयलीछल्लिं छंकुइं अ जलाइं पि कुंछुइं मुणइ ।
छलिएण छइल्लपिया तेण विणा छडचलेण छप्पण्णा ॥२३८(३१०)

छवडी चम्मं, छप्पंती णियमो जत्थ लिहियए पउमं ।
तणुए छउय-च्छिक्कोलिया, छमलओ अ सत्तछए ॥३११॥

छवडी चर्म । छप्पंती इति नियमविशेषः यत्र पद्मं लिख्यते । छउयं तथा छिक्कोलियं तनु । छमलओ सप्तच्छदः ।

छंकुइ, कुंछुइ }—कपिकच्छु—कौवचनी वेल	छलिय, छइल्ल, छप्पण्ण }—विदग्ध—षट्प्रज्ञ—छ शास्त्रोमां जेनी बुद्धि फेलायेली छे ते—पंडित—छेक—छेल—चतुर

छण—आ शब्दने संस्कृत 'क्षण' उपरथी उपजावेलो छे. 'क्षण' एटले 'उत्सव' [८–२–२०] माटे अहीं नोंध्यो नथी.

छलिअ–छइल्ल–छप्पण्ण—'पंडित' अर्थवाळा आ त्रणे शब्दो देशी छे अने परस्पर पर्याय बतावनानी रीते अहीं नोंधेला छे.

उदाहरण—

कदलीछल्लिं छंकुइं, अत्र जलादिम्-अपि कुंछुइं मन्यते ।
छलितेन छइल्लप्रिया तेन विना चडचलेन छप्पण्णा ॥२३८

बीजळी जेवा चपळ एवा ते छेल विना, चतुर एवी तेणी छेलनी प्रिया केळनी छालने कौवच माने छे अने कमळनी सेजने—पथारीने—य कौवचनी जेम माने छे.

छवडी चर्म, छप्पंती नियमो यत्र लिख्यते पद्मम् ।
तनुके छउय-च्छिक्कोलिया, छमलओ च सप्तच्छदे ॥३११॥

छवडी—चर्म—चामडुं—चामडी	छउय, छिक्कोलिय }—पातळुं—तनु—छोयुं
छप्पंति—षट्पङ्क्ति—जेमां छ लीटीओ दोरीने कमळ आलेखवुं पडे एवो एक प्रकारनो नियम	छमलअ—सप्तच्छद—सादडनुं वृक्ष

छड्ड—छड्डइ–छर्दति–मुञ्चति–छांडे छे [८–४–९१]

छज्ज—छज्जइ–राजते–छाजे छे–शोभे छे [८–४–१००]

आ बन्ने धातुओने, धात्वादेशना प्रकरणमां आपेला छे तेथी अहीं नथी बताव्या.

यथा—

अस्स कए छप्पंती करेसि छडय–अंगि ! सो वि तुज्झ कए ।
छमछयतलम्मि छिक्कोछिओ ण मिल्लेइ मिगछवर्हि ॥२३९(३११)

अत्र–'छड्डुइ–मुञ्चति, छज्जइ-राजति' इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ।

खंदे छडक्खरो वि हु, छासी तक्कम्मि, रिच्छए छारो ।
छाही खे, छाईओ माईओ, लहुयमच्छए छिद्दो ॥३१२॥

छडक्खरो स्कन्दः । छासी तक्रम् । छारो अच्छभल्लः । छाही गगनम् । छायावाचकस्तु 'छाही'शब्दः 'छाया'शब्दभव एव । छाईओ मातरः । छिद्दो लघुमत्स्यः ।

यथा—

छाइ–छडक्ख –छाहीमणी ण पणमेसि कहसु कस्स कए ।
छासीहारिणि ! धूए ! छारसिरे ! छिद्दगन्धिल्ले ! ॥२४०॥(३१२)

उदाहरण—

यस्य कृते छप्पंती करोषि छडय–अङ्गि ! सोऽपि तव कृते ।
मलयतल छिक्कोलिओ न मुञ्चति मृगछवर्हि ॥२३९

पातळा अंगवाळी हे ! जेमां कमळने आलेखवुं पडे एवा 'छप्पंति'ना नियमो तुं जेने माटे करे छे, ते पण, तारा माटे पातळो थयेलो, सादडना वृक्षनी नीचे रहेतो, मृगचर्मने छोडतो नथी.

स्कन्दे छडक्खरो अपि खलु, छासी तक्रे, ऋक्षके छारो ।
छाही खे. छाईओ मातरः, लघुकमत्स्यके छिद्दो ॥३१२॥

छडक्खर—षडक्षर–स्कन्द
छासी—छाश–तक्र
छार—रींछ
छाही—गगन
छाइ—माता–देवी–जगदंबा
छिद्द—नानुं माछलुं

छाही—'छाया' अर्थवाळो 'छाही' शब्द, संस्कृत 'छाया' उपरथी नीपजावेलो छे [८–१–२४९]

उदाहरण—

छाइ–छडक्खर–छाहीमणीन् न प्रणमसि कथय कस्य कृते ।
छासीहारिणि ! दुहितः ! छारशिरः ! छि गन्धवति ! ॥२४०

छाश लई जनारी ! रींछना माथा जेवा माथावाळी ! अने नाना माछला जेवी गंधारी–गंधवाळी ! हे दीकरी ! तुं जगदम्बाने, स्कंदने अने गगनमणि–सूर्य–ने का माटे नमती नथी ए कहे.

---

१ –प्पंति मु० ।

छिल्ली सिहाइ, छित्तं छिविए, जारेसु छिण्ण-छिण्णाला ।
छिव्वं कारिमं, उच्छुदले छिवियं, वाहलीइ छिंछोली ॥३१३॥

छिल्ली शिखा । छित्तं स्पृष्टम् । छिण्णो तथा छिण्णालो जारः । 'जारेषु' इति एकशेषाद् बहुवचनात् 'छिण्णा छिण्णाली स्त्री' इत्यपि । छिव्वं कृत्रिमम् । छिवियं इक्षुखण्डम् । छिंछोली वाहली । 'वाहली'शब्दस्तु 'लघुजलप्रवाह'-वाचको देश्य एव वक्ष्यते ।

छिल्ली शिखायाम्, छित्तं स्पृष्टे, जारेषु छिण्ण-छिण्णाला ।
छिव्वं कारिमम्, इक्षुदले छिवियं, वाहलीइ छिंछोली ॥३१३॥

छिल्लि—शिखा-चोटली

छित्त—स्पृष्ट-स्पर्शायेल-अडी रहेलुं

छिण्ण, छिण्णाल—छिनाळवो-जार पुरुष-छिन्नकाल-कालना नियमने छेदनार-तोडनार वा छिन्नाचार-आचारना नियमने छेदनार-तोडनार

छिण्णा, छिण्णाला—छिनाळवी-छिन्नकाला-काळना नियमने छेदनारी अथवा छिन्नाचारा-आचारना नियमने छेदनारी-छिनाळ स्त्री

छिव्व—कृत्रिम-बनावटी

छिविय—शेरडीनो कटको

छिंछोलि—पाणीनुं नानुं नाळुं-पाणीनो नानो वहेळो

छिण्ण-छिण्णाल—आ बन्ने शब्दनो अर्थ बताववा मूळमां 'जारे' एम एकवचन ज कहेवुं उचित छे छतां 'जारे' एम एकवचन न कहेतां जे 'जारेसु' एम बहुवचन मूकेलुं छे ते बहुवचन एकशेषवाळुं समजवानुं छे एटले तेमां नरजाति अने नारीजाति बन्नेनो समावेश थई जाय छे माटे उक्त बन्ने शब्दोने स्त्रीलिंगी पण समजवाना छे.

छिंछोलि—आनो अर्थ बताववा मूळमां 'वाहली' शब्द आपेलो छे. 'पाणीनो नानो वहेळो' अर्थवाळो आ 'वाहली' शब्द पण देशी ज छे एम आगळ कहेवानुं छे.

'वाहली' संबंधी वचन आ प्रमाणे छेः "लघुजलवहे वहोली वाहलि-विरया" [वर्ग सातमो गाथा ३९-मुं] अर्थात् 'पाणीनो नानो प्रवाह' ए अर्थमां 'वहोल' 'वाहलि' अने 'विरय' एम त्रण शब्दो छे.

यथा—

छिव्वसिणेह छिच्छिर्लि छिविएण भोळिऊण सिसुं ।
जं चलसि घडकरा तं छिण्णे ! छिच्छोलिया छिण्णालो २४१(३१३

छिप्पीरं च पलाले, छिप्पालो सस्सस्साउस म्मि ।
छिल्लरं अवि पल्ललए, मुहविकोणे अ छिव्वोल्लो ॥३१४॥

छिप्पीरं पलालम् । छिप्पालो सस्यासक्तो गौः । छिल्लरं पल्वलम् । छिव्वोल्लो निन्दार्थं मुखविकूणनम् । "विकूणितं मुखमेव" [ ] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

छिव्वस्ने ! छित्तछिर्लि छिविएण भोलिऊण शिशुम् ।
यत् चलसि घटकरा त्वं छिण्णे ! छिच्छोलियाइ छिण्णालो ॥२४१

छिनाळवी हे ! अवकी रहेल चोटलीवाळा नाना बचाने शेरडीनो कटको आपी भोळवी हाथमां घडो लई बनावटी स्नेहवाळी तुं चालवा मंडी छो, कारण के तारो जार-छिनाळवो-पेला पाणीना नाना नाळामां-वहेळामां-छे.

छिप्पीरं च पलाले, छिप्पालो सस्यसक्तवृषभे ।
छिल्लरं अपि पल्वलके, मुखविकूणे च छिव्वोल्लो ॥३१४॥

छिप्पीर—पलाल-पराळ-चोखानुं घास
छिप्पाल—ताजा लीला घासमां आसक्त एवो बळद-आखलो
छिल्लर—छिल्लर-खाबोचियुं-क्यारो
छिव्वोल्ल—'छि' एवो बोल-निंदा बताववा मोढुं संकोचवुं-बगाडवुं-मुखद्वारा थतो निंदासूचक विकार

छिव्वोल्ल—बीजा **संग्रहकारो** 'छिव्वोल्ल'नो अर्थ '**निंदा बताववा संकोचेलुं मोढुं ज**' एम बतावे छे. **हेमचंद्र** आ शब्दने क्रियासूचक तरीके नोंधे छे त्यारे अन्य **संग्रहकारो** आ शब्दने मुखनुं ज विशेषण बतावे छे एटले ए बेमां भेद छे.

छिव—छिवइ-स्पृशति-स्पर्श करे छे-छूए छे [८-४-१८२]

छिह—छिहइ-स्पृशति-स्पर्श करे छे-छूए छे [८-४-१८२]

आ बन्ने धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंध्या छे माटे अहीं नथी कह्या.

यथा—

तुज्झ कए बाहेहिं सा छिल्लरयं भरेइ दुट्ठ ! तुमं ।

छिव्वोल्लेण तं इक्खसि छिप्पीरतिणं व छिप्पालो ।।२४२।।

अत्र–'छिवइ, छिहइ स्पृशति' एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ।। (३१४

छिप्पालुय-छिक्कोअण-छिहंडया पुच्छ-असहण-दहिसरा ।

छिण्णोब्भवा य दुव्वा, तह छिण्णच्छोडणं सिग्घे ।।३१५।।

छिप्पालुयं पुच्छम् । छिक्कोअणो असहनः । छिहंडओ दधिसरः । छिण्णोब्भवा दूर्वा । छिण्णच्छोडणं शीघ्रम् ।

यथा—

वरछिप्पालुय ! छिण्णोब्भवा-छिहंडेहिं धवल ! पुट्ठो सि ।

छिण्णच्छोडणगमणे हक्काछिक्कोअणो हवसु इण्हिं ।।२४३।।(३१५)

उदाहरण—

तव कृते बाष्पैः सा छिल्लरयं भरति दुष्ट ! त्वम् ।

छिव्वोल्लेण ताम्–ईक्षसे छिप्पीरतृणमिव छिप्पालो ।।२४२

दुष्ट हे ! तेणी तारे माटे आंसुओथी खाबोचियुं भरे छे त्यारे, ताजा लीला घासमां आसक्त थयेलो आखलो जेम पराळ तरफ मोढुं संकोचे छे तेम तुं तेणीनी तरफ जोतां मोढुं संकोचे छे.

छिप्पालुय–छिक्कोअण–छिहंडया पुच्छ–असहन–दधिसराः ।

छिण्णोब्भवा च दूर्वा, तथा छिण्णच्छोडणं शीघ्रे ।।३१८।।

छिप्पालुय—पूंछडुं

छिक्कोअण—[illegible] न करी शके ते

छिहंडय— द[illegible] नर-मस्तु-मट्ठो

छिण्णोब्भवा—छिन्नोद्भवा–छेद्या–काप्या–छतां उद्भव पामनारी–ऊगनारी–दूर्वा–धरो

छिण्णच्छोडण—शीघ्र–जलदी–तुरत

उदाहरण—

वरछिप्पालुय ! छिण्णोब्भवा-छिहंडेहिं धवल ! पुष्टोऽसि ।

छिण्णच्छोडणगमने हक्काछिक्कोअणो भव इदानीम् ।।२४३

उत्तम पूंछडावाळा हे धवल–बळद ! तुं धरो खाईने अने दहिसर–दहींनी तर–मट्ठो–पी पीने पुष्ट थयो छे तो हवे शीघ्र जवामां हाकने न सहन कर एवो तुं था अर्थात् तने चलववा माटे हाक न मारवी पडे एवो तुं था.

दहिए छिहिंडिभिल्लं, छिंच्छटरमणं च मिंचणक्कीला ।
छुंदं बहुयम्मि, बलायाइ छुई, लित्तए छुहियं ॥३१६॥

छिहिंडिभिल्लं दधि । छिंछटरमणं चक्षुःस्थगनक्रीडा । छुंदं बहु । छुई बलाका । छुहियं लिप्तम् ।

यथा—

छुंदघणच्छुहिअं णहं उड्डीणछिहिंडिभिल्लधवलछुइं ।
जाव हुयं ता तीए छिंछटरमणं सहीहिं कयं ॥२४४॥(३१६)

छुरिय-छुरमड्डि-छुंछुंमुसया मट्टि-छुरहत्थ-अरईसु ।
छेंडी लहुरच्छाए, छेली थोवप्पसूणमालाए ॥३१७॥

दधिके छिहिंडिभिल्लं[1], छिंछटरमणं च मिंचण-मिषण-क्रीडा ।
छुंदं बहुके, बलाकायां छुई, लिप्तके छुहियं ॥३१६॥

छिहिंडिभिल्ल—दहीं
छिंछटरमण—आंखो मींचवानी रमत—'आंखमींचामणी' नामनी रमत
छुंद—बहु-घणुं
छुई—बलाका-बगलुं
छुहिय—सुधित-(सुधा-चूनो. चूनो चोपडेलुं होय ते सुधित) लीपेलुं-धोळेलुं-धोळ करेलुं

उदाहरण—

छुंदघनच्छुहिअं नभः उड्डीनछिहिंडिभिल्लधवलछुइं ।
यावद् भूतं तावत् तया छिंछटरमणं सखीभिः कृतम् ॥२४४

ज्यां सुधी दहीं जेवां धोळां बगलां आकाशमां ऊडतां हतां अने घणा मेघोथी आकाश लीपायेलुं हतुं त्यां सुधी तेणीए सखीओनी साथे आंखमींचामणीनी रमत करी.

छुरिय-छुरमड्डि-छुंछुंमुसया मृत्तिका-छुरहत्थ-क्षुरहस्त-अरतिषु ।
छेंडी लघुरथ्यायाम्, छेली स्तोकप्रसूनमालायाम् ॥३१७॥

१ सरखावो "दहिए चिरिड्डिहिल्लं" (वर्ग ३ गा० ३००) अर्थात् 'चिरिड्डिहिल्ल' अने 'छिहिंडिभिल्ल' ए बन्ने शब्दोनो समान अर्थ छे अने एमना उच्चारणमां पण विशेष अंतर नथी. ए बेमांथी कोई एक शब्द, एक बीजा शब्दना विकृत उच्चारणद्वारा नीपजेलो जणाय छे.

छुरिया मृत्तिका । छुरमड्डी क्षुरहस्तः—नापित इति यावत् । 'छुरहत्थ' शब्दोऽपि देश्यः पर्यायभङ्ग्या तु उपात्तः । छुंछुंमुसयं रणरणकः । छेंडी लघुरथ्या । छेली अल्पप्रसूना माला ।

यथा—

जुत्तं छुंछुंमुसयं करेसि छुरमड्डियाए छुरहत्थ ! ।
छेलि चिय अणुरूवा छुरियाघडियस्स छेंडिजक्खस्स ॥२४५(३१७)

छेत्तरं अणग्घसुप्पाइ, छेभओ हत्थबिंबम्मि ।
छागम्मि छेलओ, खेत्तजागरे छेत्तसोवणयं ॥३१८॥

छेत्तरं जीर्णं[1] शूर्पाद्युपकरणम् । छेभओ स्थासकः । छेलओ छागः कप्रत्ययाभावे छेलो इत्यपि । छेत्तसोवणयं क्षेत्रे जागरणम् ।

छुरिया—माटी
छुरमड्डि—क्षुरमर्दि-छुरा-अस्त्रा-वडे मर्दन-मुंडन-करनारो-हजाम-नापित
छुरहत्थ—क्षुरहस्त-हाथमां छुरा अस्त्रा-वाळो-हजाम-नापित
छुंछुंमुसय—अरति-रणरणक-उत्सुकता-उत्कंठाने लीधे थती बेचेनी
छेंडी—छिद्र-छींडुं-नानी शेरी
छेली—थोडा फूलवाळी माळा

छुरहत्थ—मूळमां 'छुरमड्डी'नो अर्थ बताववा आ 'छुरहत्थ' शब्द मूकेलो छे. परंतु आ 'छुरहत्थ' शब्द पण देशी छे अने तेने पर्याय बताववानी रीते मूळमां नोंधी बताव्यो छे.

उदाहरण—

युक्तं छुंछुंमुसयं करोषि छुरमड्डियाए छुरहस्थ ! ।
छेली चैव अनुरूपा छुरियाघटितस्य छेंडियक्षस्य ॥२४५

हजाम हे ! तुं हजामडी माटे अरति-बेचेनी-करे छे-अनुभवे छे ते ठीक छे. माटीथी बनावेला छींडीना-नानी शेरीना-यक्षने थोडां फूलोवाळी माला ज योग्य छे.

छेत्तरं अनर्घ्यशूर्पादि, छेभओ हस्तबिम्बे ।
छागे छेलओ, क्षेत्रजागरे छेत्तसोवणयं ॥३१८॥

छेत्तर—जूनुं सूपडुं वगेरे उपकरण
छेभअ—हाथनुं बींबुं-हाथनी छाप-थापो
छेल / छेल+क=छेलअ }—छाग-बकरो
छेत्तसोवणय—क्षेत्रस्वपनक-खेतरनी चोकी माटे खेतरमां जागता सुवुं-खेतरमां जागवुं

---

१ -र्णं सूर्पा-पा० १ ।

यथा—

मसिछेभइल्लवसणं परिहरिउं छेत्तरं व मं बहिणि ! ।
तीइ कए सो छेलो णिसि वच्चइ छेत्तसोवणमिसेण ॥२४६(३१८)

छोब्भो पिसुणे, दासम्मि छोइओ, अप्पियम्मि छोब्भत्थं ।

छोब्भो पिशुनः । क्वचित् "छोब्भो खलः" [ ] इति पूर्वदेशीषु पाठं दृष्ट्वा 'खल'शब्दविप्रलब्धाः 'खलं पिण्याकम्' व्याचक्षते, उदाहरन्ति च । अस्माभिस्तु सारतरदेशीपर्यालोचनेन 'छोब्भो पिशुनः' इति दृब्धम् उदाहृतं च, तत्र बहुदृश्वानः प्रमाणम् । छोइओ दासः । छोब्भत्थं अप्रियम् । "ह्रस्वः संयोगे" । ८ । १ । ८४ । इति 'छुब्भत्थं' इत्यपि ।

उदाहरण—

मषिछेभइल्लवसनां परिहृत्य छेत्तरं इव मां भगिनि ! ।
तस्याः कृते स छेलो निशि व्रजति छेत्तसोवर्णमिषेण ॥२४६

हे बहेन ! मषना थापावाळां कपडावाळी मने जूनां सूपडां वगेरे उपकरणोनी पेठे तजी दईने ते बकरो–बकरा जेवो जड, तेणीने माटे रात्रे खेतरमां जागवाने बाने जाय छे.

छोब्भो पिशुने, दासे छोइओ, अप्रिये छोब्भत्थं ।

छोब्भ— पिशुन–खळ माणस
छोइअ—दास–चाकर
छोब्भत्थ, छुब्भत्थ — अप्रिय–अणगमतुं

छोब्भ—पहेलाना देशीकोशोमां "छोब्भो खलः" आवो पाठ छे. आ पाठ जोईने केटलाक **देशीसंग्रहकारो** 'खल' शब्दनो अर्थ करतां ठगाया छे. 'खल' शब्द 'खळ माणस'ना अर्थमां छे अने 'खोळ'ना अर्थमां पण छे. ठगायेला ए **देशीसंग्रहकारोए** उक्त बे अर्थमांथी अहीं 'खोळ' अर्थने लीधो अने पोताना कोशोमां नोंध्युं के 'छोब्भो खलो'. आम नोंध्या पछी तेओए 'खल'नी व्याख्या करतां जणाव्युं के 'खल' एटले 'पिण्याक'–'खोळ' अने उदाहरण पण ए अर्थने बंधबेसे एवुं आप्युं.

परंतु अमे तो सारामां सारा देशीकोशोनुं पर्यालोचन कर्युं छे अने एम बराबर तपास कर्या पछी ज 'छोब्भ'नो अर्थ 'पिशुन'–'खळ माणस'–'लुच्चो' एम नोंध्युं छे अने उदाहरण पण ए अर्थने घटे एवुं आप्युं छे.

आमां कोण खरुं छे अने कोण खोटुं छे ? ए तो तेओ ज जाणे जेओ बहुदर्शी होय अर्थात् आवा विवादवाळा स्थळोमां बहुदर्शीने प्रमाणरूप समजवा,

यथा—

तीए कडिल्लवत्थं उत्तरियं करिय मज्झ दंसंतो ।
किं काहिसि अह अणं रे छोइअ ! छोब्भ ! छोब्भत्थं ॥२४७॥

अथ अनेकार्थाः-

छंटो जलच्छडा-सिग्घेसुं, छाओ य भुक्खिय-किसेसु ॥३१९॥

छंटो जलच्छटा शीघ्रश्चेति द्व्यर्थः । छाओ बुभुक्षितः कृशश्च । ननु "छातोदरी युवदशां क्षणमुत्सवोऽभूत्" [माघ सर्ग ५ श्लो० २३] इत्यादौ

उदाहरण—

तस्याः कटिभववस्त्रं उत्तरीयं कृत्वा मम दर्शयन् ।
किं करिष्यसि अह अणं[1] रे छोइअ ! छोब्भ ! छोब्भत्थं ॥२४७

अहीं 'इह अण्णं' ए पाठांतर छे. तेनो अर्थ 'अहीं बीजुं' थाय छे अने ए अर्थ पण संगत छे.

तेणीना कटिवस्त्रने उत्तरीयरूपे करीने मने देखाडतो हे चाकर ! हे खळ ! तुं हवे शुं निंदनीय-अणगमतुं-करीश.

आदिमां 'छ'वाळा अनेकार्थ शब्दोः-

छंटो जलच्छटा-शीघ्रेषु, छाओ च बुभुक्षित-कृशेषु ॥३१९॥

छंट—१ पाणीना छांटा-पाणीनो छंटकाव २ शीघ्र-उतावळो
छाअ—१ भुख्यो २ दूबळो-पातळो-कृश

छाअ—

शं०—संस्कृत 'छात' उपरथी आ 'छाअ' शब्द ऊपजी शके एम छे अने अर्थमां पण वांधो आववानो नथी "छातोदरी युवदशां क्षणमुत्सवोऽभूत्" [माघ सर्ग ५, श्लो० २३] ए पद्यमां माघ कविए पोते 'छात' शब्दने 'पातळुं'

१-सि इह-मु० । २ अण्णं-मु० ।

३ 'अण' शब्द 'गाळ' अर्थने तथा 'निंदा' अर्थने सूचवे छे. तेना संवाद माटे जुओ 'पाइअसद्दमहण्णव'मां ए शब्द.

'छात' शब्दस्य कृशार्थस्य दर्शनात् कथमयं देश्यः? नैवम्, छेदनार्थस्यैव 'छात'शब्दस्य साधुत्वात् । न च धात्वनेकार्थता उत्तरमत्र । अनेकार्थता हि धातूनां लोकप्रसिद्ध्या । लोके च 'छात'शब्दस्य छेदनार्थं मुक्त्वा अस्यैव कवेः प्रयोगः नान्येषाम्-इत्यलं बहुना ॥ (३१९)

–'कृश' अर्थमां वापरेलो छे. अर्थात् 'पातळा' अर्थमां 'छात' शब्दनो प्रयोग माघ जेवा सुप्रसिद्ध कविए करेलो छे अने ए 'छात' ऊपरथी 'छाअ' शब्दनी व्युत्पत्ति थई शके एम छे छतां तेने आ देशीसंग्रहमां केम नोंध्यो ?

समा०—"छोंच् अंतकर्मणि" [धातुपा० पृ० १७० धात्वंक ६ दिवादिगण] अर्थात् 'छो' एटले अंत करवो–विनाश करवो–छेदी नाखवुं–ए अर्थवाळा आ 'छो' धातु द्वारा सं० 'छात' शब्द नीपजे छे माटे 'छात' शब्दना मूळ धातु प्रमाणे तेनो छिन्न–'छेदायेलुं' अर्थ ज बराबर छे अने 'पातळा' अर्थमां तेनो प्रयोग, 'छात'ना मूळ धातु प्रमाणे बराबर नथी अर्थात् सं० 'छात' शब्द ऊपरथी नीपजतो 'छाअ' शब्द 'पातळा' अर्थमां प्रसिद्ध नथी माटे ज तेने अहीं 'पातळा' अर्थमां देशी तरीके नोंधी बताव्यो छे.

शं०—'धातुओना अनेक अर्थो छे' ए न्याये 'छात'नो मूळ धातु, 'पातळुं करवुं' अर्थवाळो केम न होय ? अने होय तो पछी 'छात' शब्द पण 'पातळा' अर्थवाळो थयो अने ए ऊपरथी 'छाअ' शब्द व्युत्पन्न थाय एटले पण अहीं 'छाअ'ने नोंधवानी शी जरूर ? वळी, माघ कविनो जे श्लोक आगळ बताव्यो छे तेमां तो 'छात'नो 'पातळुं' अर्थ छे ज.

समा०—'धातुओना अनेक अर्थो छे' ए न्याय तो बराबर छे परंतु एनो उपयोग कांई आपणी इच्छा प्रमाणे न थाय अर्थात् आपणे जेम इच्छिए तेम धातुना अनेक अर्थो न करी शकाय; किंतु 'धातुओना अनेक अर्थो' ए न्याय ऊपर लोकप्रसिद्धिनो अंकुश छे एटले लोकोमां जे धातु, जेटला अर्थमां प्रसिद्ध होय तेटला अर्थमां ते, अनेक अर्थवाळो कहेवाय. आ रीते जोईए तो 'छात'नो मूळ 'छो' धातु, लोकोमां 'छेदवा' अर्थमां ज प्रसिद्ध छे नहि के 'पातळा' अर्थमां.

वळी, माघ कविनो जे दाखलो बताववामां आव्यो छे ते पण बराबर नथी. कारण के ए एक दाखला सिवाय लोकमां क्यांय 'छात' शब्द 'पातळा' अर्थमां नथी वपरायो तेम माघ सिवाय बीजा कोई कविओए पण 'छात'नो 'पातळा' अर्थमां प्रयोग नथी कर्यो ए ऊपरथी एम सप्रमाण थयुं के 'छात' शब्द 'पातळुं' अर्थमां प्रसिद्ध नथी माटे ज ए ऊपरथी व्युत्पन्न थता 'छाअ' शब्दनो 'पातळुं' अर्थ केम थई शके ? आम छे माटे 'छाअ' शब्दने 'पातळा' अर्थमां अहीं देशी तरीके नोंधी बताववो ए न्यायप्राप्त छे. आ विशे वधारे लखवाथी शुं ?

घन्नाईणं मलणे गोमय-वत्थेसु तह छाणं ।
छाया कित्ती-भमरीसु, छारयं उच्छुसक्क-मउलेसु ॥३२०॥

छाणं धान्यादिमलनम् गोमयम् वस्त्रं चेति त्र्यर्थम् । "छाणी" [ ] इत्यपि केषांचित् पाठः । छाया कीर्तिः भ्रमरी च । छारयं इक्षुशल्कम् मुकुलं च ॥ (३२०)

छाइल्लो अ पईवे सरिसे ऊणे सुरूवे य ।
छिद्द-कुडीसुं छिल्लं, छिंडं सिह-छत्त-धूवजंतेसुं ॥३२१॥

छाइल्लो प्रदीपः सदृशः ऊनः सुरूपश्चेति चतुरर्थः । छिल्लं छिद्रम् कुटी च । "छिल्लं वृत्यन्तरमपि" [ ] इति केचित् । छिंडं चूडा छत्रम् धूपयन्त्रं च । संयोगे परे इत्-एतोः कामचारः इति 'छेंडं' इत्यपि ॥ (३२१)

छिप्पं भिक्खा-पुच्छेसु, छित्त-छीएसु छिक्कं च ।
छिवओ समूह-णीवीसुं, छिछओ देह-जारेसु ॥३२२॥

धान्यादीनां मलने गोमय-वस्त्रेषु तथा छाणं ।
छाया कीर्ति-भ्रमरीषु, छारयं इक्षुशल्क-मुकुलेषु ॥३२०॥

छाण—१ धान्य वगेरेने मसळवुं २ गोमय-छाण ३ वस्त्र-कपडुं
छाया—१ कीर्ति २ भमरी
छारय—१ शेरडीनो कटको अथवा शेरडीनी छाल-छोयुं २ कळी

छाणी—केटलाक **देशीसंग्रहकारो** 'छाण'ने बदले 'छाणी' पाठ नोंधी बतावे छे.

छाइल्लो च प्रदीपे सदृशे ऊने सुरूपे च ।
छिद्र-कुटीषु छिल्लं, छिंडं शिखा-छत्र-धूपयन्त्रेषु ॥३२१॥

छाइल्ल—१ छायावाळो-दीवो २ सरखो ३ ऊणो ४ छाया-कांति-कांतिवाळो-सुरूप
छिल्ल—१ छिद्र-छिंडुं २ कोटडी
[1]छिंड, [1]छेंड—१ शिखा[2]-चोटली २ छत्र ३ धूपनुं यंत्र-धूपधाणुं

छिल्ल—केटलाक संग्रहकारो कहे छे के 'छिल्ल' एटले 'बीजा प्रकारनी वाड'

छिप्पं भिक्षा-पुच्छेषु, स्पृष्ट-क्षुतेषु छिक्कं च ।
छिवओ समूह-नीवीषु, छिछओ देह-जारेषु ॥३२२॥

१ सरखावो 'छिल्ली' वर्ग ३ गा० ३१३ । २ जुओ वर्ग १ गा० १७४ ।

छिप्पं भिक्षा पुच्छं च । छिक्कं स्पृष्टम् क्षुतं च । छिवओ समूहः नीवी च । छिंछओ देहः जारश्च । केचित् "छिंछयं शलाटुफलम्" [ ] आहुः । यथा—

"धूयाइ पढमगब्भं व रक्खए उअह आढिया घरिणो ।
तुम्बीइ पढमणिग्गयं आबंधुरबंधणं छिंछं" ॥ [ ] (३२२)

छिप्पंती वय-ऊसवभेए, पिट्ठे वि छिप्पिंडी ।
छिक्कोट्टली य पयरव-पामद्दा-छाणखंडेसु ॥३२३॥

छिप्पंती व्रतभेदः उत्सवभेदश्चेति द्व्यर्था । छिप्पिंडी व्रतोत्सवभेदौ पिष्टं चेति त्र्यर्था । छिक्कोट्टली अंहिरवः पादाभ्यां धान्यमलनम् गोमयखण्डं चेति त्र्यर्था ॥ (३२३)

[1]छिप्प—१ भिक्षा २ [1]पूंछडुं
छिक्क—१ स्पर्शायेल २ छींक-छींकवुं
छिवअ—१ समूह २ नीवी-नाडी
छिंछअ—१ देह-शरीर २ जार पुरुष

छिंछअ—केटलाक संग्रहकारो 'छिंछअ'ने बदले 'छिंछय' नोंधे छे अने तेनो अर्थ 'काचुं फळ' बतावे छे अने ए विशे नीचेनुं उदाहरण आपे छेः

दुहितुः प्रथमगर्भमिव रक्षति उत (पश्यत) आदृता गृहिणी ।
तुम्ब्याः प्रथमनिर्गतम् आबन्धुरबन्धनं छिंछं ॥ [ ]

जुओ–नजर करो प्रथम नीकळेला अने सुंदर डींटना बंधनथी थोडा बंधायेला तुंबीना काचा फलने, आदरवाळी गृहिणी दीकरीना प्रथम गर्भनी पेठे साचवे छे.

छिप्पंती व्रत-उत्सवभेदे, पिष्टेऽपि छिप्पिंडी ।
छिक्कोट्टली च पदरव-पादमर्द-छगणखण्डेषु ॥३२३॥

[2]छिप्पंती—१ [2]विशेष प्रकारनुं व्रत २ विशेष प्रकारनो उत्सव
[2]छिप्पिंडी—१ [2]विशेष प्रकारनुं व्रत २ विशेष प्रकारनो उत्सव ३ पिष्ट–पीठ–चोखा वगेरेनो लोट
छिक्कोट्टली—१ पगनो अवाज–छीकोटो करवो २ बे पगवडे धान्यने मसळवुं ३ छाणानो टूकडो

१ जुओ 'छिप्पाल' वर्ग ३ गा० ३१४ तथा 'छिप्पालुय' वर्ग ३ गा० ३१५ ।
२ सरखावो 'छप्पंती' वर्ग ३ गा० ३११ ।

छिप्पंदूरं गोमयखण्डम्मि तहेव विसमम्मि ।
सिसु-ससिसु छुद्दहीरो, छेओ अंतम्मि दिअरे अ ॥३२४॥

छिप्पंदूरं गोमयखण्डम् विषमं चेति द्व्यर्थम् । छुद्दहीरो शिशुः शशी च । छेओ अन्तः देवरश्च ॥ (३२४)

छेधो थासय-चोरेसु, सिहा-णोमालियासु छेंडा वि ।
छोहो गण-विक्खेवा, छोब्भाइत्ती अछेप्प-वेसासु ॥३२५॥

छेधो स्थासकः चौरश्च । छेंडा शिखा नवमालिका च । छोहो समूहः विक्षेपश्च । छोब्भाइत्ती अस्पृश्या द्वेष्या च ॥ (३२५)

छिप्पंदूरं गोमयखण्डे तथैव विषमे ।
शिशु-शशिषु छुद्दहीरो, छेओ अन्ते देवरे च ॥३२४॥

छिप्पंदूर—१ छाणानो टूकडो २ विषम-सम नहि-वांकुंचूकुं
छुद्दहीर—क्षुद्रहीर-१ नानो हीरो-बालक २ नानो हीरो-चंद्र
छेअ—१ छेद-छेडो-अंत-नाश २ देर-दियर

छेधो स्थासक-चौरेषु, शिखा-नवमालिकासु छेंडा अपि ।
छोहो गण-विक्षेपाः छोब्भाइत्ती अस्पृश्य-द्वेष्यासु ॥३२५॥

[1]छेध—१ [1]हाथनो थापो २ चोर
[2]छेंडा—१ [2]शिखा-चोटली-२ नव-मालिका-नेमाली के नीमालीनी वेल

छोह—१ गण-समूह २ क्षोभ-विक्षेप
छोब्भाइत्ती—१ अस्पृश्या-नहि अडकवा जेवी २ द्वेष्य-द्वेष करवा योग्य-द्वेषपात्र

---

१ सरखावो 'छभअ' वर्ग ३ गा० ३१८ ।
२ सरखावो 'छिड-छेड'-वर्ग ३ गा० ३२१ तथा 'छिली'-वर्ग ३ गा० ३१३ ।

अथ 'ज' आदयः–

जंगा गोयरभूमी, जच्चो पुरिसे, तुसे जंभो ।
जयणं हयकवयम्मि, जरंडो वुड्ढम्मि, जण्हली णीवी ॥३२६

जंगा गोचरभूमिः । जच्चो पुरुषः । जंभो तुषः । जयणं हयसंनाहः । जरंडो वृद्धः । "जरडो" [ ] इत्यन्ये । जण्हली नीवी ।

यथा—

जयणेहिं हया, गामा जंगाहिं, कणा अ जंभभावेण ।
महिलाओ जण्हलीहिं सहंति गेहा जरंडजच्चेहिं ॥२४८॥(३२६)

जडियं खचिए, जगलं पंकसुरे, जंबुलो य वाणीरे ।
णंगलसिहाइ जवणं, जडम्मि जंभल–जहाजाया ॥३२७॥

हवे आदिमां 'ज'वाळा शब्दोः–

जंगा गोचरभूमिः, जच्चो पुरुषे, तुषे जंभो ।
जयणं हयकवचे, जरंडो वृद्धे, जण्हली नीवी ॥३२६॥

जंगा—जग्या–गायोने चरवानी जग्या–गोचर
जच्च—जात्य–जातिवंत–पुरुष
जंभ—तुष–फोफुं
जयण—जीन–घोडानुं बख्तर
जरंड—जरठ–जरडो–घरडो माणस
जण्हली—नीवी–नाडी

जरड—बीजा देशी संग्रहकारो 'जरंड'ने बदले 'जरड' पाठ बतावे छे.

उदाहरण—

जयणेहिं हयाः, ग्रामाः जंगाहिं, कणाश्च जंभभावेन ।
महिलाः जण्हलीहिं शोभन्ते गेहा जरंडजच्चेहिं ॥२४८

घोडाओ जीनो वडे–बख्तरो वडे शोभे छे, गोचरो होय तो गामो शोभे छे, फोफां वडे दाणाओ शोभे छे, स्त्रीओ नाडीओ वडे सारी लागे छे अने घरडा पुरुषो वडे घरो शोभे छे.

जडियं खचिते, जगलं पङ्कसुरायाम्, जंबुलो च वानीरे ।
ला[ङ्ग]लशिखायां जवणं, जडे जंभल–जहाजाया ॥३२७॥

जडियं खचितम् । जगलं पङ्किला सुरा । "पङ्किलसरको जगलं" [ ] इत्यन्ये । जंबुलो वानीरः । "जंबुलं मद्यभाजनम्" [ ] इति सातवाहनः । जवणं हलशिखा । जंभलो तथा जहाजाओ जडः ।

यथा—

मणिजडियवासभवणे जगलं जंबुलघरोचियं णिंतो ।
जहजाय ! कीस लज्जसि जवण-उचियहत्थजंभलत्तेणं ॥२४९॥

अत्र-'जगरो संनाहः' इति संस्कृतसमः । 'जंपइ कथयति । जवइ यापयति' । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३२७)

जहिमा वियड्ढगाहा, जवय-जवरया जवंकुरए ।
जंघामओ य जंघालुयम्मि, जंबालयं च जलणीली ॥३२८॥

जडिय—जडित-जडेलुं-खचित-(ख+चित -ख-खाली जग्या-ने चित-भरी देवुं)
जगल—पंकवाळी सुरा
जंबुल—वानीर-नेतरनुं झाड-नेतर
जवण—हळनी ऊपरनो भाग-हळनी टोच
जंभल, जहाजाअ —जड-मूरख -यथाजात-जन्मती वखते जेवो हतो तेवो-जड मूरख

जगल—बीजा संग्रहकारो 'जगल'नो अर्थ 'पंकवाळो सरको' बतावे छे.

जंबुल—सातवाहन नामनो संग्रहकार, 'जंबुल'नो अर्थ 'मद्यनुं भाजन-पात्र' बतावे छे.

जगर—'जगर'नो अर्थ 'संनाह'-'बख्तर' छे अने ए 'जगर' शब्द देशी नथी परंतु संस्कृतसम छे.

जंप—जंपइ-कथयति-जल्पति-कहे छे [८-४-२]

जव—जवइ—यापयति-यापन करे छे-वीतावे छे [८-४-४०]

ए बन्ने धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं नोंध्या नथी.

उदाहरण—

मणिजडियवासभवने जगलं जंबुलगृहोचितं नयन् ।
जडजाय ! कस्मात् लज्जसे जवण-उचितहस्तजंभलत्वेन ॥२४९

नेतरना घरवाळाने योग्य एवी पंकवाळी सुराने, मणिओथी जडेला वासभवनमां लावतो तुं हे जड ! शा माटे लाजे छे ? कारण के, तारो हाथ हळनी टोचने योग्य छे अने तेथी तुं जडतावाळो छे.

जहिमा विदग्धगाथा, जवय-जवरया यवाङ्कुरे ।
जंघामओ च जंघालुयम्मि, जंबालयं च जलनीली ॥३२८॥

जह्मा विदग्धरचिता गाथा। जवओ तथा जवरओ यवाङ्कुरः। जंघामओ तथा जंघालुओ द्वौ अप्येतौ अन्योन्यपर्यायतया 'जङ्घाल'वाचकौ। जंबालं जलनीली–शेवालमित्यर्थः। 'जलनीली'शब्दो यदि संस्कृते न रूढस्तदा देश्यः।

यथा—

जंघालुए! णइअडं गया सि जं तुह तणुम्मि जंबालो।
तह जवरयगोवीओ तुह जह्मिं तत्थ गायंति ॥२५०॥
तं जवयगोरयंगि भरिउं जंघामओ हविअ वच्च।
जलणीलिदुग्गमग्गो ण विअम्भइ पाउसो जाव ॥२५१॥(३१८)

जह्मा—यथा+इमा=यथेमा-पंडिते रचेली गाथा–उदाहरणरूप गाथा

जवय
जवरय }—जवारा–यवना अंकुरा

जंघामअ
'जंघालुअ }—जंघाल–जांघोथी चालनार –मात्र चालीने आजीविका करनार-खेपियो

जंबाल—जम्बाल-जलनीली-पाणीनी लील-शेवाळ

'जंघालुअ—'जंघालुअ' शब्द पण देशी छे अने पर्याय बतावदानी हवे तेने नोंधी बताव्यो छे.

जलनीली—'जलनीली' शब्द संस्कृतमां प्रचलित न होय तो तेने पण देश्य समजवो.

उदाहरण—

जंघालुए! नदीतटं गता असि यत् तव तनौ जंबालो।
तथा जवरयगोप्यः तव जह्मिं तत्र गायन्ति ॥२५०
त्वं जवयगौरकाङ्गी स्मृत्वा जंघामओ भूत्वा व्रज।
जलणीलिदुर्गमार्गः न विजृम्भते प्रावृड् यावत् ॥२५१

हे खेप करनारी! तारा शरीर ऊपर पाणीनी लील चोंटी छे अने जवारानी रखेवाळीओ त्यां-नदी कांठे–तारा संबंधमां विदग्धरचित गाथा गाय छे तेथी एम जणाय छे के तुं नदीने कांठे गयेली छो.

जवारा जेवी गौर शरीरवाळीने संभारीने तुं खेपियो थईने जा; ज्यां सुधी चोमासुं नथी बेठुं त्यां सुधी शेवाळने लीधे न चाली शकाय एवो रस्तो नथी थयो.

१ आचार्य हेमचंद्रे पोतानी अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशीमां 'जङ्घाल' शब्दने अहीं जणावेल अर्थमां ज वापर्यो छे:

'लङ्घेम जङ्घालतया समुद्रं वहेम-चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम्'' ॥३१॥
स्याद्वादमञ्जरी पृ० २३८ पूना.

जच्छंदओ सतंतम्मि, जक्खरत्ती य दीवाली।
जण्णो.णो णिसियरे, जंघाछेओ य चच्चरए ॥३२९॥

जच्छंदओ स्वच्छन्दः 'क'प्रत्ययाभावे जच्छंदो। जक्खरत्तो दोपालिका। जेण्णोहणो राक्षसः। जंघाछेओ चत्वरम्।

यथा—

मणिवलएहिं कुणंती जंघाछेयम्मि जक्खरत्तिं व।
जेण्णोहणाण वि तुमं णिसि जच्छंदेण किं डरसि? ॥२५२(३२९)

विद्दवियम्मि जगडिओ, जंभणअ-आई जहिच्छभणिर-आई।
जरलद्धिय-जरलविया गामीणे, ऊरुए ज.णरोहो ॥३३०॥

जगडिओ विद्रावितः—कदर्थित इत्यर्थः। जंभणओ यथेष्टवक्ता। "जंभ-

जच्छंदओ स्वतन्त्रे, जक्खरत्ती च दीपाली।
जण्णोहणो निशाचरे, जंघाछेओ च चत्वरके ॥३२९॥

जच्छंदअ } —यच्छन्दक—जे गमे ते करनारो—गमे तेवा छंद-
जच्छद } वाळो—स्वतंत्र—स्वच्छंदी

जक्खरत्ती—यक्षरात्री-यक्षोनी रात्री-दीवाळी

जण्णोहण—यज्ञावहन—यज्ञने हणनार-राक्षस

जंघाछेअ—जङ्घाछेद—जे स्थान आवतुं जोईने जंघा छेदाय एटले जलदी न ऊपडे ते स्थान—चोक

उदाहरण—

मणिवलयैः कुर्वती जंघाछेयम्मि जक्खरत्तिं इव।
जण्णोहणाण अपि त्वं निशि जच्छंदेण किं दरसि? ॥२५२

मणिनां वलयो—बलोयां—द्वारा चोकमां राक्षसोने पण जाणे दीवाळी करती तुं रात्रे पेला स्वच्छंदीथी शा माटे डरे छे?

विद्रविते जगडिओ, जंभणअ-आदिः यथेच्छभणक-आदिः।
जरलद्धिय-जरलविया ग्रामीणे, ऊरुके जहणरोहो ॥३३०॥

जगडिअ—जगडेल—कदर्थना पामेल

जंभणअ—यद्भणक—जेवुं इच्छे तेवुं बोलनार—यथेष्टवक्ता

जरलद्धिय }
जरलविय } —गामडियो

जहणरोह—जघनरोह—जघनमांथी—कडना आगला भागमांथी—पेडुमांथी—ऊगनार—ऊरु—साथळ

---

१ जण्होह—पा०।

णभणो" [ ] इति केचित् । उभयत्र आदिग्रहणात् जंपिच्छओ यथादृष्टमभिलषिता । जंपेच्छिरमग्गिरो यो यद् यद् दृष्टं तदेव मृगयते इत्यादि । अत्र-'जअडइ त्वरते' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । जरलद्धिओ तथा जरलविओ ग्रामीणः । जहणरोहो ऊरुः ।

यथा—

जरलद्धिआइ दट्ठुं पवणलहसंत-अंसुयं जहणरोहं ।
ओ ! कामसरजगडिया जरलविया हुंति जंभणया ॥२५३॥(३३०)

जहणूसवं अद्धोरू, जंकयसुकओ अप्पसुकयगिज्झम्मि ।
जाडी गुम्मं, जाई सुरा, कविट्ठम्मि जाऊरो ॥३३१॥

जंभणअ-आई—जहिच्छभणिर-आई—आ वडे शब्द साथे 'आई'-'आदि' शब्द जोडेलो छे माटे 'जंभणअ'नी पेठे 'जंपिच्छअ' 'जंपेच्छिरमग्गिर' वगेरे बीजा पण अनेक शब्दो समझी लेवा.

जंपिच्छअ-यत्-अपि-इच्छुक-गमे तेनी इच्छा करनार अथवा-यत्प्रेक्षक-जेवुं पेखे-देखे-तेवुं अभिलषनार.

जंपेच्छिरमग्गिर-यत्प्रेक्षकमार्गक-जेने जेने पेखे तेने तेने मागनार इत्यादि.

जंभणअ-केटलाक **संग्रहकारो 'जंभणअ'**ने बदले **'जंभणभण'** एवो शब्द नोंधे छे.

जअड—जअडइ-त्वरते-शीघ्र करे छे-जट करे छे-त्वरा करे छे [८-४-१७०] आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधी बताव्यी छे माटे अहीं नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

जरलद्धिआइ द्रष्ट्वा पवनस्रंसमान-अंशुकं जहणरोहं ।
ओ ! कामशरजगडिया जरलविया भवन्ति जंभणया ॥२५३

जुओ-कामना बाणोथी कदर्थना पामेला गामडियाओ, पेली गामडियणना, पवनथी सरी पडेल वस्त्रवाळा अर्थात् उघाडा साथळने जोईने जेम फावे तेम बोले छे.

जहणूसवं अधोरु, जंकयसुकओ अल्पसुकृतग्राह्ये ।
जाडी गुल्मम्, जाई सुरा, कपित्थे जाऊरो ॥३३१॥

---

१ त्वरयति' इ-पा० ।

जहणूसवं अर्धोरुकम् । जंकयसुकओ अल्पसुकृतग्राह्यः । जाडी गुल्मम् । जाई सुरा । जाऊरो कपित्थः ।

यथा—

जाऊरजाडिकंटयफट्टिरजहणूसवा वि तेण समं ।
जाईलुद्धा वचसि जंकयसुकया सि तं पुत्ति ! ॥२५४॥(३३१)
जालघडिया सिरहरे, जिग्घियं 'ओसिंघिय'अत्थम्मि ।
[1]जिण्णोब्भवा य दुव्वाइ, जीवयमई य वाहमई ॥३३२॥

जालघडिया चन्द्रशाला । जिग्घियं घ्रातम् । अत्र 'जिमियं भुक्तम्' इति 'भुजि'धात्वादेशभवम् । जिण्णोब्भवा दूर्वा । जीवयमई मृगाकर्षणहेतुर्व्याधमृगी ।

जहणूसव—अर्ध ऊरु-साथळ-सुधी पहेरवानुं वस्त्र-जांघियुं-चड्डी

जंकयसुकअ—यत्कृतसुकृत-थोडा सुकृतथी ग्रही शकाय एवो-थोडा सुकृतथी वशमां थाय तेवो

जाडी—जाडी-गुल्म-जमीन ऊपर चालता वेला जेमनुं ऊभुं वृक्ष के थड नथी

जाई—सुरा-दारु

जाऊर—कोठुं

उदाहरण—

जाऊरजाडिकण्टकस्फाट्टितजह्णूसवा अपि तेन समम् ।
जाईलुब्धा व्रजसि जंकयसुकया असि त्वं पुत्रि ! ॥२५४

हे पुत्रि ! तारुं जांघियुं कोठानी जाडीना कांटामां भरावाथी फाटी गयुं छे छतां दारुमां लुब्ध थयेली तुं तेनी साथे जाय छे तेथी एम जणाय छे के तुं थोडा ज सुकृतथी ताबे था एवी छो अर्थात् थोडुंक मनगमतुं मळे तेटलामां तुं ताबे थनारी छो.

जालघडिया शिरोगृहे, जिग्घियं 'ओसिंघिय'अर्थे ।
[1]जिण्णोब्भवा च दूर्वायाम्, जीवयमई च व्याधमृगी ॥३३२॥

जालघडिया—जालघटिता-माथानुं घर-ऊपरनुं घर-जाळीओथी बनावेलो घरनो ऊपलो माळ-अगाशी

जिग्घिय—जिघ्रित-सुंघेलुं

[1]जिण्णोब्भवा—जीर्णोद्भवा-जीर्ण थया पछी फरीवार ऊगनारी-दूर्वा-धरो

जीवयमई—जीवितमृगी-व्याधमृगी-व्याधे बनावेली हरणी-हरणोने पकडवा माटे शिकारीए बनावेली बनावटी पण जीवती लागे तेवी मृगी-हरणी

१ सरखावो 'छिण्णोब्भवा' गा० ३१५ ।

यथा—

जालघडियाइ जा तं ण णियसि जीवयमइं व मयणस्स ।
ता भम हरिणो व्व तुमं कुलडाजिण्णोब्भवाउ जिग्घंतो ॥२५५॥

अत्र–'जीहइ लज्जते' इति धात्वादेशेपूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३२)

जिमिय[1]—'जिमिय' एटले जमायेलुं-खाधेलुं-आ शब्द, 'भुज' धातुना आदेश ऊपरथी आवेलो छे [८-४-११०]

[2]**जीह**—जीहइ-लज्जते-लाजे छे-शरमाय छे [८-४-१०३]

आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेलो छे माटे अहीं नथी कह्यो.

उदाहरण—

जालघडियाइ यावत् तां न पश्यसि जीवयमइं इव मदनस्य ।
तावद् भ्रम हरिण इव त्वं कुलटाजिण्णोब्भवाउ जिघ्रन् ॥२५५

मदनरूप व्याधनी व्याधमृगी जेवी तेणीने अगाशीमां ज्यां सुधी तुं जोतो नथी त्यां सुधी हरणनी जेम कुलटा स्त्रीओरूप धरोने सुंघतो सुंघतो (तुं) भम्या कर.

---

१ संस्कृत धातुसंग्रहमां "चमू छमू जमू झमू जिमू अदने" [धातुपा० पृ० ४७ धात्वंक ३८१–३८४] नोंधीने वैयाकरणोए 'खावा' अर्थनो वाहक 'जिमू' धातु जणावेलो छे. तेनुं भूतकृदन्त 'जिमितम्' थाय ते ऊपरथी प्राकृत शैलीए वर्णविकार करतां 'जिमिअं' पद ऊपजी शके छे; छतां आ० हेमचंद्र 'जिमिअ'ने 'भुज' धातुना आदेश द्वारा साधवानी सूचना शा माटे करे छे ? वळो, 'भुज' अने 'जिम' ए बन्ने धातुओ वच्चे कशुं साम्य पण नथी जेथी ए बे वच्चे कोई रीते आदेश अने स्थानीनो संबंध स्थापी शकाय.

२ संस्कृत धातुसंग्रहमां "ह्रींक् लज्जायाम्" [धातुपा० पृ० १६३ अदादिगण धात्वंक ४] धातु छे. तेनुं वर्तमानकाळमां 'जिह्रेति' रूप थाय छे. ए रूपना (जिह्र्+एति) 'जिह्र्' अंगमां प्राकृतशैलीए वर्णविकार करतां 'जीह' पद ऊपजे छे अने ए रीते प्राकृतमां प्रतीत 'जीह' धातुनी निष्पत्ति छे; तेम छतां य आ० हेमचंद्र 'लस्ज' धातुनो 'जीह' आदेश बतावे छे. एनो एवो ज अर्थ समजी शकाय के 'लस्ज' अने 'जीह' बन्ने समान अर्थवाळा छे; ए सिवाय ए बे वच्चे लेश पण साम्य न होवाथी 'स्थानी–आदेश'नो संबंध संभवी शकतो नथी.

जुण्णो छेगे, जुयलो तरुणे, अपरिग्गहम्मि जुंजुरुडो ।
जुयलिय-जुरुमिल्ला दुगुणिय-गहणा, जूयओ य बप्पीहे ३३३

जुण्णो विदग्धः । जुयलो तरुणः । जुंजुरुडो अपरिग्रहः । जुयलियं द्विगुणितम् । जुरुमिल्लं गहनम् । "जूरुमिल्लयं" [ ] इति गोपालः । जूयओ चातकः ।

यथा—

जुंजुरुडाए घणरवजुयलियविसमसरवेयणाइ मह ।
दुहजुरुमिल्लअवत्थं कह जूयय ! तस्स जुण्णजुयलस्स ॥२५६॥

अत्र–'जूरवइ वञ्चति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३३)

जेमणयं दाहिणए अंगे, जो रं च 'जो किर' अत्थम्मि ।
जोक्खं अचोक्खे, जोओ चंदे, जोग्गा य चाडुम्मि ॥३३४॥

जुण्णो छेके, जुयलो तरुणे, अपरिग्रहे जुंजुरुडो ।
जुयलिय–जुरुमिल्ला द्विगुणित–गहनाः, जूयओ च बप्पीहे ॥३३३॥

जुण्ण—जीर्ण–वयोवृद्ध–अनुभवी–छेक–चतुर

जुयल—युवक–तरुण–जुवान

जुंजुरुड—परिग्रह विनानो

जुयलिय—युगलित–जोटावाळुं–द्विगुणित–बेवडुं

जुरुमिल्ल—गहन

जूयअ—बपैयो–चातक

जुरुमिल्ल—गोपाल नामनो देशीसंग्रहकार 'जुरुमिल्ल'ने बदले 'जूरुमिल्लय' शब्द नोंधे छे.

जूरव—जूरवइ–वञ्चति–वाँचे छे–ठगे छे. आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८–४–९३] माटे अहीं नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

जुंजुरुडाय घनरवजुयलियविषमशरवेदनाया मम ।
दुःखजुरुमिल्लअवस्थां कथय जूयअ ! तस्य जुण्ण-जुयलस्स ॥२५६

हुं परिग्रह विनानी छुं अने वरसादनी गर्जनाने लीधे कामदेवनी वेदना बेवडी वधी गई छे एवी मारा दुःखनी गहन अवस्थाने चातक हे ! ते चतुर जुवानने तुं कहेजे.

जेमणयं दक्षिणके अङ्गे, जो रं च 'यः किल' अर्थे ।
जोक्खं अचोक्षे, जोओ चन्द्रे, जोग्गा च चाटौ ॥३३४॥

जेमणयं दक्षिणमङ्गं हस्तादि । जो रं 'यः किल' इत्यर्थे । जोक्खं मलिनम् । जोओ चन्द्रः । जोग्गा चाटु ।

यथा—

जयसिरिणिवासजेमणभुअ ! तुह गुणवण्णणम्मि का जोग्गा ।
जो रं जसेण चालुक्क ! जोक्खं अवहरसि जोअस्स ? ॥२५७(३३४)

णक्खत्ते जोडं जोइसं च, जोई य विज्जूए ।
खलियम्मि जोइरो, जोइक्खो दीवम्मि, जोडिओ वाहो ३३५

जोडं तथा जोइसं नक्षत्रम् । जोई विद्युत् । जोइरो स्खलितः । जोइक्खो दीपः । जोडिओ व्याधः ।

जेमण } —हाथ वगेरे जमणुं अंग
जेमणय }

जो रं—'यः किल'-'यः खलु'-आ शब्द वाक्यनी आदिमां वपराय छे. तेमांना 'जो' नो अर्थ 'जे' छे अने 'रं' नो अर्थ 'किल'-निश्चय छे

जोक्ख—चोक्खुं नहि-मेलुं
जोअ—द्योत-चंद्र
जोग्गा—चाटु-खुशामत

उदाहरण—

जयश्रीनिवासजेमणभुज ! तव गुणवर्णने का जोग्गा ।
जो रं यशसा चालुक्य ! जोक्खं अपहरसि जोअस्स ? ॥२५७

जयश्रीना निवासरूप जमणा हाथवाळा हे चालुक्य ! जे तुं तारा यश वडे चंद्रनी मलिनताने खरेखर मटाडी दे छे ए प्रकारे तारा गुणनुं वर्णन करवामां कई खुशामत छे ?

नक्षत्रे जोडं जोइसं च, जोई च विद्युति ।
स्खलिते जोइरो, जोइक्खो दीपे, जोडिओ व्याधः ॥३३५॥

जोड } -द्योत- } -नक्षत्र
जोइस } ज्योतिष्- }

जोइ—ज्योतिष् } -वीजळी
द्युति }

जोइर—स्खलित
जोइक्ख—ज्योतिष्क-ज्योतिवाळो-दीवो
जोडिअ—व्याध-शिकारी

यथा—

मेहम्मि पिहियजोइसवइ-जोडे रुइरजोइ-जोइक्खे ।
हिंडंति[1] अ जोइरया वम्महजोडियसराहया कुलडा ॥२५८॥(३३५)
णयणम्मि जोयणं, तह खज्जोए जोइयं जाण ।
जोइंगणो अ इंदोवे, जोवारीइ जोण्णलिया ॥३३६॥

जोयणं लोचनम् । जोइओ खद्योतः । जोइंगणो इन्द्रगोपः । जोण्णलिया जोवारी धान्यम् । 'जोवारी'शब्दोऽपि देश्य एव ।

यथा—

चलजोइय-जोइंगणं इक्खिय जोण्णलियकारणं कालं ।
कासयवहूउ हरिसा उप्फुल्लयजोयणा हुंति ॥२५९॥(३३६)

उदाहरण—

मेघे पिहितजोइसपति-जोडे रुचिरजोइ-जोइक्खे ।
हिण्डन्ते 'च जोइरया मन्मथजोडियशराहताः कुलटाः ॥२५८

मेघ वरसे छे, मेघने लीधे चंद्र अने नक्षत्रो ढंकाई गयां छे अने सुंदर वीजळीनो दीवो चमके छे एवे वखते कामदेवरूप शिकारीना बाणोथी विंधायेली कुलटा स्त्रीओ स्खलित थती थती-ठेबां खाती खाती-लपसती जती छतां भम्या करे छे.

नयने जोयणं, तथा खद्योते जोइयं जानीहि ।
जोइंगणो च इन्द्रगोपे, जोवारीइ जोण्णलिया ॥३३६॥

जोयण—द्योतन-नयन-आंख

जोइअ—द्योतित-खद्योत-खजूओ-आगियो

जोइंगण—इन्द्रगोप नामनो कीडो

जोण्णलिया, जोवारी — जुवार-जार-आ नामनुं धान्य

जोवारी—आ शब्द पण देशी ज छे.

उदाहरण—

चलजोइअ-जोइंगणं ईक्षित्वा जोण्णलियकारणं कालम् ।
कर्षकवध्वः हर्षाद् उत्फुल्लकजोयणा भवंति ॥२५९

---

१ -ति य जो-पा० । २ -री वि जो-पा० ।

३ मूळना 'अ जोइरया' पाठने 'अजोइरया' एम अखंड वांचिए तो तेनो अर्थ 'अस्खलित' एम समजवो-अर्थात् 'एवे वखते पण कुलटा स्त्रीओ स्खलनो पाम्या विना भम्या करे छे' एवो एनो सळंग अर्थ समजवो.

जोव्वणणीरं तह जोव्वणवेअं जोव्वणोवयं च जरा ।

जोव्वणणीरं तथा जोव्वणवेअं तथा जोव्वणोवयं वयःपरिणामः । "जोव्वणणीरो जोव्वणोवओ ऋक्षः" [ ] इति चतुष्पदवर्गे यत् केनचिदुक्तं तस्य संमोह एव ।

यथा—

जोव्वणणीरं तरुणत्तणे वि विजिएंदियाण पुरिसाण ।
जोव्वणवेअे वि ण जोव्वणोवयं होइ इयराण ॥२६०॥

खजूआने अने इंद्रगोप नामना कीडाओने चालता जोईने खेडूतनी वहुओए जाण्युं के हवे 'जार' नामना धान्यने थवानो समय पासे आव्यो छे. आ रीते एम जाणीने जेमनां नयनो हर्षथी फूली गयां छे एवी तेणीओ आनंदयुक्त थाय छे.

जोव्वणणीरं तथा जोव्वणवेअं जोव्वणोवयं च जरा ।

जोव्वणणीर	–यौवननीर–जुवानीनुं पाणी–	--जरा–वृद्धावस्था
जोव्वणवेअ	–यौवनवेग–जुवानीनो वेग–जुवानी जतां छतां य तेनी असर वेगरूपे शरीरमां रही छे ते–	
जोव्वणोवय	–यौवनउपवय–जुवानीनी पासेनुं वय–	

जोव्वणणीर–जोव्वणोवअ—कोई संग्रहकारे आ बन्ने शब्दोनो अर्थ 'ऋक्ष'–'रींछ' बताव्यो छे. अने 'रींछ' अर्थ समझीने ए संग्रहकारे आ बन्ने शब्दोने चोपगां प्राणीना वर्गमां नोंधी बताव्या छे ते, तेनो संमोह–भ्रम ज छे.

उदाहरण—

जोव्वणणीरं तरुणत्वेऽपि विजितेन्द्रियाणां पुरुषाणाम् ।
जोव्वणवेअे अपि न जोव्वणोवयं भवति इतरेषाम् ॥२६०

इंद्रियोने जिती लेनार पुरुषोने माटे तेमनी तरुणअवस्थामां पण जरा–वृद्धावस्था–छे अने बीजाओने–इंद्रियोने तावे रहेनाराओने–माटे तो वृद्ध अवस्था आववा छतां य वृद्ध अवस्था नथी होती.

अथ अनेकार्थाः-

जण्हं लहुपिढरे कसिणए य, जंपणं अकित्ति-वयणेसु ॥३३७

जण्हं लघुपिठरम् कृष्णं चेति द्व्यर्थम् । जंपणं अकीर्तिः वक्त्रं च (३३७)

वेडिस-वरुणेसुं जंबुओ य, गामणि-विडेसु जणउत्ते[1] ।
जच्चंदणं अगरू कुंकुमं च, जोवो य बिंदु-थोवेसु ॥३३८॥

जंबुओ वेतसवृक्षः पश्चिमदिक्पालश्च । जणउत्तो ग्रामप्रधानपुरुषः विटश्च । जच्चंदणं अगरुः कुङ्कुमं च । जोवो बिन्दुः स्तोकं च । अत्र-'जूरइ खिद्यते क्रुध्यति च' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३८)

आदिमां 'ज'वाळा अनेकार्थक शब्दो

जण्हं लघुपिठरे कृष्णे च, जंपणं अकीर्ति-वदनेषु ॥३३७॥

जण्ह—१ नानी थाळी २ कृष्ण-काळुं

जंपण—१ जल्पन-अकीर्ति २ वदन-जल्पन-जे वडे बोलाय ते-बोलवानुं साधन-मुख

वेतस-वरुणेषु जंबुओ च, ग्रामणी-विटेषु जणउत्तो ।
जच्चंदणं अगुरुः कुङ्कुमं च, जोवो च बिन्दु-स्तोकेषु ॥३३८॥

जंबुअ—१ नेतरनुं वृक्ष २ पश्चिम दिशानो दिक्पाल-वरुण

जणउत्त—जनपुत्र / जनयुक्त — १ ग्रामणी-गामनो नायक २ विट-जार

जच्चंदण—जात्यचन्दन-१ अगर २ कंकु-केसर

जोव—१ बिंदु २ थोडुं

जूर—जूरइ-खिद्यते-खीजे छे-जूरे छे, जूरइ-क्रुध्यति-क्रोध करे छे.

आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८-४-१३२] [८-४-१३५] माटे अहीं कह्यो नथी.

---

[1] -थोएसु पा० ।

अथ 'झ'आद्यः

संततवरिसम्मि झडी, झंखो तुट्ठे, झला य मयतण्हा ।
झंटी लहु-उड्ढकेसेसु, पीलु-मायासु झंडुय-झमाला ॥३३९॥

झडी निरन्तरवृष्टिः । झंखो तुष्टः । झला मृगतृष्णा । झंटी लघूर्ध्व-केशाः । झंडुओ पीलुवृक्षः । झमालं इन्द्रजालम् ।

यथा—

ण झडिं झंखो वि रवी कुणइ झलं चेय इत्थ मरुदेसे ।
मुंच झमालाइं लुलंतझंटिओ झंडुयाइं चुंटेसु ॥२६१॥(३३९)

झंडलि-झंखर-झरया असई-सुक्कतरु-सुण्णआरेसु ।
झज्झरि-झरुया खिक्खिरि-मसएसुं, झंपणी पम्हे ॥३४०॥

हवे 'झ' आदिवाळा शब्दो

संततवर्षे झडी, झंखो तुष्टे, झला च मृगतृष्णा ।
झंटी लघु-ऊर्ध्वकेशेषु, पीलु-मायासु झंडुय-झमाला ॥३३९॥

झडी—निरंतर वरसाद-झडी
झंख—तुष्ट-तोष पामेल
झला—मृगतृष्णा-झांझवां
झंटी—झंटियां-नाना अने ऊभा वाळ
झंडुय—पीलुनुं वृक्ष-झाळय
झमाल—माया-इन्द्रजाल-धमाल

उदाहरण—

न झडिं झंखो अपि रविः करोति झलं चैव अत्र मरुदेशे ।
मुञ्च झमालाइं लुलद्झंटिओ झंडुयाइं चुण्टय ॥२६१

सूर्य तुष्ट थयो होय तो पण मारवाडमां झडि-वरसादनी झडि-करतो नथी पण ते अहीं मारवाडमां झांझवां ज करे छे.

इंद्रजाळोने मुकी दे अने हलता नाना वाळ माथामां ऊभा छे एवो तुं पीलुओने चुंट-भेगां कर.

झंडलि-झंखर-झरया असती-शुष्कतरु-सुवर्णकारेषु ।
झज्झरि-झरुया खिक्खिरि-मशकेषु, झंपणी पक्ष्मणि ॥३४०॥

झंडली असती । झंखरो शुष्कतरुः । झरओ सुवर्णकारः । झज्झरी स्पर्शपरिहारार्थं चण्डालादीनां हस्तयष्टिः 'खिक्खिरी' इति । झरुओ मशकः । 'मशक'वाचकशब्दाः 'चीर्याम्' अपि वर्तन्ते । यदाह–"मशकाख्याश्चीर्यामप्युच्यन्ते काव्यतत्त्वज्ञैः" । [ ] इति । झंपणी पक्ष्म ।

यथा—

झरुअ-आउलम्मि मीलियझंपणियं झज्झरीकरविरूवं ।
झंखरतलम्मि झरय-अहमं हहा ! झंडली रमइ ॥२६२॥(३४०)
वयणिज्जे झक्किय-झिंखिया, झरंको य तिणपुरिसो ।
झंटिय-झंटलियाओ पहरिय-चंकमण अत्थेसु ॥३४१॥

झंडली—असती-कुलटा स्त्री
झंखर—झांखरुं-सूकुं झाड
झरय—झारनारो-झारण करनार-सोनी

[1]झज्झरि—पोताने कोई न अडके एवुं बताववा चंडाल वगेरे, हाथमां जे लाकडी राखे छे ते-एनुं बीजुं नाम [1]'खिक्खिरि' छे.
झरुअ—झीरुका-मशक-मच्छर
झंपणी—पांपण

झरुअ—'झरुअ'नो अर्थ 'मशक' छे अने जे शब्दो 'मशक' अर्थने बतावे छे ते बधा 'चीरी' अर्थने पण बतावे छे. कोईए कह्युं छे के "'मशक'ने बतावनारा शब्दो 'चीरी' अर्थने पण बतावे छे एवो काव्यतत्त्वज्ञोनो अभिप्राय छे."

उदाहरण—

झरुअ-आकुले मीलितझंपणियं झज्झरीकरविरूपम् ।
झंखरतले झरय-अधमं हहा !!! झंडली रमयति ॥२६२

ज्यां मच्छरो बणबणे छे एवा सूका झाडने तळे-नीचे-मींचायेल पांपणवाळा, चंडाळनी जेवा कदरूपा एवा नीच सोनारनी साथे पेली असती रमे छे. हहा !!!

वचनीये झक्किय-झिंखिया, झरंको च तृणपुरुषः ।
झंटिय-झंटलियाओ प्रहृत-चङ्क्रमण-अर्थेषु ॥३४१॥

---

१ जुओ 'खिक्खिरि' गा० १४७ ।

झक्कियं तथा झिंखियं वचनीयम् । 'उज्झिंखियं वचनीयम्' इति तु 'उत्'पूर्वेण 'झिंखिय'शब्देन सिद्धम् । झरंको तृणमयः पुरुषः । "झरंतो" [ ] इति केचित् । झंटियं प्रहृतम् । झंटलिया चङ्क्रमणम् ।
यथा—

ण कुणंति झंटियं ण य झंटलियं झक्कियाइं अगणंता ।
तुह कुमरवाल ! रिउणो अझिंखिय ! रणाजिरे झरंक व्व॥२६३॥

अत्र 'झडइ शीयते' 'झंपइ भ्रमति' इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (३४१)

दड्ढम्मि झलुसियं तह झलुंकिअं झामिअं चेअ ।
झंकारिय-झंखरिया अवचयणे, झोलियाइ झलझलिया ३४२

झक्किय } —वचनीय—निंदनीय-निंदापात्र
झिंखिय }

झरंक—घासनो पुरुष—ओडुं—चाडियो
झंटिय—प्रहार
झंटलिया—चंक्रमण-वारंवार-क्रमण-चालवुं

उज्झिंखिय—आ शब्दनो अर्थ 'निंदनीय' छे अने तेने, 'झिंखिय'नी आगळ 'उत्' उपसर्ग लगाडीने नीपजाववानो छे.

झरंक—केटलाक **संग्रहकारो** आने बदले 'झरंत' शब्द नोंधे छे.

झड—झडइ-शीयते-पातळुं करे छे [८-४-१३०]

झंप—झंपइ-भ्रमति-भमे छे [८-४-१६१]

आ बन्ने धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं **नथी** बताव्या.

उदाहरण—

न कुर्वन्ति झंटियं न च झंटलियं झक्कियाइं अगणयन्तः ।
तव कुमारपाल ! रिपवः [1]अझिंखिय ! रणाजिरे झरंका इव ॥२६३

हे अनिंदित कुमारपाल ! रणांगणमां ओडा जेवा अने निंदनीयोने नहि गणकारता एवा तारा शत्रुओ प्रहार करता नथी तेम चंक्रमण—भागवानुं—पण करता नथी.

दग्धे झलुसियं तथा झलुंकिअं झामिअं चैव ।
झंकारिय-झंखरिया अवचयने, झोलिकायां झलझलिया ॥३४२॥

---

१ 'अझिंखिय-रणाजिरे' एम अखंड वांचतां 'अनिंदनीय रणांगणमां' एवो अर्थ करी शकाय अने ते संगत पण छे.

झलुसियं झलुंकिअं झामिअं त्रयमपि दग्धार्थम् । झंकारियं तथा झंखरियं अवचयनम् । झलझलिया झोलिका । 'झोलिका'शब्दो यदि संस्कृते न रूढ-स्तदा अयमपि देश्यः ।

यथा—

तावझलुंकिअ-दवझलुसिओ तुह पयावझामिओ अ रिऊ ।
फलझंकारिय-दलझंखरियाइं कुणइ झलझलियहत्थो ॥२६४(३४२)

झाडं लयगहणे, झामरो जरी, झाउलं च वउणिफले ।
झारुअ-झिरिंड-झीरा चीरी-जरकूव-लज्जासु ॥३४३॥

झाडं लतागहनम् । झामरो प्रवयाः । झाउलं कर्पासफलम् । झारुआ चीरी । झिरिंडं जीर्णकूपः । झीरा लज्जा ।

झलुसिय, झलुंकिय, झामिअ —दग्ध-बळेलुं

झंकारिय, झंखरिय —चुंटवुं-फल-फूल-उतारवां

झलझलिया—झोळी

झोलिका—संस्कृतमां प्रचलित न होय तो आ शब्दने पण देश्य समझवो.

उदाहरण—

तापझलुंकिय-दवझलुसिओ तव प्रतापझामिओ च रिपुः ।
फलझंकारिय-दलझंखरियाइं करोति झलझलियहत्थो ॥२६४

तापथी दाझेलो, दवथी बळेलो अने तारा प्रतापथी सळगेलो तारो शत्रु, हाथमां झोळी लईने फळोने अने पांदडांने चुंटे छे.

झाडं लतागहने, झामरो जरी, झाउलं च वउणिफले ।
झारुअ-झिरिंड-झीरा चीरी-जरकूप-लज्जासु ॥३४३॥

झाड—लतागहन-झाड

झामर—प्रकर्षप्राप्त वयवाळो-घरडो

झाउल—वणनुं फळ-कपासनुं फळ-झिंडवुं

झारुअ—चीरी-विशेष प्रकारनुं जीवडुं-रात्रे झीं झीं एवा अवाज करनारुं जीवडुं-मच्छर

झिरिंड—जूनो कूवो

झीरा—हीका-लाज-शरम

यथा—

झाउलचुंटणकज्जे अहीर ! कइ झामरं णिओएसि ।
झारुअ-झाडच्छन्ने झिरिंडए एस जं पडिहो ॥२६५॥(३४३)

झुंखो वज्जविसेसे, झुत्ती छेयम्मि, झुट्टं अलियम्मि ।
झुल्लुरि-झुंटण-झुंझुमुसया गुम्म-प्पवह-मणदुहेसुं ॥३४४॥

झुंखो 'तुणय'आख्यो वाद्यविशेषः । झुत्ती छेदः । झुट्टं अलीकम् । झुल्लुरी गुल्मः । झुंटणं प्रवाहः । अत्र 'झुणइ जुगुप्सते' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । झुंझुमुसयं मनोदुःखम् । "झुमुझुमुसयं" [ ] इत्यन्ये ।

यथा—

तुह णत्थि झुट्टझुत्ती झुंटणतडझुल्लुरीसु णाओ सि ।
झुंझुमुसयवईए मह कहियं तत्थ झुंखवाएहिं ॥२६६॥(३४४)

उदाहरण—

झाउल [illegible]ण्टनकार्ये अहीर ! कथं झामरं नियोजयसि ।
झारुअ-झाडच्छन्ने झिरिंडए एष यत् पतिष्यति ॥२६५

निर्लज्ज हे ! झिडवां चुंटवा माटे घरडा माणसने शा माटे योजे छे ? कारण के ए घरडो, चीरी-गण गण करतां नानां जीवडां अने लताओथी ढंकायेला जूना कूवामां पडी जशे.

झुंखो वाद्यविशेषे, झुत्ती छेदे, झुट्टं अलीके ।
झुल्लुरि-झुंटण-झुंझुमुसया गुल्म-प्रवाह-मनोदुःखेषु ॥३४४॥

झुंख—'तुणय' नामनुं विशेष प्रकारनुं वाजुं
झुत्ति—छेद-काप
झुट्ट—झूठुं-अलीक-खोटुं
झुल्लुरि—गुल्म-नाना छोड-थड के शाखा वगरनुं झाड
झुंटण—प्रवाह
झुंझुमुसय—मननुं दुःख

झुमुझुमुसय—बीजा संग्रहकारो 'झुंझुमुसय'ने बदले 'झुमुझुमुसय' एवो शब्द नोंधे छे.

झुण—झुणइ-जुगुप्सते-घृणा करे छे [८-४-४]
आ धातुने, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेलो छे माटे अहीं नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

तव नास्ति झुट्टझुत्ती झुंटणतटझुल्लुरीसु ज्ञातोऽसि ।
झुंझुमुसयवत्या मम कथितं तत्र झुंखवादैः ॥२६६

झूरं कुडिले, झेरो जरघंटे, झेंदुओ अ कंदुअए।
अद्धमहिसीइ झोट्टी, झोडप्पो चणयधन्नम्मि ॥३४५॥

झूरं कुटिलम्। अत्र 'झूरइ स्मरति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम्। झेरो जरघण्टः। झेंदुओ कन्दुकः। झोट्टी अर्धमहिषी। झोडप्पो चणकधान्यम्। "शुष्कचणकशाकम्" [ ] इत्यन्ये।

यथा—

झोडप्पछेत्तकंठे झोट्टीओ कंठबद्धझेराओ।
उअ चारइ गोववहू खेल्लंती झेंदुएण झूरगई ॥२६७॥(३४५)

वाहम्मि झोडिओ, झोंडलिया रासयसरिच्छकीलाए।

झोडिओ व्याधः। झोंडलिया रासकसदृशी क्रीडा।

तुं प्रसिद्ध छो, प्रवाहकांठाना नाना छोडोमां तारो काप खोटो नथी. एम, मनना दुःखवाळी तेणीए त्यां झुंख वगाडनाराओ द्वारा मने कहेलुं छे.

झूरं कुटिले, झेरो जरघण्टे, झेंदुओ च कन्दुकके।
अर्धमहिष्यां झोट्टी, झोडप्पो चणकधान्ये ॥३४५॥

झूर—कुटिल–वक्र–वांकुं
झेर—खोखरो घंट–डेरो–तोफानी ढोरने गळे बांधवामां आवतुं लाकडुं
झेंदुअ—कंदुक–गेंद–दडो
झोट्टी—अडधी भेंश–पाडी–जुवान भेंश
झोडप्प—चणानुं धान्य–चणा

झोडप्प—बीजा संग्रहकारो 'सूका चणाना शाक'ने 'झोडप्प' कहे छे.
झूर—झूरइ–स्मरति–याद करे छे [८–४–७४]

आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं कह्यो नथी.

उदाहरण—

झोडप्पक्षेत्रकण्ठे झोट्टीओ कण्ठबद्धझेराओ।
उत चारयति गोपवधूः क्रीडन्ती झेंदुएण झूरगतिः ॥२६७

वांकी गतिवाळी गोवाळनी वहू चणाना खेतरने कांठे दडा वडे रमती रमती, गळे डेरां बांधेलां छे एवी झोटीओने–अडधी भेंशोने–पहेलवेतरी जुवान भेंशोने–पाडीओने चारे छे–जो–नजर कर.

व्याधे झोडिओ, झोंडलिया रासकसदृक्षक्रीडायाम्।

झोडिअ[1]—व्याध–शिकारी
झोंडलिया—रासनी रमत जेवी रमत

---

1 सरखावो 'जोडिअ' गा० ३३५

यथा—

झोंडलियाइ खेल्लंतु ताव बालाउ हरिणियाउ व्व ।
आरोविऊण चावं पहरेइ ण कामझोडिओ जाव ॥२६८॥

अथ अनेकार्थाः

टंकच्छिन्न-अजस-तड-तडत्थ-दीहगहिरेसु 'झस'सद्दो ॥३४६॥

झसो टङ्कच्छिन्नम् अयशः तटः तटस्थः दीर्घगम्भीरश्चेति पञ्चार्थः॥३४६

गय-णट्ठेसुं झत्थं च, झंपियं तुट्ट घट्टिएसुं च ।
झसुरं तंबोल-अत्थेसु, झंडुली असइ-कीलासु ॥३४७॥

झत्थं गतम् नष्टं च । झंपियं त्रुटितम् घट्टितं च । झसुरं ताम्बूलम् अर्थश्च । झंडुली असती क्रीडा च ॥ (३४७)

उदाहरण—

झोंडलियाइ खेलन्तु तावत् बालाः हरिणिका इव ।
आरोप्य चापं प्रहरति न कामझोडिओ यावत् ॥२६८

धनुष चडावीने कामदेवरूप शिकारी ज्यां सुधी प्रहार न करे त्यां सुधी बालाओ, हरणीओनी पेठे रासक्रीडा जेवी रमतो रमो.

आदिमां 'झ'वाळा अनेकार्थक शब्दो

टङ्कच्छिन्न-अयशस्-तट-तटस्थ-दीर्घगभीरेषु 'झस' शब्दः ॥३४६॥

झस—१ टांकणाथी छेदेलुं-टांकेलुं २ अयश ३ कांठो ४ तटस्थ-मध्यस्थ ५ लांबुं अने घेरुं-ऊंडुं

गत-नष्टेषु झत्थं च, झंपियं त्रुटित-घट्टितेषु च ।
झसुरं ताम्बूल-अर्थेषु, झंडुली असती-क्रीडासु ॥३४७॥

झत्थ—१ गत २ ध्वस्त-नष्ट
झंपिय—१ त्रुटित २ घट्टित
झसुर—१ तंबोळ २ अर्थ-प्रयोजन, धन
[1]झंडुली—१ [1]असती-कुलटा २ क्रीडा-रमत-खेल

---

१ सरखावो 'झंडली' गा० ३४०

पल्हत्थ-आ(क्कु)ट्ठेसु झसियं, चीहि-मसएसु झिल्लिरिया ।
अंग-किडएसु झीणं, अच्चत्थे अच्छए अ झूसरिअं ॥३४८॥

झसियं पर्यस्तम् आक्रुष्टं च । अत्र-'झंखइ संतप्यते विलपति उपालभते निःश्वसिति च' । 'झरइ स्मरति क्षरति च' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । झिल्लिरिया चीहीतृणम् मशकश्च । झीणं अङ्गम् कीटश्च । झूसरिअं अत्यर्थम् स्वच्छं च ॥ (३४८)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
तृतीयो वर्गः ॥छ॥ ग्रं० २५४ ॥

पर्यस्त-आक्रुष्टेषु झसियं, चीहि-मशकेषु झिल्लिरिया ।
अङ्ग-कीटकेषु झीणं, अत्यर्थे अच्छके च झूसरिअं ॥३४८॥

झसिय—१ पर्यस्त-पलटो पामेलुं २ आकुष्ट-आक्रोशे भरायेलुं
झिल्लिरिया-१ चीही नामनुं घास-मोथ २ झिल्लिका-मशक-मच्छर
झीण—१ अंग-शरीर २ कीडो
झूसरिअ—१ अधिकाधिक २ स्वच्छ

झंख—झंखइ-संतप्यते-संताप पामे छे [८-४-१४०]
झंखइ—विलपति-विलाप करे छे [८-४-१४८]
झंखइ—उपालभते-उपालंभ आपे छे [८-४-१५६]
झंखइ—निःश्वसिति-नीसासो मूके छे [८-४-२०१]
झर—झरइ-स्मरति-याद करे छे [८-४-७४]
झरइ—क्षरति-झरे छे-खरे छे-खरी पडे छे [८-४-१७३]

आ बधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं नोंध्या नथी.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेला पोतानी बनावेली टीकावाळा
शब्दसंग्रहनी वृत्तिनो तृतीय वर्ग पूरो थयो.

चतुर्थः वर्गः

अथ 'ट'आदयः—

टमरो केसचए, टंकिअं पसरिए, विमोटणे टसरं ।
टसरोट्टं सेहरए, टट्टइया जवणियाए य ॥३४९॥

टमरो केशचयः । टंकिअं प्रसृतम् । टसरं विमोटनम् । टसरोट्टं शेखरः । टट्टइया तिरस्करिणी ।

यथा—

मा संठवेसु टमरे टसरियचूअ-अंकुराण टसरोट्टं ।
टंकियमयंकजुण्हाइ अंतरे देसु मामि ! टट्टइयं ॥२६९॥ (३४९)

टंबरओ भारियए, क ।लकण्णम्मि टप्परओ ।
अरणियकुसुमे टक्कारिया य, टारो अहम_रए ॥३५०॥

चतुर्थ वर्ग

हवे 'ट' आदिवाळा शब्दो

टमरो केशचये, टंकिअं प्रसृते, विमोटने टसरं ।
टसरोट्टं शेखरके, टट्टइया जवनिकायां च ॥३४९॥

टमर—केशनो समूह—वाळनो जत्थो
टंकिअ—प्रसरेलुं—फेलायेलुं
टसर—मरडवुं
टसरोट्ट—शेखर—छोगुं
टट्टइया—तिरस्करिणी—टट्टी—पडदो—यवनिका

उदाहरण—

मा संस्थापय टमरे टसरियचूत-अङ्कुराणां टसरोट्टं ।
टंकियमृगाङ्कज्योत्स्नाया अन्तरे देहि सखि ! टट्टइयं ॥२६९

हे सखि ! वाळना समूहमां, मरडेला आंबाना अंकुराओनुं छोगुं न स्थाप अने चंद्रनी फेलायेली चंद्रिकानी आडी टट्टी दे—पडदो नाख.

टंबरओ भारिकके, कराळकर्णे टप्परओ ।
अरणिकाकुसुमे टक्कारिया च, टारो अधमतुरगे ॥३५०॥

---

१ विमोडणे मु० ।

टंबरओ भारिकः–गुरुः–इत्यर्थः । टप्परओ करालकर्णः । टक्कारी अरणिकुसुमम् । टारो अधमतुरङ्गः ।

यथा —

टारम्मि चडियमित्तो टंबरओ टप्परो य वामणओ ।
झत्ति पडिओ हसिज्जइ टक्कारीचुंटिरीहिं वणे ॥२७०॥ (३५०)
टिप्पी टिक्कं तिलए, टिंबरु तुंबुरु च, टिग्घरो थेरे ।
टुंटो छिन्नकरे, टेंटा जूयपयम्मि, टेक्करं च थले ॥३५१॥

टिप्पी तथा टिक्कं तिलकम् । "टिक्कं शिरसि स्तबकः" [ ] इत्यन्ये । टिंबरु तुम्बुरु । टिग्घरो स्थविरः । अत्र–"टिविडिक्कइ–मण्डयति । टिरिटिल्लइ–भ्राम्यति" । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ । टुंटो छिन्नकरः । टेंटा द्यूतस्थानम् । टेक्करं स्थलम् ।

टंबरअ—भारे–वजनदार
टप्परअ—टापरो–बीहामणा कानवाळो

टक्कारी, टक्कारिया }—अरणीनुं फूल
टार—टार–टारडो–हलको घोडो

उदाहरण—

टारम्मि चटितमात्रः टंबरओ टप्परो च वामनकः ।
झटिति पतितो हस्यते टक्कारीचुण्टिकाभिः वने ॥२७०

शरीरे भारे, टापरो अने ठिंगणो एवो ए, टारडा ऊपर चडतां वेंत ज पडी गयो अने वनमां अरणीनां फूलोने चुंटनारीओए तेनी हांसी करी.

टिप्पी टिक्कं तिलके, टिंबरु तुम्बुरु च, टिग्घरो स्थविरे ।
टुंटो छिन्नकरे, टेंटा द्यूतपदे, टेक्करं च स्थले ॥३५१॥

टिप्पी }—टीपकी–टपकुं–तिलक
टिक्क }—टीकी–तिलक–टीको
टिंबरु—तुंबुरु–विशेष प्रकारनुं फळ
टिग्घर—स्थविर–घरडो

टुंट—टुंठो–कपायेला हाथवाळो
टेंटा—द्यूत रमवानी जग्या–जुगार रमवानुं स्थान
टेक्कर—टेकरो–स्थळ

टिक्क—बीजा संग्रहकारो 'टिक्क'नो अर्थ 'माथा ऊपरनो गुच्छो' कहे छे.
टिविडिक्क—टिविडिक्कइ–मण्डयति–मांडे छे–शोभे छे [८–४–११५]
टिरिटिल्ल—टिरिटिल्लइ–भ्राम्यति–भमे छे [८–४–१६१]

आ बन्ने धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं नोंध्या नथी.

यथा—

चं-णटिकियपरवहुं इह टेकरए रमंतियं दट्ठुं ।
टिंबरुजोग्गय! टिग्घर! टुंटय! टेंटिअ! करेसि किं टिप्पिं॥२७१(३५१)

टोलो सलहे, टोलंब-टोक्कणा महुय-मज्जभंडेसु ।

टोलो शलभः । "टोलो पिशाचः" [ ] इत्यन्ये । यदाह—"टोलं पिशाचम् आहुः सर्वे शलभं तु राहुलकः" [ ] । टोलंबो मधूकः । टोक्कणं मद्यपरिमाणभाण्डम् । केचित् "टोक्कणखंडं मद्यमानभाण्डम्" [ ] आहुः ।

यथा—

टोलो व्व मा पड तुमं उज्जाणे वाणिणीउ जं पुरओ ।
टोलंबवणे टोक्कणहत्था मयणग्गिजालाओ ॥२७२॥

उदाहरण—

चन्दनटिक्किथपरवधूम्-इह टेकरए र[illegible]णिकां दृष्ट्वा ।
टिंबरुयोग्यक ! टिग्घर ! टुंटय ! टेंटिअ ! करोषि किं टिप्पिं ॥२७१

जुगारना अखाडामां रहेता हे ! टेकरा ऊपर रमती अने चंदननी टीकीवाळी बीजानी वहूने देखीने, टिंबरुनां फळ खावाने योग्य एवा हे घरडा ! ठुंठा ! तुं शुं टीकी करे छे ?

टोलो शलभे, टोलंब-टोक्कणा मधूक-मद्यभाण्डेषु ।

टोल—शलभ-पतंगियुं
टोलंब—महुडो-महुडानुं वृक्ष
टोक्कण—मद्यने मापवानुं वासण

टोल—बीजा संग्रहकारो 'टोल'नो अर्थ 'पिशाच' बतावे छे.

"टोलं पिशाचमाहुः सर्वे, शलभं तु राहुलकः" [ ] अर्थात् "**बधा संग्रहकारो** 'टोल'नो अर्थ 'पिशाच' कहे छे अने एक **राहुलक कहे छे के** 'टोल' एटले शलभ-पतंगियुं.

ट[illegible]—केटलाक संग्रहकारो 'टोक्कण'ने बदले 'टोक्कणखंड' शब्द बतावे छे. अर्थ तो जे अहीं 'टोक्कण'नो बताव्यो छे तेवो ज 'टोक्कणखंड'नो कहे छे.

उदाहरण—

टोलो इव मा पत त्वम् उद्याने वाणिणीउ यत् पुरतः ।
टोलंबवने टोक्कणहस्ता म[illegible]ग्निज्वालाः ॥२७२

तुं पतंगियानी पेठे उद्यानमां न पड—न जा. कारण के आगळ महुडाना वनमां मद्य मापवानुं वासण हाथमां राखीने कामदेवरूप अग्निनी ज्वाला जेवीओ वनमां रहेनारीओ-व्यंतरीओ ऊभी छे.

अथ अनेकार्थाः-

असि-छिन्न-खाय-जंघा-खणित्त-भित्ती-तडेसु टंको वि ॥३५२

टंको खड्गः छिन्नम् खातम् जङ्घा खनित्रम् भित्तिः तटं च-इति सप्तार्थः ॥ (३५२)

अथ 'ठ'आदयः-

ठल्लय-ठड्य-ठविया णिद्धण-उक्खित्त-पडिमासु ।
ठाणो माणे, ठाणिज्जो गोरवियम्मि, सिण्हए ठिक्कं ॥३५३॥

ठल्लो निर्धनः । ठड्ओ उत्क्षिप्तः । "ठड्ओ अवकाशः" [ ] इत्यन्ये । ठविया प्रतिमा । ठाणो मानः । ठाणिज्जो गौरवितः । अयं दन्त्यादिः अपि-इति-एके "थाणिज्जो" [ ] ठिक्कं शिश्नम् ।

हवे आदिमां 'ट' वाळा अनेकार्थक शब्दो

असि-छिन्न-खात-जङ्घा-खनित्र-भित्ति-तटेषु टंको अपि ॥३५२॥

टंक—१ तरवार २ छेदायेलुं-टांको ३ खोदेलुं ४ जंघा-जांघ-टांगा ५ खणवानुं साधन-टांकणुं ६ भींत ७ कांठो

हवे आदिमां 'ठ' वाळा शब्दो

ठल्लय-ठड्य-ठविया निर्धन-उत्क्षिप्त-प्रतिमासु ।
ठाणो माने, ठाणिज्जो गौरविते, शिश्नके ठिक्कं ॥३५३॥

ठल्लय—ठालो-निर्धन-रांक

ठड्य—उत्क्षिप्त-उन्मूलित-निर्वासित-मूळथी ऊखडी गयेल

ठविया—स्थापिता-स्थापन करेली-बेसाडेली-प्रतिमा

ठाण—स्थान-मान-सत्कार-आदर-गौरव

ठाणिज—स्थानीय-गौरवयुक्त-स्थान योग्य-आदरणीय

ठिक्क—शिश्न-जननेन्द्रिय-पुंश्चिह्न

ठड्अ—बीजा संग्रहकारो 'ठड्अ'नो अर्थ 'अवकाश' बतावे छे.

थाणिज्ज—केटलाक संग्रहकारो 'ठाणिज्ज'ने बदले 'थाणिज्ज' पाठ बतावे छे अर्थात् 'ठाणिज्ज' पाठ आदिमां मूर्धन्य अक्षरवाळो छे त्यारे 'थाणिज्ज' पाठ आदिमां दंत्य अक्षरवाळो छे ए भेद छे.

यथा—

ठाणो ण ठल्लयाणं, ठाणिज्जत्तं ण यावि ठइयाणं ।
ण य ठिक्कं संढाणं, अठवियउवलाण ण य पूया ॥२७३॥ (३५३)

अथ अनेकार्थाः-

गोरविअ-उद्धेसुं ठरियं, ठिवियं उद्ध-णियड-हिक्कासु ।

ठरियं गौरवितम् ऊर्ध्वस्थितं च । ठिवियं ऊर्ध्वम् निकटम् हिक्का च-इति त्र्यर्थम् । "ऊर्ध्वार्थे ठिययं" [ ] इति-अन्ये ॥

अथ 'ड'आदयः-

दंतग्गहिए डक्कं, डब्वो डावो य वामकरे ॥३५४॥

उदाहरण—

ठाणो न ठल्लयाणं, [illegible] न चापि ठइयाणं ।
न च ठिक्कं षण्ढानाम्, अठवियउपलानां न च पूजा ॥२७३

निर्धनोनो आदर नथी अर्थात् निर्धनोनु क्यांय कशुं स्थान नथी. उत्क्षिप्त लोकोनुं एटले मूळथी ऊखडी गयेला लोकोनुं गौरव नथी, षंढोने पुंश्चिह्न होतुं नथी अने जे पत्थरो अप्रतिमारूप छे तेमनी पूजा थती नथी.

हवे आदिमां 'ठ' वाळा अनेकार्थक शब्दो

गौरवित-ऊर्ध्वेषु ठरियं, ठिवियं ऊर्ध्व-निकट-हिक्कासु ।

ठरिय—१ गौरवित-गौरववाळुं २ ऊर्ध्व स्थित-ऊभुं
ठिविय—१ ऊर्ध्व-ऊभुं २ पासे ३ हिक्का-हेडकी
ठियय—बीजा संग्रहकारो 'ऊभुं' अर्थ माटे 'ठियय' शब्द नोंधे छे.

हवे आदिमां 'ड' वाळा शब्दो

दन्तगृहीते डक्कं, डब्वो डावो च वामकरे ॥३५४॥

डक्कं दन्तगृहीतम् । दष्टार्थे तु 'दष्ट'शब्दभवम् । डव्वो तथा डाबो वामकरः ।

यथा—

डव्वे फरयं अडावे खग्गं गहिऊण तुह पई समरे ।
पहुपच्चक्खं पसरइ अमरिसडक्क-अहरो एसो ॥२७४॥ (३५४)

डंडं डिंडी सीवियकप्पडखंडेसु, तह डलो लोट्ठे ।
डप्फं सेल्ले, डल्लं पिडियाइ, अलिंजरे डहरी ॥३५५॥

डंडं तथा डिंडी सूच्या संघटितानि वस्त्रखण्डानि । "डंडी" [ ] इत्यप्यन्ये । डलो लोष्टः । डप्फं सेल्लाख्यम्–आयुधम् । डल्लं पिटिका । डहरी अलिञ्जरम् ।

डक्क—दष्ट–दांतमां लीधेलुं–दंश पामेल	डव्व, डाव—डाबो हाथ–वाम कर

डक्क—'दष्ट'–डसेलुं' अर्थवाळो 'डक्क' शब्द संस्कृत 'दष्ट' ऊपरथी उपजाववानो छे [८–२–२]

उदाहरण—

डव्वे स्फरकम्–अडावे खड्गं गृहीत्वा तव पतिः समरे ।
प्रभुप्रत्यक्षं प्रसरति अमर्षडक्क–अधरः एषः ॥२७४

डाबा हाथमां ढाल अने जमणा हाथमां खांडुं ग्रहण करीने, क्रोधने लीधे होठने दांतमां भींसीने ए तारो पति, युद्धभूमि ऊपर पोतानो स्वामी प्रत्यक्ष करे–नजरे जुए–ए रीते प्रसरे छे–पसार थाय छे.

डंडं डिंडी स्यूतकर्पटखण्डेषु, तथा डलो लोष्टे ।
डप्फं सेल्ले, डल्लं पिटिकायाम्, अलिञ्जरे डहरी ॥३५५॥

डंड, डिंडी—सोई वडे सीवेला कपडाना कटका	डप्फ—सेल्ल नामनुं आयुध
	डल्ल—डालुं–पिटिका–पेटी
डल—दल–लोष्ट–डली–ढेफुं	डहरी—अलिंजर–मोटुं डालुं

डंडी—बीजा संग्रहकारो 'डिंडी'ने बदले 'डंडी' शब्दने नोंधे छे.

यथा—

डंडपरिहाण-डिंडीपाउरणा चइयडप्फया तुज्झ ।
रिउणो पल्लिवणिहरे डहरी-डल्ले वहंति डलखलिरा ॥२७५॥(१५५)

डहरो सिसू, सिरहरम्मि डग्गलो, दवपहम्मि डड्ढाडी ।
रच्छाइ डंडओ, डंभिओ य कितवम्मि, डंबरो घम्मे ॥३५६॥

डहरो शिशुः । डग्गलो भवनोपरि भूमितलम् । डड्ढाडी दवमार्गः । डंडओ रथ्या । डंभिओ द्यूतकारः । डंबरो घर्मः ।

उदाहरण—

डंडपरिधान-डिंडीप्रावरणाः त्यक्तडप्फया तव ।
रिपवः पल्लिवणिग्गृहे टहरी-डल्ले वहन्ति डलस्खलकाः ॥२७५

सोई वडे सांधेला कपडाना कटकानुं पहेरण अने तेवा ज कपडाना कटकानुं प्रावरण-नीचेनुं पहेरवानुं-पहेरेला, डप्फनो त्याग करेला अने ढेफांथी स्खलन पामनारा-ढेफावाळा मारगमां वारंवार ठेबां खाता एवा तारा शत्रुओ नाना गामडाना वाणियाने घेर मोटां डालां अने पेटीओने वे छे-वहे छे.

डहरो शिशुः, शिरोगृहे डग्गलो, दवपथे डड्ढाडी ।
रथ्यायां डंडओ, डंभिओ च कितवे, डंबरो घर्मे ॥३५६॥

डहर—दभ्र-[1]दहर-शिशु-बाळक-छोकरुं
डग्गल—डागलो-घर ऊपरनी छत-घर ऊपरनुं भोंतळ-अगाशी
डड्ढाडी—दग्धाटी-दवने लीधे बनेलो मारग
डंडअ—दण्डक-पगडंडी-रथ्या-शेरी
डंभिअ—दांभिक-जुगारी-कितव-शठ
डंबर—घाम-ताप

डल्ल—डल्लइ-पिबति-पिये छे [८-४-१०]

डर—डरइ—दरति-त्रस्यति-डरे छे [८-४-१९८]

आ बन्ने धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं लख्या नथी.

---

१ -वूढाली पा० १ । मु० । २ अनेकार्थसंग्रहमां (कां० ३ श्लो० ५५६) आ० हेमचंद्र 'दहर'नो 'बालक' अर्थ बतावे छे.

यथा—

गिण्हिय डहरे उत्तरिय डग्गला डंडएण तुह रिउणो ।
डड्डाडि-डंबरिल्ले जंति वणे डंभिय व्व जरवसणा ॥२७६॥

अत्र-"डल्लइ-पिबति । डरइ-त्रस्यति" । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३५६)

डाली साहाए, णयणे डायल-डोल-डोयणया ।
डियली थूणा, भेगम्मि डिड्डुरो, डिंफियं च जलपडिअं ॥३५७

डाली शाखा । डायलं डोलो डोयणं त्रयोऽपि लोचनार्थाः । डियली स्थूणा । डिड्डुरो भेकः । डिंफियं जलपतितम् ।

यथा—

गयडोल ! डोयणेहिं ण णियसि डालिं लुणेसि डियलिकए ।
ता तरलियडायलओ गुत्तिद्दहे डिड्डुरो व्व डिंफेसु ॥२७७॥

उदाहरण—

गृहीत्वा डहरे उत्तीर्य डग्गला डंडपण तव रिपवः ।
डड्डाडि-डंबरिल्ले यान्ति वने डंभिया इव जरद्वसनाः ॥२७६

जुगारीनी पेठे फाटेल कपडावाळा तारा शत्रुओ छोकराओने लईने अने घरनी छत-अगाशी-ऊपरथी कतरीने शेरीने रस्ते थई दवथी बनेला मार्गवाळा अने ताप-घाम-वाळा वनमां जाय छे.

डाली शाखायाम्, नयने डायल-डोल-डोयणया ।
डियली स्थूणा, भेके डिड्डुरो, डिंफियं च जलपतिते ॥३५७॥

डाली—दल-डाळ-शाखा
डायल, डोल, डोयण —डोळो-लोचन
डियली—ढिंगली-स्थूणा-लोढानी प्रतिमा
डिड्डुर—दर्दुर-ड्राउं ड्राउं करनारो-देडको
डिंफिय—पाणीमां पडवुं-पाणीमां पडेलुं
डिंभ—डिंभइ-स्रंसते-सरी जाय छे [८-४-१९७]

आ धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां कह्यो छे माटे अहीं नथी कह्यो.

उदाहरण—

गतडोल ! डोयणेहिं न पश्यसि डालिं लुनासि डियलिकृते ।
तस्मात् तरलित[illegible]यलओ गुत्तिद्दहे डिड्डुरो इव डिंफेसु ॥२७७

गयेला डोळावाळा हे ! तुं डोळावडे देखतो नथी, के ढिंगली माटे डाळने लणे छे—कापे छे तेथी तुं चपल डोळावाळा देडकानी पेठे जेलखानाना धरामां पाणीमां पड.

---

१ डिड्डुरो पा० । मु० ।

अत्र–"डिंभइ–स्रंसते" । इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३५७)

डिंडिल्लियं च खलिए वत्थे, डीरं च कंदलए ।
ओ ण्णम्मि य डीणं, तहेव डीणोवयं उवरिं ॥३५८॥

डिंडिल्लियं खलिखचितं वस्त्रम् । "डिंडिल्लियं स्खलिते हस्ते" [ ] इति केचित् । यदाह–"डिंफिय–डिंडिल्लियया पतिते च स्खलितहस्ते च" [ ] । डीरं कन्दलः । डीणं अवतीर्णम् । 'उड्डीन'वाचकस्तु संस्कृतभव एव । डीणोवयं उपरि ।

यथा—

विण्हू ! डीणो सि तुमं बलिणिवडीणोवयं पयं देसि ।
डीरं लिहंति डिंडिल्लियं च [1]परिहिंति तेण तुह रिउणो॥२७८॥(३५८)

डिंडिल्लियं च खलिके वस्त्रे, डीरं च कन्दलके ।
अवतीर्णे च डीणं, तथैव डीणोवयं उपरि ॥३५८॥

डिंडिल्लिय—खोळवाळुं कपडुं–खोळथी भरेलुं कपडुं–घांचीनी जेवुं कपडुं
डीण—अवतीर्ण–अवतरेल
डीणोवय—ऊपर
डीर—कन्दलक–अंकुरो

डिंडिल्लिय—केटलाक संग्रहकारो 'डिंडिल्लिय'नो अर्थ 'स्खलित हस्त'–'स्खलना पामेलो हाथ' एवो बतावे छे. तेओ कहे छे के–"डिंफिय–डिंडिल्लियया पतिते च स्खलितहस्ते च" [ ] अर्थात् "डिंफिय–पतित–पडेल अने डिंडिल्लियय–स्खलितहस्त–स्खलना पामेलो हाथ."

डीण—'डीण'नो अर्थ 'ऊडेलुं' होय त्यारे तेनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'उड्डीन'ना 'डीन' ऊपरथी समझवानी छे.

उदाहरण—

[2]विष्णो ! डीणो असि त्वं बलिनृपडीणोवयं पदं ददासि ।
डीरं लिहन्ति डिंडिल्लियं च परिदधति तेन तव रिपवः ॥२७८

हे विष्णो ! तुं अवतर्यो छे अने बलिराजाना माथा ऊपर पग दे छे तेथी तारा शत्रुओ अंकुराओने चाटे छे अने घांचीनां जेवां खोळवाळां कपडां पहेरे छे.

---

१ परिहंति पा० । २ राजा कुमारपाळ माटे आ गाथानो अर्थ घटाववानी रीत आ छे:—विष्णु जेवा हे कुमारपाल राजा ! तुं अवतर्यो छे अने बली–बळवान–राजाओना माथा ऊपर पग दे छे–पग मूके छे, तेथी

डुंबो सवचे, डुंघो उयंचणे, डुंगरो सेले ।
घंटम्मि डुंडुओ, डोला सिविया, दारुहत्थए डोओ ॥३५९॥

डुंबो श्वपचः । डुंघो उदञ्चनविशेषो नालिकेरमयः । डुंगरो शैलः । डुंडुओ जीर्णघण्टः । डोला शिबिका । अन्दोलनवाचकस्तु 'दोला'शब्दभवः । डोओ दारुहस्तः ।

यथा—

डुंगरआणियडोला-डोए 'विक्किंतयस्स तुह रिउणो ।
डुंडुयसरस्स डुंबो त्ति छिविय डुंघयजलेण लेइ जणो॥२७९॥(३५९)
तंबोलभायणे डोंगिली, तहा डोलिओ कसिणसारे ।

डुंबो श्वपचे, डुंघो उदञ्चने, डुंगरो शैले ।
घण्टे डुंडुओ, डोला शिबिका, दारुहस्तके डोओ ॥३५९॥

डुंब—डोम-श्वपच-कूतराने रांधनार-चंडाल

डुंघ—खास प्रकारनो डुंघो-नाळियेरनो होको-उदंचन

डुंगर-दुर्गतर-डुंगरो-शैल-मुशीबते जई शकाय एवो प्रदेश

डुंडुअ—जूनो घंट-खोखरो घंट

डोला—दोला-डोळी-शिबिका-पालखी

डोअ—डोयो-पाणी लेवानो लाकडाना हाथावाळो लोटो

डोला—'अन्दोलन' अर्थवाळो एटले हिंडोळाना अर्थवाळो 'डोला' शब्द, संस्कृत 'दोला' ऊपरथी उपजाववानो छे.

उदाहरण—

डुंगरआनीतडोला-डोए विक्रीणतः तव रिपोः ।
डुंडुयस्वरस्य डुंबो इति स्पृष्ट्वा डुंघयजलेन लाति जनः ॥२७९

डुंगरमांथी आणेलां डोळीओ अने डोयाओने वेचता तथा खोखरा घंट जेवा अवाजवाळा तारा शत्रुने लोको 'डोम' समझीने तेमनी पासेनो सामान डुंघाना पाणी वडे स्पर्शीने-छांटीने ले छे.

ताम्बूलभाजने डोंगिली, तथा डोलिओ कृष्णसारे ।

---

१ डोबो पा० । २ अन्दोलवा-पा० । ३ विक्कंत-पा० १ ।

डोंगिली ताम्बूलभाजनविशेषः। "डोंगिली ताम्बूलिनी" [ ] इत्येके।
डोलिओ कृष्णसारः।
यथा—

दइयम्मि सावराहे एंते डोलियविसालणयणाए।
डोंगिलिणिहित्तवीडयकड्ढणमिसओ परंमुहीइ ठियं ॥२८०॥

अथ अनेकार्थाः-

डाऊ फलिहंसदुमे, गणवइपडिमाविसेसे य ॥३६०॥

डाऊ फलिहंसकवृक्षः गणपतिप्रतिमाविशेषश्च ॥ (३६०)

डोंगी य हत्थबिंबे, तंबोलट्ठाणभेए य।

डोंगी स्थासकः ताम्बूलभाजनविशेषश्च।

डोंगिली—तंबोल राखवानु खास प्रकारनुं वासण-पान राखवानुं पात्र-पाननी पेटी-पानदानी

डोलिअ—काळीयार-कृष्णसार नामनो मृग

डोंगिली—केटलाक संग्रहकारो 'डोंगिली'नो अर्थ 'तंबोलण'–'तंबोळीनी स्त्री' बतावे छे.

उदाहरण—

दयिते सापराधे आयति डोलिअविशालनयनया।
डोंगिलिनिहितबीटककर्षणमिषतः पराङ्मुख्या स्थितम् ॥२८०

अपराधवाळो पति आवतां, काळीआर जेवी विशाल आंखवाळी स्त्री, पानदानीमां मूकेलां पानना बीडाने खेंचवाने–लेवाने–बाने मों फेरवीने ऊभी रही.

हवे आदिमां 'ड' वाळा अनेक अर्थवाळा शब्दो

डाऊ फलिहंसद्रुमे गणपतिप्रतिमाविशेषे च ॥३६०॥

डाउ—१ फलिहंस नामनुं झाड २ विशेष प्रकारनी गणपतिनी मूर्ति

डोंगी च हस्तबिम्बे ताम्बूलस्थानभेदे च।

[1]डोंगी—१ हाथनुं बीबुं-हाथनो थापो २ विशेष प्रकारनी पानदानी

१ सरखावो 'डोंगिलि' शब्द गा० ३६०।

अथ 'ढ'आदयः-

ढड्ढो भेरी, ढंको य वायसे, ढंढणी य कविकच्छू ॥३६१॥

ढड्ढो भेरी । ढंको वायसः । ढंढणी कपिकच्छुः ।

यथा—

गोसुट्ठियढंककुले देउलवाइज्जमाणढड्ढे य ।
'उट्ठविओ वेसाए ढंढणिछित्तो व्व तम्मइ भुअंगो ॥२८१॥ (३६१)

मक्कुणए ढंकुण-ढेंकुणा, तह ढंकणी पिहाणीए ।
ढंसयं अजसे, वीणाइ ढंखरी, ढक्कयं तिलए ॥३६२॥

ढंकुणो तथा ढेंकुणो मत्कुणः । ढंकणी पिधानिका । ढंसयं अयशः । ढंखरी वीणाभेदः । ढक्कयं तिलकम् ।

हवे 'ढ' आदिवाळा शब्दो

ढड्ढो भेरी, ढंको च वायसे, ढंढणी च कपिकच्छुः ॥३६१॥

ढड्ढ—भेरी-दुंदुभि | ढंक—ध्वाङ्क्ष-कागडो | ढंढणी—कौवचनी वेल

उदाहरण—

गोसोत्थितढंककुले देवकुलवाद्यमानढड्ढे च ।
उत्थापितः वेश्यया ढंढणिस्पृष्ट इव ताम्यति भुजंगः ॥२८१

सवारना पोरमां कागडानुं कुळ ऊठ्युं हतुं अने देवळमां भेरि वागती हती त्यारे वेश्याए ऊठाडेलो तेनो भुजंग-यार- केम जाणे कौवचनी वेल न अडकी होय ए रीते तेणीने इच्छे छे.

मत्कुणके ढंकुण-ढेंकुणा, तथा ढंकणी पिधान्याम् ।
ढंसयं अयशसि, वीणायां ढंखरी, ढक्कयं तिलके ॥३६२॥

ढंकुण } ढेंकुण }—मांकड
ढंकणी—स्थगनी-ढांकणी
ढंसय—अयश
ढंखरी—ढक्कारी-विशेष प्रकारनी वीणा
²ढक्कय—तिलक

---

१ उट्ठइओ पा० । २ सरखावो 'टिक्क' शब्द वर्ग ४ गा० ३५१ ।

यथा—

ढंखरिय ! ढंकुणहरे इमाइ मा वच्च ढक्कयं दट्ठुं ।
ढेंकुणखद्धो ढंकणिहणिओ णीहरसि ढंसयं लहिय ॥२८२॥

अत्र–"ढक्कइ–छादयति । ढंसइ–विवर्त्तते" । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३६२)

चिक्खल्ले ढंढरिओ, ढंढसिओ गामजक्खम्मि ।
णिच्चम्मि ढिक्कयं, ढिंढयं जलगए, बलाइया ढेंकी ॥३६३॥

ढंढरिओ कर्दमः । ढंढसिओ ग्रामयक्षः । केचिद् "ग्रामवृक्षः" [ ] इत्याचक्षते । यदाहुः–"ढंढसिओ ढंढरिओ ग्रामतरौ कर्दमे चाख्ये" । [ ] अत्र–"ढंढल्लइ–भ्रमति । ढंढोलइ–गवेषयति" । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ । ढिक्कयं नित्यम् । ढिंढयं जलमध्यपतितम् । ढेंकी बलाका ।

ढक्क—ढक्कइ–स्थगति–छादयति–ढांके छे [८–४–२१]
ढंस—ढंसइ–विवर्तते–ध्वंसते–विवर्त थाय छे–घसी पडे छे [८–४–११८]
आ बन्ने धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं लख्या नथी.

उदाहरण—

ढंखरिय ! ढंकुणगृहे अस्या मा व्रज ढक्कयं द्रष्टुम् ।
ढेंकुणखादितः ढंकणिहतः निस्सरसि ढंसयं लब्ध्वा ॥२८२

विशेष प्रकारनी वीणावाळा हे ! मांकडना घरमां तुं एणीनुं तिलक जोवाने न जा. जईश तो मांकडो द्वारा खवाई जईश अने अयश मेळवीने ढांकणी वडे हणायेलो तुं बहार नीकळीश.

चिक्खले ढंढरिओ, ढंढसिओ ग्रामयक्षे ।
नित्ये ढिक्कयं, ढिंढयं जलगते, बलाकिका ढेंकी ॥३६३॥

ढंढरिअ—चीखल–कादव
ढंढसिअ—ग्रामनो यक्ष
ढिक्कय—नित्य–रोज–हमेशां
ढिंढय—पाणीमां पडेलुं
ढेंकी—बगली–ढेंक बगली

ढंढसिअ—केटलाक संग्रहकारो 'ढंढसिअ'नो अर्थ 'ग्रामवृक्ष'–'गामनुं झाड'

यथा—

ढंढसिय[ज]यणपरा ढेंकीओ भणइ ढिक्कयं का वि ।
दिट्ठो कह वि मह पई ढिंढो ढंढरियखुत्तो वा ? ॥२८३॥

अत्र—"ढिक्कइ—वृषभो गर्जति । ढुमइ, ढुसइ—भ्रमति" । इति धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (१६३)

अधणे ढेल्लो, ढेंढिअ-ढोंघरया धूविय-भमिरएसु ।

ढेल्लो निर्धनः । ढेंढिओ धूपितः । ढोंघरो भ्रमणशीलः ।

बतावे छे. तेओ कहे छे के—"ढंढसिओ ढंढरिओ ग्रामतरौ कर्दमे चाल्ये" [ ]
अर्थात् "ढंढसिअ—ग्रामतरु—गामनुं झाड. ढंढरिअ—कर्दम—कादव"

ढंढल्ल—ढंढल्लइ—भ्रमति—भमे छे [८-४-१६१]

ढंढोल—ढंढोलइ—गवेषयति—ढंढोळे छे—शोधे छे [८-४-१८९]

ढिक्क—ढिक्कइ—वृषभो गर्जति—बळद गाजे छे [८-४-९९]

ढुम—ढुमइ—भ्रमति—भमे छे [८-४-१६१]

ढुस—ढुसइ—भ्रमति—भमे छे [८-४-१६१]

आ बधा धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं जणाव्या नथी.

उदाहरण—

ढंढसियपूजनपरा ढेंकीओ भणति ढिक्कयं का अपि ।
दृष्टः कुत्रापि मम पतिः ढिंढो ढंढरियखुत्तो वा ? ॥२८३

ग्रामयक्षनी पूजामां परायण एवी कोई स्त्री नित्यने नित्य बगलीओने कहे छे के, पाणीमां पडी गयेलो के कादवमां खुती गयेलो एवो मारो पति तमे क्यांय दीठो—जोयो ?

अधने ढेल्लो, ढेंढिअ—ढोंघरया धूपित—भ्रमणशीलेषु ।

[1]**ढेल्ल**—अधन—निर्धन	ढोंघर } —रखडु
ढेंढिअ—धूपित	ढोंघरय }

---

१ सरखावो 'ढक्कय' शब्द गा० ३५३ ।

यथा—

सिरिकुमरवाल ! रिउणो तुह दवडज्झंतपीलुधू[1]महया ।
णवअगरुढेंढियाणं सुमरंते ढेल्लु-ढोंघरा रण्णे ॥२८४॥

अथ अनेकार्थाः-

ढंढो पंक-णिरत्थे, ढंढर-ढयरा पिसाय-ईसासु ॥३६४॥

ढंढो पङ्कः निरर्थकश्चेति समाहारः । ढंढरो तथा ढयरो पिशाचे ईर्ष्यायां चेति द्वावपि द्व्यर्थौ ॥ (३६४)

पिढर-उण्हजलेसुं ढमरं, ढेंका हरिस-कूवय(क)तुलासु ।

ढमरं पिठरम् उष्णजलं चेति द्व्यर्थम् । अत्र-"ढुंढुल्लइ-भ्रमति, गवेषयति च" इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः । ढेंका हर्षः कूपतुला चेति द्व्यर्था ।

उदाहरण—

श्रीकुमारपाल ! रिपवः तव दवदह्यमानपीलुधूमहताः ।
नवअगरुढेंढियाणं स्मरन्ति ढेल्लु-ढोंघरा अरण्ये ॥२८४

हे श्रीकुमारपाल ! दावानळथी बळता पीलुना धूमाडाथी हणायेला, निर्धन अने रखडु एवा तारा शत्रुओ अरण्यमां नवा अगरुथी धूपित थयेलां वस्त्रोने के एवा बीजा कोई पदार्थोने संभारे छे.

हवे आदिमां 'ढ' वाळा अनेकार्थक शब्दो

ढंढो पङ्क-निरर्थे, ढंढर-ढयरा पिशाच-ईर्ष्यासु ॥३६४॥

ढंढ—१ पंक-गारो २ निरर्थक
ढंढर, ढयर —१ पिशाच २ ईर्ष्या

पिठर-उष्णजलेषु ढमरं, ढेंका हर्ष-कूपकतुलासु ।

ढमर—१ पिढर-थाळी २ गरम पाणी । ढेंका—१ हर्ष २ कूवानी तुला-ढींकवो

ढुंढुल्ल —ढुंढुल्लइ-भ्रमति-भमे छे [८-४-१६१]
—ढुंढुल्लइ-गवेषयति-ढंढोळे छे-शोधे छे [८-४-१८९]

आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं नथी कह्यो.

---

१ -मरया (-मरजसः) पा० । मु० ।

अथ 'ण'आदिः-

णत्था णासारज्जू, आउत्ते णव्व-णोव्वा य ॥३६५॥

णत्था नासारज्जुः । णव्वो तथा णोव्वो आयुक्तः ।

यथा--

भक्खंतेणं गामं णत्थारहिअ-उसहेण व समग्गं ।
णव्व ! तए णोव्वाणं अन्नाण वि भंजिओ मग्गो ॥२८५॥

णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गाईए ।
परिवंचियम्मि णडिओ य, णच्चिरो रमणसीलम्मि ॥३६६॥

णद्धो आरूढः । णंदा णंदी णंदिणी त्रयोऽप्येते गोवाचकाः । अत्र-"णक्खा-नखाः । णवि-वैपरीत्ये । णइ-अवधारणे" । एते शब्दानुशासने साधिताः इति नोक्ताः । णडिओ वञ्चितः । "खेदितः" [ ] इत्यन्ये । णच्चिरो रमणशीलः ।[1]

हवे आदिमां 'ण' वाळा शब्दो

णत्था नासारज्जुः, आयुक्ते णव्व-णोव्वा च ॥३६५॥

णत्था—नाकनी दोरी-नाकमां पहेरावववानी दोरी-नाथ, नथ

णव्व, णोव्व }—आयुक्त-गामनो मुखी

उदाहरण—

भक्षयता ग्रामं णत्थारहित-वृषभेण इव समग्रम् ।
णव्व ! त्वया णोव्वाणं अन्येषामपि भग्नो मार्गः ॥२८५

गामना मुखी हे ! नाथ विनाना सांढ--बळद-नी जेम गाम आखानुं भक्षण करतां तें गामना बीजा मुखीओनो मार्ग भांगी नाख्यो छे.

णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गवि ।
परिवञ्चिते णडिओ च, णच्चिरो रमणशीले ॥३६६॥

णद्ध—नद्ध-आरूढ-चडेलुं-तैयार

णंदा }—नन्दा, णंदी }—नन्दी, णंदिणी }—नन्दिनी }—गाय

णडिअ—नटित-ठगायेल

णच्चिर—नर्तक-रमतियाळ

---

1 गामु ण-पा० २ ।

यथा—

अंबर[illegible] मेहे ण[illegible] [illegible]वालाण णंदिणीगोट्ठे ।

ण सुणेसि णविराणं जइ गीयं णंदिपुत्त! णडिओ सि॥२८६॥(३६६)

म[illegible]म्मि णज्झरो, णंदणो य भिचम्मि, ण[illegible]रो विमले।

णलयं उसीरे, सीहे णं[illegible]क्खो, णंदियं च सी[illegible]रुए ॥३६७॥

णज्झरो मलिनः । णंदणो भृत्यः । णज्झरो विमलः । णलयं उशीरम् । णंदिक्खो सिंहः । णंदियं सिंह[illegible]तम् ।

ण[illegible]—संस्कृत 'नख' उपरथी 'णंक्ख' शब्दने नीपजावेलो छे. णक्खा—नखो [८-२-९९]

णवि—'वैपरीत्य' अर्थवाळा आ अव्ययने व्याकरणमां साधी बताव्युं छे [८-२-१७८]

णइ—'अवधारण' अर्थवाळा आ अव्ययने पण व्याकरणमां साधी बताव्युं छे [८-२-१८४]

णडिय—बीजा [illegible]कार। 'णडिअ'नो अर्थ 'खेदित'–'खेदवाळुं' बतावे छे.

उदाहरण—

[illegible] मेघे णं[illegible]पालानां णंदिणीगोष्ठे ।

न शृणोषि [illegible] यदि गीतं णंदिपुत्र! णडिओ असि ॥२८६

आकाशमां मेघ चडयो होय त्यारे गायना वाडामां रमतियाळ एवी गोवाळणोनां गीतने जो तुं सांभळतो नथी तो तुं णंदिपुत्र हे!—बळदिया जेवा हे!—ठगायेलो छे.

मलिने णज्झरो, णंदणो च भृत्ये, णज्झरो विमले ।

णलयं उसीरे, सिंहे णं[illegible]क्खो, णंदियं च सिंहरुते ॥३६७॥

णज्झर—मलिन—मेलुं

णंदण—नंदन-आनंद आपनार-भृत्य-चाकर

णज्झर—विमल—निर्मळ

णलय—नलद—उशीर—सुगंधीवाळो

णंदिक्ख—सिंह (णंदि=गाय. क्ख=खाइ-खानार)

णंदिय—नर्दित—सिंहनी गर्जना—सिंहनो अवाज

यथा—

णज्झरजस ! तुह रिउणो णरवइणंदिक्ख ! णंदियं सोउं ।
णज्जरवत्था णलयकरा मालियणंदणा हविय जंति ॥२८७॥(३६७)

दुहियम्मि णाहिओ, णंडुरी य भेगम्मि, मंदिरे णलियं ।
णहरी छुरीए, णडुली कच्छवए, णहमुहो घूए ॥३६८॥

णाहिओ दुःखितः । णंडुरी भेकः । णलियं गृहम् । णहरी क्षुरिका ।
णडुली कच्छपः द्वित्वे णड्डुली इत्यपि । णहमुहो घूकः ।

उदाहरण—

णज्झरयशः ! तव रिपवः नरपतिणंदिक्ख ! णंदियं श्रुत्वा ।
णज्जरवस्त्राः णलयकराः मालिकणंदणा भूत्वा यान्ति ॥२८७

पवित्र यशवाळा हे नरपतिसिंह ! तारा शत्रुओ तारी सिंहगर्जना-सिंहनाद-सांभळीने जाणे के माळीना नोकरो न होय तेवा थईने अर्थात् मेलां कपडांवाळा अने हाथमां सुगंधीवाळो लीधो छे एवा थईने जाय छे.

दुःखिते णाहिओ, णंडुरी च भेके, मन्दिरे णलियं ।
णहरी छुर्याम्, णडुली कच्छपके, णहमुहो घूके ॥३६८॥

णाहिअ—दुःखित—दुःखी	णडुली, णड्डुली }—दुलि—काचबो
णंडुरी—देडको	णहमुह—नभोमुख—घूड
णलिय—निलय—मंदिर—घर	
णहरी—नखहरी·छरी—नेरणी—नखने हरनारी	

णवर—केवळ—मात्र—फक्त [८—२—१८७]

णवरि[2]—अनंतरता—अव्यवधान—आंतरा विनानुं [८—२—१८८]

आ बन्ने अव्ययोने व्याकरणमां कहेवामां आव्या छे.

णज्ज—णज्जइ—ज्ञायते— } —जणाय छे [८—४—२५२]
णव्व—णव्वइ—ज्ञायते }

णड—णडइ—गुप्यति—व्याकुल थाय छे [८—४—१५०]

आ धातुओने पण धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे ए बधाने अहीं कह्या नथी.

---

१ णडुरी पा० २ । २ हेमचंद्र कहे छे के—केटलाक वैयाकरणो 'णवरि' अव्ययना 'अनंतरता' अने 'केवळ' एवा बे अर्थो बतावे छे.

यथा—

णहमुहणलिए रण्णे रुण्णं सोऊण तुह रिउवहूणं ।
णहरीहय व्व णंडुरि-णडुलीउ वि णहिआ हुंति ॥२८८॥

अत्र—"णवर—केवले । णवरि—आनन्तर्ये" । एतौ अव्ययौ । "णव्वइ, णज्जइ—ज्ञायते । णडइ—गुप्यति" एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३६८)

जत्थ पला[सल]याए जणेहिं पइणाम [पु]च्छिया जुवई ।
अकहंती णिहणिज्जइ णियमविसेसो णवलया सा ॥३६९॥

यदाह—"नियमविशेषश्च णवलया ज्ञेया ।
आदाय पलाशलतां भ्राम्यति लोकोऽखिलो यस्याम् ।
पृष्टा पतिनाम स्त्री निहन्यते चाप्यकथयन्ती" । [ ]

उदाहरण—

णहमुहणलिए अरण्ये रुदितं श्रुत्वा तव रिपुवधूनाम् ।
णहरीहता इव णंडुरि-णडुलीउ अपि णहिआ भवन्ति ॥२८८

घूडना मंदिर-घर-जेवा अरण्यमां तारा शत्रुओनी वहूओनुं रोणुं सांभळीने देडका अने काचबा पण जाणे नेरणीथी हणाया होय ए रीते दुःखी थाय छे.

यत्र पलाशलतया जनैः पतिनाम पृष्टा युवतिः ।
अकथयन्ती निहन्यते नियमविशेषो णवलया सा ॥३६९॥

णवलया—विशेष प्रकारनो नियम-ए नियमनुं स्वरूप आ प्रमाणे कहेलुं छेः

"नियमविशेषश्च णवलया ज्ञेया ।
आदाय पलाशलतां भ्राम्यति लोकोऽखिलो यस्याम् ।
पृष्टा पतिनाम स्त्री निहन्यते चाप्यकथयन्ती" ॥ [ ]

अर्थात् "बधा लोको खाखरानी लता लईने भमता होय, स्त्रीने तेना पतिनुं नाम पूछता होय अने स्त्री पोताना पतिनुं नाम न कहेती होय त्यारे ए पलाश-खाखरा-नी लता वडे स्त्रीने मारता होय-आ जातना खास प्रकारना नियमनुं-व्रतनुं-नाम 'णवलया' छे.

---

१ -विसेसे अ-पा० ।

यथा—

दोलाविलाससमए पुच्छंतीहिं सहीहिं पइणामं ।
लट्ठीहिं हणिज्जंती वहुया णवलयवयं मरइ ॥२८९॥(३६९)

णवरिअ सहसा, उवया अए णमसियं, तडिम्मि णहवल्ली ।
णव्वाउत्तो भोगी, कण्हे णक्खत्तणेमी अ ॥३७०॥

णवरिअ सहसा । णमसियं उपयाचितकम् । "णवसियं" [ ] इत्यन्ये । णहवल्ली विद्युत् । णव्वाउत्तो ईश्वरः । "नियोगिसुतः" [ ] इत्यन्ये । णक्खत्तणेमी विष्णुः ।

यथा—

णमसियसएहिं पाविअसिरीइ णक्खत्तणेमिसमं अप्पं ।
णवरिअ णव्वाउत्तय ! मा मुण णहवल्लिचंचला एसा॥२९०॥(३७०)

उदाहरण—

दोलाविलाससमये पृच्छन्तीभिः सखीभिः पतिनाम ।
यष्टिभिः हन्यमाना वधुका णवलयव्रतं स्मरति ॥२८९

हिंचका खावानी रमत वखते पतिनुं नाम पूछती सखीओए यष्टिओ-लातो-द्वारा हणाती वहू 'णवलया'ना व्रतने याद करे छे.

णवरिअ सहसा, उपयाचितके णमसियं, तडिति णहवल्ली ।
णव्वाउत्तो भोगी, कृष्णे णक्खत्तणेमी च ॥३७०॥

णवरिअ—सहसा	[2]णव्वाउत्त—ईश्वर-स्वामी
णमसिय—नमस्यित-मानता-उपयाचितक	णक्खत्तणेमि—नक्षत्रनेमि-नक्षत्रोनी नेमि-विष्णु
णहवल्ली—नभोवल्ली-नभ-आकाश-नी वेल-वीजळी	

णवसिय—बीजा संग्रहकारो 'णमसिय' ने बदले 'णवसिय' पाठ बतावे छे.
णव्वाउत्त—बीजा संग्रहकारो 'णव्वाउत्त' एटले 'नियोगिसुत'-'मुखीनो पुत्र' एवो अर्थ नोंधे छे.

उदाहरण—

णमसियशतैः प्राप्तश्रिया णक्खत्तणेमिसमम् आत्मानम् ।
णवरिअ णव्वाउत्तय ! मा मन्यस्व णहवल्लिचञ्चला एषा ॥२९०

हे स्वामी ! सेंकडो मानताओ वडे प्राप्त करेली लक्ष्मी द्वारा तुं तारी पोतानी जातने विष्णुसमान न मानतो, एवुं मानवुं साहस छे, कारण के ए लक्ष्मी तो वीजळी जेवी चंचळ छे.

---

१ ओआइए मु० । २ सरखावो 'णव्व' गा० ३६५ ।

जलभवफलभेए णइमासयं, उच्छिट्ठए णवोद्धरणं ।
णाओ गव्विट्ठे, णाउल्लो गोमी, बिलम्मि णारोट्टो ॥३७१॥

णइमासयं जलोद्भवः फलभेदः । णवोद्धरणं उच्छिष्टम् । णाओ गर्विष्ठः । णाउल्लो गोमान् । णारोट्टो बिलम् । "कूसारः" [ ] इत्यन्ये ।

यथा —

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तूस मा बिसस्सु णाय-उड्डणयं ।
दुलहणइमासयकए सया वि गोहा ण होइ णारोट्टे ? ॥२९१॥(३७१)

णालंबी जूडे, णाहिदामं उल्लोअमज्झदामम्मि ॥
णालंपिअं अक्कंदे, जघणम्मि य णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

जलभवफलभेदे णइमासयं, उच्छिष्टके णवोद्धरणं ।
णाओ गर्विष्ठे, णाउल्लो गोमी, बिले णारोट्टो ॥३७१॥

णइमासय—[1]नदी+आश्रय-पाणीमां थनारुं विशेष प्रकारनुं फळ	णाअ-{ ज्ञात / नाग } गर्विष्ठ-गर्ववाळुं-उन्मत्त
णवोद्धरण—नवोद्धरण-नवामांथी उद्धरेलुं-बाकी रहेलुं-उच्छिष्ट-एठुं	णाउल्ल—बळद वाळो के गायवाळो-गोप
	णारोट्ट—बिल-नारुं

णारोट्ट—केटलाक संग्रहकारो 'णारोट्ट' एटले 'कूसार'-'खाडो' कहे छे.

उदाहरण—

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तुष्य मा विश णाय[2]उड्डणयं ।
दुर्लभणइमासयकृते सदा अपि गोधा न भवति णारोट्टे ? ॥२९१

हे गोमान !-बळदवाळा हे ! पाणीमां थनारा विशेष प्रकारना दुर्लभ फळ माटे तुं उन्मत्त बळद ऊपर न बेस, पण ए एठा फळ वडे ज संतोष राख. [3]बिलमां हमेशा य गोधा-घो-नथी होती ?

णालंबी जूटे, णाहिदामं उल्लोचमध्यदाम्नि ।
णालंपिअं आक्रन्दे, जघने च णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

---

१ सं० नदी+आश्रय. प्रा० नई+आसय. अहीं वधारानो 'म्' आवतां अने 'ई' ह्रस्व थतां नइ+म्+आसय-'नइमासय' नदीना आश्रयवाळुं-नदीमां थनारुं

२ 'उड्डण' एटले बळद. जुओ गा० १२३ । ३ तात्पर्य एम लागे छे के-बिलमां घो हमेशां होय छे एथी बळद ऊपर बेसी पाणीमां जवुं नुकशानकारक छे.

णालंबी कुन्तलः । णाहिदामं उल्लोचमध्यदाम । णालंपिअं आक्रन्दितम् । णाहिविच्छेओ जघनम् । 'णाहीए विच्छेओ' इति वाक्यमपि जघनवाचकम् । यदाह–"णाहीए विच्छेओ जघनम् केश्चित् तु णाहिविच्छेओ" ।[ ]

यथा–

पुणजम्मे कुसुमाइं गयाइं णालंबि–णाहिदामेसु ।
इय णालंपंते तुह रिउवहूण पिहुणाहिविच्छेया ॥२९२॥(३७२)

णामोक्कसियं कज्जे, णिज्ज–णुवण्णा य सुत्तम्मि ।
भूए णिडो, हलिद्दा णिग्गा, णिहसो य वम्मीए ॥३७३॥

णालंबी—जूडो-वाळनो जूडो
णाहिदाम—नाभिदाम–वचली माळा–चंदरवानी वचोवच लटकती माळा
णालंपिअ—आक्रंदित-रोवुं–आक्रंदन करवुं

णाहिविच्छेअ –नाभिविच्छेद, णाहीए विच्छेअ –नाभ्याः विच्छेद — नाभिथी विच्छेद–नाभीथी जे छूटो पडेलो छे ते–जघन-साथळ

णा[illegible]विच्छेअ—आ अखंड शब्दनी पेठे 'णाहीए विच्छेअ' एवा छूटा छूटा बे शब्दवाळा एक वाक्यनो पण 'जघन' अर्थ थाय छे. ते संबंधे कोइए कह्युं छे के—

"णाहीए विच्छेओ जघनम् केश्चित् तु णाहिविच्छेओ" [ ]

अर्थात् 'णाहीए विच्छेअ' एटले 'जघन'. केटलाक संग्रहकारो 'णाहिविच्छेअ'नो पण 'जघन' अर्थ कहे छे.

उदाहरण—

[illegible]नर्जन्मनि कुसुमानि गतानि णालंबि–णाहिदामेसु ।
इति णालंपंते तव रिपुवधूनां पृथुणाहिविच्छेया ॥२९२

तारा शत्रुओनी वहूओना पहोळा साथळो ए प्रमाणे आक्रंद करे छे के–केशना जूडानी अंदरनां अने चंदरवानी वचेनी मांळानां फूलो पुनर्जन्ममां गयां अर्थात् ए फूलो आ जनममां मळनार नथी.

णामोक्कसियं कार्ये, णिज्ज–णुवण्णा च सुप्ते ।
भूते णिडो, हरिद्रा णिग्गा, णिहसो च वल्मीके ॥३७३॥

1 णिज्झ–णु–पा० ।

णामोक्कसियं कार्यम् । णिज्जो तथा णुवन्नो सुप्तः । णिडो पिशाचः । णिग्गा हरिद्रा । णिहसो वल्मीकः ।

यथा—

णामोक्कसियं तुमए किं रे णिड ! णिग्गराग ! णिहसमुह ! ।
तीए च्चिय जं णामं लवसि णुवन्नो अणिज्जो य ॥२९३॥(३७३)
णिहुणं वावारे, कामियाइ णिहुया य, णिज्झरं जुण्णे ।
णिवहो सामिद्धीए, णियडी डंभे, णिहूयं अवि सुरए ॥३७४॥

णिहुणं व्यापारः । णिहुया कामिता । णिज्झरं जीर्णम् । "णिज्झूरं" [ ] इत्यन्ये । णिवहो समृद्धिः । णियडी दम्भः । यदि 'निकृति'शब्दस्य प्रत्यादौ [सिद्धहेम० ८ । १ । २०६] पाठ इष्यते तदा न देश्यः । णिहूयं सुरतम् ।

णामोक्कसिय—कार्य-काज-काम
णिज्ज } —सुप्त-उंघेल
णुवन्न }

णिड—भूत-पिशाच
णिग्गा—हळदर
णिहस—वल्मीक-राफडो

उदाहरण—

णामोक्कसियं त्वया किं रे णिड ! णिग्गराग ! णिहसमुख ! ।
तस्या एव यद् नाम लपसि णुवन्नो अणिज्जो च ॥२९३

रे हळदर जेवा रंगवाळा, राफडा जेवा मुखवाळा हे पिशाच ! तारे शुं काम छे के तुं सुतो के जागतो तेणीनुं ज नाम लव्या करे छे.

णिहुणं व्यापारे, कामितायां णिहुया च, णिज्झरं जीर्णे ।
णिवहो समृद्धौ, णियडी दम्भे, णिहूयं अपि सुरते ॥३७४॥

णिहुण—व्यापार-क्रिया-प्रवृत्ति
णिहुया—निधूता-कामिता-इच्छेली-इच्छायेली
णिज्झर—निर्झर-झरी गयेलुं-जीर्ण-जूनुं-वृद्ध-घरडुं

णिवह—निवह-समृद्धि-संपत्ति
णियडि—निकृति-निकृति-दंभ-कपट
णिहूय—निधूत-सुरत-कामक्रीडा

णिज्झूर—बीजा संग्रहकारो 'णिज्झर'ने बदले 'णिज्झूर' पाठ बतावे छे.

णियडि—संस्कृत 'निकृति' शब्दने प्रत्यादिगणमां [८-१-२०६] उमेरीए तो तेना ऊपरथी आ 'णियडि' ऊतरी शके. ए रीते जोईए तो 'णियडि' शब्द देशी नथी.

यथा—

णिहुआणिहूअयाणं मा संभर मुंच णियडि-णिहुआइं ।
जं णिज्झरो सि इण्हि कुणसु मणं पुण्णणिवहम्मि ॥२९४॥(३७४)

तुण्हिक्कम्मि णिउक्को, णिरुली मयराकिइग्गाहे ।
णिहणं कूले, णिगढो घम्मे, णिसुयं णिसामियं च सुए॥३७५

णिउक्को तूष्णीकः । णिरुली मकराकृतिर्ग्राहः । णिहणं कूलम् । णिगढो घर्मः । णिसुयं तथा णिसामियं श्रुतम् ।

यथा—

णिसुए णिरुलीरावे णिसामिए सउणिकलयले य वहू ।
णइणिहण-आगयजारं मुणिय णिउक्का अहिसरइ णिगढे वि॥२९५(३७५)

उदाहरण—

णिहुआणिहूअथाणं मा संस्मर, मुञ्च णियडि-णिहुआइं ।
जं णिज्झरो असि इदानीं कुरु मनः पुण्यणिवहम्मि ॥२९४

कामिता स्त्रीनां सुरतोने न संभार, कपटनी प्रवृत्तिओने मुकी दे, कारण के हवे तुं वृद्ध थयो छे माटे पुण्यनी समृद्धिमां मनने कर-जमाड-जोड.

तूष्णीके णिउक्को, णिरुली मकराकृतिग्राहे ।
णिहणं कूले, णिगढो घर्मे, णिसुयं णिसामियं च श्रुते ॥३७५॥

णिउक्क—तूष्णीक-मौन राखनार-चूप रहेनार-नहि बोलनार

णिरुलि—मगरनी जेवी आकृतिवाळो ग्राह-विशेष प्रकारनुं जलचर

णिहण—कूल-कांठो

णिगढ—घाम-गरमी

णिसुय } —निश्रुत-श्रुत-सांभळेल
णिसामिय } —निशामित-सांभळेल

उदाहरण—

णिसुए णिरुलीरावे णिसामिए शकुनिकलकले च वधूः ।
नदीणिहण-आगतजारं मत्वा णिउक्का अभिसरति णिगढे अपि ॥२९५

मगरनी जेवा जलचरनो अवाज सांभळ्या छतां अने समळीनो कलकलाट पण सांभळया छतां पोताना यारने नदीकांठे आवेलो मानीने मुंगी मुंगी-चूप चाप-वहू, घाममां पण अभिसरे छे.

णिउरम्मि णियलं, अविसेसियम्मि णिरियं च,
णिक्खुडं अकंपे ।
णिव्वेढ-णिव्वढा णग्गे, णिज्जूहो य णिव्वम्मि ॥३७६॥

णियलं नूपुरम् । णिरियं अविशेषितम् । णिक्खुडं अकम्पम् । णिव्वेढो तथा णिव्वढो नग्नः । णिज्जूहो नीव्रम् ।

यथा—

'णिरियट्ठाण ! अठाणय ! किं णियले णियसि णि[illegible]डो चोर ! ।
जरणिज्जूहम्मि घरे णिव्वेढो णिव्वढेण पेल्लियइ ॥२९६॥(३७६)

अरिभवणम्मि णियारं, णिव्वूढं पच्छिमंगणए ।
कढिणम्मि णिक्कडं तह, णिप्फेसो सद्दणिग्गमणे ॥३७७॥

नूपुरे णियलं, अविशेषिते णिरियं च, णिक्खुडं अकम्पे ।
णिव्वेढ-णिव्वढा नग्ने, णिज्जूहो च नीव्रे ॥३७६॥

णियल—नूपुर-नेउर-झांझर
णिरिय—नर्युं-केवळ-एकलुं-विशेषित नहि ते-विशेषतां विनानुं
णिक्खुड—कंप विनानुं-निश्चळ
णिव्वेढ, णिव्वढ —निर्वेष्ट-वेष्टन विनानो-वींट्या विनानो-नागो
णिज्जूह—निर्यूह-नेजवुं-नेवुं-छापरानुं नेवुं

उदाहरण—

णिरियट्ठाण ! अठाणय ! किं णियले पश्यसि णि[illegible]डो चोर ! ।
जरणिज्जूहम्मि गृहे णिव्वेढो णिव्वढेण पीड्यते ॥२९६

हे साधारण स्थान-गौरव-वाळा, मान वगरना चोर ! अकंप एवो तुं नूपुरोने शा माटे जुए छे ? जीर्ण नेवांवाळा घरमां नागा वडे नागो पीलाय छे-फेंकाय छे.

अरिभवने णियारं, णिव्वूढं पश्चिमाङ्गणके ।
कठिने णिक्कडं तथा, णिप्फेसो शब्दनिर्गमने ॥३७७॥

---

१ ठाण एटले गौरव-मान. जुओ गा० ३५३ । 'णिरियट्ठाणाऽठाणय !' आवो पाठ कल्पिए तो तेनो अर्थ-'जेने मान अने अपमाननी विशेषतानी गम नथी एवा हे चोर !'

णियारं रिपुगृहम् । णिव्वूढं गृहपश्चिमाङ्गणम् । णिक्कडं कठिनम् । णिप्फेसो शब्दनिर्गमः ।

यथा—

धणुकड्ढणणिक्कडभुअ ! चालुक ! तुहं णियारणिव्वूढे ।
णीसंकविलसिराणं सिवाण उल्लसइ णिप्फेसो ॥२९७॥(३७७)

णट्ठम्मि णिरादो, णिच्छिए णिरुत्तं, णते णिरिंको य ।
संतुट्ठम्मि णिसत्तो वि, णिमेलं दंतमंसम्मि ॥३७८॥

णिरादो नष्टः । णिरुत्तं निश्चितम् । णिरिंको नतः । णिसत्तो संतुष्टः । णिमेलं दन्तमांसम् । "णिमेला"[1] [ ] इति धनपालः ।

णियार—शत्रुनुं घर
णिव्वूढ—घरनो पाछलो भाग
णिक्कड—कठण
णिप्फेस—शब्दनुं नीकळवुं

उदाहरण—

धनुष्कर्षणणिक्कडभुज ! चालुक्य ! तव णियारणिव्वूढे ।
निःशङ्कविलासिनीनां शिवानाम् उल्लसति णिप्फेसो ॥२९७

धनुषने खेंची खेंचीने कठण भुजावाळा हे चालुक्य ! तारा शत्रुओना घरना पाछला भागमां निःशंकपणे विलास करती शियाळोनो शब्दनिर्गम उल्लसे छे एटले बहेरथी शियाळो बोले छे.

नष्टे णिरादो, निश्चिते णिरुत्तं, नते णिरिंको च ।
संतुष्टे णिसत्तो अपि, णिमेलं दन्तमांसे ॥३७८॥

णिराद—नष्ट—नाश पामेल
णिरुत्त—निश्चित—खरेखर
णिरिंक—नत—नमेल
णिसत्त—संतुष्ट—संतोष प्राप्त
णिमेल—दांतनुं मांस

णिमेला—धनपाळ 'णिमेल'ने बदले 'णिमेला' कहे छे.

---

१ धनपालकृत 'पाइअलच्छी' नाममालामां आ शब्द उपलब्ध नथी.

यथा—

तुह घायणिमेल-उच्छुइदंतया रिउगया णिरिंकमुहा ।
जंति णिरादा तह वि हु जए णिरुत्तं तुमं सि ण णिसत्तो॥२९८(३७८)

णिल्लंक-णिलंका पडिग्गहम्मि, णिज्जोमि-णोमिणो रस्सी ।
अंगुट्ठीइ णिरंगी-णीरंगीउ, अहियम्मि णिप्पट्ठो ॥३७९॥

णिल्लंको तथा णिलंको पतद्ग्रहः । णिज्जोमी तथा णोमी रश्मिः—रज्जूः—इत्यर्थः । णिरंगी तथा णीरंगी शिरोऽवगुण्ठनम् । णिप्पट्ठो अधिकः ।

यथा—

णिज्जोमिखंचिअ-उसहरहओइण्णे पियम्मि लेइ वहू ।
णिप्पट्ठपेम्मविरइयणिरंगिया करयणिल्लंके ॥२९९॥

उदाहरण—

तव घातणिमेल-उच्छुइदन्तका रिपुगजाः णिरिंकमुखाः ।
यान्ति णिरादा तथाऽपि खलु जगति णिरुत्तं त्वमसि न णिसत्तो॥२९८

तारा घाने लीधे दांतमांसमांथी-पेढांमांथी-जेमना दांतो जुदा पडी गया छे एवा शत्रुओना हाथीओ नमेला मुखवाळा थईने नाठा जाय छे तो पण तुं जगतमां खरेखर संतुष्ट नथी.

णिल्लंक-णिलंका प्रतिग्रहे, णिज्जोमि-णोमिणो रश्मिः ।
अंगुट्ठीइ णिरंगी-णीरंगीउ, अधिके णिप्पट्ठो ॥३७९॥

णिल्लंक णिलंक	—पतद्ग्रह-पडताने ग्रहण करनारुं—वासण—ठाम—पडघो पात्र	णिरंगी णीरंगी	—माथुं ढांकवुं—लाज काढवी —बुरखो पहेरवो
णिज्जोमि णोमि	—रश्मि-रज्जु-दोरडी-राश	णिप्पट्ठ	—अधिक-वधारे

उदाहरण—

णिज्जोमिखंचित-वृषभरथाऽवतीर्णे प्रिये लाति वधूः ।
णिप्पट्ठप्रेमविरचितणिरंगिया [1]करकणिल्लंके ॥२९९

राश खेंचीने ऊभा राखेला बळदना रथमांथी ऊतरता प्रियने जोतां ज अधिक प्रेमने लीधे लाज काढेली एवी वहू, दाडमोथी भरेलां पात्रोने ले छे.

---

१ 'करक' शब्दनो 'दाडम' अर्थ पण छेः—"करको दाडिमे पक्षिभेदे करे कमण्डलौ" —[हैम अनेकार्थसं० कां० ३ श्लो० १२-१३]

किं मामि ! रोयसि तुमं णीरंगिं चइय आचम णिलंके ।
पेक्खसि ण चिरा दइयं णोमीबद्धं पुरो बइल्लं व ॥३००॥ (३७९)

णिम्मंसू तरुणे, णिब्भुग्गो भग्गम्मि, णिक्खयं णिहए ।
सुत्तोट्ठियम्मि णिव्वित्तो, णिस्संको य णिब्भरए ॥३८०॥

णिम्मंसू तरुणः । णिब्भुग्गो भग्नः । णिक्खयं निहतम् । णिव्वित्तो सुप्तोत्थितः । णिस्संको निर्भरः ।

यथा—

णिस्संककामसरणिक्खया इमा सिविणए तुमं दट्ठुं ।
णिम्मंसुय ! निव्वित्ता णिब्भुग्गमणोरहा होइ ॥३०१॥ (३८०)

किं सखि ! रोदिषि त्वं णीरंगिं त्यक्त्वा आचम णिलंके ।
प्रेक्षसे न चिराद् दयितं णोमीबद्धं पुरो बलीवर्दं वा ? ॥३००

हे सखि ! रोवे छे केम ? तुं लाजने छोडीने ए पात्रोनुं आचमन कर, तुं नथी जोती के तारो वहालो, घणा वखतथी आवेलो छे अने आ तारी सामे राशथी बांधेलो बळद पण छे.

णिम्मंसू तरुणे, णिब्भुग्गो भग्ने, णिक्खयं निहते ।
सुप्तोत्थित णिव्वित्तो, णिस्संको च निर्भरके ॥३८०॥

णिम्मंसु—निःश्मश्रु–दाढी मूछ विनानो–तरुण
णिब्भुग्ग—निर्भुग्न–भग्न–भांगेल
णिक्खय—निक्षत–निहत–हणायेल
णिव्वित्त—निर्वृत्त–सुईने उठेलो–जागेलो
णिस्संक—निःशङ्क–निर्भर

उदाहरण—

णिस्संककामसरणिक्खया इयं स्वप्नके त्वां दृष्ट्वा ।
णिम्मंसुय ! णिव्वित्ता णिब्भुग्गमनोरथा भवति ॥३०१

तरुण हे ! कामनां बाणोथी निर्भर रीते हणायेली आ स्त्री, तने स्वप्नमां जोईने, जागीने ऊठतां भांगेल मनोरथवाळी थाय छे.

णिज्जो[illegible]ओ पयरे, परि[illegible]ए णियत्थं, चलम्मि णिक्कज्जो।
णि[illegible]ा[illegible]णं [illegible] दुक्कहणे, थद्धे [1]णिव्वूह-[illegible]ूढा ॥३८१॥

णिज्जोओ प्रकरः। "पुष्पावकरः" [ ] इत्यन्ये। णियत्थं परिहितम्। णिक्कज्जो अनवस्थितः। णिव्वाणं दुःखकथनम्। [2]णिव्वूहो तथा णिव्वूढो स्तब्धः।

यथा—

णिक्कज्जे ! जं मन्नसि णियत्थहारं फुलिंगणिज्जोअं।
[2]णिव्वूहे ! णिव्वाणं कुणसु अणिव्वूढयाण तं अम्ह ॥३०२(३८१)

गय-कुसल-उवकिईसुं णिम्मय-णिग्घट्ट-णिज्झाया।
सेद-उचिय-उज्जाणा णिवाय-णिव्विट्ट-णिब्भग्गा ॥३८२॥

णिज्जोओ प्रकरे, परिहिते णियत्थं, चले णिक्कज्जो।
णिव्वाणं दुःखकथने, स्तब्धे णिव्वूह-णिव्वूढा ॥३८१॥

णिज्जोअ—समूह
णियत्थ—(नि+वस्+त)—पहेरेलुं—ओढेलुं
णिकज्ज—निष्कार्य—काम वगरनो—चल—चंचळ—अनवस्थित—ठेकाणा विनानो
णिव्वाण—दुःखनुं कथन
णिव्वूह, णिव्वूढ —स्तब्ध—थंभी गयेलो—स्थिर—जड

णिज्जोअ—बीजा संग्रहकारो 'णिज्जोअ'नो अर्थ 'पुष्पनो अवकर' बतावे छे. 'अवकर' एटले बहार फेंकवा योग्य फूलनो कचरो.

उदाहरण—

णिक्कज्जे ! यद् मन्यसे णियत्थहारं स्फुलिङ्गणिज्जोअं।
णिव्वूहे ! णिव्वाणं कुरु अणिव्वूढयाण त्वम् अस्माकम् ॥३०२

हे ठेकाणा विनानी ! तुं पहेरेला हारने तणखानो जत्थो माने छे—समजे छे, तो थंभी गयेली हे ! तुं अस्तब्ध एवा अमोने तारा दुःखनुं कथन कर.

गत-कुशल-उपकृतिषु णिम्मय-णिग्घट्ट-णिज्झाया।
स्वेद-उचित-उद्याना णिवाय-णिव्विट्ट-णिब्भग्गा ॥३८२॥

---

१ णिट्टूह-मु०। २ अत्र लिखितपुस्तकेषु 'व्वू' स्थाने 'च्छू' इत्यपि पठितुं शक्यम्।

णिम्मओ गतः । णिग्घट्टो कुशलः । णिज्जाओ उपकारः । णिवाओ स्वेदः । णिव्विट्ठं उचितम् । उपभुक्तार्थे तु 'निर्विष्ट'शब्दभवम् । णिब्भग्गं उद्यानम् ।

यथा—

णिब्भग्गणिम्मयं तं दट्ठुं पयडियणिवायसिढिलंगी ।
तम्मइ तुज्झ कए णिव्विट्ठयणिज्जायणिग्घट्ट ! ॥३०३॥(३८२)
सुत्तपसुत्तम्मि णिसायं, चामुंडाइ णिम्मंसा ।
णिद्धम्मो एगमुहम्मि, णिंदिणि-णियाणिया कुत्तिणहरणे॥३८३

णिसायं सुप्तप्रसुप्तम् । 'चण्डाल'वाचकस्तु 'णिसाय'शब्दो 'निषाद'शब्दभवः । णिम्मंसा चामुण्डा । णिद्धम्मो एकमुखयायी । णिंदिणी तथा णियाणिया कुतृणोद्धरणम् ।

णिम्मअ—गत–गयेलो
णिग्घट्ट—निर्घृष्ट–खूब घसायेलो–अनुभवी कुशल–चतुर
णिज्जाअ—उपकार
णिवाअ—स्वेद
णिव्विट्ठ—उचित
णिब्भग्ग—उद्यान

णिव्विट्ठ—'उपभुक्त'–'उपभोगमां आवेल' एवा अर्थमां बीजो एक 'णिव्विट्ठ' शब्द छे अने तेनी व्युत्पत्ति संस्कृत निर्विष्ट' ऊपरथी समझवानी छे.

उदाहरण—

णिब्भग्गणिम्मयं त्वां दृष्ट्वा प्रकटितणिवायशिथिलाङ्गी ।
ताम्यति तव कृते णिव्विट्ठयणिज्जायणिग्घट्ट ! ॥३०३

उद्यानमां गयेला तने जोईने स्वेदने लीधे ढीलां अंगोने प्रकट करती तेणी, हे उचित उपकार करवामां कुशल ! तारा माटे कांक्षा राखे छे.

सुप्तप्रसुप्ते णिसायं, चामुण्डायां णिम्मंसा ।
णिद्धम्मो एकमुखे, णिंदिणि–णियाणिया कुतृणहरणे ॥३८३॥

णिसाय—सुतेल अने सारी रीते सुतेल
णिम्मंसा—चामुंडा देवी
णिद्धम्म—एकमुखयायी–एक तरफ जनार–एकमार्गी–वेदियो
णिंदिणि, णियाणिया—नींदवुं–खराब घास काढी नाखवुं–नकामुं घास काढी नाखवुं

णिसाय—'चंडाल' अर्थवाळो 'णिसाय' शब्द संस्कृत 'निषाद' ऊपरथी ऊपजी शके एम छे.

यथा—

केयारणिंदिणिकए णियाणियामुल्लजंपणमिसेण ।
णिम्मंसदेउलं णिद्धम्म ! पिया वच्चइ णिसाए ॥३०४॥(३८३)

णिण्णाला णोलच्छा णोलइया चेअ चंचुम्मि ।
णिग्गिण्णं णिल्लसियं च णिग्गए, पाडिए णिसुद्धं च ॥३८४॥

णिण्णाला तथा णोलच्छा तथा णोलइया चञ्चुः । णिग्गिण्णं तथा णिल्लसियं निर्गतम् । णिसुद्धं पातितम् ।

यथा—

णोलइयाइ हणंतो णोलच्छिवरो विसालणिण्णालो ।
णिग्गिण्णजिओ हूओ आसमणिल्लसियरावणणिसुद्धो ॥३०५(३८४)

णिज्झाओ णिच्छुंडो णिराह-णिग्घोर-णिप्फारेसा ।
णिद्धंधसो अ णिव्वेरिसो अ अदए, णिमेणं अवि ठाणे ॥३८५

उदाहरण—

केदारणिंदिणिकृते णियाणियामूल्यजल्पनमिषेण ।
णिम्मंसदेवकुलं णिद्धम्म[1] ! प्रिया व्रजति निशायाम ॥३०४

एक तरफ जनारा-वेदिया-हे ! क्याराने नींदवा माटे नींदामणनुं मूल्य कहेवाने बाने प्रिया, रात्रिए चामुंडाना देवळमां जाय छे.

णिण्णाला णोलच्छा णोलइया चैव चञ्चौ ।
णिग्गिण्णं णिल्लसियं च निर्गते, पातिते णिसुद्धं च ॥३८४॥

णिण्णाला, णोलच्छा, णोलइया	—चांच	
णिग्गिण्ण, णिल्लसिअ	—निर्गत—नीकळेल—नीसरेल	
णिसुद्ध	—पाडेल	

उदाहरण—

णोलइयाइ हणंतो णोलच्छिवरो विसालणिण्णालो ।
णिग्गिण्णजिओ हूओ आसमणिल्लसियरावणणिसुद्धो ॥३०५

आश्रममांथी बहार नीकळेला रावणे पाडी नाखेलो अने तेने-रावणने-चांच वडे हणतो-प्रहार करतो-विशाल चांचवाळो उत्तम पक्षी-जटायु, निर्जीव थयो.

णिज्झाओ णिच्छुंडो णिराह-णिग्घोर-णिप्फारिसा ।
णिद्धंधसो च णिव्वेरिसो च अदये, णिमेणं अपि स्थाने ॥३८५॥

---

१ 'णिद्धम्मपिया' आवो समस्त पाठ कल्पतां तेनो अर्थ-'वेदियानी प्रिया-स्त्री' एवो थाय.

'णिज्झाय'आदयः सप्त शब्दा निर्दयवाचकाः । 'णिव्वेरिस'शब्दः अत्यर्थेऽपि दृश्यते । णिमेणं स्थानम् ।

यथा—

णिग्घोरे णिच्छुंडो अणिराहे को व्व ण हु अणिप्फरिसो ।
णिद्धंधसे अणिव्वेरिसो अणिज्झाय ! कत्थ वि णिमेणे ॥३०६(३८५
अविभिन्नगेहए णिद्धम-णिद्धय-णिद्धमाया वि ।
णिअराद्दिए णिअरिअं, णिअंधण-णिअंसणा वत्थे ॥३८६॥

णिद्धमो तथा णिद्धओ तथा णिद्धमाओ अविभिन्नगृहः । अत्र–"णिअइ-पश्यति । णिव्वाइ-विश्राम्यति । णिमइ–न्यस्यति" । एते धात्वादेशीभूताः इति नोक्ताः । णिअरिअं निकरेण स्थितम् । णिअंधणं तथा णिअंसणं वस्त्रम् ।

णिज्झाअ णिच्छुंड णिराह णिग्घोर णिप्फरिस णिद्धंधस णिव्वेरिस } —निर्दय–दया वगरनो	णिमेण—स्थान–ठेकाणुं

णिव्वेरिस—आ शब्द 'अत्यर्थ'–'घणुं'–'वधारे घणुं' एवा अर्थमां पण देखाय छे.

उदाहरण—

णिग्घोरे निश्छुंडे अणिराहे क इव न खलु अणिप्फरिसो ।
णिद्धंधसे अणिव्वेरिसो अणिज्झाय ! कुत्रापि णिमेणे ॥३०६

निर्दय तरफ निर्दय अने दयावाळा तरफ दयावाळो कोण न होय ? हे दयावाळा ! निर्दय तरफ दयावाळो तो कोईक ज स्थानमां मळी शके.

अविभिन्नगेहके णिद्धम–णिद्धय–णिद्धमाया अपि ।
निकरस्थिते णिअरिअं, णिअंधण–णिअंसणा वस्त्रे ॥३८६॥

णिद्धम णिद्धय णिद्धमाय } —एक घरवाळो–जेमनुं घर जुदुं नथी ते	णिअरिअ—निकरित–समूहमां रहेल णिअंधण } —कपडुं णिअंसण } —निवसन–ओढवानुं कपडुं

णिअ—णिअइ–पश्यति–देखे छे [८-४-१८१]

णिव्वा—णिव्वाइ—विश्राम्यति–वीसमे छे–वीहमे छे–वीसामो ले छे [८-४-१५९]

यथा—

णिअरिअगुण ! सुणिअंसण ! णिअंधणं कड्ढ णिद्धमो हविअ ।
णिद्धअ ! वयम्मि रमिमो किं पेम्मं अणिद्धमायाण ? ॥३०७(३८६)
णिद्धमणं ओघसरे, णिअक्कलं वट्टुले चेअ ।
णिव्वमिअं परिभुत्ते, पाणिग्गहणम्मि णिव्वहणं ॥३८७॥

णिद्धमणं गृहजलप्रवाहः । णिअक्कलं वर्तुलम् । णिव्वमिअं परिभुक्तम् । णिव्वहणं विवाहः ।

यथा —

गंधव्वे णिव्वहणे तुह णिव्वमिअं णिअक्कलथणीए ।
विरहे सुमरंतीए बाहेहिं वहइ णिद्धमणं ॥३०८॥(३८७)

णिम—णिमइ–न्यस्यति–नीमे छे–स्थापे छे [८–४–१९९]
आ त्रणे धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं नथी कह्या.

उदाहरण—

णिअरिअगुण ! सुणिअंसण ! णिअंधणं कर्ष णिद्धमो भूत्वा ।
णिद्धअ ! व्रजे रमामहे किं प्रेम अणिद्धमायाणं ? ॥ ३०७

गुणना समूहवाळा ! सारा वस्त्रवाळा हे ! एक घरमां रहेनारो होईने तुं कपडाने खेंच एक समान घरवाळा हे ! आपणे व्रजमां रमीए. जेमनां जुदां जुदां घर छे तेओमां प्रेम शुं होय ?

णिद्धमणं ओघसरे, णिअक्कलं वर्तुले चैव ।
णिव्वमिअं परिभुक्ते, पाणिग्रहणे णिव्वहणं ॥३८७॥

णिद्धमण—घरोना पाणीनो प्रवाह–घरोमांथी पाणीनो जे प्रवाह चाले छे ते–घरना खाळमांथी वहेतु पाणी

णिअक्कल— वर्तुल–गोळ

णिव्वमिअ—निर्वमित–सारी रीते भोगवेलुं –एकवार सारी रीते भोगवेलुं

णिव्वहण—निर्वहण–पाणिग्रहण–विवाह

उदाहरण—

गान्धर्वे णिव्वहणे तव णिव्वमिअं णिअक्कलस्तन्याः ।
विरहे स्मरन्त्याः बाष्पैः वहति णिद्धमणं ॥३०८

गांधर्व विवाहमां तारा भोगवेलाने तारा विरहमां याद करती गोळ स्तनवाळी एवी तेणीनां आंसुओ केम जाणे घरना खाळनो जलप्रवाह न होय तेम वहे छे.

---

१ जुओ गा० १७० ।

अद्दढम्मि य णिक्खुरिअं, णिरंतरं चेअ णिंत्तिरिडी।
ओआरणे णिवच्छण-णेवच्छणया, चुअम्मि णिस्सरियं॥३८८

णिक्खुरिअं अदढम्। णित्तिरिडी निरन्तरम्। णिवच्छणं तथा णेवच्छणं अवतारणम्। णिस्सरिअं स्रस्तम्।

यथा—

णिंत्तिरिडिविरहणिक्खुरिअतणू णिस्सरिअअंसु पत्तपिए!।
णेवच्छणगहखलिया सयमेव णिवच्छणीहुआ वहुआ॥३०९॥

अत्र—"णियच्छइ–पश्यति। णिरप्पइ–तिष्ठति। णिमाणइ, णिम्मवइ–निर्मिमीते। णिज्झरइ–क्षीयते। णिहुवइ-कामयते। णिआरइ-काणेक्षितं करोति।

अदृढे च णिक्खुरिअं, निरन्तरे चैव णित्तिरिडी।
अवतारणे णिवच्छण-णेवच्छणया, च्युते णिस्सरियं॥३८८॥

णिक्खुरिअ—अदृढ-दृढ नहि-शिथिल

णित्तिरिडी—निरंतर-अंतर वगर-रोज-नित्य

णिवच्छण, णेवच्छण, णेवच्छणय—अवतारण-ऊतरवुं-ऊतरवानुं साधन नीसरणी वगेरे

णिस्सरिअ—निस्सृत-सरी जवुं-सरकी जवुं-खसी जवुं-च्युत थवुं

उदाहरण—

णित्तिरिडिविरहणिक्खुरिअतनुः णिस्सरिअअश्रुः प्राप्तप्रिये!।
णेवच्छणग्रहस्खलिता स्वयमेव णिवच्छणीभूता वधुका॥३०९

निरंतर विरहने लीधे शरीर ढीलुं थई गयुं छे अने आंसुओ टपकी पड्यां छे एवी वहू पोतानो प्रिय आवतां ज, नीचे ऊतरवा माटेनी नीसरणी पकडतां पडी गई अने पोते जाते ज नीसरणीरूप बनी गई—लांबी थईने पडी गई.

णियच्छ—णियच्छइ-पश्यति–जुए छे [८-४-१८१]
णिरप्प—णिरप्पइ–तिष्ठति-ऊभो रहे छे [८-४-१६]
णिम्माण—णिम्माणइ, णिम्मव—णिम्मवइ—निर्मिमीते-निर्मे छे-निर्माण करे छे [८-४-१९]
णिज्झर—णिज्झरइ-निर्झीर्यति–क्षीयते–क्षीण थाय छे [८-४-२०]
णिहुव—णिहुवइ-निधुवति-कामयते-कामना करे छे [८-४-४४]
णिआर—णिआरइ–निभालयति–काणेक्षितं करोति–न्यारे छे–निहाळे छे–आंखने काणा जेवी करीने जुए छे [८-४-६६]

---

१ णित्तिरडी-मु०। २ णिहुअइ पा०।

णिरिग्घइ–निलीयते । णिव्वडइ–पृथक्, स्पष्टो वा भवति । णिट्टुहइ –निष्टम्भं करोति । णिव्वोलइ–मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति । णिल्लुंछइ–मुञ्चति । णिउड्डुइ–मज्जति । णिच्छल्लइ, णिज्झोडइ, णिल्लूरइ–छिनत्ति । णिसुढइ–भाराक्रान्तो नमति । णिड्डुअइ–क्षरति । णिट्टुहइ–विगलति । णिम्महइ–गच्छति । णिल्लसइ–उल्लसति" । एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३८८)

णिट्ठुहिअ-णिक्खसरिय-णिरुवक्कया थुक्क-मुसिय-अकएसु ।
णिंत्तिरिडिअं च तुट्टे, णीसारो मंडवे चेय ॥३८९॥

णिरिग्घ—णिरिग्घइ-निलीयते-संताई जाय छे [८–४–५५]

णिव्वड—णिव्वडइ-पृथक् भवति-जुदो थाय छे अथवा वा स्पष्टो भवति-स्पष्ट थाय छे [८–४–६२]

णिट्टुह—णिट्टुहइ- निःस्तम्भति-निष्टम्भं करोति-थंभी जाय छे-जड थई जाय छे [८–४–६७]

णिव्वोल—णिव्वोलइ-मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति-क्रोधने लीधे के शोकने लीधे होठ बगाडे छे-मोढुं चडावे छे [८–४–६९]

णिल्लुंछ—णिल्लुंछइ–मुञ्चति–मूके छे [८–४–९१]

णिउड्डु—णिउड्डुइ-निब्रुडति–मज्जति–बूडे छे [८–४–१०१]

णिच्छल्ल—णिच्छल्लइ
णिज्झोड—णिज्झोडइ } —छिनत्ति-छेदे छे [८–४–१२४]
णिल्लूर—णिल्लूरइ

णिसुढ— णिसुढइ- निस्सोढयति-भाराक्रान्तो नमति-भारने लीधे नमी जाय छे-भारने लीधे वांको वळे छे [८–४–१५८]

णिड्डुअ—णिड्डुअइ–निद्रवति–क्षरति–खरे छे–झरे छे [८–४–१७३]

णिट्टुह—णिट्टुहइ–विगलति–गळे छे–टपके छे [८–४–१७५]

णिम्मह— णिम्महइ-गच्छति–जाय छे [८–४–१६२]

णिल्लस—णिल्लसइ–उल्लसति–ऊलसे छे–उल्लास पामे छे [८–४–२०२]

आ बधा धातुओने, धात्वादेशना प्रकरणमां कही बताव्या छे माटे अहीं नथी नोंध्या.

णिट्ठुहिअ–णिक्खसरिअ–णिरुवक्कया थूत्कृत–मुषित–अकृतेषु ।
णित्तिरिडिअं च त्रुटिते, णीसारो मण्डपे चैव ॥३८९॥

---

१ णित्तिरडि–मु० ।

णिट्ठुहिअं थूत्कृतम्-निष्ठ्यूतम्-इत्यर्थः । णिक्खसरिओ मुषितः अपहृतसारः इति यावत् । णिरुवक्कयं अकृतम् । णित्तिरिडिअं त्रुटितम् । अत्र-"णिरुवारइ-गृह्णाति । णिरिणज्जइ-पिनष्टि" । इत्येतौ धात्वादेशेषूक्तौ इति नोक्तौ । णीसारो मण्डपः ।

यथा—

तुह [1]णित्तिरिडिअ-थामा रिउणो णिक्खसरिआ वसंति वणे ।
णिरुवक्कयणीसारे तण्हाइ सुसंत-णिट्ठुहिया ॥३१०॥ (३८९)

णीसंपायं परिसंतजणवए, तह झुणिम्मि णीहरियं ।
णीसीमिओ य णिव्वासियम्मि, बाणम्मि णीलकंठी अ॥३९०

णिट्ठुहिअ—निष्ठ्यूत-थुंकेलुं-थुंकवुं
[2]णिक्खसरिअ—निष्कसृत-लुंटायेलो-धन हराइ गयुं छे-निष्क-सोनामहोर-दीनारो-सरी गई छे-एवो
णिरुवक्कय—णिरुपकृत-अकृत-न करवुं
णित्तिरिडिअ—त्रुटित-तोडवुं
णीसार—नीशार-मंडप

णिरुवार—णिरुवारइ-गृह्णाति-ग्रहण करे छे [८-४-२०९]
णिरिणज्ज—णिरिणज्जइ-पिनष्टि-पीसे छे [८-४-१८५]
आ बन्ने धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं कह्या नथी.

उदाहरण—

तव णित्तिरिडिअ-स्थामानः रिपवः णिक्खसरिआ वसन्ति वने ।
णिरुवक्कयणीसारे तृष्णया शुष्यत्-णिट्ठुहिया ॥३१०

बळ तुटी गयेलुं छे, धन चोराई गयुं छे अने तरशने लीधे थूंक पण सुकाई गयुं छे :एवा तारा शत्रुओ, ज्यां मंडप करवामां नथी आव्यो एवा वनमां वसे छे.

णीसंपायं परिश्रान्तजनपदे, तथा ध्वनौ णीहरियं ।
णीसीमिओ च निर्वासिते, बाणे णीलकंठी च ॥३९०॥

---

१ णित्तिरडि-मु० । २ सरखावो णिक्ख गा० ३९५ ।

णीसंपायं परिश्रान्तजनपदम् । णीहरियं शब्दः । णीसीमिओ निर्वासितः । णीलकंठी बाणवृक्षः ।

यथा—

वोलिय वहू णिसमुहं णीसंपाए अणीह [illegible] ।
अहिसरइ णीलकंठीवणम्मि णीसीमियस्स तस्स कए ॥३११॥(३९०)
णीसणिआ णि[illegible]णी, णीआरणं अवि बलिघडीए ।
णूला साहाए, पट्टवासियाए य णेडाली ॥३९१॥

णीसणिआ निःश्रेणी । कप्रत्ययाभावे 'णीसणी' इत्यपि । णीआरणं बलिघटी। अत्र "णीइ णीणइ णीलुक्कइ-गच्छति । णीरंजइ-भनक्ति । णुव्वइ-प्रकाशयति"। एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः । 'णीहम्मियं-निर्गतम्' इति तु निर्पूर्वस्य

णीसंपाय—निस्संपात-संपात-हाल चाल -वगरनो समय-जनपद थाकी गयो होय ते समय-बधा थाकी गया होय ते समय

णीहरिय—निर्ह्रादित-ध्वनि-अवाज

णीसीमिअ—निःसीमित-सीमामांथी बहार काढेलो-सीमा बहार करेलो-हद बहार करेलो

णीलकंठी—बाण नामनुं वृक्ष

उदाहरण—

गत्वा वधूः निशामुखं णीसंपाए अणीहरियकाञ्चिः ।
अभिसरति णीलकंठीवने णीसीमियस्स तस्य कृते ॥३११

रात्रीए बधा लोको थाकी गया होय-लोकोनी हालचाल बंध पडी होय-एवे समये कंदोरानो य अवाज न थाय ए रीते णीलकंठीना बनमां जईने वहू, ते हद बहार थयेलाने सारु अभिसरे छे.

णीसणिआ निःश्रेणी, णीआरणं अपि बलिघट्याम् ।
णूला शाखायाम्, पट्टवासितायां च णेडाली ॥३९१॥

णीसणिआ } -निःश्रेणिका } -निसरणी-सीडी
णीसणी } -निःश्रेणि } -दादरो

णीआरण—निवारण-बलिनो घड-नैवेद्यनो कळश-ऊतारनो घडो

णूला—शाखा-डाळ

णेडाली—लालाटिक-ललाटपट्टनुं पट्टयुक्त विशेष प्रकारनुं भूषण-कपाळनुं विशेष प्रकारनुं पट्टावाळुं भूषण

णी—णीइ
णीण—णीणइ } —नयति-गच्छति-जाय छे [८-४-१६२]
णीलुक्क-णीलुक्कइ

'हम्मि'धातोः सिद्धम् । णूला शाखा । अत्र-"णूमइ-छादयति" इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । णेडाली पट्टवासिता शिरोभूषणभेदः ।

यथा—

णे[illegible]सुंदर ! तुमं पुत्तय ! मा चडसु उच्चतरुणूलं ।
जं णीसणिपडिएसु वि णीआरणवल्लहाण होइ छलं ॥३१२॥(३९१

णेउड्डो सब्भावे, कूवतुलाए य णेलिच्छी ।
रवि-वणियसचिव-संढा णेसर-णेसत्थि-णेलच्छा ॥३९२॥

णेउड्डो सद्भाव । णेलिच्छी कूपतुला । णेसरो रविः । णेसत्थी वणिक्सचिवः । णेलच्छो षण्ढः । "वृषभः" [　] इत्यन्ये ।

णीरंज—णीरंजइ-भनक्ति-भांगे छे [८-४-१०६]
णुव्व—णुव्वइ-प्रकाशयति-प्रकाशे छे [८-४-४५]
णूम—णूमइ-छादयति-ढांके छे [८-४-२१]
आ बधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां बतावेला छे माटे अहीं नथी नोंध्या.
णीहम्मिअ—'निर्' उपसर्ग साथेना 'गति' अर्थवाळा '[1]हम्म' धातुद्वारा 'णीहम्मिअ' -'निर्गत'-पदने साधवानुं छे.

उदाहरण—

णेडालिसुन्दर ! त्वं पुत्रक ! मा चट उच्चतरुणूलं ।
यद् णीसणिपतितेषु अपि णीआरणवल्लभानां भवति छलम् ॥३१२

ललाटपट्टना भूषण वडे भूषित हे सुंदर पुत्र ! तुं ऊंचा झाडनी शाखा ऊपर न चड; कारण के जेमने नैवेद्यनो-ऊतारनो-घट प्रिय छे एवी स्त्रीओनुं निसरणीएथी पडी गयेलाओमां पण छल होय छे.

णेउड्डो सद्भावे, कूपतुलायां च णेलिच्छी ।
रवि-वणिक्सचिव-षण्ढा णेसर-णेसत्थि-णेलच्छा ॥३९२॥

णेउड्ड—सद्भाव-सारो भाव-खरी रीत
णेलिच्छी—कूपतुला-गरेडी
णेसर—नैशहर-निशाना अंधकारने हरनार रवि-सूरज
णेसत्थि—निषद्यास्थायि-निषद्या-दुकाननो मुख्य बेठक-थडुं; ते ऊपर बेसनार-नेस्ती-वाणियानो सहायक
णेलच्छ—षंढ-नपुंसक

---

१ "'हम्म' × × × गतौ"-[धातुपारायण धात्वंक ३५५ पृ० ५०]

यथा—

णेसत्थिअ ! णेलच्छो तं णेउड्डेण णेसर-अत्थमणे ।
णेलिच्छिरवं सोउं वच्चइ जं जलमिसेण तुह जाया ॥३१३॥

अत्र-'णेड्डं-नीडम्' इति तु 'नीड' शब्दभवमिति नोक्तम् ॥ (३९२)

भद्दवअउज्जलदसमीऊसवभेअम्मि णेडुरिया ।

णेडुरिया भाद्रपदोज्ज्वलदशम्यां कश्चिदुत्सवविशेषः ।

यथा -

संकेयं आगए उववइम्मि दूईइ झत्ति संलविया ।
अहिसरइ णायरवहू णेडुरियादंसणमिसेण ॥३१४॥

अत्र-"णोल्लइ-क्षिपति" इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥

णेलच्छ—बीजा संग्रहकारो आ शब्दनो 'वृषभ-'बळद'-'सांढ' अर्थ बतावे छे.

णेड्ड- णेड्ड' एटले 'नीड'-'माळो'. संस्कृत 'नीड' ऊपरथी आ शब्द आवेलो छे माटे तेने अहीं बताव्यो नथी [८-१-१०६]

उदाहरण—

णेसत्थिअ ! णेलच्छो त्वं णेउड्डेण णेसर-अस्तमयने ।
णेलिच्छिरवं श्रुत्वा व्रजति यद् जलमिषेण तव जाया ॥३१३

हे नेस्ति ! तुं सद्भावथी-खरेखर-खरी रीते षंढ छो-नपुंसक छो तेथी सूर्यास्त थतां कूवानी गरेडीनो अवाज सांभळीने तारी स्त्री पाणीने बहाने बहार जाय छे.

भाद्रपदउज्ज्वलदशमीउत्सवभेदे णेडुरिया ।

णेडुरिया-भादरवा शु०(शुक्ल) दि०(दिवस) दशमीने रोज थतो विशेष प्रकारनो उत्सव

णोल्ल-णोल्लइ-नोदयति-क्षिपति-फेंके छे [८-४-१४३]

आ धातुने, धात्वादेशोनी साथे बतावेलो छे माटे अहीं नथी लख्यो.

उदाहरण—

संकेतम् आगते उपपतौ दूत्या झटिति संलपिता ।
अभिसरति नागरवधूः णेडुरियादर्शनमिषेण ॥३१४

उपपतिनो संकेत मळतां ज दूतीए शीघ्र बोलावेली नागरनी वहू, भादरवा शु० द० दशमीने रोज थता उत्सवने जोवानुं बानुं करीने अभिसरे छे,

अथ अनेकार्थाः-

उच्छुणिवीलणकंडे तहेव कुंडम्मि णंदं च ॥३९३॥

णंदं इक्षुनिपीडनकाण्डम् कुण्डाख्यो भाण्डविशेषश्चेति द्व्यर्थम् । केचित् तु "इक्षुनिपीडनकाण्डवाचकौ एव णंद-कुण्डशब्दौ देश्यौ" [ ] इत्याहुः । यदाह-"इक्षुनिपीडनकाण्डं णंदं कुंडं च, गो-णंदी । न तु कुण्डाख्य-भाण्डवाची 'णंद'शब्दो देश्यः" [ ] अस्माभिस्तु उभयमपि दृष्टम् इति अनेकार्थेषूपनिबद्धम् ॥ (३९३)

घाणे मूके णक्को, णण्णो कूवे खल-अग्गजेसुं च ।
कद्दमिए वइविवरे पओयणे णल्लयं णिमित्ते य ॥३९४॥

हवे अनेक अर्थवाळा शब्दोः

इक्षुनिपीडनकाण्डे तथैव कुण्डे णंदं च ॥३९३॥

णंद—१ शेरडी पीलवानुं काण्ड २ नन्दा-कुंडुं-नांद-विशेष प्रकारनुं मोटुं वासण

णंद—केटलाक संग्रहकारो तो कहे छे के 'णंद' शब्दना उक्त बे अर्थ नथी पण 'णंद' अने 'कुंड' ए बन्ने शब्दो समान अर्थवाळा छे अर्थात् 'णंद' एटले 'शेरडी पीलवानुं काण्ड' अने 'कुण्ड' एटले पण शेरडी पीलवानुं कांड. आ एक ज अर्थना ए बन्ने शब्दो—'णंद' अने 'कुंड' शब्दो-देश्य छे. तेओ कहे छे के "इक्षुनिपीडनकाण्डं णंदं कुंडं च, गो-णंदी" [ ] अर्थात् 'णंद' अने 'कुंड' एटले शेरडी पीलवानुं कांड तथा णंदी एटले बळद-नंदी. वळी, तेओ कहे छे के 'कुंडा' अर्थमां णंद' शब्द देश्य नथी. (कारण के मोटा कुंडा[1]-अलिञ्जर-अर्थमां संस्कृतमां 'नन्दा' शब्द प्रतीत छे.)

हेमचंद्र कहे छे के अमे तो 'णंद' शब्दना बन्ने अर्थो दीठा छे माटे तेने अनेकार्थक शब्दोमां नोंधेलो छे.

घ्राणे मूके णक्को, णण्णो कूपे खल-अग्रजेषु च ।
कर्दमिते वृतिविवरे प्रयोजने णल्लयं निमित्ते च ॥३९४॥

---

१ "नन्दा संपदि अलिञ्जरे" (हैम अने० कां० २ श्लो० २२४)

णक्को घ्राणम् मूकश्च । ग्राहे तु 'णक्क'शब्दो 'नक्र'शब्दभव एव । णण्णो कूपः दुर्जनः ज्येष्ठो भ्राता चेति त्र्यर्थः । णल्लयं कर्दमितम् वृतिविवरम् प्रयोजनम् निमित्तं चेति चतुरर्थम् ॥ (३९४)

रय–दुद्दिणेसु णडुलं, अह णड्डंववयं अघिण–णिंदासु ।
सब्भावे अभिप्पाए णाउड्डो, चोर-कंचणे णिक्खो ॥३९५॥

णडुलं रतम् दुर्दिनं च । णड्डंववयं अघृणा, निन्दा चेति द्व्यर्थम् । णाउड्डो सद्भावः अभिप्रायश्च । "मनोरथः" [ ] इत्यन्ये । णिक्खो चौरः काञ्चनं च ॥ (३९५)

कउह-छउमेसु णिव्वं, णियय रय-सयण-सासय-घडेसु ।
सुत्तोट्ठिए णिरासे उब्भड-अकिवेसु अ णिंविट्ठो ॥३९६॥

णिव्वं ककुदम् व्याजश्च । पटलान्ते तु 'णिव्व'शब्दो 'नीव्र'शब्दभव

णक्क—१ नाक २ मूंगो

णण्ण—१ कूवो २ खळ-दुर्जन ३ नाना-मोटो भाई

णल्लय—१ कादववाळुं २ वाडनुं छिंडुं ३ प्रयोजन ४ निमित्त

णक्क—ग्राह-जलचर विशेष-अर्थवाळो 'णक्क' शब्द देश्य नथी. ए, संस्कृत 'नक्र' शब्द ऊपरथी ज आवेलो छे

रत–दुर्दिनेषु णडुलं, अथ णड्डंववयं अघृणा–निन्दासु ।
सद्भावे अभिप्राये णाउड्डो, चौर-काञ्चने णिक्खो ॥३९५॥

णडुल—१ रत-रतिक्रीडा २ दुर्दिन-दुदण-करत-कवखतनुं वादळ

णड्डंववय—१ अघृणा २ निन्दा

णाउड्ड[2]—१ सद्भाव २ अभिप्राय

णिक्ख—१ चौर २ निष्क-काञ्चन-सोनुं

णाउड्ड—बीजा संग्रहकारो कहे छे के "णाउड्ड एटले मनोरथ."

ककुद्–छद्मसु णिव्वं, णियय रत-शयन-शाश्वत–घटेषु ।
सुप्तोत्थिते निराशे उद्भट–अकृपेषु च णिविट्ठो ॥३९६॥

णिव्व—१ ककुद-बळदनुं कांध-बळदनी खुंध २ छद्म-कपट

णियय—१ रत-रतिक्रीडा २ शयन-पथारी ३ नियत-शाश्वत-निरंतर ४ घडो

---

१ णिविट्ठो मु० । २ सरखावो 'णेउड्ड' गा० ३९२

एव । णिययं रतम् शयनीयम् शाश्वतम् घटश्चेति चतुरर्थम् । [2]णिविट्ठो सुप्तोत्थितः निराशः उद्भटः नृशंसश्चेति चतुरर्थः ॥ (३९६)

सेय-गणेसु णिहाओ, पुट्ठे उव्वेढिए णिरग्घो अ ।
चोर-ट्ठिय-पुट्ठेसु णिरक्को, उज्जुअ-दढेसु णिप्पिच्छं ॥३९७॥

णिहाओ स्वेदः समूहश्च । [1]णिरग्घो पृष्टम् उद्वेष्टितं च । [2]णिरक्को चौरः स्थितः पृष्ठं चेति त्र्यर्थः । णिप्पिच्छं ऋजु दृढं च ॥ (३९७)

पयड-उज्जु-रिऊसु णिराओ, णिट्टंकं च टंकिए विसमे ।
णिहुअं णिव्वावारे तुण्हिक्के तह य सुरयम्मि ॥३९८॥

णिराओ प्रकटः ऋजुः रिपुश्चेति त्र्यर्थः । णिट्टंकं टङ्कच्छिन्नम् विषमं च । णिहुअं निर्व्यापारम् तूष्णीकम् सुरतं चेति त्र्यर्थम् ॥ (३९८)

णिविट्ठ—१ सुईने ऊठेलो २ निराश ३ उद्भट ४ क्रूर—कृपा विनानो

णिव्व—'णिव्व' एटले 'छापरा ऊपरना पडाळनो छेडो-नेवुं'. आ अर्थवाळो णिव्व, संस्कृत 'नीव्र' ऊपरथी ज आवेलो छे.

स्वेद-गणेषु णिहाओ, पृष्टे उद्वेष्टिते णिरग्घो च ।
चौर-स्थित-पृष्ठेषु णिरक्कं, ऋजुक-दृढेषु णिप्पिच्छं ॥३९७॥

णिहाअ—१ स्वेद-परसेवो २ समूह

णिरग्घ—१ पृष्ट-पूछेल-पूछवुं-प्रश्न २ उद्वेष्टित

णिरक्क—१ चौर २ स्थित ३ पृष्ठ

णिप्पिच्छ—१ सरळ २ दृढ

प्रकट-ऋजु-रिपुषु णिराओ, णिट्टंकं च टङ्किते विषमे ।
णिहुअं निर्व्यापारे तूष्णीके तथा च सुरते ॥३९८॥

णिराअ—१ प्रकट २ सरळ ३ रिपु-शत्रु

णिट्टंक—१ निष्टङ्क-टांकणाथी टांकेलुं २ विषम-सम नहि ते-ऊंचुंनीचुं

णिहुअ—१ व्यापार-प्रवृत्ति-विनानुं २ तूष्णीक-मौन राखनार-चूप रहेनार ३ सुरत-निधूत-रतिक्रीडा

---

१ णिरप्पो मु० । २ णिरिक्कं पा० । ३ त्र्यर्थम् पा० ।

णिव्वालियं जलधोए पविगणिए विहडिए चेय।
वायस-मूकेसु णिउक्कणो, णिहेलणं अगार-जघणेसु ॥३९९॥

णिव्वलियं जलधौतम् प्रविगणितम् विघटितं चेति त्र्यर्थम्। "णिव्वलेइ —दुःखं मुञ्चति, निष्पद्यते, क्षरति च" इति धात्वादेशे सिद्धम्। णिउक्कणो वायसः मूकश्च। णिहेलणं गृहम् जघनं च। अत्र—"णिव्वरइ—दुःखं कथयति, छिनत्ति च। णिहोडइ—निवारयति, पातयति च। णिलुक्कइ—तुडति, निलीयते च। णिवहइ णिरिणासइ—गच्छति, पिनष्टि, नश्यति च। णीलुंछइ—

णिव्वलिअं जलधौते प्रविगणिते विघटिते चैव।
वायस-मूकेषु णिउक्कणो, णिहेलणं अगार-जघनेषु ॥३९९॥

णिव्वलिय—१ पाणीथी धोयेल २ प्रविगणित ३ विघटित-बगडेलुं
णिउक्कण—१ कागडो २ मूंगो
णिहेलण—१ अगार-घर २ जघन-साथळ

णिव्वल—णिव्वलेइ-दुःखं मुञ्चति-दुःख मूके छे.	[८-४—९२]
णिव्वलेइ-निष्पद्यते-नीपजे छे.	[८-४—६२]
णिव्वलेइ-क्षरति-खरे छे.	[८-४-१७३]
णिव्वर—णिव्वरइ-दुःख कथयति-दुःख कहे छे.	[८-४—३]
णिव्वरइ-छिनत्ति-छेदे छे.	[८-४-१२४]
णिहोड—णिहोडइ-निवारयति-निवारे छे.	[८-४—२२]
णिहोडइ-पातयति-पाडे छे.	[८-४—२२]
णिलुक्क—णिलुक्कइ-तुडति-तोडे छे.	[८-४-११६]
णिलुक्कइ-निलीयते-संताय छे.	[८-४—५५]
णिवह—णिवहइ-गच्छति-जाय छे.	[८-४-१६२]
णिवहइ-पिनष्टि-पीसे छे.	[८-४-१८५]
णिवहइ-नश्यति-नासे छे.	[८-४-१७८]
णिरिणास—णिरिणासइ-गच्छति-जाय छे.	[८-४-१६२]
णिरिणासइ-पिनष्टि-पीसे छे.	[८-४-१८५]
णिरिणासइ-निर्णश्यति-नासे छे.	[८-४-१७८]
णीलुंछ—णीलुंछइ-निष्पतति-नीवडे छे-नीकळे छे. णीलुंछइ-आच्छोटयति-छोडे छे-पछाडे छे.	[८-४—७१]

निष्पतति, आच्छोटयति च। णीरवइ–बुभुक्षते, आक्षिपति च । णीहरइ –निःसरति, आक्रन्दति च । णुमइ-न्यस्यति, छादयति च" इति धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३९९)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ चतुर्थो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् [1]७३२ ॥

णीरव—णीरवइ-बुभुक्षते-खावाने इच्छे छे. [८-४—५]

णीरवइ–आक्षिपति–आक्षेप करे छे. [८-४-१४५]

णीहर—णीहरइ-निस्सरति-नीसरे छे-नीहरे छे. [८-४—७९]

णीहरइ-निहूरति-आक्रन्दति-रडे छे-मोटेथी बूम पाडे छे. [८-४-१३१]

णुम—णुमइ-न्यस्यति-स्थापे छे-नीमे छे. [८-४-१९९]

णुमइ-छादयति-ढांके छे-ढांके छे. [८-४—२१]

आ बधा धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेवामां आव्या छे तेथी अहीं फरीवार नोंध्या नथी.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेला अने पोतानी बनावेली टीकावाळा देशीशब्दसंग्रहनी वृत्तिनो चतुर्थ वर्ग पूरो थयो.

---

१ २४० पा० १ ।

पञ्चमः वर्गः

अथ 'त'आद्यः—

तंबा गाई, तंटं पुट्ठं, सुत्त-उप्पलेसु तग्ग-तणा ।
तट्टी वईइ, सोगम्मि तमो, तवणी य भक्खम्मि ॥४००॥

तंबा गौः । तंटं पृष्ठम् । तग्गं सूत्रम् । 'सूत्रम्' इति सामान्याभिधानेऽपि 'सूत्रकङ्कणम्' उच्यते । यदाह—"तग्गं च सूत्रकङ्कणकम्" [ ]। तणं उत्पलम् । तट्टी वृत्तिः । तमो शोकः । तवणी भक्षणयोग्यं कणादि ।

पंचम वर्ग

हवे आदिमां 'त'वाळा शब्दो:

तंबा[1] गौः, तंटं पृष्ठम्, सूत्र-उत्पलेषु तग्ग-तणा ।
तट्टी वृत्तौ, शोके तमो, तवणी च भक्ष्ये ॥४००॥

[1]तंबा—{ तम्पा[1] / तम्बा }—गाय	तण—तृण-उत्पल-उत्पल कमळ
	तट्टि—टट्टी-वाड-टाटी
तंट—पृष्ठ-पीठ-पाछलो भाग	तम—शोक
तग्ग—त्रागडो-धागो-सूतर-सूतरनुं कंकण	तवणि—भक्ष्य-खावायोग्य कण वगेरे

तग्ग—मूळ गाथामां 'तग्ग'नो अर्थ मात्र 'सूतर' बताव्यो छे तो पण अहीं तेनो 'सूत्रकंकण'—'सूतरनुं कंकण' [2]एवो विशेष अर्थ समजवानो छे. कह्युं छे के "तग्गं च सूत्रकङ्कणकम्" [ ] तग्ग एटले सूत्रकंकण

---

१ आ० हेमचंद्र पोताना संस्कृतकोशमां 'गाय'ना अर्थमां 'तम्पा' अने 'तंबा' एम बन्ने शब्दो आपे छे: "गौः × × × तम्पा निलिम्पिका तंबा"—(अभिधान० कां० ४ श्लो० ३३२) प्रस्तुत 'तंबा' अने उक्त 'तम्पा' अने 'तंबा' ए बधा समान शब्दो छे. २ जुओ वर्ग ३ गा० ३०६ नुं विवरण

यथा—

तंटवहण-तट्टिविहीहिं तंबेचारणय ! तग्गवलणेहिं ।
तणलोयणा ण तवणिं कुणंति विरहे तमं जडा जंति ॥३१५॥(४००)

तेमणं चुल्ली, तहरी बहलसुरा, वावडे तवओ ।
तसियं सुक्के, सयणे तल्लडं, ओल्लम्मि तण्णायं ॥४०१॥

तेमणं चुल्लिः । तहरी पङ्किला सुरा । तवओ व्यापृतः । तसियं शुष्कम् । तल्लडं शय्या । तण्णायं आर्द्रम् ।

यथा—

विरहम्मि तुज्झ सुहव ! तसिए तण्णायकमलतल्लडए ।
तेमणं व तप्पइ सही तहरीतवओ ण जाणसि तुमं तु ॥३१६॥(४०१)

उदाहरण—

तंटवहन-तट्टिविधिभिः तंबचारणक ! तग्गवलनैः ।
तणलोचना न तवणिं कुर्वन्ति विरहे तमं जडा यान्ति ॥३१५

गायोने [2]चारनार हे ! प्रियना विरहनो प्रसंग आवतां उत्पल-कमल-जेवां लोचनवाळी स्त्रीओ जड बने छे अने जड थयेली एवी तेणीओ शोक पामे छे. आम थवाथी ज ते विरहिणी स्त्रीओ पीठ ऊपर भार वहीने, तट्टीओ-टाटीओ-बनावीने अने सूत्रनां-सूतरनां-कंकणोने वणीने खावायोग्य कण वगेरेने करी शकती नथी-मेळवी शकती नथी-पेदा करी शकती नथी अथवा रसोई करी शकती नथी.

तमणं चुल्लिः, तहरी बहलसुरा, व्यापृते तवओ ।
तसियं शुष्के, शयने तल्लडं, आर्द्रे तण्णायं ॥४०१॥

तमण—चूलो
तहरि—घट्ट थयेलो दारु-जाडो दारु
तवअ—व्यापारवाळो—क्रियावाळो
तसिय—सूकुं
तल्लड—तल्पक-शयन-पथारी
तण्णाय—आलुं-भीनुं

उदाहरण—

विरहे तव सुभग! तसिए तण्णायकमलतल्लडए ।
तमणं इव तप्यते सखी तहरीतवओ न जानासि त्वं तु ॥३१६

हे सुभग ! तारो विरह थये भीना कमळनी पथारी सुकाई जतां सखी, चूलानी पेठे तपे छे, तुं तो घट्ट थयेला मद्यमां व्यापृत-मशगुल बनेलो छे तेथी जाणतो नथी.

---

१ "तेमनी चुल्लिभिदि-अपि"-हैमअने० कां० ३ श्लो० ३७२ ।

२ मूळनुं आ 'तंबचारणय !' पद संबोधनरूपे लइए तो आ अर्थ संगत छे अने ते पदनो 'गायोने चारवानुं' एवो अर्थ लइए तो 'गायोने चारवानी प्रवृत्तिवडे' एवो अर्थ पण अहीं संगत छे

तच्छिडं च कराले, णयरारक्खे तलारो य ।
तत्तिल्लो तल्लिच्छो य तप्परे, तणचए तणेसी य ॥४०२॥

तच्छिडं करालम् । तलारो नगरारक्षकः । तत्तिल्लो तथा तल्लिच्छो तत्परः । तणेसी तृणप्रकरः ।

यथा—

दोसगवेसणतत्तिल्ल! तलारभया तणेसिअंतरिया ।
उअ तइं तल्लिच्छा सा तमतच्छिडे पडिच्छइ कुडंगे ॥३१७॥(४०२)

तरसं मंसे, तंबेहि-तंबट्टारियाउ सेहाली ।
इच्छाइ तक्कणा, तंतडि-तोंतडिया करंबम्मि ॥४०३॥

तच्छिडं च कराले, नगरारक्षे तलारो च ।
तत्तिल्लो तल्लिच्छो च तत्परे, तृणचये तणेसी च ॥४०२॥

तच्छिड—कराल-बीहामणुं
तलार—नगरनो रक्षक-कोटवाळ
तत्तिल्ल—तत्पर
तल्लिच्छ—तल्लिप्स-तत्पर-एक लक्ष्यवाळो
तणेसि—तृणनो ढगलो

उदाहरण—

दोषग[1]वेषणतत्तिल्ल! तलारभयात् तणेसिअन्तरिता ।
उत त्वयि तल्लिच्छा सा तमस्तच्छिडे प्रतीक्षते कुडङ्गे ॥३१७

दोष शोधवामां तत्पर हे ! जो नजर कर, तारामां तत्पर एवी तेणी कोटवाळना भयने लीधे तृणना-घासना-ढगलामां संतायेली रही, अंधाराथी भयंकर एवा कुडंगमां-झाडना जाळामां-तारी प्रतीक्षा करे छे-राह जूए छे.

तरसं[2] मांसे, तंबेहि-तंबटकारियाउ शेफाली ।
इच्छायां तक्कणा, तंतडि[3]-तेंतडिया करम्बे ॥४०३॥

---

१ 'दोसगवेसणतत्तिल्ल' ए जो 'कोटवाळ'नुं विशेषण लइए तो पण अर्थ संगत छे.
२ पिशितं तरसं मांसम्''-(अमरको० मनुष्यवर्ग कां० २ श्लो० ६३) अमरकोशमां 'तरस' शब्द 'मांस'नो पर्याय छे. ३ –डि-तोतडि-पा० १ ।

तरसं मांसम् । तंबेही तथा तंबटकारी शेफालिका । तक्कणा इच्छा । तंतडी तथा तोंतडी करम्बः ।

यथा—

चय तंबेहिकुडंगं ण तंबटकारिरत्तवसणो अयं ।

ण हु तरसतक्कणं कंगुतोंतडो कलमतंतडी हरइ ॥३१८॥ (४०३)

गोहुमकुंकुमियाए य तंबिरा तंबरत्ती य ।

तरवट्टो पेउणाडम्मि, तडवडा आउलितरुम्मि ॥४०४॥

तंबिरा तथा तंबरत्ती गोधूमेषु कुङ्कुमच्छाया । तरवट्टो प्रपुनाटः । तडवडा आउलिवृक्षः ।

तरस—मांस		तक्कणा—तर्कणा—इच्छा	
तंबेहि तंबटकारी तंबटकारिया	शेफालिका-काळांफूलनी नगोड	तंतडि तोंतडि	करंब—करंबो

उदाहरण—

त्यज तंबेहिकुडंगं न तंबटकारिरक्तवसनोऽयम् ।

न खलु तरसतक्कणं कंगुतोंतडी कलमतंतडी हरति ॥३१८

शेफालिकाना जाळाने तजी दे, आ, शेफालिना रंगथी रंगायेल वस्त्रवाळो नथी. ए खरेखर छे के, मांस खावानी इच्छाने कांगनो करंबो के कलमी चोखानो करंबो हरी शकतो नथी—मटाडी शकतो नथी.

गोधूमकुङ्कुमिकायां च तंबिरा तंबरत्ती च ।

तरवट्टो प्रपुनाटे, तडवडा आउलितरौ ॥४०४॥

तंबिरा तंबरत्ति	ताम्रा— ताम्ररक्ति—	तांबा जेवी लाल—घउंमां आवती कंकुजेवी छांया—गेरु
तरवट्ट—प्रपुनाट के पद्माटनुं वृक्ष—कुंवाडियो		
तडवडा—तडबड तडबड अवाज करतुं आवळनुं झाड		

तलिण—तलिण एटले सूक्ष्म. संस्कृत 'तलिन' शब्द उपरथी आ 'तलिण' शब्द आवेलो छे

तर—तरइ-शक्नोति-शके छे-समर्थ थाय छे [८-४-८६]

तच्छ—तक्ष्णोति-तासे छे-पातळुं करे छे-छोले छे [८-४-१९४]

तड—तडइ
तड्ड—तड्डइ
तड्डव—तड्डवइ } तनोति-ताणे छे-लांबुं पहोळुं करे छे-विस्तारे छे [८-४-१३७]

आ धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं नोंध्या नथी.

---

१ कंगुतंतडी कलमतोतडी पा० १ । २ पउमाड—पा० ।

यथा—

सहि ! तंबरसिरम्मे छित्ते मुत्तम्मि तंबिरच्छि ! पिए ।
तरवट्ट–तडवडाउलकुडंगए कीस चलिया सि ? ॥३१९॥

अत्र–'तल्लिणं सूक्ष्मम्' इति 'तलिन'शब्दभवम् । 'तरइ–शक्नोति' । 'तच्छइ–तक्ष्णोति' । 'तडइ तड्डइ तड्डवइ–तनोति' । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (४०४)

इंदोवे तंबकिमी, तणसोल्ली मल्लियाए य ।
सुरयम्मि तत्तुडिल्लं, पसारिए चेय तणरासी ॥४०५॥

तंबकिमी इन्द्रगोपः । तणसोल्ली मल्लिका । तत्तुडिल्लं सुरतम् । तणरासी प्रसारितम् ।

उदाहरण—

सखि ! तंबरसिरम्ये क्षेत्रे सुते 'तंबिराक्षि'! प्रिये ।
तरवट्ट–तडवडाऽऽकुलकुडङ्गके कस्मात् चलिता असि ? ॥३१९

हे सखि ! हे घउंमां आवेल गेरु जेवी लाल आंखवाळी ! घउंमां आवेल गेरुथी रमणीय थयेला खेतरमां प्रिय सुतो छे छतां तुं कुंवाडिया अने आवळथी खीचोखीच एवा जाळामां शा माटे चाली छो ?

इन्द्रगोपे तंबक्रिमी, तणसोल्ली मल्लिकायां च ।
सुरते तत्तुडिल्लं, प्रसारिते चैव तणरासी ॥४०५॥

तंबक्रिमि —ताम्रकृमि–तांबा जेवो लाल कृमि –करमियुं–लाल कीडो–इन्द्रगोप नामनो वरसादी कीडो

तणसोल्लि—[2]तृणशूल्य–मल्लिका–मोगरो

तत्तुडिल्ल—सुरत–रतिक्रीडा

तणरासि—[3]तृणराशि-फेलायेलुं-प्रसारित

---

१ 'तंबिरच्छिपिए' एम अखंड समजिए तो 'घउंमां आवेला गेरु जेवी लाल आंखवाळो प्रिय सुतो छे छतां' एम अर्थ थइ शके.

२ "तृणशून्यं तु मल्लिका" (अमरको० वनौषधि० कां० २ श्लो० ६९)

"तृणशून्यं मल्लिकायां केतकीशाखिनः फले"–(हैमअनेका० कां० ४ श्लो० २२४)

सं० 'तृणशून्य' के 'तृणशूल्य' अने देश्य 'तणसोल्लि' ए त्रणे शब्दो एक सरखा छे.

३ तृणराशि एटले घासनो ढगलो; ए अर्थ प्रधान छे छतां घास चारे बाजु फेलायेलुं होय छे तेथी 'तृणराशि' शब्द 'फेलायेला–प्रसारित' अर्थमां पण वपरावा लाग्यो होय एम भासे छे.

यथा—

जइ तत्तुडिल्लपंडिय ! तणसोल्लीवल्लहो गओ कालो ।
तुह विरहे तणरासियतंबकिमी पाउसो कहं तीए ? ॥३२०॥(४०५)

सालिम्मि तलप्फल-तालहला, खुहिए तडमडो य ।
तंतुक्खोडी य तुरी, उडुवे तरियव्व-तणवरंडीओ ॥४०६॥

तलप्फलो तथा तालहलो शालिः । तडमडो क्षुभितः । तंतुक्खोडी वायकतन्त्रोपकरणम् । तरियव्वं तथा तणवरंडी उडुपः ।

यथा—

कीस तलप्फलगोवीतडमडिओ जासि तालहलछेत्तं ।
तंतुक्खोडिय ! वच्चसु तरियव्वणिउत्त ! तणवरंडीए ॥३२१॥(४०६)

उदाहरण—

यदि तत्तुडिल्लपण्डित ! तणसोल्लीवल्लभः गतः कालः ।
तव विरहे तणरासियतंबकिमी प्रावृट् कथं तस्याः ? ॥३२०

रतिक्रीडामां पंडित हे ! जो मोगराने प्रिय एवो समय–उनाळो–चाल्यो गयो तो तारा विरहमां तेणीनो, जे वखते इंद्रगोप फेलायेला होय एवो पाउसनो समय अर्थात् चोमासुं केम जशे ?

शालौ तलप्फल–तालहला, क्षुभिते तडमडो च ।
तन्तुक्खोडी च तुरिः, उडुपे तरियव्व–तणवरंडीओ ॥४०६॥

तलप्फल, तालहल } शालि–साल–साळना चोखा

तडमड—क्षुभित–क्षोभवाळो

तंतुक्खोडि—तुरि–वणनारना–वणकरना–यंत्रनुं उपकरण

तरियव्व }–तरीतव्य, तणवरंडि }–तृणवरण्डिका { –उडुप–तरवानुं साधन–त्रापो –तरवा माटेनी घासनी वंडी–त्रापो

उदाहरण—

कस्मात् तलप्फलगोपीतडमडिओ यासि तालहलक्षेत्रम् ।
तंतुक्खोडिय ! व्रज तरियव्वनियुक्त ! तणवरंडीए ॥३२१

तुरिवाळा वणकर हे ! चोखानी रखवाळ गोपीओथी क्षुभित थयेलो तुं चोखाना क्षेत्र–खेतर–तरफ शाथी जाय छे ? हे त्रापाना काम माटे निमायेला ! तुं त्रापा तरफ जा.

---

१ 'तरियव्वणिउत्ततणवरंडीए' एम अखंड वांचिए तो 'त्रापाना काम माटे जे साधन योजेलुं छे एवी तृणवरंडी–त्रापा–तरफ जा' एवो अर्थ संगत थइ शके.

तद्दिअसं अणुदिअसे, तहल्लिया चेव गोवाडे ।
तद्दियचयं च णट्टे, तलयागत्ती य कूवम्मि ॥४०७॥

तद्दिअसं–अदूरविप्रकर्षात् 'तद्दिअसियं' 'तद्दिअहं' इत्यपि–अनुदिवसम् । तहल्लिया गोवाटः । तद्दियचयं नृत्यम् । तलयागत्तो कूपः ।

यथा—

तरुण ! तहल्लियरक्खय ! भमयातद्दियचएण तद्दिअसं ।
तलयागत्तिं वच्चइ णिसि वहुआ पाणियमिसेण ॥३२२॥ (४०७)

तडफडियं प[१]चलियम्मि, कुरवए तंबकुसुमो य ।
गालिय-अंगुलिएसुं तलसारिय-तणयमुद्दियाओ य ॥४०८॥

तद्दिअसं अनुदिवसे, तहल्लिया चैव गोवाटे ।
तद्दियचयं च नृत्ये, तलयागत्ती च कूपे ॥४०७॥

तद्दिअस तद्दिअसिय तद्दिअह	–अनुदिवस-दिवसेदिवसे–रोज	तहल्लिया—गायनो वाडो तद्दियचय—नृत्य–नाच तलयागत्ति—कूवो

तद्दिअस—आ शब्दने मळता आवे एवा अर्थात् आ शब्दनी पासेना 'तद्दियसिय' अने 'तद्दिअह' शब्दो पण अहीं समझी लेवा.

उदाहरण—

तरुण ! तहल्लियरक्षक ! भ्रूमयतद्दियचएण तद्दिअसं ।
तलयागत्तिं व्रजति निशि वधुका पानीयमिषेण ॥३२२

तरुण हे ! गायना वाडाना रक्षक हे ! भवांना नाच साथे–भवांनो चनकारो थतां अथवा भवां नचावती नचावनी -वहू, कूवा तरफ रोज रात्रे पाणीने बाने जाय छे.

तडफडियं परिचलिते, कुरवके तंब[२]कुसुमो च ।
गालित–अङ्गुलीयकेषु तलसारिय–तणयमुद्दियाओ च ॥४०८॥

---

१ –इ ओ ! व–पा० । २ राता कांटाशेळियाना वृक्ष माटे अमरकोशमां ("कुरबकः अरुणे"–अमरको० वनौषधीव० कां० २ श्लो० ७५) 'कुरवक' शब्द छे ए जोतां 'तंबकुसुम'–'ताम्रकुसुम' शब्द 'कुरबक'नी रताशने लीधे अन्वर्थ छे.

तडफडियं परितश्चलितम् । तंबकुसुमो कुरबकः । तलसारियं गालितम् । अन्ये तु "तलसारिओ नालिकः" [ ] इति पठन्तः 'तलसारियं मुग्धम्' आचक्षते । तणयमुद्दिया अङ्गुलीयकम् ।

यथा—

अइ तलसारियपेम्मय ! तुह विरहे तीइ एत्थ तडफडियं ।
तंबकुसुमस्स मूले ओपडिआ तणयमुद्दिया कहइ ॥३२३॥

अत्र– 'तलअंटइ–भ्रमति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम्॥ (४०८)

ताला लाजा, रम्मम्मि तामरो, रोयणम्मि ताडिअयं ।
तारत्तरो मुहुत्ते, जलभवफुल्लम्मि तामरसं ॥४०९॥

तडफडिय—तरफडवुं-परिचलित–चारे कोरथी चालवुं-कंपवुं

तंबकुसुम—जेने तांबा जेवां लाल फूल होय छे-कुरबकनुं वृक्ष-राता कांटाशेळियानुं झाड

तलसारिअ—गळी गयेल-गाळेलुं

तणयमुद्दिया—अंगुलीयक-वींटी

तलसारिअ—बीजा संग्रहकारो मूळ गाथामां 'गालिय'ने बदले 'नालिय' पाठ बतावे छे अने एवो पाठ बतावी 'तलसारिअ'नो अर्थ 'नालिय'-एटले 'मुग्ध-मूढ' जणावे छे

तलअंट—तलअंटइ–भ्रमति–भमे छे [८–४–३०]
आ धातु, धात्वादेशो साथे जणावेलो छे माटे अहीं नथी लख्यो.

उदाहरण—

अयि तलसारियप्रेमक ! तव विरहे तया अत्र तडफडियं ।
तंबकुसुमस्स मूले अवपतिता तणयमुद्दिया कथयति ॥३२३

गळी गयेला प्रेमवाळा हे ! तारो विरह थतां तेणी अहीं तरफडी हती, ए हकीकत लाल फूलवाळा कुरबकना मूळ नीचे पडी गयेली (तेणीनी) वींटी ज कही आपे छे.

ताला लाजाः, रम्ये तामरो, रोदने ताडिअयं ।
तारत्तरो मुहूर्ते, जलभवफुल्ले तामरसं ॥४०९॥

ताला लाजाः । तामरं रम्यम् । ताडिअयं रोदनम् । तारत्तरो मुहूर्त्तः । तामरसं जलोद्भवं पुष्पम् । 'पद्म'वाचकस्तु 'तामरस'शब्दः संस्कृतसम एव ।

यथा—

ताडिअयपरं बालं कुलडा तालाहिं भोळविय जाइ ।
तारत्तरेण तामरतामरसे सरियतूहम्मि ॥३२४॥ (४०९)

ताला—लाजा—चोखानी धाणी	तारत्तर—मुहूर्त—मुहूरत
तामर—रम्य-सुंदर	तामरस—तामरस-पाणीमां थयेलुं फूल
ताडिअय—ताडितक-रोवुं छाती कुटीने रोवुं	

तामरस[१]—'पद्म' अर्थवाळो 'तामरस' शब्द तो संस्कृतसम छे अर्थात् 'तामरस' नो 'पद्म' अर्थ होय त्यारे ते देशी नथी पण संस्कृत 'तामरस'नी जेवो छे-संस्कृत-'तामरस' अने प्राकृत 'तामरस' ए बे शब्दोमां कशो भेद नथी.

उदाहरण—

ताडितकपरां बालां कुलटा तालाहिं भलयित्वा याति ।
तारत्तरेण तामरतामरसे सरित्तीर्थे ॥३२४॥

कुलटा स्त्री, रोती-छाती कुटती-बालिकाने चोखानी धाणी आपी भोळवीने-समझावीने-सुंदर फूलवाळा नदीना घाट ऊपर मुहूर्तमां जाय छे.

---

१ 'तामरस' शब्दः म्लेच्छभाषासंबन्धी, न तु आर्यभाषासंबन्धी-इत्येवं मीमांसासूत्रभाष्यकारो जैमिनिमुनिः प्राह स्वभाष्ये (अ० १ पा० ३ सू० १० अधि० ५) अतः ज्ञायते यत् 'तामरस' शब्दः न संस्कृतः किन्तु पश्चात् संस्कृते प्रविष्टः ।

२ 'तामरस' शब्द आर्यशाखानी भाषानो नथी; म्लेच्छ शाखानी भाषानो छे एम मीमांसादर्शनकार जैमिनिमुनि (मीमांसादर्शन अ० १ पा० ३ सू० १० अधि० ५) जणावे छे एटले 'तामरस' मूळ, संस्कृत नथी किंतु पछीथी ए संस्कृतमां पेसी गयेलो छे.

तालप्फली य दासी, तित्ती सारम्मि, दूसहे तिव्वं ।
तिरिडो तिमिरे, तिणिसं महुपडले, तिमिणं अल्लदारुम्मि ॥४१०॥

तालप्फली दासी । तित्ती सारम् । तिव्वं दुर्विषहम् । "तिव्वं अत्यर्थम्" [ ] इति सातवाहनः । [1]तिरिडो तिमिरवृक्षः । [1]तिणिसं मधुपटलम् । तिमिणं आर्द्रदारु ।

यथा—

वयणाइं तालप्फली असुणंती [1]तिणिसतित्तिमहुराइं ।
तिव्वविलियस्स पइणो ओ ! पहरइ तिरिडतिमिणेणं ॥३२५॥

अत्र 'तालिअंटइ—भ्रमति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । (४१०)

तालप्फली च दासी, तित्ती सारे, दुस्सहे तिव्वं ।
[2]तिरिडो [2]तिमिरे, तिणिसं मधुपटले, ति[3]मिणं आर्द्रदारुणि ॥४१०॥

तालप्फली—दासी—चाकरडी

तित्ति—तृप्ति—सार

तिव्व—तीव्र—दुस्सह—सहन करतां कष्ट पडे तेवुं—सहवामां मुश्केल

[2]तिरिड—तिरीट—तिमिर नामनुं वृक्ष—तिरीटनुं झाड—लोधरनुं झाड

तिणिस—मधुपटल—मधपोडुं—मधपूडो

[3]तिमिण—तिमित—आलुं लाकडुं—भीनुं लाकडुं—लीलुं लाकडुं

तिव्व—सातवाहन नामनो **देशीसंग्रहकार कहे** छे के, " 'तिव्व' एटले 'अत्यर्थ'—घणुं—वधारेमां वधारे—अतिशय."

तालिअंट—तालिअंटइ—भ्रमति—भमे छे [८—४—३०] आ धातु, धात्वादेशोमां कहेलो छे माटे अहीं कह्यो नथी.

उदाहरण—

वचनानि तालप्फली अशृण्वती तिणिसतृप्तिमधुराणि ।
तिव्वव्यलीकस्य पत्युः उत प्रहरति तिरिडतिमिणेण ॥३२५॥

मधपूडाना सार जेवां मधुर वचनोने नहि सांभळती दासी, जेनुं जुठाणुं असह्य छे एवा पतिने लोधरना लीला लाकडाथी प्रहार करे छे—मारे छे. जो—नजर कर.

---

१ तिणस—पा० १ ।

२ अमरकोशमांनो अने हेमचन्द्रना उणादिप्रकरणमांनो 'तिरीट' शब्द 'विशेष प्रकारना वृक्ष' अर्थने बतावे छे:

"लोध्रः तिरीटः"—(अमर० वनौषधीव० कां० २ श्लो० ३३)

अर्थात् तिरीट' एटले लोध्र—लोधर. "तिरीटं कूलवृक्षः" (उणादि० सू० १५१) 'तिरीट' एटले कूलवृक्ष—(कूल—कांठो. वृक्ष—झाड ?)

३ 'तिमित' एटले 'भीनुं—पलळेलुं'—"आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितम्" इत्यादि—(अमर० विशेष्य० व० कां० ३ श्लो० १०५)

उण्हपवणे तिरिड्डी, तिंगिच्छी तिंगिया य कमलरए ।
तिविडी पुडिया,गुरु तित्तुयं च,ण्हाणोल्लियम्मि तित्तिरियं ४११

तिरिड्डी उष्णवातः । तिंगिच्छी तिंगिया च कमलरजः । तिविडी पुटिका । "तिविडा सूची" [ ] इति केचित् । तित्तुयं गुरु । तित्तिरियं स्नानार्द्रम् ।

यथा—

तिंगिच्छिसुरहिजसभर ! निव ! कलुसियतिंगिए तिरिड्डिम्मि ।
तित्तुयदुहा तुह रिऊ णइतित्तिरिया जिमंति तिविडीए॥३२६(४११)

उष्णपवने तिरिड्डी, तिंगिच्छी तिंगिया च कमलरजसि ।
तिविडी पुटिका, गुरु तित्तुयं च, स्नानार्द्रिते तित्तिरियं ॥४११॥

तिरिड्डि—ऊनो पवन	तिविडि—पडियो
तिंगिच्छि / तिंगिया } कमलनी रज-कमल फूलनी खरी पडेली रज	तित्तुय—गुरु-भारे-मोटुं
	तित्तिरिय—न्हावाने लीधे भीनुं

तिविडा—केटलाक संग्रहकारो 'तिविडि'ने बदले 'तिविडा' शब्द कहे छे अने 'तिविडा' एटले 'सोय' जणावे छे.

उदाहरण—

तिंगिच्छिसुरभियशोभर ! नृप ! कलुषिततिंगिए तिरिड्डिम्मि ।
तित्तुयदुःखाः तव रिपवः नदीतित्तिरिया जेमन्ति तिविडीए ॥३२६॥

कमळनी रज जेवा सुगंधी यशना समूहवाळा हे राजा ! कमळनी कलुषित-मेली-रजवाळो ऊनो पवन वातां मोटा-भारे-दुःखवाळा अने नदीस्नानथी भीना थयेला एवा तारा शत्रुओ पडियामां जमे छे.

तिमिरच्छ-तिमिच्छाहा करंज-पहिया, तिमिंगिलो मीणे ।
तिण्हीकयम्मि तिक्खालियं, तह तिरोवई वयंतरिए ॥४१२॥

तिमिरच्छो करञ्जद्रुमः । तिमिच्छाहो पथिकः । "तिमिच्छओ" [ ] इति कश्चित् । तिमिंगिलो मीनः । मत्स्यविशेषवाचकस्तु संस्कृतसमः । तिक्खालियं तीक्ष्णीकृतम् । तिरोवई वृत्यन्तरितः ।

यथा—

हणिओ तिमिंगिलधएण एस तिक्खालिएण व सरेणं ।
मुच्छइ तिमिरच्छतले तिरोवइपिओ तिमिच्छाहो ॥३२७॥ (४१२)

तिमिरच्छ-तिमिच्छाहा करञ्ज-पथिकाः, तिमिंगिलो मीने ।
तीक्ष्णीकृते तिक्खालियं, तथा तिरोवई वृत्यन्तरिते ॥४१२॥

तिमिरच्छ—तिमिरच्छाय[2]-करंजनुं वृक्ष
तिमिच्छाह—वटेमार्गु-पथिक
तिमिंगिल—तिमिङ्गिल-माछली
[3]तिक्खालिय—तीक्ष्ण-तीक्ष्ण करेलुं-तीखुं-धारवाळुं
[4]तिरोवइ—तिरोवृति-वाडनी पाछळ रहेलो-जेनी वच्चे वाडनो आंतरो छे-वाडनी पाछळ संतायेलो

तिमिच्छअ—कोई संग्रहकार 'तिमिच्छाह'ने बदले 'तिमिच्छअ' एवो पाठ समजे छे.

तिमिंगिल—विशेष प्रकारना जलचरने-खास प्रकारना माछलाने-माटेनो 'तिमिंगिल' शब्द प्राकृतमां अने संस्कृतमां-बन्नेमां-समान छे अर्थात् 'विशेष प्रकारना माछला' अर्थमां 'तिमिंगिल' शब्द देशी नथी.

उदाहरण—

हतः तिमिंगिलध्वजेन एष तिक्खालिएण इव शरेण ।
मूर्छति तिमिरच्छतले तिरोवइप्रियः तिमिच्छाहो ॥३२७॥

केम जाणे तीक्ष्ण धारदार शर-बाण-वडे हणायो न होय ए रीते कामदेव द्वारा तीक्ष्ण शर वडे हणायेलो ए मुसाफर-के जेनी प्रिया वाड पाछळ छे एवो ए, करंजना झाड तळे मूर्छा पामे छे.

---

१ करञ्जः पा० ।

२ आ 'करंज'नुं वृक्ष, रात्रे विशेष सुशोभित होय छे माटे एनुं बीजुं नाम 'नक्तमाल' (नक्त=सांझ. माल=शोभनार) छे. ए जोतां आ 'तिमिरच्छाय'-'अंधकार जेवो छायावाळुं'—पद अन्वर्थ छे.

३ 'तीक्ष्ण' शब्दने स्वार्थमां 'ल' प्रत्यय थतां 'तीक्ष्णल' बने अने ए उपरथी 'तिक्खल' द्वारा 'तिक्खालिय' पद ऊतर्युं होय एम जणाय छे.

४ 'तिरो' एटले पाछळ. 'वृति'-'वइ' एटले वाड.

तुंगी रयणी, तुण्ही य सूयरे, तुच्छं ओसुक्के ।
तुलसी सुरसलयाए, तुंडीरं म्‌रबिंबम्मि ॥४१३॥

तुंगी रात्रिः । तुण्ही सूकरः । तुच्छं अवशुष्कम् । अत्र-'तुंदं-उदरम्' । 'तुंडं-आस्यम्' । 'तुंबी-अलाबूः' । एते संस्कृतसमत्वान्नोक्ताः । तुलसी सुरसलता । तुंडीरं मधुरबिम्बम् ।

यथा—

तुंडीरउट्ठि ! तुमए अतुच्छतुलसीहिं अच्चिया चंडी ।
तुंगीवइपुण्णकलं जं आइतुण्हीबलं वरं लहसि ॥३२८॥ (४१३)

तुंगी रजनी, तुण्ही च सूकरे, तुच्छं अवशुष्के ।
तुलसी सुरसलतायाम्, [2]तुंडीरं मधुर[2]बिम्बे ॥४१३॥

तुंगी[1] —तुङ्गी-[1]रात्री-रात
तुण्ही—सूअर
तुच्छ—तुच्छ-अवशुष्क-सुकायेल
तुलसी—सुरसलता-सारा रसवाळी लता-
तुलसी—तळशीनो छोड
[2]तुंडीर—तुण्डिकेर-[2]मीठुं टींडोरुं

तुंद-उदर-दुंद-मोटुं पेट. तुंड-मुख-तोंड. तुंबी-तुंबडी-अलाबु-लउआ-लउकीः
आ त्रणे शब्दो संस्कृत अने प्राकृतमां सरखा छे—संस्कृतसम छे-माटे अहीं नोंध्या नथी.

उदाहरण—

तुंडीरओष्ठि ! त्वया अतुच्छतुलसीभिः अर्चिता चण्डी ।
तुंगीपतिपूर्णकलं यद् आदितुण्हीबलं वरं लभसे ॥३२८॥

मीठा टींडोरा जेवा लाल होठवाळी हे ! तें नहि सुकायेल-लीली-ताजी-तुलसीओ द्वारा चंडीने अर्ची-पूजी-छे जेथी तने चंद्रनी पेठे पूर्णकलावाळा अने आदि वराह जेटलुं बळ धरावनारा वरनो लाभ मळ्यो छे.

---

१ 'रात्री × तुङ्गी भौती शताक्षी च"— (त्रिकाण्डशेष कालवर्ग श्लो० १०९) "तुङ्गी देश्याम् संस्कृतेऽपि"—(हैमअभि० कां० २ श्लो० ५६ वृत्ति य० प्रं०) "तुङ्गीशः शशाङ्के"—(हैमअनेकार्थ० कां० ३ श्लो० ७१३) तुङ्गी+ईश=तुङ्गीश- "तुङ्गी—रात्री-नो ईश ते तुङ्गीश—चंद्र"-आ रीते 'तुङ्गी' शब्द संस्कृतमां पण छे.

२ "तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका" (अमर० वनौषधिव० कां० २ श्लो० ११९ तथा हैमअनेकार्थसं० कां० ४ श्लो० २५५) 'तुण्डिकेरी' एटले टींडोरानी वेल के टींडोरां. प्रस्तुत 'तुंडीर' अने आ 'तुण्डिकेर' ए बन्ने मळता शब्दो छे.

तुण्हिक्को मिउअचलम्मि, तुलग्गं कागतालीए ।
तुच्छय-तुच्छइया रंजिए, जरघडम्मि तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिक्को मृदुनिश्चलः । तुलग्गं काकतालीयम् । तुच्छयं तथा तुच्छइयं रञ्जितम् । तुंडूओ जीर्णघटः ।

यथा—

अस्सिं तुलग्गदिट्ठे तुच्छइया मेल्लिऊण तुंडूअं ।
किं अहिसरसि सहि! तुमं ण तुच्छयो एस होहि तुण्हिक्का॥३२९(४१४

तुणओ तूरविसेसे, तुंतुक्खुडिओ तुराजुत्ते ।
दारू तुसेयजंभं, तूओ तह उच्छुकम्मयरे ॥४१५॥

तुणओ 'झुंख'–आख्यस्तूर्यविशेषः । अत्र 'तुवरो–रसविशेषः' इति संस्कृतसमत्वान्नोक्तः। तुंतुक्खुडियो त्वरायुक्तः।तुसेयजंभं दारु । तूओ इक्षुकर्मकरः।

तुण्हिक्को मृदुअचले, तुलग्गं काकतालीये ।
तुच्छय–तुच्छइया रञ्जिते, जरघटे तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिक्क—मृदुनिश्चल–नरम छतां दृढ	तुच्छय तुच्छइय	रंजित–रंगेल–खुशी
तुलग्ग—तुलाग्र–काकतालीय–अकस्माद्	[2]तुंडूअ—जूनो घडो	

उदाहरण—

अस्मिन् तुलग्गदृष्टे तुच्छइया मुक्त्वा तुंडूअं ।
किम् अभिसरसि सखि! त्वं न तुच्छयो एष भव तुण्हिक्का ॥३२९॥

सखी हे! काकतालीयन्याये अकस्मात् आने जोतां रंगमां आवी गयेली तुं जूनो घडो मूकी दईने शा माटे अभिसरे छे? ए, रंगमां आवेलो नथी अर्थात् जेने जोईने तुं रंगमां आवी छो ते रंगमां आव्यो नथी माटे तुं मृदु छतां निश्चल था.

तुणओ तूर्यविशेषे, तुंतुक्खुडिओ त्वरायुक्ते ।
दारुः तुसेयजंभं, तूओ तथा इक्षुकर्मकरे ॥४१५॥

तुणअ—विशेष प्रकारनुं तूर्य–वाजुं–झुंख नामनुं वाजुं	तुसेयजंभ—लाकडुं
तुंतुक्खुडिअ—त्वरावाळो-उतावळो	तूअ—टोयो–शेरडी माटेनो नोकर–शेरडीना खेतरमांथी जनावरोने हांकनार

---

१ -यरो ॥ पा० १ । २ सरखावो 'तुंडुअ' गा० १५९

यथा—

तूओ वायइ तुणयं उच्छुणिवीडणतुसेयजंभठिओ ।

तं सुणिय गोववहुया तुंतुक्खुडिया अहिसरेइ ॥३३०॥

अत्र–'तूहो–सरिदवतारः' इति 'तीर्थ'शब्दभवत्वान्नोक्तः ॥ (४१५)

पुरिसम्मि तूहणो तोलणो य, सिंबलितरुम्मि तूलिणिया ।

तेंडुयं अवि तुंबुरुए, तोसं दव्वम्मि, तोमरी वल्ली ॥४१६॥

तूहणो तथा तोलणो पुरुषः । तूलिणी शाल्मलिः । तेंडुयं तुम्बुरु । अत्र 'तेअवइ–प्रदीप्यते' इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः । तोसं धनम् । तोमरी वल्ली ।

तुवर—'तूरो रस' ए अर्थमां वपरातो 'तुवर' शब्द प्राकृत अने संस्कृतमां समान छे–संस्कृतसम छे माटे अहीं नोंध्यो नथी.

तूह—'नदीनो घाट' ए अर्थमां वपरातो 'तूह' शब्द संस्कृत 'तीर्थ' शब्द ऊपरथी आवे छे एथी अहीं तेने लख्यो नथी. 'तीर्थ' ऊपरथी 'तूह' साधवा माटे जुओ [८–१–१०४]

उदाहरण—

तूओ वादयति तुणयं इक्षुनिपीडनतुसेयजंभस्थितः ।

तं श्रुत्वा गोपवधुका तुंतुक्खुडिया अभिसरति ॥३३०॥

शेरडी पीलवाना यंत्रना–सींचोडाना–लाकडा ऊपर बेठेलो टोयो झुंझ नामना बाजाने वगाडे छे, तेने सांभळीने गोवाळनी वहू उतावळी एवी अभिसरे छे.

पुरुषे तूहणो तोलणो च, शाल्मलितरौ [1]तूलिणिया ।

[2]तेंडुयं अपि तुम्बुरुके, तोसं द्रव्ये, तोमरी वल्ली ॥४१६॥

तूहण, तोलण—पुरुष

[1]तूलिणिया—तूलिनिका–[1]शाल्मलिनुं वृक्ष–सेंमळानुं झाड

[2]तेंडुय—तिन्दुक–तुंबुरु–टींबरुनुं झाड

तोस—धन

तोमरी—वल्ली–वेलडी

---

१ तूल एटले रू. सिंबलि–सेंमळा–ना वृक्षने 'रू' होय छे माटे तेनुं नाम 'तूलिनी–तूलिणी'–असंगत नथी–अन्वर्थ छे.

२ अमरकोशमां 'टींबरु' अर्थमां 'तिन्दुक' शब्द नोंधेलो छेः–''तिन्दुकः स्फूर्जकः'' (वनौषधिव० कां० २ श्लो० ३८)

यथा—

तूहण ! तूळिणि-तेंडुय-तोमरिगहणे गिरिम्मि किं भमसि ।
मुत्तूण तोळणवयं ण हु तोसं लब्भए कह वि ॥३३१॥ (४१६)

अणिमित्ततप्परे तोक्कओ, तहा तोडणो असहणम्मि ।
तोअय-तोमरिया बप्पीहय-सत्थप्पमज्जएसुं च ॥४१७॥

तोक्कओ अनिमित्ततत्परः । तोडणो असहनः । तोअओ चातकः । तोमरिओ शस्त्रप्रमार्जकः ।

---

[1]तेअव—तेअवइ-प्रदीप्यते-दीपे छे-तेजवाळुं थाय छे. आ 'तेअव' धातु, धात्वादेशोमां कहेलो छे माटे अहीं लह्यो नथी [८-४-१५२]

उदाहरण—

तूहण ! तूलिणि-तेंडुय-तोमरिगहने गिरौ किं भ्रमसि ।
मुक्त्वा तोलणव्रतं न खलु तोसं लभ्यते कथमपि ॥३३१॥

हे पुरुष ! तुं सेंमळो, तुंबुरु अने बीजी लताओथी गहन-दुर्गम-एवा पहाडमां शाने भमे छे. चोक्कस छे के पुरुषव्रत-पुरुषार्थ-सिवाय कोई पण प्रकारे धननो लाभ थतो नथी.

अनिमित्ततत्परे तोक्कओ, तथा तोडणो असहने ।
तोअय-तोमरिया बप्पीहक-शस्त्रप्रमार्जकेषु च ॥४१७॥

[2]तोक्कअ—विना निमित्ते कार्यमां तत्पर-प्रयोजन विना कार्यमां तत्पर-स्वार्थ विना काम करनार

तोडण—असहन-सहनशील नहि-मोढुं तोडी लेनार

[3]तोअय—[3]बपैयो-चातक

तोमरिअ—शस्त्रोनो प्रमार्जक-शस्त्रोने साफ करनार-शस्त्रोने पाणी पानार-सराणियो

---

१ 'तेअव' धातु अने सं०-'तेजस्' प्रा० 'तेअ' शब्द वच्चे असाधारण समानता छे 'दीप' साथे समानता नथी. माटे 'तेअव'नी व्युत्पत्ति माटे 'तेजस्' शब्दनो आश्रय लेवो सुसंगत छे.

२ 'तोगो' के 'तोगाजी' एवुं विशेषनाम मारवाडमां के चारणजातिमां प्रचलित छे. ए विशेषनाम अने प्रस्तुत 'तोक्कअ' ए बन्ने शब्दो समान जणाय छे.

३ 'तोय' एटले 'पाणी'. बपैयानो अमुक प्रकारे पाणी साथे विशेष संबंध छे तेथी आ बपैयानो वाचक 'तोअअ' शब्द 'तोय' साथे संबंध धरावतो जणाय छे.

यथा—

वम्महसरतोमरिए माणंसिणिमाणतोडणे काळे।
तोअअ! मज्झ अवत्थाकहणे दइअस्स तोकओ होहि॥३३२(४१७)

अथ अनेकार्थाः-

तंडं खलीणलालय-सिरहीण-सराहिएसुं च।
गामणि-सेज्जासु तलं, तल्लं पल्ललय-बरुअ-सेज्जासु ॥४१८॥

तंडं कविकालालकम् शिरोविहीनम् स्वराधिकं चेति त्र्यर्थम्। तलं ग्रामेशः शय्या च। तल्लं पल्वलम् बरुकाख्यं तृणम् शय्या चेति त्र्यर्थम्॥(४१८)

उदाहरण—

मन्मथशरतोमारेण मनस्विनीमानतोडणे काले।
तोअय! मम अवस्थाकथने दयितस्य तोकओ भव ॥३३२॥

चातक हे! कामनां शस्त्रोने साफ करनार अने मनस्विनी-स्त्रीओ-नां मानने सहन नहि करनार एवो काळ आवतां तुं, प्रियने मारी अवस्था कहेवा माटे स्वार्थ विना तत्पर था-थजे.

हवे 'त' आदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः

[1]तंडं खलीनलालक-शिरोहीन-स्वराधिकेषु च।
ग्रामणी-शय्यासु तलं, तल्लं पल्वलक-बरुक-शय्यासु ॥४१८॥

[1]तंड-तण्ड-१ घोडाना [1]चोकडानुं लालक-फीण-चोकडा ऊपरनी-लाळ २ माथा विनानुं ३ स्वरथी वधारे-स्वरथी अधिक

तल—१ गामनो ईश-गामधणी २ शय्या-पथारी

[2]तल्ल—तडाग-१ ताल-[2]नानुं तळाव २ बरु नामनुं घास ३ तल्प[3]-शय्या-सेज

---

१ मेदिनी अने हैम अनेकार्थसंग्रह कोशमां 'तण्डक' शब्दना अनेक अर्थो बतावतां प्रस्तुत 'फीण' अर्थ पण नोंधेलो छे: "तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च" मेदिनी (अमरटीका कांड त्रीजुं लिङ्गादिसंग्रह श्लो० ३३ तथा हैम अने० कां० ३ श्लो० ४३-४४)

२ हेमचंद्र पोताना अनेकार्थसंग्रहमां 'तल्ल' शब्दना अनेक अर्थो बताव्या छे तेमां 'जलाधार' अर्थ पण दर्शाव्यो छे. "तल्लः जलाधारभेदे" (कां० २ श्लो० ४७९) विचार करतां तडाग-तलाय-शब्द साथे 'तल्ल' शब्दनुं विशेष साम्य छे.

३ संस्कृतमां 'पथारी' अर्थनो 'तल्प' शब्द प्रसिद्ध छे. अहींना 'शय्या-पथारी'-अर्थवाळा 'तल्ल' अने उक्त 'तल्प' वच्चे गाढ संबंध छे.

तप्परआ-आएसेसुं तत्ती, तमणी य बाहु-भुज्जेसु ।
तलिमो कुट्टिम-सेज्जा-घरोद्धभू-वासभवण-भट्ठेसु ॥४१९॥

तत्ती तत्परता आदेशश्च । तमणी भुजः भूर्जं च । तलिमो कुट्टिमम् शय्या गृहोर्ध्वभूमिः वासभवनम् भ्राष्ट्रश्चेति पञ्चार्थः ॥ (४१९)

कण्णाहरणविसेसे वरंगए चेय तलवत्तो ।
तालूरो फेण-कविट्ठेसु, तिरिडियं सतिमिर-विचिएसु॥४२०॥

तलवत्तो कर्णाभरणविशेषः वराङ्गं च । तालूरो फेनः कपित्थतरुश्च । "तालूरो आवर्त्तश्च" [ ]इति केचित् । तिरिडियं तिमिरयुतम् विचितं च॥(४२०)

तत्परता-आदेशेषु तत्ती, तमणी च बाहु-भूर्जेषु ।
तलिमो कुट्टिम-शय्या-गृहोर्ध्वभू-वासभवन-भ्राष्ट्रेषु ॥४१९॥

तत्ति—१ तत्परता २ आदेश
[1]तमणी—१ बाहु-हाथ २ भोजपत्र[1]

[2]तलिम—१ कुट्टिम[2] २ शय्या[2] ३ घर
ऊपरनी भों ४ रहेवानुं घर ५ भट्ठो
-भट्ठी

कर्णाभरणविशेषे वराङ्गके चैव तलवत्तो ।
तालूरो फेन-कपित्थेषु च, तिरिडियं सतिमिर-विचितेषु ॥४२०॥

[3]तलवत्त—तालपत्र-१ [3]काने पहेरवानुं
विशेष प्रकारनुं आभरण-कुंडल २
वरांगक-तमालपत्र-तज

[4]तालूर—१ फीण-समुद्रनां फीण[4] २
कोठीनुं झाड-कोठीनुं फळ
[5]तिरिडिय—१ तिमिरयुक्त-तिमिरवाळुं
२ विचित-संगृहीत

तालूर—केटलाक **देशीसंग्रहकारो** [4]'तालूर' एटले 'पाणिनो आवर्त-पाणीनुं भमवुं' एवो अर्थ पण बतावे छे.

---

१ सं० चर्मी (चर्मिन्) शब्द 'भोजपत्र'अर्थनो वाचक छे-(हैम अनेकार्थसं० कां० २ श्लो० २५९)

२ 'तलिम' शब्दना अनेक अर्थो नोधतां आ० हेमचंद्र अनेकार्थसंग्रहमां तेना 'कुट्टिम' अने 'पथारी' अर्थ पण नोंधेला छे.-"तलिमं तल्प-खड्गयोः विताने कुट्टिमे" (कां० ३ श्लो० ४५७)

३ 'तालपत्र' शब्दनो 'कर्णाभरण-काननुं घरेणुं' अर्थ अमरकोशकारे नोंधेलो छे: "कर्णिका तालपत्रम्" (मनुष्यवर्ग कां० २ श्लो० १०३) हेमचंद्रे 'तालपत्र'नो 'कुंडल' अर्थ बताव्यो छे. (अनेकार्थसं० कां० ४ श्लो० २५४)

४ आचार्य हेमचंद्रे पोताना संस्कृत कोशमां 'तालूर' शब्दने 'पाणीनी भमरी' अर्थमां नोंधेलो छेः "आवर्तः पयसां भ्रमः । तालूरः वोलकश्च"-(अभिधानचिं० कां० ४ श्लो० १४२) ५ सरखावो 'तिरिड'-गा० ४१० ।

कोउअ-विवाह-सरिसव-हविअ-सिणिद्ध-कुतुवेसु तुप्पो वि।
पीणम्मि 'तुरी' सद्दो उवगरणे तूलियाणं च ॥४२१॥

तुप्पो कौतुकम् विवाहः सर्षपः म्रेक्षितम् स्निग्धः कुतुपश्चेति षडर्थः । तुरी पीनम् तूलिकानामुपकरणं चेति द्व्यर्था ॥ (४२१)

णायव्वा तुंबिल्ली महुपडले उक्खले चेअ ।
तिड्डो सलह-पिसल्ला, तउवट्टिय-कण्णियासु तोवट्टो ॥४२२॥

तुंबिल्ली मधुपटलम् उदूखलं चेति द्व्यर्था । तिड्डो शलभः पिशाचश्च । तोवट्टो त्रपुपट्टिकाख्यः कर्णाभरणभेदः कमलकर्णिका चेति द्व्यर्थः ॥(४२२)

कौतुक-विवाह-सर्षप-हविष्क-स्निग्ध-कुतुपेषु तुप्पो अपि ।
पीने 'तुरी'शब्दः उपकरणे तूलिकानां च ॥४२१॥

तुप्प—१ कौतुक २ विवाह ३ सरसव ४ [4]हविष-म्रक्षित-घी अथवा होमवा योग्य ५ स्निग्ध ६ [5]कुडलुं-घी तेल भरवानुं कुडलुं

तुरी—१ स्थूल-पुष्ट २ तूलिकोनुं-चिताराओनुं ? उपकरण

ज्ञातव्या तुंबिल्ली मधुपटले उदूखले चैव ।
तिड्डो शलभ-पिशाचाः, त्रपुपट्टिका-कर्णिकासु तोवट्टो ॥४२२॥

तुंबिल्ली—१ मधपूडो २ खाणीयो
तिड्ड—१ तीड-पतंग-२ पिशाच-भूत

तोवट्ट—१ त्रपुपट्ट-कानमां पहेरवानी तोटी-टोटी २ कमल फूलनी किनारी

---

१ म्रक्षितः मु० । २ द्व्यर्थः पा० पा० १ । ३ -णविशेषः पा० ।

४ हेमचन्द्र पोताना उणादिप्रकरणमां 'तृप्र' शब्दना अनेक अर्थो आपतां 'घी' अर्थ पण नोंधे छेः-"तृप्रम्-मेघान्तघर्म, आज्यम्, काष्टम्, पापम् दुःखं च" (उणादि सू० ३८८) सं० तृप्र=प्रा० तुप्प.

५ घी तेल भरवाना नाना पात्रने संस्कृतमां 'कुतुप' कहे छेः "सा एव अल्पा कुतुपः पुमान्" (अमर० वैश्यवर्ग कां० २ श्लो० ३३ तथा अभिधान० कां० ४ श्लो० ९१)

अथ 'थ'आदिः-

थग्घो गाधे, निलए थहो, थरो दहिसरे, थरू छरुए ।
थंबं विसमे, थक्को अवसरम्मि, पसुम्मि थट्टि-थवा ॥४२३॥

थग्घो गाधः । थहो निलयः । थरो दधिसारः । थरू त्सरुः । थंबं विषमम् । थक्को अवसरः । थट्टी तथा थवो पशुः ।

यथा –

दहियं थरेण, खग्गा थरूहि, कूवा अ थग्घसलिलेहिं ।
सोहंति थंबथक्का भडेहि, थट्टीथवेहि गामथहा ॥३३३॥ (४२३)

हवे आदिमां 'थ' वाळा शब्दोः

थग्घो[1] गाधे, निलये थहो, थरो दधिसरे, थरू[3] त्सरुके ।
थंबं विषमे, थक्को अवसरे, पशौ थट्टि-थवा[4] ॥४२३॥

[2]थग्घ—अस्ताघ-अथाग-अगाध-घणुं ऊंडुं
थह—निलय-घर
थर—दधिसार-माखण के दहींनी तर
[3]थरु—त्सरु[3]-तरवारनी मूठ
थंब—विषम-सम नहि ते
थक्क—अवसर-समय
थट्टि } स्तब्धि-थड्डि } —पशु-[4]बकरो
[4]थव } स्तभ-थभ }

उदाहरण—

दधिकं थरेण, खड्गाः थरूहि, कूपाश्च थग्घसलिलैः ।
शोभन्ते थंबथक्का भटैः, थट्टी-थवेहि ग्रामथहा ॥३३३॥

दधिसार-तर-वडे दहीं, मूठोवडे तरवारो, ऊंडां पाणी वडे कूवा, विषम अवसरवाळाओ भटो वडे अने गामनां घरो पशुओथी-बकरांओथी-शोभे छे.

---

१ –धिसरः पा० १ ।

२ जेनोताग न जणाय तेवा पाणी माटे पोताना संस्कृत कोशमां आ० हेमचन्द्र अस्थाघ, अस्थाग, अस्ताघ अने अगाध एवा चार शब्दो आपे छे. —(अभिधान० कां० ४ श्लो० १३६) प्रस्तुत 'थग्घ' अने 'अस्थाघ' ए बन्ने शब्दो तद्दन मळता छे.

३ अमरकोश अने अभिधानचिंतामणिमां 'त्सरु' शब्द, 'तरवारनी मूठ' अर्थ माटे छेः "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" (क्षत्रियव० कां० २ श्लो० ९० तथा अभिधान० कां० ३ श्लो० ४४६) प्रस्तुत 'थरु' अने पालिभाषानो 'थरु' तथा संस्कृत 'त्सरु' ए त्रणे समान शब्दो छे.

४ प्रस्तुत 'थव' अने 'स्तभ' ए बन्ने शब्दो समान छे. संस्कृत कोशकारोए 'बकरो' अर्थ माटे स्तभ, स्तुभ, बस्त वगेरे शब्दो आपेला छेः—(अमर० कां० २ वैश्यवर्ग श्लो० ७६ टीका तथा अभिधानचिन्ता० कां० ४ श्लो० ३४१)

विस्तिण्णम्मि थस-थसल-थामा, थविया पसेविआए य ।
थंडिल्ल-थमिय-थलया मंडल-विम्हरिय-मंडवेसुं च ॥४२४॥

थसो थसलो थामो एते त्रयोऽपि विस्तीर्णार्थाः । थवी प्रसेविका । थंडिल्लं मण्डलम् । थमियं विस्मृतम् । थलओ मण्डपः ।

यथा—

थामत्थणथंडिल्ले ! थसकडि ! तुह थविअसुण्णहिअयाए ।
थलय–आगओ वि दइओ थमिओ किं थसलदोसो व्व ? ॥३३४(४२४

भल्लायए थउड्डं, वीसामे थत्तियं चेय ।
चंचूइ थग्गया, थवइल्लो दीहउरुजुअलउवविट्ठो ॥४२५॥

थउड्डं भल्लातकम् । थत्तियं विश्रामः । थग्गया चञ्चुः । थवइल्लो प्रसारितोरुद्वयोपविष्टः ।

विस्तीर्णे थस–थसल–थामा, थविया प्रसेविकायां च ।
थंडिल्ल–थमिय–थलया मण्डल–विस्मृत–मण्डपेषु च ॥४२४॥

थस, थसल, थाम—विस्तीर्ण–विस्तारवालुं–विशाळ
थविया—स्थापिका–थेली
थंडिल—स्थण्डिल–मंडल
थमिय—विस्मृत–विस्मरण–भूली जवुं
थलअ—स्थलक–मंडप–मांडवो

उदाहरण—

थामस्तनथंडिल्ले ! थसकटि ! तव थविअशून्यहृदयायाः ।
थलय–आगतोऽपि दयितः थमिओ किं थसलदोष इव ? ॥३३४॥

हे विशाळ स्तनना मंडळवाळी ! हे विशाळ कडवाळी ! थेली जेवा शून्य हृदयवाळी एवी तारे मांडवे आवेलो पण प्रिय केम जाणे विशाळ दोषवाळो होय ए रीते शुं वीसराइ गयो ?

भल्लातके थउड्डं, विश्रामे थत्तियं चैव ।
चञ्च्वाम् थग्गया, थवइल्लो दीर्घउरुयुगलउपविष्टः ॥४२५॥

थउड्ड—भल्लातक–भिलामुं
थत्तिय–वीसामो
थग्गया—चांच
थवइल्ल—बे साथळ लांबा पसारीने बेठेलो

1 थमब–पा० ।

यथा—

णिव ! तुह भएण णट्ठा भुंजिअसुअथग्गया-अद्धखद्धफला ।
रिउणो कुणंति खिन्ना थवइल्ला थत्तियं थउडुतले ॥३३९॥(४२५)

थरहरियं कम्पिअए, घणम्मि थारो, थिरे थिमियं ।
थिरणामो चलचित्ते, दरिए थुण्णो अ, वट्टिए थुल्लो ॥४२६॥

थरहरियं कम्पितम् । थारो घनः । 'थाणयं—आलवालः' इति 'स्थानक'-शब्दभवः । थिमियं स्थिरम् । थिरणामो चलचित्तः—यः क्वचिदपि धृतिं न बध्नाति । थुण्णो दृप्तः । थुल्लो परिवर्तितः ।

उदाहरण—

नृप ! तव भयेन नष्टाः भुक्तशुकथग्गया-अर्धखादितफलाः ।
रिपवः कुर्वन्ति खिन्नाः थवइल्ला थत्तियं थउडुतले ॥३३५॥

हे राजा ! तारा भयथी भागेला-नासेला तथा सूडानी चांचथी अडधां ठोलेलां फळो जेमणे खाधां छे एवा तारा खिन्न थयेला शत्रुओ भिलामाना झाडने तळे-नीचे-बे साथळ लांबां पसारीने बेठेला बीसामो करे छे.

थरहरियं कम्पितके, घने थारो, स्थिरे थिमियं ।
थिरणामो चलचित्ते, दृप्ते थुण्णो च, वर्तिते थुल्लो ॥४२६॥

थरहरिय—थरहरवुं-थरथरवुं-कंपवुं
थार—घन-मेघ
थिमिअ—स्तिमित-स्थिर
थिरणाम—स्थिरनाम-नामनो ज स्थिर-चलचित्तवाळो-चंचल-अस्थिर-जे क्यांय पण धीरज न बांधे-राखे-ते
थुण्ण—दृप्त-दर्पवाळो-अभिमानी
थुल्ल— परिवर्तन पामेलो-फेरवायेलो

थाणय—'आलवाल'—'क्यारो'-अर्थवाळो 'थाणय' शब्द, संस्कृत "स्थानक' ऊपरथी उतारवानो छे

---

१ " ×[1]आलवालं × × स्थानकं च सः "-[अभिधान० कां० ४ श्लो० १६१]

यथा—

थुण्णत्तणथुल्लमुहो माणिणिलोओ पियम्मि थिरणामो ।
थारत्थणियं सोउं थरहरियतणू हवेइ थिमियमणो ॥३३६॥(४२६)

थुलमो दूसे, थुक्कियं उन्नयए, थुड्डहीरं अवि चमरे ।
थुरुणुल्लणयं सेज्जा, वायघभंडम्मि थूरी य ॥४२७॥

थुलमो पटकुटी । थुक्कियं उन्नतम् । अम्बूकृते तु 'थुक्कियं' 'थूत्कृत'-शब्दभवमेव । थुड्डहीरं चामरम् । थुरुणुल्लणयं शय्या । [1]थूरी तन्तुवायोपकरणम् ।

यथा—

तुह थुक्किय-अंसरिउणो थुरुणुल्लणय-थुड्डहीर-थुलमाइं ।
ओमुत्तूण पणट्ठा थूरिकरा तंतुवायवेसेण ॥३३७॥ (४२७)

उदाहरण—

थुण्णत्तणथुलमुखः मानिनीलोकः प्रिये थिरणामो ।
थारस्तनितं श्रुत्वा थरहरियतनुः भवति थिमियमनाः ॥३३६॥

अभिमानने लीधे मुख फेरवीने—मरडीने—बेठेलो, प्रिय तरफ चंचल चित्तवाळो मानिनीलोक—स्त्रीसमुदाय, मेघनो गडगडाट सांभळीने शरीर कंपतां—शरीरमां ध्रुजारी आवतां—स्थिर मनवाळो थई जाय छे.

थुलमो दूष्ये, थुक्कियं उन्नतके, थुड्डहीरं अपि चामरे ।
थुरुणुल्लणयं शय्या, वायकभाण्डे थूरी च ॥४२७॥

थुलम—कपडानी कोटडी-नानो तंबु-रावटी
थुक्किय—उन्नतक-ऊंचु
थुड्डहीर—चामर
थुरुणुल्लणय—शय्या-सेज-पथारी
थूरी—वणनारनुं एक उपकरण-साधन

थुक्किय—'थूंक्युं' अर्थनो 'थुक्किय' शब्द संस्कृत 'थूत्कृत' ऊपरथी ज आवेलो छे. 'थूत्कृत' 'अम्बूकृत' 'थूंक्युं'; ए त्रणे पर्याय शब्दो छे.

उदाहरण—

तव थुक्किय-अंसरिपवः थुरुणुल्लणय-थुड्डहीर-थुलमाइं ।
अवमुच्य प्रनष्टा थूरिकराः तन्तुवायवेषेण ॥३३७॥

ऊंचा स्कंधवाळा तारा शत्रुओ सेज, चामर अने रावटीने मुकीने वणकरनो वेष करी हाथमां थूरि—तुराई—लई नासी गया—नाठा.

---

१ सरखावो 'तुरी' गा० ४२१ ।

थूणो तुरए, कोलम्मि १ [थूल]घोणो य, बिंदुए थेवो ।
[२]थेरो के[३], थेरासण-थेवरिया पउम-जम्मतूरेसु ॥४२८॥

थूणो अश्वः । थूलघोणो सूकरः । थेवो बिन्दुः । 'स्तोक'वाचकस्तु 'थेव'शब्दः 'स्तोक'शब्दभव एव । थेरो ब्रह्मा । 'थूणो थेणो-चोरः' इति स्तेनशब्दभवौ । थेरासणं पद्मम् । थेवरियं जन्मनि तूर्यम् ।

थूणो तुरगे, कोले[२] थूलघोणो[२] च, बिन्दुके थेवो ।
[३]थेरो के[३], थेरासणं-थेवरिया पद्मे-जन्मतूर्येषु ॥४२८॥

थूण—घोडो
थूलघोण—स्थूलघोण-जाडां नस्कोरां वाळो-सूअर
थेव—स्तेप-टीपुं-बिंदु
थेर—स्थविर-घरडो-ब्रह्मा
थेरासण—स्थविरासन-थेर-ब्रह्मा-नुं आसन-पद्म-कमळ
थेवरिया—जन्मती वखते वाजुं वागे ते

थेव—'थोडुं' अर्थनो 'थेव' शब्द तो संस्कृत 'स्तोक' शब्द ऊपरथी ज निपजाववानो छे [८-२-१२५]

थूण-थेण—'चोर' अर्थना 'थूण' अने 'थेण' ए बन्ने शब्दो संस्कृत 'स्तेन' ऊपरथी आवेला छे [८-१-१४७]

---

१ भार उपाडनार घोडा माटे अमरकोशमां (क्षत्रियवर्ग कां० २ श्लो० ४६) 'स्थोरी' के 'स्थौरी' शब्द आपेलो छे. प्रस्तुत 'थूण' अने 'स्थोरी' के 'स्थौरी' शब्दो वच्चे समानता जणाय छे.

२ अमरकोशमां (कां० २ श्लो० २ सिंहादिवर्ग) 'सुव्वर' माटे 'घोणी' (घोणा-नाक, घोणी-जाडा नाकवाळो) शब्द नोंधेलो छे अने अभिधानचिंतामणिमां (कां० ४ श्लो० ३५४) 'घोणी' तथा 'स्थूलनास' शब्दो आपेला छे. आ जोतां प्रस्तुत 'थूलघोण' अने उक्त 'घोणी' तथा 'स्थूलनास' ए बधा समान शब्दो छे.

३ आ० हेमचन्द्र पोताना संस्कृत कोश अभिधानचिंतामणि (कां० २ श्लो० १२५)मां 'ब्रह्मा'ना पर्याय माटे 'स्थविर' शब्द आपे छे. ए 'स्थविर' अने प्रस्तुत 'थेर' बन्ने समान शब्दो छे. [८-१-१६६]

४ ब्रह्मानुं आसन 'कमल' कहेवाय छे (कमलासन-ब्रह्मा) माटे [थेर-ब्रह्मानुं. आसण-आसन] 'थेरासण' अने 'स्थविरासन' बन्ने शब्दो एक सरखा छे.

यथा—

उक्कण्णियरविथूण-आइथूलघोणं अणज्झयणथेरं ।
थेरासण-अंकजिण ! तुह थेवरियं जणइ हरिसजलथेवे ॥३३८(४२८)

कमपिहुवट्ट थोरो, बलम्मि थोहं च, खोलए थोलो ।

थोरो क्रमपृथुपरिवर्त्तुलः । [1]स्थूलार्थस्तु 'स्थूल'शब्दभव एव । थोहं बलम् । [3]थोलो वस्त्रैकदेशः ।

यथा—

थोरभुअथंभ ! इण्हि तुह थोहेणं रणे हयवईओ ।
सुयभिक्खणिमित्तं रिउसुद्धंतवहूउ थोलं उड्डंति ॥३३९॥

उदाहरण—

उत्कर्णितरविथूण-आदिथूलघोणं अनध्ययनथेरं ।
थेरासण-अङ्कजिन ! तव थेवरियं जनयति हर्षजलथेवे ॥३३८॥

पद्मना निशानवाळा हे [2]जिन ! अर्थात् हे पद्मप्रभो ! जे वडे सूर्यना घोडाना कान अने आदिवराहना कान ऊंचा थई गया छे अर्थात् जे वडे सूर्यना घोडा अने आदिवराह चमकी गया छे अने जे वडे ब्रह्मा, अध्ययन विनानो थई गयो छे–वाजाना अवाजने लीधे ब्रह्मानो वेदपाठ अटकी पडयो छे एवुं तारा जन्म वखते वागतुं वाजुं हर्षजनक पाणीनां टीपांओने पेदा करे छे अर्थात् एवुं वाजुं सांभळी हर्षनां आंसु–पाणी–आवे छे.

क्रमपृथुवृत्ते थोरो, बले थोहं च, क्रोडके थोलो ।

थोर—स्थूल–अनुक्रमे पहोळुं अने गोळ– थोह—बळ

चडते ऊतरते क्रमे पहोळुं अने गोळ [3]थोल—खोळो–वस्त्रनो छेडो

थोर—'स्थूल–जाडुं' अर्थनो 'थोर' शब्द तो संस्कृत 'स्थूल'मांथी ज थयेलो छे. [८–१–२५५]

उदाहरण—

थोरभुजस्तम्भ ! इदानीं तव थोहेणं रणे हतपतयः ।
सुतभिक्षानिमित्तं रिपुशुद्धान्तवध्वः थोलं उड्डंति–उड्डयन्ते (?)॥३३९॥

जेना भुजरूप स्तंभ चडते उतरते क्रमे पहोळा अने गोळ छे एवा हे राजा ! तारा बळने लीधे रणमां हमणां जेमना पतिओ हणायेला छे एवी शत्रुना अंतःपुरनी वहूओ पुत्रनी भिक्षाने माटे तारी पासे खोळो पाथरे छे–खोळाने उडाडे छे.

---

१ स्थूलार्थः 'थोर'शब्दः–इति भावः । २ जैनोना छट्ठा तीर्थंकरनुं नाम छे.

३ सरखावो 'खोल' गा० २५४. 'खोल' अने 'थोल'नो 'खोळो' एवो समान अर्थ जोतां आ शब्द लिपिभेदने लीधे नवो थयो होय तो ना न कहेवाय.

अथ अनेकार्थाः-

ठाण-उण्ड-पिहुसु थाहो, णिन्नेहदय-दरिएसु थिण्णो वि ॥४२९॥

तत्र 'थक्कइ-तिष्ठति, फक्कति च'-इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । ठाणं स्थानम् उण्डं गम्भीरजलम् पृथु विस्तीर्णम् तत्र त्रयेऽपि 'थाह'-शब्दः । "थाहो दीर्घः" [ ] इत्यन्ये । थिण्णो निःस्नेहदयः दृप्तश्चेति द्व्यर्थः । 'थिप्पइ-विगलति, तृप्यति च'-इति धात्वादेशेषूक्तमितीह नोक्तम् ॥ (४२९)

भयरहिय-णिब्भरेसुं बद्धसिरक्के य थिरसीसो ।
दरकुवियवयणसंकोयण-मोणेसुं थुडुंकियं चेय ॥४३०॥

हवे अनेक अर्थवाळा थकारादि शब्दोः

स्थान-उण्ड-पृथुषु थाहो, निःस्नेहदय-दृप्तेषु थिण्णोऽपि ॥४२९॥

[1]थाह—१ स्थान २ स्ताध[1]-ऊंडुं-अथाह ३ पहोळुं

थिण्ण—स्थान-१ दया अने स्नेह विनानो २ दृप्त-दर्पवाळो-अभिमानी

थाह—बीजा देशीसंग्रहकारो 'थाह'नो अर्थ 'लांबो' एम बतावे छे.

थक्क—थक्कइ-तिष्ठति-उभो रहे छे [८-४-१६]
थक्कइ-फक्कति-नीचे जाय छे [८-४-८७]

आ 'थक्क' धातु, धात्वादेशोमां गणावेलो छे माटे अहीं नथी कह्यो.

थिप्प-[2]थिप्पइ-स्तेपते-विगलति-गळे छे-जरे छे-चूए छे-टपके छे [८-४-१७५]
[3]थिप्पइ—तृप्यति-तृप्त थाय छे-धराय छे [८-४-१३८]

आ धातु, धात्वादेशोनी साथे बतावेलो छे माटे अहीं नोंध्यो नथी.

भयरहित-निर्भरेषु बद्धशिरस्के च थिरसीसो ।
दरकुपितवदनसंकोचन-मौनेषु थुडुंकियं चैव ॥४३०॥

---

१ सरखावो 'थग्घ' गा० ४२३ ।

२ आ० हेमचंद्र 'वि+गल'नो 'थिप्प' आदेश बतावे छे. परंतु सं० 'स्तिप्' अने प्रा० 'थिप्प्' ए बे वच्चे विशेष समानता छे तेथी एमनी वच्चे स्थानी अने आदेशनो संबंध घटमान थाय परंतु 'विगल' अने 'थिप्प' वच्चे नहीं.

३ सं० 'तृप्' द्वारा ज वर्णविकारनी पद्धतिए 'थिप्प्' उच्चारण सहज संभवे छे. तेथी ए माटे आदेशविधाननी अपेक्षा नथी.

थिरसीसो निर्भीकः निर्भरः सशिरस्त्राणश्चेति त्र्यर्थः । थुडुंकियं दर-कुपितवदनसंकोचनम् मौनं चेति द्व्यर्थम् ॥ (४३०)

पासायसिहर-बप्पीहएसु रप्फे तहा थूहो ।
थेणिल्लियं हरिय-भीएसु, रजग-मूलएसु थोवो वि ॥४३१॥

थूहो प्रासादशिखरम् चातकः वल्मीकं चेति त्र्यर्थः । थेणिल्लियं हृतम् भीतं च । थोवो रजकः मूलकश्च ॥ (४३१)

अथ 'द'आदिः-

दरं अद्धे, दयं अंबू, दंतो कडए, दवो य गग्गरए ।
दच्छं तिक्खे, सुत्तकणयम्मि दंडी दसेरो य ॥४३२॥

थिरसीस—स्थिरशीर्ष-१ स्थिर माथा-वाळो-निर्भय २ निर्भर ३ जेने माथे माथानुं रक्षण करतो टोप बांधेलो छे ते-माथा ऊपर पहेरेला बख्तरवाळो

थुडुंकिय—१ थोडा कोपने लीधे मुखनुं संकोचावुं २ मौन

प्रासादशिखर-बप्पीहकेषु रप्फे तथा थूहो ।
थेणिल्लियं हृत-भीतेषु, रजक-मूलकेषु थोओ अपि ॥४३१॥

[4]थूह—१ महेलनुं शिखर २ बपैयो ३ स्तूप-राफडो

[5]थेणिल्लिय—१ हरेलुं-चोरेलुं २ भीत-भय
थोअ—१ धोबी २ मूळो

हवे 'द' आदिवाळा शब्दोः

दरं अर्धे, दयं अम्बु, दंतो कटके, दवो च गद्गदके ।
दच्छं तीक्ष्णे, सूत्रकनके दंडी दसेरो च ॥४३२॥

---

१ -रः बद्धशिर-मु० । २ "स्तोकः स्यात् चातक-अल्पयोः"-अनेकार्थ० कां० २ श्लो० २१ । सं० स्तोक प्रा० थोअ. प्रस्तुत 'थूह' अने 'बपैया' अर्थवाळो 'थोअ' ए बन्ने शब्दो मळता जणाय छे. ३ थोओ पा० १ । मु० ।

४ प्रा० थूभ-थूह. सं०-स्तूप-साथे प्रस्तुत 'थूह' शब्दनी सरखामणी थई शके एम छे.

५ सं० 'स्तेन'-प्रा० थेण एटले चोर. चोरनुं काम ते 'थेणिल्लिय' ए रीते 'थेणिल्लिय'-'चोरेलुं' शब्दनो संबंध उक्त 'थेण' साथे सुघटित छे.

दरं अर्धम् । दयं जलम् । "दयं शोकः" [ ] इत्यन्ये । दंतो पर्वतैकदेशः । दवो गद्‌गदः । परिहासवाचकस्तु 'दवो' 'द्रव'शब्दभवः । वनवह्निवाची तु संस्कृतसमः । दच्छं तीक्ष्णम् । दंडी तथा दसेरो सूत्रकनकम् । "दंडी डंडीवत् सूचीसंघटितवस्त्रयुगम्-अपि" [ ] इत्यन्ये ।

दर—[1]दल-अडधुं	दच्छ—दक्ष-तीक्ष्ण-तीणुं
दय—[2]दक-पाणी	दंडि, दसेर —सूत्रकनक-सोनानो दोरो
दंत—[3]दन्त-दांतो-पर्वतनो एक भाग	
दव—द्रव-झरवुं-गळगळुं थवुं	

दय—**बीजा देशीसंग्रहकारो** 'दय'नो अर्थ 'शोक' कहे छे.

दव—'दव' शब्दना बीजा पण बे अर्थो छेः 'दव'-परिहास अने दव-वनदव-दावानळ-वननो अग्नि. 'परिहास' अर्थवाळो 'दव', संस्कृत 'द्रव'मांथी लाववानो छे. 'दावानळ' अर्थवाळो तो 'दव' प्राकृत अने संस्कृतमां समान छे-संस्कृतसम छे.

दंडी—" 'डंडी' शब्द जे अर्थने बतावे छे ते अर्थ आ 'दंडी' शब्दनो पण छे". [ ] एम **बीजा देशीसंग्रहकारो** कहे छे-'डंडी' एटले सोय वडे सीवेलुं वस्त्रयुगल. 'दंडी' शब्दनो पण ए अर्थ छे. सरखावो गा० ३५५

---

१ 'अर्ध' अर्थनो 'दल' शब्द संस्कृतमां प्रतीत छे. "दलं शस्त्रीछदे अर्धपर्णयोः"-अनेकार्थ० कां० २ श्लो० ४८१ । प्रस्तुत 'दर' अने आ 'दल' बन्ने समान छे.

२ 'पाणी' अर्थना 'उदक' अने 'दक' बन्ने शब्दो प्रसिद्ध छे. प्रस्तुत 'दय' अने सं० 'दक' तद्दन समान छे.

३ पर्वतना शिखर माटे अने पहाडमांथी फूटेला-बहार नीकळेला-पहाडना ज तिरछा भागो माटे संस्कृत कोशमां 'दन्त' शब्द नोंधेलो छेः "दन्तकाः तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरेः" [अभिधान० कां० ४ श्लो० १०० तथा "दन्तः दशन-सानुनोः"-अनेकार्थ० कां० २ श्लो० १६९]

मूळ तो 'दन्त' एटले 'दांत'. अने दांतनी जेम जे भाग फूटी नीकळेलो छे ते पण दंत. आ जोतां सं० दन्त अने प्रस्तुत 'दंत' ए बन्ने पदो समान छे. गुजरातमां पालणपुरनी पासे आबुना डुंगरोवाळा भागो ऊपर दांतानुं राज्य आवेलुं छे. 'दांता'मां अंबाजीनुं मंदिर छे. 'दांता'नुं राज्य माटेनो 'दांता' अने प्रस्तुत 'दंत' ए बन्ने पदो पण समान छे.

यथा—

दच्छतवं केण कयं दंते सहि ! दरदयम्मि को पडिओ ।
जो दंडिमंडियउरो सदसेरं दवसरं तुमं रमइ ॥३४०॥(४३२)

सोयम्मि दसू, दअरी सुराइ, दमओ दरिद्दम्मि ।
दत्थर दक्खज्जा करसाडय-गिद्धेसु, दंतिओ ससए ॥४३३॥

दसू शोकः । दअरी सुरा । दमओ दरिद्रः । दत्थरो हस्तशाटकः । दक्खज्जो गृध्रः । दंतिओ शशकः ।

यथा—

दक्खज्जेण झडप्पिअदत्थरसंछन्नदंतिअयमंसे ।
कुणइ दसुं आरडंती दअरीपाणाउला दमयवेसा ॥३४१॥(४३३)

उदाहरण—

दक्षतपः केन कृतं दंते सखि ! दरदयम्मि कः पतितः ? ।
यो दंडिमण्डितउराः सदसेरं दवस्वरां त्वां रमयति ॥३४०॥

हे सखि ! दांतामां तीक्ष्ण तप कोणे कर्युं, अडधा पाणीमां कोण पडयो ? जे, सूत्रकनक–सोनाना दोरा–थी शोभित छातीवाळो, सोनाना दोरावाळी अने गद्गद स्वरवाळी एवी तने रमाडे छे.

शोके दसू, दअरी सुरायाम्, दमओ दरिद्रे ।
दत्थर-दक्खज्जा करशाटक-गृध्रेषु, दंतिओ शशके ॥४३३॥

दसु—शोक
दअरी—सुरा-दारु
दमअ—द्रमक-दरिद्र-रांक
दत्थर—हस्तशाटक-हाथकपडुं-हाथ-वस्त्र-हाथनो शाटक
[2]दक्खज्ज—दाक्षाय्य-गीध
दंतिअ—ससलो

उदाहरण—

दक्खज्जेण झडप्पिअदत्थरसंछन्नदंतिअयमंसे ।
करोति दसुं आरटन्ती दअरीपानाकुला दमयवेषा ॥३४१॥

मद्यपानने लीधे आकुल थयेली, दरिद्रना वेषवाळी एवी ते रडती, हस्तशाटक–हाथकपडा–द्वारा ढंकायेला पण गीधे झडपेला एवा ससलाना मांस माटे शोक करे छे.

---

१ रडइ–(रटति–जपति) पा० ।

२ "दाक्षाय्य-गृध्रौ"–अमर० कां० २ सिंहादिवर्ग श्लो० २१ । 'गृध्र'-वाचक सं० 'दाक्षाय्य' अने प्रस्तुत 'दक्खज्ज' ए बन्ने पदो समान छे.

दवर-दहिट्ठा तंतु-कविट्ठेसु, दइय-दयाइया अविए ।
दडवड-दहिउप्फ-दयावणा य धाडि-णवणीअ-दीणेसु ॥४३४

दवरो तन्तुः । दहिट्ठो कपित्थः । अत्र–'दरिओ–दृप्तः' इति 'दृप्त'-शब्दभवः, 'दंसइ–दर्शयति' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तौ । दइयं तथा दयाइयं रक्षितम् । दडवडो धाटी । दहिउप्फं नवनीतम् । दयावणो दीनः । यथा—

दइयदयावणय ! तुमं दवर–आइतणू दहिट्ठवट्टथणी ।
दहिउप्फकोमलंगी विरहदडवडा दयाइउं जोग्गा ॥३४२॥(४३४)

दवर-दहिट्ठा तन्तु-कपित्थेषु, दइय-दयाइया अविते ।
दडवड-दहिउप्फ-दयावणा च धाटि-नवनीत-दीनेषु ॥४३४॥

दवर—दोरो-तंतु-तांतणो
दहिट्ठ—[1]दधित्थ-कोठुं
दइय, दयाइय —[2]दयित-रक्षित-पालित-पाळवुं
दडवड—धाड
दहिउप्फ—दधिपुष्प-दहींनुं फूल-माखण
दयावण[3]—दयामणो-दयापात्र-दीन-रांक

दरिअ—सं० 'दृप्त' उपरथी 'दरिअ' शब्दने निपजाववानो छे: [८-१-१४४]
दंस—दंसइ-दर्शयति-देखाडे छे. 'दंस' धातु, धात्वादेशोमां जणावेलो छे माटे अहीं नथी जणाव्यो. [८-४-३२]

उदाहरण—

दयितदयावणय ! त्वया दवर–आभतनुः दहिट्ठवृत्तस्तनी ।
दहिउप्फकोमलाङ्गी विरहदडवडा दयाइउं योग्या ॥३४२॥

रक्षा करेली छे दीनोनी जेणे एवा हे ! दोरा जेवा पातळा शरीरवाळी, कोठा जेवा गोळ स्तनवाळी, माखणनी पेठे कोमळ अंगवाळी अने विरहे जेणी पर धाड मारी छे-जे विरहिणी छे-एवी आनी तारे रक्षा करवी जोइए.

---

१ अमरकोशमां 'कोठा'ना अर्थवाळो 'दधित्थ' शब्द नोंधेलो छे: "कपित्थे स्युः दधित्थ-ग्राहि-मन्मथाः तस्मिन् दधिफलः"-कां० २ वनौषधिवर्ग श्लो० २१ । प्रस्तुत 'दहित्थ' अने सं० 'दधित्थ' ए बन्ने समान छे.

२ 'रक्षण' अर्थना सं० 'दय' धातुनुं भूतकृदंत 'दयित' थाय. प्रस्तुत 'दइय' अने 'दयाइय' ए बन्ने पदो सं० 'दयित'नी साथे स्पष्ट समानता राखे छे.

३ सं० 'दया' शब्दने मत्वर्थीय 'मण' प्रत्यय [८-२-१५९] लागतां 'दयामण' रूप नीपजे. ए 'दयामण' अने प्रस्तुत 'दयावण' बन्ने ठीक ठीक समानता छे.

दवहुत्तं गिम्हमुहम्मि, दहित्थारो दहिसरम्मि ।
दहवोल्ली थालीए, दरवल्ल-दयच्छरा य गामेसे ॥४३५॥

दवहुत्तं ग्रीष्ममुखम् । दहित्थारो दधिसरः । "दहित्थरो" [ ] इत्यन्ये । दहवोल्ली स्थाली । दरवल्लो तथा दयच्छरो ग्रामस्वामी । यथा—

सदहित्थारयदहिणा णवदहवोल्लीइ विरइयकरंबं ।
दवहुत्ते अलहंतो दरवल्ल ! दयच्छरो सि कहं ? ॥३४३॥(४३५)

णिविडम्मि दरुम्मिल्लं, दरमत्त-दरंदरा हढ-उल्लासा ।
दरवल्लहो य दइए, दरवल्लणिहेलणं च सुन्नघरे ॥४३६॥

दवहुत्तं ग्रीष्ममुखे, दहित्थारो दहिसरे ।
दहवोली स्थाल्याम्, दरवल्ल-दयच्छरा च ग्रामेशे ॥४३५॥

[२]दवहुत्त—ग्रीष्मनुं मुख-उनाळानी शरूआत
दहित्थार-दहिंनी तर-दधिसर
दहवोल्ली—थाळी
दरवल्ल, दयच्छर } ग्रामेश—गाम धणी

दहित्थर—बीजा देशीसंग्रहकारो 'दहित्थार'ने बदले 'दहित्थर' शब्द कहे छे.

उदाहरण—

सद्दहित्थारकदध्ना नवदहवोल्लीइ विरचितकरम्बम् ।
दवहुत्ते अलभमानः दरवल्ल ! दयच्छरोऽसि कथम् ? ॥३४३॥

गामना धणी हे ! नवी थाळीमां, दहींनी तर साथेना दहीं वडे बनावेला करंबने उनाळानी शरूआतमां न पामतो एवो तुं गामनो धणी केवोक छो ?

निबिडे दरुम्मिल्लं, दरमत्त-दरंदरा हठ-उल्लासाः ।
दरवल्लहो च दयिते, दरवल्लणिहेलणं च शून्यगृहे ॥४३६॥

---

१ –त्थारयं द–पा० ।

२ सं० 'दव' एटले अग्नि. देशी-'हुत्त' एटले सामुं. 'दवहुत्त' एटले 'आगनी सामे' आ रीते 'दवहुत्त' शब्द ग्रीष्ममुख-ग्रीष्मना आरंभ-अर्थ माटे बंधबेसतो भासे छे. 'हुत्त' शब्द, आ संग्रहमां आठमा वर्गमां आववार छे.

दरुम्मिल्लं घनम् । दरमत्ता बलात्कारः । दरंदरो उल्लासः । दरवल्लहो दयितः । दरवल्लणिहेल्लणं शून्यगृहम् ।

यथा—

दरवल्लहाइ तुह तइ ण सिणेहदरंदरो दरुम्मिल्लो ।
ता जइ दरमत्ताए दरवल्लणिहेल्लणम्मि तं रमसि ॥३४४॥

अत्र–'दव्वीअरो–सर्पः' इति 'दर्वीकर'शब्दभवः, 'दक्खवइ–दर्शयति'–इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तौ ॥ (४३६)

दरुम्मिल्ल—निबिड-घन-खीचोखीच
दरमत्ता—हठ-बलात्कार
दरंदर—उल्लास
दरवल्लह[1]—दयित-वल्लभ-स्वामी
दरवल्लणिहेल्लण[2]—सूनुं घर

दव्वीअर—दव्वीअर एटले सर्प. 'दव्वीअर' शब्द संस्कृत 'दर्वीकर'[3] उपरथी लाववानो छे.

दक्खव—दक्खवइ–दर्शयति–देखाडे छे. आ 'दक्खव' धातु, धात्वादेशोमां कहेलो छे माटे अहीं कह्यो नथी. (८–४–३२)

उदाहरण—

दरवल्लहाइ तव त्वयि न स्नेहदरंदरो दरुम्मिल्लो ।
तावद् यदि दरमत्ताए दरवल्लणिहेल्लणे त्वं रमसे ॥३४४॥

जो तुं बलात्कारे सूना घरमां रमे छे तो तारी दयितानो–स्त्रीनो–तारामां स्नेहनो उल्लास निबिड नथी.

१ 'दरवल्लह' पदमांनो 'वल्लह' अंश सं० 'वल्लभ' (एटले 'प्रियतम') साथे सरखाववा जेवो छे.

२ 'दरवल्लणिहेल्लण' शब्दमांनो 'णिहेल्लण' शब्द 'घर' अर्थनो सूचक छे अने ए, आ संग्रहमां चोथा वर्गमां आवी गयो छे. गा० ३९९

३ सं० 'दर्वी' एटले फण. सं० 'कर' एटले हाथ. जेने 'फण'ज हाथरूप छे–हाथनुं काम आपे छे ते 'दर्वीकर'–सर्प.

दाओ पडिहू, कंचीइ दार-दोरा य, दालियं णयणे ।
दारिय-दारद्धंता-दादलिया वेस-पेड-अंगुलिया ॥४३७॥

दाओ प्रतिभूः । दारो तथा दोरो कटिसूत्रम् । दालियं चक्षुः । दारिया वेश्या । अत्र 'दावइ—दर्शयति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । दारद्धंता पेटा । दादलिया अङ्गुलिः ।

यथा—

चलदालिय-दादलिआण रणिरदाराण दारियजणाण ।
दोररवो दारद्धंताए जणअत्थघल्लणयदाओ ॥३४८॥(४३७)

दाओ प्रतिभूः, काञ्च्यां दार-दोरा च, दालियं नयने ।
दारिय-दारद्धंता-दादलिया वेश्या-पेटा-अङ्गुलिकाः ॥४३७॥

दाअ—दायाद–दायाय–प्रतिभू–प्रतिनिधि	दारिया–दारिका–वेश्या
दार, [3]दोर }—कांची–मेखला–कटिसूत्र–कंदोरो	दारद्धंता—पेटी
दालिय—नयन	दादलिया—आंगळी

दाव—दावइ–दर्शयति–देखाडे छे. 'दाव' धातु, धात्वादेशोमां कह्यो छे माटे अहीं नथी कह्यो [८–४–३२]

उदाहरण—

चलदालिय-दादलिआण रणकदाराण दारियजनानाम् ।
दोररवो दारद्धंताए जनअर्थक्षेपणकदाओ ॥३४५॥

जेमनी आंखो अने आंगळीओ चंचळ छे, कंदोरो अवाज करे छे एवी वेश्याओना कंदोरानो अवाज, 'एमनी पेटीमां माणसोए धननो क्षेप करेलो छे' अर्थात् 'माणसोए तेमने धन आप्युं छे' एनो प्रतिनिधि छे.

---

१ -ररओ दा–पा० । २ –ताइ ज–पा० ।

३ सरखावो 'दवर' गा० ४१४ ।

दियहम्मि दिओ, सुण्णार-अणत्थेसुं दियज्झ-दिप्पंता ।
दिव्वासा चामुंडा, जड्डे दिअलिओ, दियाहमो भासे ॥४३८॥

दिओ दिवसः । दियज्झो सुवर्णकारः । दिप्पंतो अनर्थः । दिव्वासा चामुण्डा । दिअलिओ मूर्खः । दियाहमो भासपक्षी ।

यथा—

पुरिसदियाहम ! दिअलिअदियज्झ ! विक्खसि ण तीइ दिप्पंतं ।
जं दिव्वासाभवणे दिअ-अंतसमयंसि णागओ सि तुमं ॥३४६(४३८

दिवसे दिओ, सुवर्णकार-अनर्थेषु दियज्झ-दिप्पंता ।
दिव्वासा चामुण्डा, जडे दिअलिओ, दियाहमो भासे ॥४३८॥

दिअ—दिवा-दी-दिवस
दियज्झ—सोनी-सोनार
दिप्पंत—अनर्थ
दिव्वासा—[3]दिव्यवासा / दिग्वासा }-चामुंडा देवी
दिअलिअ—जड-मूर्ख
दियाहम—[4]द्विजाधम-भास नामनुं पक्षी

उदाहरण—

पुरुषदियाहम ! दिअलिअदियज्झ ! वीक्षसे न तस्या दिप्पंतं ।
यद् दिव्वासाभवने दिअ-अन्तसमये नागतोऽसि त्वम् ॥३४६॥

हे पुरुषोमां भास पक्षी जेवा मूरख सोनी ! तुं तेणीना अनर्थने देखतो-जोतो-नथी, के तुं चामुंडाना भवनमां दिवसना अंत समये-छेक सांझे न आव्यो.

---

१ -उज्झ ! दिवसम्मि पा० । मु० । २ -सयणम्मि णा-पा० ।

३ जेमनुं वस्त्र दिव्य छे ते 'दिव्यवासा' अथवा जेमनुं वस्त्र दिशारूप छे ते 'दिग्वासा' ए रीते दे० 'दिव्वासा' पदने सं० 'दिव्यवासा' के 'दिग्वासा' साथे सरखावी शकाय एम छे.

४ 'द्विज' एटले पक्षी. पक्षीओमां जे अधम-हलको-ते द्विजाधम. ए रीते दे० 'दियाहम' अने सं० द्विजाधम' ए बन्ने शब्दो समान जेवा छे.

सयभोअणे दिअसियं, पुव्वण्हयभोअणे य दिअहुत्तं ।
बाले दिल्लिदिलिओ य दुद्धगंधियमुहो चेय ॥४३९॥

दिअसियं सदाभोजनम् । "दिअसियं अनुदिनम्" [ ] इत्येके । दिअहुत्तं पूर्वाह्णभोजनम् । दिल्लिदिलिओ तथा दुद्धगंधियमुहो बालः । यथा—

मह दुद्धगंधियमुहा दिल्लिदिलियस्स तस्स सेवाए ।
दूरे दिअसियवत्ता दिअहुत्तकए वि तम्मंति ॥३४७॥(४३९)

सदाभोजने दिअसियं, पूर्वाण्हकभोजने च दिअहुत्तं ।
बाले दिल्लिदिलिओ च दुद्धगंधियमुहो चैव ॥४३९॥

दिअसिय[2]— नित्य भोजन
दिअहुत्त—दिवा[3]भुक्त–पूर्वाण्हनुं भोजन–दिवसना पूर्वभागे करेलुं भोजन–बपोरनुं भोजन–बपोरा

दिल्लिदिलिअ, दुद्धगंधियमुह } –बाळक [4]दुग्धगन्धिकमुख–जेना मुखमां हजु दूधनी गंध छे–बाळक

दिअसिय—केटलाक देशीसंग्रहकारो 'दिअसिय' एटले 'अनुदिन'–दिवसे दिवसे–नित्य–एवो अर्थ बतावे छे.

उदाहरण—

मम दुद्धगंधियमुहा दिल्लिदिलियस्स तस्य सेवायाम् ।
दूरे दिअसियवार्ता दिअहुत्तकृतेऽपि ताम्यन्ति ॥३४७॥

तेना बालकनी सेवामां–सेवा करवा जतां–मारां बाळको बपोरना भोजन माटे पण तरफडे छे तो नित्य भोजननी वात तो दूर रही.

१ सइभो–मु० ।

२ सं० 'दैवसिक' एटले 'दिवसे दिवसे नित्य करवानुं' आ रीते दे० 'दिअसिअ' अने सं० 'दैवसिक' ए बन्ने शब्दो सरखा जेवा भासे छे.

३ सं० 'दिवाभुक्त' अने दे० 'दिअहुत्त' ए बन्ने शब्दो एकबीजा सरखावी शकाय एवा छे. दिवा–दिवस. भुक्त–भोजन.

४ जेना मुखमां दूधनी गंध छे ते 'दुग्धगन्धिकमुख' के 'दुग्धगन्धितमुख' कहेवाय. संस्कृतमां आने मळता 'क्षीरकण्ठ' अने 'स्तनंधय' शब्दो छे. हिंदीमां बालकने 'दूधमुंहा बच्चा' कहे छे. आ जोतां दे० 'दुद्धगंधियमुह' अने सं० 'दुग्धगन्धिकमुख' ए बन्ने शब्दो एक समान छे.

दियधुत्तओ य कागे, कक्किडे दीवओ चेअ ।
संखम्मि दीहजीहो, दुल्लं वत्थम्मि, दुत्ति सिग्घम्मि ॥४४०॥

दियधुत्तो काकः । अत्र 'दिवाइत्ती-चाण्डालः' इति 'दिवाकीर्त्ति'शब्दभवत्वान्नोक्तः । दीवओ कृकलासः । दीहजीहो शङ्खः । दुल्लं वस्त्रम् । दुत्ति शीघ्रम् ।

यथा—

ओ ! दीहजीहउज्जलदुल्लो गामणिजुयाणओ दुत्ति ।
दियधुत्तमुक्कमलकलुसमत्थओ दीवओ व्व उम्मुहइ ॥३४८॥(४४०)

दियधुत्तओ च काके, कर्कटे दीवओ चैव ।
शङ्खे दीहजीहो, दुल्लं वस्त्रे, दुत्ति शीघ्रे ॥४४०॥

दियधुत्त { द्विजधूर्त[२] }—पक्षीओमां लुच्चो
दियधुत्तय { द्विजधूर्तक }—कागडो

दीहजीह—[४]दीर्घजिह्व-शंख

दुल्ल—[५]दुकूल-वस्त्र-डगलो

दीवअ—दीपक[३]—काकीडो

दुत्ति—[६]द्रुत-शीघ्र-जलदी

दिवाइत्ति—'दिवाइत्ति' एटले चांडाल. 'दिवाइत्ति' शब्दने सं० 'दिवाकीर्ति' शब्दमांथी लाववानो छे माटे अहीं लख्यो नथी.

उदाहरण—

ओ ! दीहजीहउज्ज्वलदुल्लो ग्रामणीयुवकः दुत्ति ।
दियधुत्तमुक्तमलकलुषमस्तकः दीवओ इव उन्मुखयति ॥३४८॥

शंख जेवां ऊजळां वस्त्रवाळो अने कागडाए नाखेल चरक द्वारा मेला माथावाळो एटले जेने माथे कागडो चरकी गयो छे एवो गामधणीनो जुवान वा जुवान गामधणी, काकीडानी पेठे ओ ! शीघ्र ऊंचुं मुख करे छे.

---

१ –लासः मु० ।

२ "लुच्चामां लुच्चा कागडा छे सौ पक्षीओमां ए नागडा छे" एवो लोकप्रवाद जोतां 'कागडा' माटे 'द्विजधूर्त' शब्द बंधबेसतो छे. द्विज-पक्षी. धूर्त-लुच्चो. आ रीते दे० 'दियधुत्तअ' अने सं० 'द्विजधूर्तक' ए बन्ने शब्दो समान छे.

३ काकीडो चोमासामां नवा नवा रंग करे छे तेथी ते घणो दीपे छे-दीपी नीकळे छे माटे तेने माटे 'दीपक'-'दीवय' पद बंधबेसे एवुं छे.

४ शंख बेइंद्रियवाळुं प्राणी छे अने तेनी जीभ घणी लांबी होय छे तेथी सं० 'दीर्घजिह्व' अने दे० 'दीहजीह' ए बन्ने शब्दो समान छे.

५ सं० 'दुकूल' अने दे० 'दुल्ल' ए बन्ने शब्दो समान छे.

६ सं० 'द्रुत' अने दे० 'दुत्ति' ए बन्ने शब्दो एकबीजा मळता छे.

दुत्थं दुक्खं जहणे, दुली य कुम्मम्मि, दुद्धओ णिवहे ।
माघण्हाणे दुक्करं, अवि दुब्बोल्लो उवालंभे ॥४४१॥

दुत्थं तथा दुक्खं जघनम् । दुली कूर्मः । अत्र 'दुहं–असुखम्' इति 'दुःख'शब्दभवत्वान्नोक्तम् । दुद्धओ समूहः । दुक्करं माघे रात्रौ चतुर्याम-स्नानम् । दुब्बोल्लो उपालम्भः ।

दुत्थं दुक्खं जघने, दुली च कूर्मे, दुद्धओ निवहे ।
माघस्नाने दुक्करं, अपि दुब्बोल्लो उपालम्भे ॥ ४४१ ॥

दुत्थ, दुक्ख —जघन-साथळ

दुलि—[1]डुलि-काचबो

दुद्धअ[2]—समूह

दुक्कर[3]—दुष्कर-न करी शकाय तेवुं-भारे कठण-माघ मासमां रात्रीना चारे प्रहर सुधी स्नान करवुं

दुब्बोल्ल[4]—दुष्ट बोल-उपालंभ-ओळिंभो-ठपको

दुह—'दुह' एटले असुख-सुख नहि ते–दुःख. सं० 'दुःख' ऊपरथी आ 'दुह'ने उतारवानो छे माटे अहीं लख्यो नथी.

---

१ अमरकोशमां (वारिवर्ग कां० १ श्लो० २४) 'काचबी'ना अर्थमां 'डुलि' शब्द नोंधलो छे. हेमचंद्र 'काचबी'ना अर्थमां 'दुलि' शब्द नोंधे छे. (अभिधान० कां० ४ श्लो० ४१९) तथा पोताना अनेकार्थसंग्रहमां (कां० २ श्लो० १४३) 'काचबी' अर्थ माटे 'द्रुणी' शब्द बतावे छे अने अभिधान० कां० ४ श्लो० ४१९ मां 'काचबा' अर्थ माटे 'दौलेय' शब्द आपे छे. तेनी व्युत्पत्ति "दुल्याः अपत्यं दौलेयः" एम करी बतावे छे.

२ हेमचंद्र अनेकार्थसं० कां० २ श्लो० २३८ मां 'पूरित–भरेलुं' अर्थ माटे 'दुग्ध' शब्द बतावे छे. प्रस्तुत 'दुद्धअ' अने आ 'दुग्ध' ए बे शब्दो वच्चे समानता थई शके एम छे.

३ महा महीनानी कडकडती ठंडीमां रातना चारे पहोर स्नान करवुं घणुं कठण छे–महाकष्टे करी शकाय एवुं छे माटे तेने माटे 'दुक्कर' शब्द योजायो छे एम जणाय छे: दुक्कर=दुष्कर.

४ 'दुर्' उपसर्ग साथेना 'बोल्ल' धातु द्वारा आ शब्द आवे एम छे. 'बोल्ल' (ब्रू ?) धातु देश्य छे. सं० दुर्–प्रा० दु+(दुष्ट) बोल्ल=(बोल) दुब्बोल्ल –ठपको–दुर्वचन.

यथा—

दुक्करवेविरतणुए ! पिहुदुत्थे ! णिअयदुक्खभारेण ।
जइ दुलिदुद्धयखुद्धा पडसि तुमं ता णु कस्स दुब्बोल्लो ? ॥३४९(४४१)

दुद्दोली अ दुमाली. दुल्लग्गं अघडमाणम्मि ।
दूहवजणम्मि दुत्थोह–दूसला दूहलो चेअ ॥४४२॥

दुद्दोली वृक्षपङ्क्तिः । दुल्लग्गं अघटमानम् । दुत्थोहो दूसलो दूहलो त्रयोऽप्येते दुर्भगवाचकाः । 'दूहव'शब्दस्तु 'दुर्भग'शब्दभव इति नोपात्तः ।

उदाहरण—

दुष्करवेपमानतनुके ! पृथुदुत्थे ! निजकदुक्खभारेण ।
यदि दुलिदुद्धयक्षुब्धा पतसि त्वं तावत् नु कस्य दुब्बोल्लो ? ॥३४९॥

माघनी रात्रीए चारे प्रहर सुधी स्नान करवाथी कंपता शरीरवाळी अने पहोळा जघन–साथळ–वाळी हे ! जो तुं पोताना साथळना भारने लीधे, काचबाना समूहथी क्षुब्ध थई पडी जाय छे तो कोने ठपको देवो ?

दुद्दोली च द्रुमालिः, दुल्लग्गं अघटमाने ।
दुर्भगजने दुत्थोह–दूसला दूहलो चैव ॥४४२॥

दुद्दोलि—[1]द्रु द्रुओलि–द्रुम द्रुमनी श्रेणी–वृक्ष वृक्षनी कतार
दुल्लग्ग—[2]दुर्लग्न–अघटमान–अणघटतुं–अयुक्त

दुत्थोह, दूसल, दूहल }—[3]दुर्भग–भाग्यहीन–न गमे तेवो–कमनसीब

दूहव—दूहव–दुर्भग. 'दूहव' शब्द सं० 'दुर्भग' ऊपरथी लाववानो छे माटे अहीं लख्यो नथी: [८–१–१९२]

---

१ द्रु द्रु=झाड झाड. आवलि–ओलि–हार–श्रेणी.

२ दुर्=खराब रीते. लग्न=लागेलुं.

३ प्राकृतमां 'दुर्भग' माटे 'दूहव' अने 'दुहअ' एम बन्ने शब्द छे.

यथा—

दूसल-अदूहलाणं पेम्मं दुत्थोहए ! सुदुलग्गं ।
किं कह वि कया वि मरुत्थलम्मि पल्लवइ दुद्दोली ? ॥३५०(४४२)

दुम्मुह-दुमणीओ कवि-छुहासु, दुग्घुट्ट-दूणया हत्थी ।
दुज्जायं वसणे, दुक्कुहो असहणम्मि, दुद्दमो दिअरे ॥४४३॥

दुम्मुहो मर्कटः । 'दहिमुह'शब्दोऽपि देश्यः कपिवाची कैश्चिदुक्तः । दुमणी सुधा । दुग्घुट्टो तथा दूणो हस्ती । दुज्जायं व्यसनम् । दुक्कुहो असहनः । अरोचकिनि अपि लक्ष्येषु दृश्यते । दुद्दमो देवरः ।

उदाहरण—

दूसल-अदूहलाणं प्रेम दुत्थोहए ! सुदुलग्गं ।
किं कथमपि कदाऽपि मरुस्थले पल्लवयति दुद्दोली ? ॥३५०॥

हे कमनसीब ! भाग्यहीन अने सारा भाग्यवाळा वच्चेनो प्रेम अणघटतो छे अर्थात् अदुभग अने दुर्भगोमां परस्पर प्रेमसंबंध घटी शकतो नथी. शुं क्यारे य अने केमे करीने-कोइ पण रीते-मारवाडमां झाड-झाडनी हार पल्लवित थाय खरी ?

दुम्मुह-दुमणीओ कपि-सुधासु, दुग्घुट्ट-दूणया हस्ती ।
दुज्जायं व्यसने, दुक्कुहो असहने, दुद्दमो देवरे ॥४४३॥

दुम्मुह—[1]दुर्मुख-वानरो
दुमणि—चूनो
[2]दुग्घुट्ट, दोग्घोट्ट—हाथी
दूणय, दूण—द्विउन्नत-दुन्नय-जेनां बे-कुंभस्थळो-उन्नत छे-ऊंचां छे ते-द्विउन्नत-हाथी

दुज्जाय—दुर्जात-व्यसन
दुक्कुह—[3]दुष्कुह-असहन-सहनशील नहि ते-ईर्ष्यालु
दुद्दम—दुर्दम-दुःखे दमी शकाय-केमे करीने दमी न शकाय-देवर-दियर

---

१ लांबा पूंछडावाळा 'वानर'नुं मुख काळुं होय छे माटे संस्कृतकोशकारोए तेनुं बीजुं नाम 'असितानन'-(काळा मुखवाळो) आपेलुं छे: "अथ अमौ गोलाङ्गूलः असिताननः" (हे० अभिधान० कां० ४ श्लो० ३५८) प्रस्तुत 'दुम्मुह' -(दुर्मुख) अने 'असितानन' ए बन्ने शब्दो पर्यायसूचक छे.

२ प्राकृतमां 'घुट्ट' के 'घोट्ट' धातु 'पीवा'ना अर्थमां प्रचलित छे: [८-४-१०] दु+घुट्ट=दुग्घुट्ट. संस्कृतमां 'द्वीप' (बे वडे पीए ते द्वीप-हाथी) शब्द छे तेम आ दुग्घुट्ट (दु+घुट्ट=दु-बे वडे. घुट्ट-पीए ते दुग्घुट्ट-हाथी) शब्द छे.
भाषाना 'घूंट' 'घूंटडो' शब्द आ 'घुट्ट' ऊपरथी आवेला छे.

३ आ० हेमचंद्र अनेकार्थसं० कां० ३ श्लो० ३५९ मां 'कुहन' शब्दनो 'ईर्ष्यालु' अर्थ आपे छे.

यथा—

दुग्घुट्टदूणतट्ठा दुमणिसिअघरे तुह पिया णट्ठा ।
ता दुम्मुहवल ! दुद्दम ! विसेसु मा दुकुहत्तदुज्जायं ॥३५१॥

अत्र 'दुमइ–धवलयति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (४४३)

दुहओ खुण्णे, दुण्णिक्क–दुण्णिक्खित्ता य दुच्चरिआ ।
दुंदुमिणी रूववई, गलगज्जिययम्मि दुंदुमियं ॥४४४॥

दुहओ चूर्णितः । दुण्णिक्को तथा दुण्णिक्खित्तो दुश्चरितः । "दुण्णिक्खित्तो–दुर्दर्शः" [ ] इत्यन्ये । दुंदुमिणी रूपवती । दुंदुमियं गलगर्जितम् ।

दहिमुह—केटलाक संग्रहकारोए 'वानर' अर्थना 'दहिमुह' शब्दने देश्य कह्यो छे.

दुकुह—'दुकुह' शब्द, केटलांक उदाहरणोमां 'अरोचकि' अर्थमां पण देखाय छे. 'अरोचकि' एटले रुचि विनानो.

दुम–दुमइ–धवलयति–धोळे छे. 'दुम' धातु, धात्वादेशोमां कहेलो छे माटे अहीं लख्यो नथीः [८–४–२४]

उदाहरण—

दुग्घुट्ट-दूणत्रस्ता दुमणिसितगृहे तव प्रिया नष्टा ।
तस्मात् दुम्मुहवल ! दुद्दम ! विश मा दुकुहत्तदुज्जायं ॥३५१॥

हाथीथी त्रास पामेली एवी तारी प्रिया चूनाथी धोळेला–धोळा–घरमां नाठी–नासी गई. तेथी हे वानर जेवा–हनुमान जेवा–बळवाळा दियर ! असहननाना व्यसन तरफ न जा–न प्रवेश–ईर्ष्यालु न बन.

दुहओ क्षुण्णे, दुण्णिक्क–दुण्णिक्खित्ता च दुश्चरिताः ।
दुंदुमिणी रूपवती, गळगर्जितके दुंदुमियं ॥४४४॥

दुहअ—दुःक्षत–चूर्णित–चूरा थयेल

दुण्णिक्क / **दुण्णिक्खित्त** { –दुर्निक्षिप्त– } –दुश्चरित– दुराचारी

दुंदुमिणी—रूपवती–रूपाळी

दुंदुमिय—गळानी गर्जना–गळानो मोटो अवाज

दुण्णिक्खित्त—बीजा देशीसंग्रहकारो 'दुण्णिक्खित्त' एटले 'दुर्दर्श–दुःखे जोई शकाय तेवुं' एवो अर्थ बतावे छे.

---

१ दुण्णिखित्त–पा० ।

यथा—

दुण्णिक्क ! दुण्णिक्खित्तं भज तं चिय मयणबाणदुहअ-अंगो ।
सुकुलुब्भवदुंदुमिणिं दट्ठुं किं करसि दुंदुमिगं ? ॥३५२॥(४४४)

दुल्लसिया दासीए, दुरंदरं दुक्खउत्तिण्णे ।
दुद्धोलणी दुहिअदुज्झाए, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया दासी । दुरंदरं दुःखोत्तीर्णम् । दुद्धोलणी या दुग्धापि दुह्यते । दुरालोओ तिमिरम् ।

यथा—

रक्खसु दुद्धोलणियं दुल्लसियापुत्त ! घणदुरालोए ।
जीइ पसाएण सया दालिद्ददुरंदरा अम्हे ॥३५३॥ (४४५)

उदाहरण—

दुण्णिक्क ! दुर्णिक्षिप्तं भज तामेव मदनबाणदुहय-अङ्गः ।
सुकुलोद्भवदुंदुमिणिं दृष्ट्वा किं करोषि दुंदुमियं ॥३५२॥

दुश्चरित हे ! मदनना बाण वडे चूरा थयेल अंगवाळो तुं ते ज दुश्चरिता स्त्रीने भज-सेव-आश्रित कर. सुकुलमां जन्मेली रूपाळी स्त्रीने जोईने तुं शा माटे गळुं गजवे छे.

दुल्लसिया दास्याम्, दुरंदरं दुःखोत्तीर्णे ।
दुद्धोलणी दुग्धदुह्यायाम्, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया—दुर्लसिता–दासी
दुरंदर—दुःखथी ऊतरी जवुं–दुःखथी पार जवुं
[3]दुद्धोलणी—फरी फरीने दोही शकाय ते–जे एक वार दोही होय ते ज पाछी फरी वार दोही शकाय ते
दुरालोअ—दुरालोक–तिमिर–अंधकार

उदाहरण—

रक्ष दुद्धोलणियं दुल्लसियापुत्र ! घनदुरालोए ।
यस्याः प्रसादेन सदा दारिद्र्यदुरंदरा वयम् ॥३५३॥

हे दासीपुत्र ! फरी फरीने दोहवा दे एवी तेने-ते गायने-तुं गाढ अंधकारमां साचव-कोई न जाणे ए रीते साचव: के जेणीना प्रसादथी हमेशां अमे दारिद्र्यना दुःखथी ऊतरी गया छिए- दारिद्र्यनो नाश करी शक्या छिए.

---

१ दुण्णिखित्तं पा० । २ -लणी वा दुहिया वि दुज्झए ति-पा० ।

३ आ शब्दमां 'दुग्ध' शब्दनो संबंध छे एम तेना आद्य पद 'दुद्ध' ऊपरथी जणाई आवे छे.

संढे दुअक्खरो, तह दुमंतओ केसबंधम्मि ।
दुम्मइणी-दुत्थुरुहुंडाओ तह कलहसीलाए ॥४४६॥

दुअक्खरो षण्ढः । दुमंतओ केशबन्धः । दुम्मइणी तथा दुत्थुरुहुंडा कलहशीला स्त्री । दुत्थुरुहुंडो पुरुषोऽपि ।

यथा—

दुत्थुरुहुंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तीए ।
बंधसु कुसुमामेलं अम्हे ण हु तुज्झ जोग्गाओ ॥३५४॥

अत्र-'दुगुच्छइ दुगुंछइ-जुगुप्सते' 'दुहावइ-छिनत्ति' एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४४६)

षण्ढे दुअक्खरो, तथा दुमंतओ केशबन्धे ।
दुम्मइणी-दुत्थुरुहुंडाओ तथा कलहशीलायाम् ॥४४६॥

दुअक्खर—द्विअक्षर-षंढ-नपुंसक

दुमंतअ—दु+अन्तक=दुमंतअ-बे छेडावाळो केशबंध-केशोनुं बांधवुं

दुम्मइणी, दुत्थुरुहुंडा —दुर्मनाः-कजियाळी-कलहशील-स्त्री-कजिया करवानी टेववाळी स्त्री

दुत्थुरुहुंड—कजियाळो-कलही पुरुष-कजिया करवानी टेववाळो पुरुष

दुगुच्छ-, दुगुंछ- { दुगुच्छइ, दुगुंछइ } जुगुप्सते-घृणा करे छेः [८-४-४]

दुहाव—दुहावइ-द्विधापयति-छिनत्ति-छेदे छे-बे कटका करे छेः [८-४-१२४]

आ बन्ने धातुओ, धात्वादेशोमां कहेला छे माटे अहीं कह्या नथी.

उदाहरण—

दुत्थुरुहुंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तस्याः ।
बधान कुसुमापीडं वयं न खलु तव योग्याः ॥३५४॥

कजियाळा नपुंसक हे ! ते कजियाळी स्त्रीना बे छेडावाळा केशबंधमां तुं फूलनो अंबोडो बांध. कारण के, अमे तारे योग्य एवीओ नथी.

---

१ -रुहंडा-पा० १ । २ -रुहंडो पा० १ । ३ -रुहंड दु-पा० १ ।

सरियाइ दुंबवत्ती, दुक्कुक्कणिया पडिग्गहए।
लज्जदुमणम्मि दूहट्टो, देहणि-दोहणीउ पंकम्मि ॥४४७॥

दुंबवत्ती सरित्। दुक्कुक्कणिया पतद्ग्रहः। दूहट्टो लज्जादुर्मनाः। अत्र 'दूमइ-परितापयति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम्। देहणी तथा दोहणी पङ्कः।

यथा—

मा लज्ज दुंबवत्तीदोहणिखुत्ता चिरेण आविंति!।
धोएमि देहणिं तुह पयाण दुक्कुक्कणीए दूहट्ट! ॥३५५॥

अत्र 'देक्खइ-पश्यति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (४४७)

पिक्कम्मि देवउप्फं पुप्फे, दोग्गं च जुयलम्मि।
कूवय सव वसहेसुं दोद्धिअ दोहूअ दोआला ॥४४८॥

सरिति दुंबवत्ती, दुक्कुक्कणिया प्रतिग्रहके।
लज्जादुर्मनसि दूहट्टो, देहणि-दोहणीउ पङ्के ॥४४७॥

दुंबवत्ती—सरित-नदी

दुक्कुक्कणी / दुक्कुक्कणिया —पात्र-पातरुं

दूहट्ट—लज्जाने लीधे दुष्ट मनवाळो

देहणि / दोहणि — पंक-गारो

दूम—दूमइ-परितापयति-परिताप आपे छे-संतापे छे-दूमे छेः [८-४-२३]

देक्ख—देक्खइ-पश्यति-देखे छेः [८-४-१८१]

आ धातुओ, धात्वादेशोमां लखेला छे माटे अहीं लख्या नथी.

उदाहरण—

मा लज्जस्व दुंबवत्तीदोहणिखुत्ता चिरेण आयान्ति!।
धौतयामि देहणिं तव पदानां दुक्कुक्कणीए दूहट्ट! ॥३५५॥

नदीना कादवमां खूंती गयेली अने तेथी मोडी आवती एवी हे! तुं मा लाज. तारा चरणोना कादवने, पात्र वडे हुं धोई नाखुं छुं. लज्जाने लीधे दुष्ट हृदयवाळी हे!

पक्वे देवउप्फं पुष्पे, दोग्गं च युगले।
कूपक-शव-वृषभेषु दोद्धिअ-दोहूअ-दोआला ॥४४८॥

देवउप्फं पक्कपुष्पम् । दोग्गं युग्मम् । दोद्धिओ चर्मकूपः । दोहूओ शवः । दोआलो वृषभः ।

यथा—

दोहूअमुहा दोआलवाहणा गलियबाहुदोग्गबला ।
जीवंति दोद्धिअवहा तुह रिउणो महुअदेवउप्फेहिं ॥३५६॥(४४८)

दोवेली सायंभोयणम्मि, तह दोणओ य आउत्ते ।
जुण्हाइ दोसिणी, कडियडम्मि दोहासलं चेअ ॥४४९॥

दोवेली सायंभोजनम् । दोणओ आयुक्तः । "हालिकः" [ ] इत्यन्ये । दोसिणी ज्योत्स्ना । दोहासलं कटीतटम् ।

देवउप्फ—[1]देवपुष्प—पक्व पुष्प-पाकुं फूल-खरी जवानी तैयारीमां आवी रहेलुं फूल-देवने चडाववा योग्य फूल

[2]दोग्ग—द्विक-बे बे-युगल-जोडुं

दोद्धिअ—चर्मकूप-चामडानो कूवो-चामडानो कोस

दोहूअ—शब-मडदुं

दोआल—वृषभ-बळद

उदाहरण—

दोहूअमुखाः दोआलवाहनाः गलितबाहुदोग्गबलाः ।
जीवन्ति दोद्धिअवहाः तव रिपवः मधूकदेवउप्फेहिं ॥३५६॥

मडदा जेवां मुखवाळा, बळदना वाहन वाळा-बळद ऊपर बेसता, बन्ने हाथमांथी बळ गळी गयुं छे एवा अने चामडाना कोसने वहनारा तारा शत्रुओ महूडानां पाकां फूलो खाईने जीवे छे,

दोवेली सायंभोजने, तथा दोणओ च आयुक्ते ।
ज्योत्स्नायां दोसिणी, कटितटे दोहासलं चैव ॥४४९॥

दोवेली—द्विवेला-बीजी वेळानुं भोजन-सांजनुं भोजन-वाळु

दोणअ—आयुक्त-गामनो मुखी

दोसिणी—ज्योत्स्ना-चंद्रिका-चांदनी

दोहासल—कटीतट-कडनो भाग

दोणअ—बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के 'दोणअ' एटले 'हालिक'-हळ चलावनार-हळ हांकनार-खेडुत.

---

१ पाकां फूलोने माटे अहीं 'देवपुष्प' शब्द वपरायेलो छे एथी एम स्पष्ट जणाय छे के जे फूलो देव ऊपर चडाववानां होय ते पाकेलां-पोतानी मेळे खरी पडे एवां-होवां जोईए.

२ 'बे जण' माटे वपरातो मराठीनो 'दोघे' शब्द, प्रस्तुत 'दोग्ग' साथे मळतो आवे छे.

यथा—

तुह दोहासलदंसणपरव्वसो गामदोणओ बहिणि ! ।
ता एहि मह घरे दोवेलिमिसा दोसिणी ण जा फुरइ ॥३५७(४४९)

दोसाणियं च विमलीकयम्मि, दोणक्किया सरहा ।
दोसाकरणं कोवे, दोसणिजंतो य चंदम्मि ॥४५०॥

दोसाणियं निर्मलीकृतम् । दोणक्का सरघा । दोसाकरणं कोपः । दोसणिजंतो चन्द्रः ।

यथा—

दोसणिजंतयदोसाणियसीलाए इमाइ अहरदलं ।
दोणक्काए दट्ठं दोसाकरणं करेसि किं इत्थ ? ॥३५८॥(४५०)

उदाहरण—

तव दोहासलदर्शनपरवशः ग्रामद्रोणओ भगिनि ! ।
तस्माद् एहि मम गृहे दोवेलिमिषात् दोसिणी न यावत्
स्फुरति ॥३५७॥

हे बहेन ! गामनो मुखी, तारा कटीतटने जोईने परवश थयो छे तेथी तुं ज्यां सुधीमां चंद्रिका-चांदनी-न स्फुरे-न खीले त्यां सुधीमां सांजना भोजननुं-वाळुनुं-बानुं करीने मारे घरे आवी जा.

दोसाणियं च विमलीकृते, दोणक्किया सरघा ।
दोसाकरणं कोपे, दोसणिजंतो च चन्द्रे ॥४५०॥

दोसाणिय—निर्मळ करेल-चोख्खुं | दोसाकरण—कोप
दोणक्का, दोणक्किया—सरघा-मधमाख | [1]दोसणिजंत—चंद्र-चांदो

उदाहरण—

दोसणिजंतयदोसाणियशीलाया अस्या अधरदलम् ।
दोणक्काए दष्टं दोसाकरणं करोषि किमत्र ? ॥३५८॥

चंद्र समान निर्मळ शीलवाळी एवी आ (बाई)नुं अधर-पत्र, मधमाखीए करडयुं छे, एमां कोप शाने करे छे ?

---

१ दोसा=रात्री. णिजंत=नीकळतो-रात्रीए नीकळतो चांदो.

अथ अनेकार्थाः-

दलियं णिकूणियच्छे दारुम्मि य अंगुलीए अ।
दीह-विरलेसु दरविंदरं च, पसव-णयणेसु दामणिया ॥४५१॥

दलियं निकूणिताक्षम् दारु अङ्गुली चेति त्र्यर्थम्। दरविंदरं दीर्घम् विरलं च। दामणी प्रसवः नयनं च॥ (४५१)

उद्देहि-वाहहरिणीसु दीविया, दुह-कडीसु दुग्गं च।
जहणट्ठियम्मि वत्थे जहणे वि अ दुण्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविआ उपदेहिका मृगाकर्षणी व्याधमृगी चेति द्व्यर्थाः। दुग्गं दुःखम् कटी च। दुण्णिअत्थं जघनस्थितवस्त्रम् जघनं च॥ (४५२)

दुच्चंबालो कलही दुच्चरिओ फरुसवयणो य।
णेहट्ठावणभंडे तुंबीए तह य दुद्धिणिया ॥४५३॥

हवे 'द'आदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः-

दलियं निकूणिताक्षे दारुणि च अङ्गुल्यां च।
दीर्घ-विरलेषु दरविंदरं च, प्रसव-नयनेषु दामणिया ॥४५१॥

दलिय—१ आंखने फांगी करवी २ लाकडुं ३ आंगळी
दरविंदर—१ लांबु २ विरल
दामणी—१ प्रसव-प्रसूति थवी २ नयन-नेण-नेत्र

उपदेहिका-व्याधहरिणीषु दीविया, दुःख-कटीषु दुग्गं च।
जघनस्थिते वस्त्रे जघनेऽपि च दुण्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविया—१ उद्धई २ हरणोने फसाववा माटे शिकारीए बनावेली हरणी-व्याधमृगी
दुग्ग—१ दुःख २ कड
दुण्णिअत्थ—१ जघन उपरनुं वस्त्र २ जघन

दुच्चंबालो कलही दुश्चरितः परुषवचनश्च।
स्नेहस्थापनभाण्डे तुम्ब्यां तथा च दुद्धिणिया ॥४५३॥

दुच्चंबालो कलहनिरतः दुश्चरितः परुषवचनश्चेति त्र्यर्थः । दुद्धिणिया-कप्रत्ययाभावे-दुद्धिणी स्नेहस्थापनभाण्डम् तुम्बी चेति द्व्यर्था ॥ (४५३)

दुच्चंडिओ य दुल्ललियम्मि तहा दुव्वियड्ढम्मि ।
दुप्परियल्लं असक्के दुउणम्मि तहा अणब्भासिए ॥४५४॥

दुच्चंडिओ दुर्ललितः दुर्विदग्धश्च । दुप्परियल्लं अशक्यम् द्विगुणम् अनभ्यस्तं चेति त्र्यर्थम् ॥ (४५४)

दूणावेढं असक्के सरे य, दोसो अद्ध-कोवेसु ।
दोहणहारी पाणिअहारीए पारिहारिणीए अ ॥४५५॥

दूणावेढं अशक्यम् तडागश्च । दोसो अर्धम् कोपश्च । दोहणहारी जलहारिणी पारिहारिणी च ॥ (४५५)

दुच्चंबाल—१ कलही-कजियाळो २ दुराचारी ३ कठोर वचन वाळो

दुद्धिणी / दुद्धिणिया—१ स्नेहस्थापवानुं पात्र-तेल वगेरे चीकणी वस्तुओ मूकवानुं भांड-पात्र २ तुंबी-दूधी-दुधियानुं शाक

दुच्चंडिओ च दुर्ललिते तथा दुर्विदग्धे ।
दुप्परियल्लं अशक्ये द्विगुणे तथा अनभ्यसिते ॥४५४॥

दुच्चंडिअ—१ दुश्चण्डित-दुर्ललित २ दुर्विदग्ध

दुप्परियल्ल—१ दुष्पार्य-पार न पामी शकाय एवुं-अशक्य २ द्विपरिवर्त-बमणुं ३ अभ्यासमां नहि आवेलुं

दूणावेढं अशक्ये सरसि च, दोसो अर्ध-कोपेषु ।
दोहणहारी पानीयहारिण्यां पारिहारिण्यां च ॥४५५॥

दूणावेढ—१ अशक्य २ तडाग-तळाव

दोस[२]—१ अडधुं २ कोप[२]

दोहणहारी—१ पाणी भरनारी-पाणियारी-पनीहारी २ दोहनहारी-दोहवानुं पात्र लइ जनारी-दोहन करनारी-दोहनारी

---

१ -हहारी पा-पा० । २ सरखावो 'दोसाकरण' गा० ४५० ।

अथ 'ध'आदिः-

धर-धव्वा तूल-रया, भमरे धंग-धुयगाय-धूमंगा ।
धय-धंधा नर-लज्जा, धवलो जच्चोत्तमे, घरे धयणं ॥४५६॥

धरं तूलम् । धव्वो वेगः । धंगो धुयगाओ धूमंगो एते त्रयोऽपि भ्रमरार्थाः । धओ पुरुषः । धंधा लज्जा । धवलो यो यस्यां जातौ उत्तमः । धयणं गृहम् ।

यथा—

धयण-धरसयण-धंधा धयधवले चइय कत्थ चलिया सि ।
णिसि धंगकेसि ! धव्वा परिमलभमिरधुयगायधूमंगि ! ॥३५९(४५६

हवे 'ध' आदिवाळा शब्दोः—

धर-धव्वा तूल-रयाः, भ्रमरे धंग-धुयगाय-धूमंगा ।
धय-धंधा नर-लज्जाः, धवलो जात्योत्तमे, गृहे धयणं ॥४५६॥

धर—[1]धर-तूल-रू

धव्व—वेग-धव

धंग, धुयगाय —भ्रमर-भमरो

धूमंग —धूमाङ्ग-धूम जेवा काळा अंग-शरीर-वाळो-भमरो

धअ—धव-पुरुष

धंधा—लाज

धवल—धवल-जे जातमां जे उत्तम होय ते. जेमके; नरधवल-उत्तम पुरुष. अश्वधवल-उत्तम घोडो

[2]धयण—घर

उदाहरण—

धयण-धरशयन-धंधा धयधवले त्यक्त्वा कुत्र चलिताऽसि ।
निशि धंगकेशि ! धव्वा परिमलभ्रमणशीलधुयगायधूमंगि ! ॥३५९॥

घरना रूथी बनेली पथारीमां सूतां लाज आवे छे एवी तुं उत्तम पुरुषोने छोडीने रात्रीए वेगथी क्यां चाली छो ? हे भमराना जेवा केशवाळी अने जेनी सुवासमां भमरा भमे छे एवी हे !

---

१ आ० हेमचंद्र पोताना सं० अनेकार्थसंग्रहमां 'धर' शब्दनो 'कपासनुं तूल' अर्थ बतावे छेः "धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पासतूलेऽथ" (कां० २ श्लो० ४२०)

२ 'धाम' (धाम-घर) अने 'धयण' ए बन्ने शब्दो 'धा'-'धारण करवुं' धातु द्वारा आवेला छे.

धणिय-धरग्गा दृढ-कप्पासेसु, पिहुम्मि घसल-धुत्ता य ।
धणिया पियाइ, धन्नाउसो कहिज्जंतआसीसे ॥४५७॥

धणियं गाढम् । धरग्गो कर्पासः । घसलो तथा धुत्तो विस्तीर्णः । धणिया प्रिया । धन्नाउसो कथ्यमान-आशीर्वादः । "धन्नाउसो आशीः-एव" [ ] इति केचित् ।

यथा—

धणियघसलथणकलसं धुत्तणियम्बं धरग्गसियहसियं ।
धणियं लहिय जुवाणो मन्नइ धन्नाउसत्तणं सहलं ॥३६०॥(४५७)

धणिय-धरग्गा दृढ-कर्पासेषु, पृथौ घसल-धुत्ता च ।
धणिया प्रियायाम्, धन्नाउसो कथ्यमानआशिषि ॥४५७॥

धणियं—गाढ-दृढ

[1]धरग्ग—धराग्र-कपास

घसल, धुत्त —पहोळुं-विस्तारवाळुं

[2]धणिया—धनिका-प्रिया

धन्नाउस—'धन्य[3]+आयुष्मन्!' एवो आशीर्वाद-'धन्य आयुष्मान्' ए प्रमाणे कहेवातो आशीर्वाद

धन्नाउसो—केटलाक देशीसंग्रहकारो कहे छे के 'धन्नाउसो' एटले ज आशिष.

उदाहरण—

धणियघसलस्तनकलशां धुत्तनितम्बां धरग्गसितहसिताम् ।
धणियं लब्ध्वा युवा मन्यते धन्नाउसत्तणं सफलम् ॥३६०॥

गाढ-दृढ-पहोळा कलश जेवा स्तनवाळी, पहोळा नितंबवाळी, कपास जेवा श्वेत हास्यवाळी प्रियाने मेळवीने युवान, 'धन्य आयुष्मान्' एवा पोता माटे कहेवाता आशीर्वादने सफळ माने छे.

---

१ सरखावो 'धर' शब्द गा० ४५६ ।

२ संस्कृत अनेकार्थकोशमां आचार्य हेमचंद्र 'वधू' अर्थमां 'धनिका' शब्द अने 'धव-पुरुष-वर' अर्थमां 'धनिक' शब्द आपे छे: "धनिको धान्यके धवे ॥४९॥ धनाढ्ये, धनिका वध्वाम्"-५० (कांड ३) प्रस्तुत 'धणिया' अने उक्त 'धनिका' ए बन्ने शब्दो समान छे.

३ 'आयुष्मत्' शब्दनुं संबोधन-एकवचन 'आउसो' थाय छे. 'हे आयुष्मन्-चिरंजीव ! तुं धन्य था' एवा अर्थवाळा आशीर्वादसूचक वाक्य माटे 'धन्य+आयुष्मन्' शब्द वपराय. ए रीते प्रस्तुत 'धन्नाउसो' अने 'धन्यायुष्मन्' ए बन्ने शब्दो समान छे. पछीथी ए शब्द केवळ आशीर्वादवाची थयो भासे छे.

धंसाडिओ ववगए, हंसे धवलसउणो, लहुं धारं ।
धारा आजिमुहे, धाडी इ णिरसिए, धाडिओ अ आरामे ४५८

धंसाडिओ व्यपगतः । 'मुक्त' अर्थस्तु 'मुचि'धात्वादेशसिद्धः । धवल-सउणो हंसः । धारं लघु । धारा रणमुखम् । धाडी निरस्तम् । धाडिओ आरामः । अत्र 'धाडइ-निःसरति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

धंसाडिओ व्यपगते, हंसे धवलसउणो, लघु धारं ।
धारा आजिमुखे, धाडी ई निरस्ते, धाडिओ च आरामे ॥४५८॥

[२]धंसाडिअ—व्यपगत-नाश पामेल
[३]धवलसउण—धवलशकुन-धोळो पक्षी -हंस
धार—लघु
धारा—[४]धारा-रणमुख-युद्धभूमिनो अग्र भाग
धाडी—निरस्त
धाडिअ—आराम--बाग

धंसाडिय—'धंसाडिअ' एटले 'मुक्त'-'छूटो.' आ अर्थनो 'धंसाडिअ' शब्द 'मुच' धातुना आदेश 'धंसाड' उपरथी लाववानो छे: [८-४-९१]

धाड—धाडइ-निस्सरति-नीहरे छे: [८-४-७९]
आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे माटे अहीं कह्यो नथी.

---

१ "इ-जे-राः पादपूरणे" ८ । २ । २१७ । ए सूत्रमां 'इ'ने पादपूरक कहेलो छे.

२ 'ध्वंस्' धातुने प्रेरणासूचक 'आड' प्रत्यय लगाडवाथी तेनुं 'धंसाडिअ' रूप थाय. आ 'धंसाडिअ अने 'ध्वंस्'नुं 'धंसाडिअ' बन्ने समान छे.

३ संस्कृतकोशोमां (अमरकोश वर्ग १५ कां० २ श्लो० २३. अभिधान-चिन्ता० कां० ४ श्लो० ३९१) 'हंस' माटे 'श्वेतच्छद' 'श्वेतगरुत्'-(धोळी पांख-वाळो) शब्द वपरायेलो छे माटे 'धवलशकुन'-(धोळुं पक्षी) शब्द पण 'हंस' माटे उचित छे अने ए रीते 'धवलसउण' अने 'धवलशकुन' ए बन्ने शब्दो एकसरखा छे.

४ हेमचंद्र पोताना संस्कृत अनेकार्थसंग्रहकोशमां 'सैन्यनुं अग्र' अर्थ माटे 'धारा' शब्द नोंधे छे: "धारा उत्कर्षे खड्गाद्यग्रे सैन्याग्रे वाजिनां गतौ"-कां० २ श्लो० ४२१ ।

यथा—

धाराइ धाडिय-अंगा अधार-णिव-धवलसउण ! तुह रिउणो ।
धंसाडियसयलदुहा रमंति सुरधाडिए सुरवहूहिं ॥३६१॥(४५८)

फलभेए धाणूरियं, इंदाणी धुंधुमारा य ।
धुकुद्धुय-धुकुद्धुगिया उल्लसिए, गजे धूणो ॥४५९॥

धाणूरियं फलभेदः । धुंधुमारा इन्द्राणी । धुकुद्धुयं तथा धुकुद्धुगियं उल्लसितम् । धूणो गजः । अत्र 'धूया-दुहिता' इति 'दुहितृ'शब्दभवत्वान्नोक्तम् ।

उदाहरण—

धाराइ धाडिय-अङ्गा अधार-नृप-धवलसउण ! तव रिपवः ।
धंसाडियसकलदुःखा रमन्ते सुरधाडिए सुरवधूभिः ॥३६१॥

मोटा राजाओमां हंस जेवा हे राजा ! युद्धभूमिने मोखरे जेमनां अंगो निरस्त थयां छे एवा अने जेमनां बधां दुःखो नाश पामी गया छे एवा तारा शत्रुओ देवोना बागमां देवोनी वहूओ साथे रमे छे.

फलभेदे धाणूरियं, इन्द्राणी धुंधुमारा च ।
धुकुद्धुय-धुकुद्धुगिया उल्लसिते, गजे धूणो ॥४५९॥

धाणूरिय—विशेष प्रकारनुं फळ
धुंधुमारा—इन्द्राणी
धुकुद्धुय } —उल्लसित
धुकुद्धुगिय }
[2]धूण—गज–हाथी

धूया—धूया एटले 'दुहिता'–'दीकरी.' आ 'धूया' शब्दने संस्कृत 'दुहितृ' ऊपरथी लाववानो छे [८–२–१२६] माटे अहीं लह्यो नथी.

---

१ सरखावो 'दूण'–वर्ग ५ गा० ४४३ ।

२ 'धूनयति' क्रिया 'वारंवार हलवुं'–'धूणवुं' अर्थने बतावे छे. हाथी वारंवार हल्या करे छे माटे तेने 'धूण' नाम मळयुं होय ए संभवित छे. सं० धून–प्रा० धूण.

यथा—

धूणगयधुंधुमारापइसमविक्कम ! तुह अरिणारीओ ।
धुकुद्धुयधाणूरियं अडंति धुक्कुद्धुगियभया अडविं ॥३६२॥(४५९)

णीहारे धूमरि-धूमियाउ धूमसिह-धूममहिसीओ ।
धूलीवट्टो तुरए, धूमद्दारं गवक्खम्मि ॥४६०॥

धूमरी धूमिया धूमसिहा धूममहिसी एते चत्वारोऽपि 'नीहार'-अर्थाः । धूलीवट्टो अश्वः । "धूरियवट्टो" [ ] इत्यन्ये । धूमद्दारं गवाक्षः ।

उदाहरण—

धूणगतधुंधुमारापतिसमविक्रम ! तव अरिनार्यः ।
धुकुद्धुयधाणूरियं अटन्ति धुक्कुद्धुगियभया अटवीम् ॥३६२॥

हाथी ऊपर बेठेला इंद्राणीना पति समान पराक्रमवाळा हे राजा ! भये ऊभराएली एवी तारा शत्रुओनी नारीओ, जेमां धाणूरिय फळो ऊलसेलां छे एवी अटवीमां आथडे छे.

नीहारे धूमरि-धूमियाउ धूमसिह-धूममहिसीओ ।
धूलीवट्टो तुरगे, धूमद्दारं गवाक्षे ॥४६०॥

धूमरी-, धूमिया-, धूमसिहा-, धूममहिसी- { धूमरी, धूमिका, धूमशिखा, धूममहिषी } –नीहार-धुम्मस-झाकळ-ओस[1]

धूलीवट्ट—[2]धूलीवर्त-घोडो

धूमद्दार—[3]धूमद्वार-धूमाडो नीकळवानुं बारणुं-गवाक्ष-गोखलो

धूरियवट्ट—बीजा देशीसंग्रहकारो 'धूलीवट्ट'ने बदले 'धूरियवट्ट'[4] शब्द कहे छे.

---

१ ओस-धुम्मस, धूमाडा जेवुं होय छे माटे तेना पर्याय शब्दोमां 'धूम' शब्द विशेष वपरायेलो छे.

२ धूळमां वर्ते-आळोटे-ते 'धूलीवर्त' घोडो धूळमां आळोटे छे ए प्रसिद्ध छे.

३ 'गवाक्ष' अने 'धूमद्वार' ए बन्ने शब्दोनो अर्थ अन्वर्थक छे.

४ धूरिय-धूर्य-अग्र. वट्ट-वर्त्म-वाट. जेनो मार्ग अग्र-आगळ-होय अर्थात् जे मोखरे रहेतो होय ते धूरियवर्त्म-धूरियवट्ट.

यथा—

धूममहिसीइ धूमरियजले को चडइ धूमियाकाले।
धूमसिहाओ भीओ धूलीवट्टे य धूमद्दारे य ॥३६३॥(४६०)

धूरियअं दीहे, धूमद्धयमहिसीओ बहुलासु।

धूरियं दीर्घम्। धूमद्धयमहिसीओ कृत्तिकाः।

यथा—

धूमद्धयमहिसीसुं गए दिणेसे अधूरियाओ वि।
पियविरहविहुरियाणं रयणीओ जुगसमा हुंति ॥३६४॥

उदाहरण—

धूममहिसीइ धूमरियजले कः चटति धूमियाकाले।
धूमसिहाओ भीतः धूलीवट्टे च धूमद्दारे च ॥३६३॥

धुम्मस पडवाने वखते धुम्मस द्वारा धुम्मसवाळुं पाणी थये धुम्मसथी भय पामेलो एवो कोण घोडाओ ऊपर चडे अने गोखलाओ ऊपर चडे?

धूरियअं दीर्घे, धूमद्धयमहिसीओ बहुलासु।

धूरिय } —लांबुं
धूरिअय }

धूमद्धयमहिसी—[1]धूमध्वजमहिषी–कृत्तिका

उदाहरण—

धूमद्धयमहिसीसुं गते दिनेशे अधूरियाओ अपि।
प्रियविरहविधुरितानां रजन्यः युगसमा भवन्ति ॥३६४॥

सूर्य कृत्तिकाओमां गया पछी, प्रियना विरहने लीधे व्याकुळ थएलीओने, नानी पण रात्रीओ, युग जेवडी थाय छे–लागे छे.

---

१ हेमचंद्रे (अभिधानचिन्ता० कां० २ श्लो० २३) 'कृत्तिका'ने माटे 'अग्निदेवा'-(जेनो देव, अग्नि छे) शब्द कह्यो छे ए जोतां (धूमध्वज=अग्नि. महिषी=राणी–अग्निनी राणी) 'धूमध्वजमहिषी' अने 'धूमद्धयमहिसी' ए बन्ने शब्दो समान छे.

अथ अनेकार्थाः-

भज्जा-पज्जत्तीसुं बद्धयणीसंकए य धणी ॥४६१॥

धणी भार्या पर्याप्तिः बद्धोऽपि निःशङ्कश्चेति त्र्यर्थो 'धणी'शब्दः ।(४६१)

चउरंगुलहत्थवणे चंडिणरबलिम्मि धम्मओ तह य ।
धारावासो घण-भेगेसुं, धूमद्धओ सरे महिसे ॥४६२॥

धम्मओ चतुरङ्गुलो हस्तव्रणः चण्डीपुरुषोपहारश्च ।

यदाह—

"चौरा दुर्गापुरतो हत्वा पुरुषं तदङ्गरुधिरेण ।
गहने कुर्वन्ति बलिं धर्मार्थं धम्मयं तं तु" ॥ [ ]

धारावासो मेघः भेकश्च । धूमद्धओ तटाकः महिषश्च ॥

हवे 'ध' आदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः-

भार्या-पर्याप्तिषु बद्धकनिश्शङ्कके च धणी ॥४६१॥

[1]धणी—१ भार्या २ पर्याप्ति-पूरतुं थवुं ३ बद्ध-बांधेलो पण निश्शंक

चतुरङ्गुलहस्तव्रणे चण्डिनरबलौ धम्मओ तथा च ।
धारावासो घन-भेकेषु, धूमद्धओ सरसि महिषे ॥४६२॥

धम्मअ—१ चार आंगळनो-चार आंगळ जेटलो-हाथनो घा २ धर्मक-चण्डीने पुरुष चढाववो ते-पुरुषनो उपहार आपवो-पुरुषनुं निवेद धरवुं ते

'धम्मय' शब्दनो अर्थ बतावतां कह्युं छे के—

"चौरा दुर्गापुरतो हत्वा पुरुषं तदङ्गरुधिरेण ।
गहने कुर्वन्ति बलिं धर्मार्थं 'धम्मयं' तं तु" ॥ [ ]

"चोर लोको दुर्गादेवीनी सामे पुरुषने हणीने तेना अङ्गना लोहीथी जंगलमां धर्मने माटे जे बलिदान आपे छे तेनुं नाम 'धम्मय'"

धारावास—१ धारावर्ष-मेघ २ धारावास-देडको । धूमद्धअ—१ धूमध्वज-तळाव २ पाडो

---

१ सरखावो 'धणिया' शब्द गा० ४५७

'नकार'आदयस्तु देश्याम् असंभविनः एवेति न निबद्धाः यच्च "वा आदौ" [८-१-२२९] इति सूत्रितम् अस्माभिः तत् संस्कृतभवप्राकृत-शब्दापेक्षया न देशी-अपेक्षया इति सर्वमवदातम् ॥ (४६२)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ पञ्चमो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् । श्लो । २४९ ।

देश्य प्राकृतमां आदिमां 'नकार'वाळा शब्दो संभवता ज नथी माटे तेमने अहीं नोंध्या नथी.

"वा आदौ" [८-१-२२९] आ सूत्रमां "आदिना 'न' नो 'ण' विकल्पे थाय छे" एवुं जे विधान अमारा तरफथी करवामां आव्युं छे ते, संस्कृत ऊपरथी आवता प्राकृत शब्दोने लागु पडे छे, देश्यप्राकृत शब्दोने लागु पडतुं नथी; एथी नकारादि शब्दोने अहीं नहि नोंधवानुं कारण बधी रीते स्पष्ट छे.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेला अने पोतानी बनावेली टीकावाळा देशीशब्दसंग्रहनी वृत्तिनो पांचमो वर्ग पूरो थयो.

षष्ठः वर्गः

अथ 'प'आदिः-

पेट्टी पढमपसूया, पच्छी पिडिया, पलं पसेयम्मि ।
गामट्ठाणे पद्दं, धवले पड्डं, अहिरोहिणी पज्जा ॥४६३॥

पेट्टी[1] प्रथमप्रसूता । पच्छी [2]पिटिका । पलं प्रस्वेदः । पद्दं ग्रामस्थानम् । पड्डं धवलम् । पज्जा अधिरोहिणी । अधिकारवाचकस्तु 'पज्जा'शब्दः प्रबन्धभेदवाचक'[3]पर्याय'शब्दभव एव । मार्गवाचकस्तु 'पद्या'शब्दभवः ।

षष्ठ वर्ग

हवे आदिमां 'प'कारवाळा शब्दोः-

पट्टी प्रथमप्रसूता, पच्छी पिटिका, पलं प्रस्वेदे ।
ग्रामस्थाने पद्दम्, धवले पड्डं, अधिरोहिणी पज्जा ॥४६३॥

पट्टी—पाडी-प्रथम प्रसूता-पहेली बीआएली
पच्छी—पिटिका-पेटी
पल—परसेवो
पद्द—पादर-गामनुं स्थान-गाम आखानुं महीयारुं स्थान-ज्यां लोको पोत पोतानुं खातर राखे छे.
पड्ड—पाण्डु-धोळुं
पज्जा—पद्या-ऊपर चडवानुं साधन-नीसरणी

पज्जा—'पज्जा' शब्दनो अर्थ 'अधिकार-प्रकरण' (जेमके विद्यानो अधिकार, सज्जननो अधिकार) छे अने बीजो अर्थ पज्जा एटले मार्ग-रस्तो. 'अधिकार' अर्थमां ए 'पज्जा' शब्दने संस्कृत 'पर्याय[4]' ऊपरथी लाववानो छे.

---

१ पट्टी मु० । २ पिट्टिका पा० । ३-'पर्या'श-मु० ।

४ हेमचंद्र कहे छे के 'पर्याय' शब्द विशेष प्रकारना प्रबंधनो सूचक छे. 'पर्याय' अने 'पज्जा'नी समानता आ रीते छेः पर्याय-पज्जाय-पज्जाअ-पज्जा. अमरकोशमां 'पर्याय'ना बे अर्थ बताव्या छेः-अवसर-प्रसंग अने क्रम-अनुक्रम. "पर्यायः अवसरे क्रमे" (अमर० नानार्थवर्ग कां० ३ श्लो० १४६)

अभिधानचिंतामणि तथा अनेकार्थसंग्रहमां 'पर्याय'ना अर्थो नीचे प्रमाणे नोंधेला छेः—

"पर्यायः अनुक्रमः क्रमः" (अभिधान० कां० ६ श्लो० १३९) अर्थात् पर्याय

यथा—

पेट्टीपयपङ्कजसो पद्दवई एस जुवइपळजणणो ।
गुणपच्छी जस्स-अंसे भुजपज्जाए चडेइ जयलच्छी ॥३६५॥(४६३)

पत्ति-पसाइय-पत्तपसाइय-सद्दा पुलिंदसिरपण्णे ।
पत्तपिसालसं इत्थ य, पंती वेणी, गुहाइ पडुंसो ॥४६४॥

पत्ती तथा पसाइया तथा पत्तपसाइया तथा पत्तपिसालसं इत्येते चत्वारः शब्दाः पुलिन्दशिरसि यत् पर्णपुटं तद्वाचकाः । पंती वेणी-केशरचना । पडुंसो गिरिगुहा ।

अने 'मार्ग' अर्थना 'पज्जा' शब्दने संस्कृत 'पद्या'[१] ऊपरथी लाववानो छे.

उदाहरण—

पट्टीपयःपङ्कयशाः पद्रपतिः एष युवतिपलजननः ।
गुणपच्छी यस्य-अंसे भुजपज्जाए चटति जयलक्ष्मीः ॥३६५॥

पाडीना दूध जेवा धोळा यशवाळो आ-पादरनो धणी, युवतिओने परसेवो लावी दे छे, गुणनी पेटी छे अने हाथनी नीसरणी द्वारा जेना खंभा ऊपर जयलक्ष्मी चडे छे.

पत्ति-पसाइय-पत्तपसाइय-शब्दाः पुलिन्दशिरःपर्णे ।
पत्तपिसालसं अत्र च, पंती वेणी, गुहायाम् पडुंसो ॥४६४॥

पत्ति पसाइय पत्तपसाइय पत्तपिसालस	—भिल्लना माथा ऊपरनु पांदडानुं पुट-पांदडानो पडो	पंती—पङ्क्ति-वेणी-केश रचना-केशोने ओळी वेणी करवी ते-पेंथी पडुंस—गुहा-गुफा

एटले अनुक्रम. "पर्यायः अवसरे क्रमे । निर्माणे द्रव्यधर्मे च" (अनेकार्थ० कां० ३ श्लो० ४८६) अर्थात् पर्याय एटले १ अवसर-प्रसंग. २ क्रम-अनुक्रम. ३ निर्माण-रचना-प्रबंधरचना. ४ द्रव्यनो धर्म पदार्थनो स्वभाव.

१ अमरकोश अने अभिधानकोश बन्नेमां 'पद्या'नो 'मार्ग' अर्थ बतावेलो छे. "सरणिः पद्धतिः पद्या" (अमर० पुरवर्ग कां० २ श्लो० १५) "पद्या पद्धतिः वर्त्म" (अभिधान कां० ४ श्लो० ४९)

यथा—

पइंसे पत्तिकरो पत्तपसाइयसिरो रिऊ तुज्झ ।
पत्तपिसालसहत्थं सपसाइयपंतियं रमइ सवरिं ॥३६६॥ (४६४)
पलसू सेवा, पणिया करोडिया, पण्हओ य थणधारा ।
पडिवेसिए पएसो, पम्हारो पम्हरो य अवमच्चू ॥४६५॥

पलसू सेवा । पणिया करोटिका । पण्हओ स्तनधारा । पएसो प्रातिवेश्मिकः । पम्हारो तथा पम्हरो अपमृत्युः ।

यथा—

जह पण्हओ तह-एही पम्हरभीए ! सुओ अ पम्हारो ।
किज्जउ अज्ज पएसिणि ! सुरपलसू चइय पणियकम्माइं ॥३६७(४६५)

उदाहरण—

पइंसे पत्तिकरो पत्तपसाइयशिराः रिपुः तव ।
पत्तपिसालसहस्तां सपसाइयपंतियं रमयति शबरीम् ॥३६६॥

जेना हाथमां, माथामां खोसवानुं पर्णपुट छे अने जेणे माथामां पर्णपुट खोसेलुं छे एवो तारो शत्रु, जेणीना हाथमां पर्णपुट छे अने जेणीनी वेणीमां-पंथीमां-पर्णपुट छे-एवी भीलडीने पर्वतना गुफामां रमाडे छे.

पलसू सेवा, पणिया करोटिका, पण्हओ च स्तनधारा ।
प्रतिवेशिके पएसो, पम्हारो पम्हरो च अपमृत्युः ॥४६५॥

पलसु—सेवा

पणिया—करोटिका-माटीनुं के कांसानुं -विशेष प्रकारनुं पात्र-कथरोट

पण्हअ—प्रस्नव-पानो-पोताना संतानने जोतां ज स्तनमांथी दूधनी धार छूटवी

पएस—प्रातिवेश्मिक-पाडोशी

पम्हार, पम्हर—अपस्मार-अपस्मर-अपमृत्यु -खराब मरण-वाई आवतां मरण पामवुं ते

उदाहरण—

यथा पण्हओ तथा-पश्यति पम्हरभीते ! श्रुतश्च पम्हारो ।
क्रियताम् अद्य पएसिणि ! सुरपलसू त्यक्त्वा पणियकर्माणि ॥३६७॥

अपमृत्युथी बीनारी हे ! जेम पानो आवशे तेम आवती काले अपमृत्यु पण आवशे तो आजे हे पाडोसण ! कथरोट संबंधी कामकाज छोडी दईने देवसेवा करो.

कप्पासम्मि य पलही, पविया खगपाणपत्तम्मि ।
पउढ-पऊढा गेहम्मि, मिगविसेसम्मि पसओ य ॥४६६॥

पलही कर्पासः । पविया पक्षिणां पानभाजनम् । पउढं तथा पऊढं गृहम् । "पउढो गृहस्य पश्चिमप्रदेशः" [　　] इति केचित् । पसओ मृगविशेषः ।

यथा—

कत्थ य गुणमणिपउढं लायण्णनिही कलापऊढं सा ।
पसयसमपलहिदसणो पवियापाणो य कत्थ तुमं ? ॥३६८॥(४६६)

परडा सप्पविसेसे, पडलं णिव्वे, रविम्मि पच्चूहो ।
पहणं कुले, दिणे पउओ, पहणी संमुहागयनिरोहे ॥४६७॥

कर्पासे च पलही, पविया खगपानपात्रे ।
पउढ-पऊढा गेहे, मृगविशेषे पसओ च ॥४६६॥

पलहि—कपास
पविया—प्रपिका-प्रपा-परब-पक्षीओने पाणी पीवानुं पात्र-परबडी
पउढ, पऊढ—गृह-घर
पसअ—पृषत-विशेष प्रकारनो मृग-चमरी गाय

पउढ—केटलाक संग्रहकारो 'पउढ' एटले 'घरनो पाछलो भाग' एवो अर्थ करे छे.

उदाहरण—

कुत्र च गुणमणिपउढं लावण्यनिधिः कलापऊढं सा ।
पसयसमपलहिदशनः पवियापानश्च कुत्र त्वम् ? ॥३६८॥

गुणमणिनुं घर, लावण्यनो भंडार अने कळाओनुं घर एवी तेणी क्यां ! अने चमरी गायना जेवा तथा कपासना जेवा दांतवाळो अने पक्षीओ ज्यां पाणी पीए छे त्यांथी पाणी पीनारो एवो तुं क्यां !

परडा सर्पविशेषे, पडलं नीव्रे, रवौ पच्चूहो ।
पहणं कुले, दिने पउओ, पहणी संमुखागतनिरोधे ॥४६७॥

परडा सर्पविशेषः । पडलं नीव्रम् । पच्चूहो रविः । पहणं कुलम् । पउओ दिनम् । पहणी संमुखागतनिरोधः ।

यथा—

तइं पहणियरिउवहुया परडा-आउलजुण्णपडलउडएसु ।
पउअम्मि लियंति सया डरिया चालुक्कपहणपच्चूह ! ॥३६९॥४६७॥

पयला निद्दा, पययं अणिसं, पडवा पडकुडीए ।
पहियं महिए, पसियं पूगफले, पड्डुसं सुसंजमिए ॥४६८॥

पयला निद्रा । पययं अनिशम् । पडवा पटकुटी । पहियं मथितम् । पसियं पूगफलम् । पड्डुसं सुसंयमितम् ।

परडा—पृदाकु-परडकुं-विशेष प्रकारनो साप
पडल—पटल-पडाळ-ढोळाववाळो छापरानो भाग
पच्चूह—प्रत्यूष[1]-रवि-सूरज
पहण—कुल
पउअ—पो फाटवी-दिवस ऊगवो
पहणि—सामे आवेलाने अटकाववुं-सामे आवेलाने रोकी राखवुं

उदाहरण—

त्वया पहणियरिपुवधुकाः परडा-आकुलजीर्णपडलउटजेषु ।
पउअम्मि लीयन्ते सदा दरिताः चालुक्यपहणपच्चूह ! ॥३६९॥

चालुक्योना कुळमां सूर्य जेवा हे राजा ! तें, सामे आवेला छतां अटकावेला एवा तारा शत्रुओनी सदा भय पामेली एवी वहूओ, परडकांओथी खीचोखीच भरेलां एवां जूनां पडाळवाळां झुपडाओमां दिवसे लीन थई जाय छे-संताई जाय छे.

पयला निद्रा, पययं अनिशम्, पडवा पटकुट्याम् ।
पहियं मथिते, पसियं पूगफले, पड्डुसं सुसंयमिते ॥४६८॥

पयला—प्रचला-निद्रा-चालतां चालतां आवती उंघ
पययं—अनिशम्-रोज
पडवा—पटकुटी-कपडांनी कोटडी-तंबू
पहिय—मथित-मथेलुं-वलोवेलुं
पसिय—फोफल-सोपारीनुं फळ
पड्डुस—सुसंयमित-सारी रीते बांधेल

१ जुओ ८-२-१४ "प्रत्यूषे षश्च हो वा" ।

यथा—

पडवा-अंतरे धणिवहू पयलं मुत्तूण पडुसिय णीविं ।
दहिपहियं विरयंती पययं पसिएण कागं उड्डवइ ॥३७०॥(४६८)

पणियं पयडे, परिहो रोसे, पणओ य पंकम्मि ।
पयलो[1] णिड्डे, विपुले पइन्न-पेढाल-पेज्जाला ॥४६९॥

पणियं प्रकटम् । विक्रेतव्ये तु संस्कृतभवमेव । परिहो रोषः । पणओ पङ्कः । पयलो नीडम् । पइन्नो पेढालो पेज्जालो एते त्रयोऽपि विपुलार्थाः । "पेढालं वर्त्तुलम्" [ ] इति द्रोणः ।

उदाहरण—

पडवा-अन्तरे धनिवधूः पयलं मुक्त्वा पड्डसिय नीविम् ।
दधिपहियं विरचयन्ती पययं पसिपण काकम्-उड्डाययति ॥३७०॥

निद्राने तजीने, घाघरानी नाडीने सारी रीते बांधीने तंबूमां दहींनुं मथन करती-दहीं वलोवती धनवाननी वहू, सोपारी वडे कागडाने रोज उडाडे छे.

पणियं प्रकटे, परिहो रोषे, पणओ च पङ्के ।
पयलो नीडे, विपुले पइन्न-पेढाल-पेज्जाला ॥४६९॥

पणिय — प्रकट
परिह — {प्रतिघ- / परिघ-} —रोष—क्रोध
पणअ {पलल / पनक} —पंक—कादव

पयल — प्रचल—नीड—माळो
{पइन्न / पेढाल / [2]पेज्जाल} —विपुल—बहोळुं

पणिअ—'पणिअ' एटले पण्य-करियाणुं-वेचवानी वस्तु. आ अर्थनो 'पणिअ' शब्द, संस्कृत 'पण्य' ऊपरथी लाववानो छे.

पेढाल—द्रोण नामनो देशीसंग्रहकार कहे छे के "पेढाल एटले वर्तुल-वाटलुं-गोळ."

---

१ –ओ णीडे मु० । २ पेज्जाल (पालिभाषा)

यथा—

पेढालखंध ! पेज्जालवच्छ ! चालुक्क ! तइ पणियपरिहे ।
रिउणो पइन्नपणए वसंति पयल-आउले समुद्दतडे ॥३७१॥ (४६९)

चोरणिवहे पडीरो, पत्त-वहोलेसु पंखुडि-परक्का ।
चोरम्मि पलाओ, पत्थर-पड्डुल-पड्डुआ चरणघाए ॥४७०॥

पडीरो चोरसमूहः । लिपिभ्रष्टास्तु "बोरणिवहे पडीरं" इति तरुवर्गे पठन्ति । पंखुडी पत्रम् । परक्कं अल्पं स्रोतः । पलाओ चोरः । पत्थरा पड्डुला पड्डुआ त्रयोऽप्यमी चरणघातवाचकाः ।

यथा—

एस परक्कपडीरो पत्थरकुसलेण पड्डुअं दिंतो ।
पंखुडिय व्व विकिण्णो पलायरक्खेण पड्डुलाहिं पि ॥३७२॥(४७०)

उदाहरण—

पेढालस्कन्ध ! पेज्जालवक्षः ! चालुक्य ! त्वयि पणियपरिहे ।
रिपवः पइन्नपणए वसन्ति पयल-आकुले समुद्रतटे ॥३७१॥

विशाळ खंभावाळा, विशाळ छातीवाळा हे चालुक्य ! तारो कोप प्रकट थये शत्रुओ, फेलायेल कादववाळा अने माळाओथी खीचोखीच भरेला समुद्र कांठे रहे छे.

चोरनिवहे पडीरो, पत्र-वहोलेसु पंखुडी-परक्का ।
चोरे पलाओ, पत्थर-पड्डुल-पड्डुआ चरणघाते ॥४७०॥

पडीर—पाटच्चर-चोरनो समूह-चोरनुं टोळुं
पंखुडी—पक्ष-पत्र-पांखडी
परक्क—वहेळो-नानुं झरणु
पलाअ—पलाय-पलायन करी जनार-चोर
पत्थरा, पड्डुला, पड्डुआ—पगनो घा-पाटु

पडीर—लिपिभ्रष्ट-लिपि वांचवा-समजवा-मां अकुशळ-**संग्रहकारो** 'चोरणिवहे' ने बदले 'बोरणिवहे' पाठ बतावे छे, एम बतावी आ 'पडीर' शब्दने तरुवर्गमां-झाडनां नामो साथे-आपे छे अने 'पडीर' एटले 'बोरनो समूह' अर्थ बतावे छे.

उदाहरण—

एष परक्कपडीरो पत्थरकुशलेन पड्डुअं ददत् ।
पंखुडिया इव विकीर्णः पलायरक्षेण पड्डुलाहिं पि ॥३७२॥

वहेळानुं-नाना झरणानुं-नाना झरण तरफ रहेतुं चोरनुं ए टोळुं, पाटु मारवामां कुशल एवा कोई वडे पाटु देतुं चोरना रक्षक-कोटवाळ-वडे पाटुओ द्वारा पण पांखडीने पेठे वेराई गयुं छे.

---

१ -ए बिसं-पा० ।

दरियम्मि पहट्ठो, बालम्मि पडोओ, पयामं अणुपुव्वे ।
कुसुमे पसूअं, ओलि-जलणभेएसुं पडालि-पप्फाडा ॥४७१॥

पहट्ठो दृप्तः । पडोओ बालः । पयामं अनुपूर्वम् । पसूअं कुसुमम् । पडाली पङ्क्तिः । पप्फाडो अग्निभेदः ।

यथा—

जिणइ पसूअसरो वि हु भुवणपडालिं पयामथोरोरु ! ।
एस पहट्ठो मयणो अपडोअपयावपप्फाडो ॥३७३॥(४७१)

पत्थिय-पसंडि-पब्भोआ सिग्घ-सुवण्ण-भोएसु ।
पद्धरं उज्जू, सइदिट्ठे पहदं, पक्खरा [१]रयकवचे ॥४७२॥

दृप्ते पहट्ठो, बाले पडोओ, पयामं अनुपूर्वे ।
कुसुमे पसूअं, आवलि-ज्वलनभेदेषु पडालि-पप्फाडा ॥४७१॥

पहट्ठ—प्रहृष्ट-दृप्त-दर्पवाळो
पडोअ—पोत-बालक
पयाम—अनुपूर्वे-अनुक्रमे
पसूअ—प्रसून-कुसुम-फूल
पडाली-आवलि-हार-पडाळी
पप्फाड-- विशेष प्रकारनो अग्नि

उदाहरण—

जयति पसूअशरोऽपि खलु भुवनपडालिं पयामस्थूलोरु !
एष पहट्ठो मदनः अपडोअप्रतापपप्फाडो ॥३७३॥

अनुक्रमे-ऊपर नीचे ए क्रमे-स्थूल ऊरुवाळी हे ! फूलनां बाणवाळो छतां य आ दर्पवाळो अने अबाल-मोटा-प्रतापरूप विशेष प्रकारनी अग्निना तेजवाळो मदन, संसारनी पडाळीने-श्रेणिने-खरेखर जीते छे.

पत्थिय-पसंडि-पब्भोआ शीघ्र-सुवर्ण-भोगेषु ।
पद्धरं ऋजु, सदादृष्टे पहदं, पक्खरा तुरगकवचे ॥४७२॥

---

१ आसु-पा० ।

पत्थिओ शीघ्रः । पसंडि कनकम् । पब्भोओ भोगः । पद्धरं ऋजु । पहदं सदादृष्टम् । पक्खरा तुरगसंनाहः ।

यथा—

पक्खरियपत्थियहओ पसंडिगोरो रणे जयसिरीए ।
पब्भोअकए पहदो सि पद्धरं कुमरवाल ! तुमं ॥३७४॥(४७२)
सुरखायम्मि पहम्मं, पत्थीणं थूलवत्थम्मि ।
पव्विद्धं पेरियए, घणे पवड्ढो य, पज्जणं पाणे ॥४७३॥

पहम्मं सुरखातम् । पत्थीणं स्थूलवस्त्रम् । "सामान्येन पत्थीणं स्थूलम्" [ ] इत्येके । पव्विद्धं प्रेरितम् । पवड्ढो घनः—लोहकुट्टनोपकरणम् इत्यर्थः । पज्जणं पानम् ।

पत्थिअ—प्रस्थित-शीघ्र-उतावळो-त्वरावाळो	पद्धर—प्राध्वर-पाधरुं-ऋजु-सरळ-सीधुं
पसंडि—सोनुं	पहद—नित्य दृष्ट-रोज नजरे चडतुं
पब्भोअ—प्रभोग-भोग	पक्खरा[1]—पाखर-घोडानुं बख्तर

उदाहरण—

पक्खरितप्रस्थितहयः पसंडिगौरः रणे जयश्रिया ।
पब्भोअकृते पहदोऽसि पद्धरं कुमारपाल ! त्वम् ॥३७४॥

कुमारपाल हे ! जेना घोडा पाखरेला अने उतावळा छे, जे सोना जेवो गौर छे एवो तुं रणसंग्राममां जयश्रीद्वारा भोगने माटे सरळ रीते नित्य नजरमां आव्या करे छे.

सुरखाते पहम्मं, पत्थीणं स्थूलवस्त्रे ।
पव्विद्धं प्रेरितके, घने पवड्ढो च, पज्जणं पाने ॥४७३॥

पहम्म—देवे खोदेलुं	पवड्ढ—प्रवृद्ध-घण-लोढाने कूटवानुं उपकरण
पत्थीण—प्रस्त्यान-विशेष घट्ट-जाडुं कपडुं	
पव्विद्ध—प्रविद्ध-प्रेरित	पज्जण—पायन-पान-पीवुं

१ हेमचंद्र पोताना संस्कृत-अभिधानचिंतामणि-कोशमां (कां० ४ श्लो० ३१७) 'तुरगसंनाह'ना पर्यायरूपे 'प्रक्षर' अने 'प्रखर' ए बे शब्दो नोंधे छे. प्रस्तुत 'पक्खरा' अने सं० 'प्रक्षर' अने 'प्रखर' ए बधा समान शब्दो छे. मने लागे छे के 'पाखर' घोडाने बन्ने पडखे रहे छे तेथी 'पक्खरा' शब्दनो विशेष संबंध पक्ष-'पडखुं' शब्द साथे छे.

यथा—

एसो पवद्धहत्थो पत्थीणी तह य तेण पब्विद्धा ।
हयकामिणि ! किं वच्चसि पहम्मजलपज्जणमिसेण ॥३७५॥(४७३)

पडिय-परेया विहाडिय-पिसल्लएसुं च, पंपुअं दीहे ।
पप्पीओ बप्पीहे, पच्चूढो परियली य थालम्मि ॥४७४॥

पडियं विघटितम् । परेओ पिशाचः । पंपुअं दीर्घम् । पप्पीओ चातकः । पच्चूढो तथा परियली स्थालम्—भोजनभाण्डम्—इति यावत् ।

यथा—

अपडियपंपुअपिम्मं जीइ समं भुत्तं एक्कपच्चूढे ।
तं किं परेय ! णेच्छसि परियलिपडियं जलं व पप्पीओ॥३७६(४७४)

पत्थीण—केटलाक देशीसंग्रहकारो कहे छे के "पत्थीण एटले जाडुं-गमे ते जाडुं."

उदाहरण—

एष पवृद्धहस्तः पत्थीणी तथा च तेन पव्विद्धा ।
हतकामिनि ! किं व्रजसि पहम्मजलपज्जणमिषेण ॥३७५॥

आ, हाथमां घणवाळो छे अने तेणे जाडा कपडावाळीने प्रेरेली छे तो हे हतभागी स्त्री ! देवे खोदेला खाडानुं पाणी पिवाने वाने शा माटे जाय छे ?

पडिय-परेया विघटित-पिशाचेषु च, पंपुअं दीर्घे ।
पप्पीओ बप्पीहे, पच्चूढो परियली च स्थाले ॥४७४॥

पडिय—पतित—विघटित—बगडेलुं	पप्पीअ—बपैयो—चातक
परेय—परेत—प्रेत—भूत—पिशाच	पच्चूढ, परियलि }—थाळ—खावानुं भांड—भाणुं
पंपुअ—पंपुडुं—लांबु	

उदाहरण—

अपतितपंपुअप्रेम यया समं भुक्तम् एकपच्चूढे ।
तां किं परेत ! नेच्छसि परियलि-पतितं जलम् इव पप्पीओ ॥३७६॥

नहि बगडेला लांबा प्रेमपूर्वक जेणीनी साथे एक थाळीमां खाधुं छे तेणीने हे भूत ! जेम बपैयो थाळीमां पडेला पाणीने न चाहे तेम तुं शा माटे चाहतो नथी ?

पच्चुत्थं पडिवाविए, पद्धारो छिन्नणंगूले ।
पम्हल-पसरेहा केसरे, पवसियम्मि परिउत्थो ॥४७५॥

पच्चुत्थं प्रत्युप्तम् । पद्धारो छिन्नलाङ्गूलः । पम्हलो तथा पसरेहो किञ्जल्कः । परिउत्थो प्रोषितः ।

यथा—

परिउत्थ ! चलसु काले केयइपसरेह-णीमपम्हलिए ।
पच्चुत्थदुहा मरिही तुह दइया चमरिय व्व पद्धारा ॥३७७॥(४७५)

जीवाइ पडंच-पडंसुआ य, भल्ली पलासि-पासाला ।
पत्तल-पडुवइया पत्तिसमिद्धं चेय तिक्खम्मि ॥४७६॥

पडंचा तथा पडंसुआ ज्या । 'प्रतिश्रुत्'वाचकस्तु 'पडंसुआ'शब्दस्तद्भव एव । पलासी तथा पासाला भल्ली । पत्तलं पडुवइयं पत्तिसमिद्धं एते त्रयोऽपि

पच्चुत्थं प्रत्युप्तम्, पद्धारो छिन्नलाङ्गूले ।
पम्हल-पसरेहा केसरे, प्रोषिते परिउत्थो ॥४७५॥

पच्चुत्थ—प्रत्युप्त–ऊगी नीकळेलुं
पद्धार—बांडो–कपायेल पूंछडावाळो
पम्हल, पसरेह —पक्ष्मल–केसर–फूलनुं केसर
परिउत्थ—(परि+वस्+त)–प्रवासे गयेल

उदाहरण—

परिउत्थ ! चल काले केतकीपसरेह-नीपपम्हलिप ।
पच्चुत्थदुःखा मरिष्यति तव दयिता चमरिका इव पद्धारा ॥३७७॥

प्रवासी हे ! ज्यारे केतकी अने नीप–कदंब–ने केसर आवे छे ते वखते चाल. ऊगी नीकळेला दुःखवाळी तारी स्त्री, कपायेला पूंछडावाळी चमरी गायनी पेठे मरशे.

जीवायां पडंच–पडंसुआ च, भल्लिः पलासि–पासाला ।
पत्तल–पडुवइया पत्तिसमिद्धं चैव तीक्ष्णे ॥४७६॥

पडंचा, पडंसुआ —प्रत्यञ्चा–, –प्रतिश्रुत्- —पणछ–ज्या–धनुषनी दोरी
पलासि, पासाला —भल्लि–भालुं

तीक्ष्णार्थाः । "पत्तलं कृशम्" [ ] इत्यन्ये । 'पत्तलं पत्रबहुलम्' इति तु 'पत्रल'शब्दभवम् ।

यथा—

पहुमासे भमरोली वम्महवीरस्स धणु-पडंच व्व ।
सहयारमंजरी उण पत्तिसमिद्धा पलासि व्व ॥३७८॥
तट्ठा रणाउ रिउणो पडंसुआ-अप्फालणे वि चालुक्क ! ।
पत्तलकोवो पडुवइपासालाहिं करेसि किं तुमयं ? ॥३७९॥

अत्र—'पवित्तो दर्भः' । 'पअरो शरः' । इति 'पवित्र'—'प्रदर'शब्दभवौ । 'पल्लत्थो पल्लट्टो पर्यस्तः' इति 'पर्यस्त'शब्दभवौ । तथा " 'पट्टइ-पिबति' । 'पंगइ—गृह्णाति' । 'परइ—भ्रमति' " । इति धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (४७६)

पत्तल	—पत्रल —	—पत्रल—तीक्ष्ण
पडुवइय	—पटुपत्रिक —	—अणीदार—
पत्तिसमिद्ध	—पत्रीसमृद्ध—	पातळुं—धारदार पत्रीवाळुं

पडंसुआ—'पडंसुआ'—'प्रतिश्रुत्'—'प्रतिध्वनि'—'पडछंदो'. आ अर्थवाळो 'पडंसुआ' शब्द संस्कृत 'प्रतिश्रुत्' उपरथी उपजाववानो छे [८-१-८८]

पत्तल—बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के " 'पत्तल' एटले 'कृश'—'पातळुं.' "

पत्तल—'पत्तल'नो बीजो अर्थ 'पत्रबहुल'—'घणां पत्रवाळुं'—'घणां पांदडांवाळुं' थाय छे अने आ अर्थमां ए 'पत्तल'ने संस्कृत 'पत्रल' ऊपरथी लाववानो छे.

पवित्त—पवित्त एटले 'डाभ'. संस्कृत 'पवित्र' ऊपरथी 'पवित्त' शब्दने लाववानो छे.

पअर—पअर एटले 'शर'. संस्कृत 'प्रदर' उपरथी 'पअर' शब्दने लाववानो छे.

पल्लत्थ—पल्लत्थ, **पल्लट्ट**—पल्लट्ट —बदलो—बदलवुं. आ बन्ने शब्दोने संस्कृत 'पर्यस्त' ऊपरथी लाववाना छे [८-२-४७]

पट्ट—पट्टइ—पिबति—पीये छे. [८-४-१०]

पंग—पंगइ—गृह्णाति—ग्रहण करे छे. [८-४-२०९]

पर—परइ—भ्रमति—भमे छे. [८-४-१६१]

आ धातुओ, धात्वादेशो साथे कहेला छे माटे अहीं लख्या नथी.

उदाहरण—

मधुमासे भ्रमरावलिः मन्मथवीरस्य धनुष्-पडंचा इव ।
सहकारमञ्जरी पुनः पत्तिसमिद्धा पलासि इव ॥३७८॥

पचेडं पच्चवरं मुसले, पग्गेज्ज-पहयरा णियरे ।
पलहिय-पुरोहडा विसमे, परियट्टो य रजगम्मि ॥४७७॥

पचेडं तथा पच्चवरं मुसलम् । पग्गेज्जो तथा पहयरो निकरः । पलहियं तथा पुरोहडं विषमम् । यदाह-"पलहियं विषमम्, असमं च पुरोहडं गदितम्" [ ] इति । अत्र चतुरक्षरपकारादिशब्दप्रस्तावे उकारसहितपकारादि-'पुरोहड'शब्दपाठोऽर्थानुरोधात् । अन्ये तु "'पलहियं पुरोहडं' इति अन्योन्य-पर्यायतया आवृतमहीवारतुवाचकौ" [ ] इत्याहुः । यदाह-"आवरियमहीवत्थू पुरोहडो पलहिओ तह य" [ ] "पुरोहडं पेच्छोकडं" [ ] इति तु सातवाहनः । परियट्टो रजकः ।

वसंत मासमां, भमराओनी टोळी, कामदेववीरनी केम जाणे धनुषनी दोरी न होय एवी लागे छे अने आंबानी मांजर, केम जाणे कामदेवनुं अणीयाळुं भालुं न होय तेवुं जणाय छे.

त्रस्ता रणात् रिपवः पडंसुआ-आस्फालनेऽपि चालुक्य ! ।
पत्तलकोपः पडुवइपासालाहिं करोषि किं त्वम् ? ॥३७९॥

चालुक्य हे ! तारा धनुषनी दोरीनो टंकारव थतां य रणसंग्रामथी शत्रुओ त्रासेला छे तो पछी तीक्ष्ण कोपवाळो तुं अणीयाळां भालां वडे शुं करे छे ? अर्थात् पछी तारे अणीयाळां भालांनुं शुं काम छे ?

पचेडं पच्चवरं मुसले, पग्गेज्ज-पहयरा निकरे ।
पलहिय-पुरोहडा विषमे, परियट्टो च रजके ॥४७७॥

पचेड, पच्चवर —मुसल-मुसळुं-सांबेलुं	पलहिय, पुरोहड –विषम-सम नहि ते
पग्गेज्ज -निकर-समूह; पहयर -प्रकर-पयर-समूह	परियट्ट—धोबी-परीट

पलहिय-पुरोहड—आ बे शब्दोनो जे अर्थ, मूळगाथामां लख्यो छे तेनो कोईए कहेलो संवाद आ प्रमाणे छे:

"पलहियं विषमम् असमं च पुरोहडं गदितम्"

अर्थात् पलहिय-विषम-सम नहि ते
पुरोहड-असम-सम नहि ते

यथा—

परियट्ट ! सिलापहयरपुरोहडाओ जलं णईतूहा ।
सविलंबं आणिज्जइ सुंदर ! मा कुप्पसु इमाइ ॥३८०॥
तुह गयविसाणपव्वेडखंडिया पलहिया वि रिउवप्पा ।
हयभड[illegible] हुंति पव्ववरपाणितुल्ल ! चालुक्क ! ॥३८१॥(४७७)
पडिसार-पाडिसारा पडुयाइ, पडिच्छओ समए ।
[illegible] पलिहाओ य उद्धुदारुम्मि, पयवई सेणा ॥४७८॥

पुरोहड—आ प्रकरण, आदिमां 'अ'स्वरयुक्त 'प'वाळा शब्दोनुं छे नहि के आदिमां 'उ'युक्त 'प'वाळा शब्दोनुं–'पु' वाळा शब्दोनुं. छतां अहीं अर्थ आपवानी अनुकूळताने लीधे आदिमां 'पु'वाळा 'पुरोहड' शब्दनो पण उल्लेख करेलो छे. बीजा देशीसंग्रहकारो तो 'पलहिय' अने 'पुरोहड' ए बन्ने शब्दोने परस्पर पर्यायवाचक तरीके नोंधे छे अने ते बन्नेनो अर्थ 'आवृतमहीवास्तु'– 'ढांकेली जमीननुं वास्तु' एवो बतावे छे. तेओ कहे छे के "आवृतमहीवास्तुः पुरोहडो पलहिओ तथा च"

सातवाहन नामनो देशीसंग्रहकार तो कहे छे के—
"पुरोहडं पच्छोकडं" अर्थात् पुरोहडं पश्चादुत्कटम् । पुरोहड एटले पाछला भागमां उत्कट–ऊंचुं (?)

उदाहरण—

परिवर्त ! शिलापहयरपुरोहडाओ जलं नदीतीर्थात् ।
साविलम्बम् आनीयते सुन्दर ! मा कुप्य अस्यै ॥३८०॥

धोबी हे ! पत्थरना समूहथी विषम बनेला–सरखी रीते नहीं बांधेला अर्थात् खाडाखडियावाळा नदीना घाटेथी थाडुं मोडुं पाणी लवाय छे माटे हे सुन्दर ! तुं एणीना ऊपर कोप न कर.

तव गजविषाणपव्वे[illegible]खण्डिताः पलहिया अपि रिपुवप्राः ।
हतभटपग्गेज्जा भवन्ति पव्ववरपाणितुल्ल ! चालुक्य ! ॥३८१॥

जेना हाथमां मुसळ छे एवा बळदेव जेवा हे चालुक्य ! तारा शत्रुओना विषम किल्लाओ पण तारा हाथीना दंतूशळरूप मुसळो द्वारा खंडित थतां आपोआप ए किल्लाना रक्षक भटोनुं टोळुं हणाएलुं थइ जाय छे–हणाई जाय छे.

पडिसार-पाडिसारा पटुतायाम्, पडिच्छओ समये ।
पलिहस्सं पलिहाओ च ऊर्ध्वदारुणि, पयवई सेना ॥४७८॥

पडिसारो तथा पाडिसारो पटुता । "पडिसारो पटुः" [ ] इत्यन्ये । पडिच्छओ समयः । पलिहस्सं तथा पलिहाओ ऊर्ध्वदारु । पयवई सेना ।

यथा—

पलिहायत्थिमियाए अपाडिसाराइ कह वि तुह विरहे ।
तीइ णिसा वोलीणा कह गोसपडिच्छए होही ?॥३८२॥

तुह कुमरवाल ! पयवइदंसणमित्तेण थंभिय व्व रणे ।
रिउणो गयपडिसारा जाया पलिहस्ससंठाणा ॥३८३॥(४७८)

एरंडदुमे पंचंगुली य, घग्घरगलम्मि पडिसाओ ।
पंफुल्लियं गविट्ठम्मि, पडियरो चुल्लिमूलम्मि ॥४७९॥

पडिसार पाडिसार	-पटुता-डहापण-चतुराई	पलिहस्स पलिहाअ	-ऊंचुं लाकडुं-ऊभुं लाकडुं
पडिच्छअ—समय-वखत		पयवई—पदवती-पायगा-पायदळ-सेना	

पडिसार-बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के-"पडिसार एटले पटु-चतुर-हुशीयार.

उदाहरण—

पलिहायस्तिमितायाः अपाडिसाराइ कथमपि तव विरहे ।
तस्या निशा गता कथं गोसपडिच्छए भविष्यति ? ॥३८२॥

तारा विरहमां ऊंचा लाकडाने टेके स्थिर रहेली अने चतुराई विनानी एवी तेणीनी रात कोई पण रीते चाली गई, हवे सवारने समये केम थशे ?

तव कुमारपाल ! पयवइदर्शनमात्रेण स्तम्भिता इव रणे ।
रिपवः गतपडिसारा जाताः पलिहस्ससंस्थानाः ॥३८३॥

हे कुमारपाल ! तारी सेनाना मात्र दर्शनथी रणसंग्राममां तारा शत्रुओ चतुराई विनाना अने ऊंचा लाकडाना घाट जेवा थया छे अर्थात् केम जाणे थंभी गया होय-खोडाइ गया होय.

एरण्डद्रुमे पञ्चंगुली च, घर्घरगले पडिसाओ ।
पंफुल्लियं गवेषिते, पडियरो चुल्लिमूले ॥४७९॥

पंचंगुली एरण्डवृक्षः। पडिसाओ घर्घरकण्ठः। पंफुल्लियं गवेषितम्। पडियरो चुल्लीमूलम्।

यथा—

पडिसाइल्ले! पंचंगुलीसु किं कंचुअं गवेसेसि?।
पडियरकम्मयरि! तए वि कीस पंफुल्लिओ नलेसु इमो?॥३८४(४७९

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं चेय पडिकूले।
पायवडणे परेवय-पाडवणा, पूयलम्मि पहएल्लो॥४८०॥

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं एते त्रयोऽपि प्रतिकूलार्थाः। "पडिसंतं अस्तमितम्" [ ] इति तु सातवाहनः। परेवयं तथा पाडवणं पादपतनम्। पहएल्लो पूपः।

पंचंगुलि—पञ्चाङ्गुलि-जेनुं पांदडुं पांच आंगळीवाळा हाथ जेवुं छे एटले पांच आंगळीवाळुं छे ते-एरंडानुं झाड

पडिसाअ—घरघरो-गळगळो-कंठ

पंफुल्लिय—गवेषित-फंफोळेलुं-फंफोळवुं-गोतेलुं-गोतवुं-शोधवुं

पडियर—चूलानुं मूळ

उदाहरण—

पडिसाइल्ले! पंचंगुलीसु किं कञ्चुकं गवेषयसि?।
पडियरकम्मकरि! त्वया अपि कस्मात् पंफुल्लिओ नलेषु अयम्?॥३८४

हे गळगळा कंठवाळी! तारा कंचुकने त्यां एरंडाओना झाडोमां शुं शोधे छे! हे चूलाना मूळनी चाकरडी! तें पण शा माटे एने नळोमां-नळ नामना घासमां-शोध्यो?

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं चैव प्रतिकूले।
पादपतने परेवय-पाडवणा, पूपे पहएल्लो॥४८०॥

पडिसुत्ति, पडिसूर, पडिसंत —प्रतिश्रोतः-प्रतिकूळ

परेवय, पाडवण — पदेपात-, पादपतन- — प्रणिपात-पगे पडवुं-पगेलागवुं

पहएल्ल—पूडलो

पडिसंत—सातवाहन नामनो देशीसंग्रहकार कहे छे के 'पडिसंत' एटले अस्तमित-आथमवुं-आथमी जवुं.

यथा—

पडिसुत्ती पडिसूरे परेवयपरम्मि जो अपडिसंतो ।
पाडवणं पइएल्ला य तस्स दिज्जंतु गाःजक्खस्स ॥३८५॥(४८०)

इंदसुए पइहंतो, लक्खा रत्तम्मि पल्लवियं ।
पडिहत्थी वुड्ढीए, पडिहत्थ-पडिक्कया पडिकिदीए ॥४८१॥

पइहंतो जयन्तः । पल्लवियं लाक्षारक्तम् । 'पल्लवियं पल्लवाकारम्' इति तु 'पल्लव इव आचरति' इति क्विबन्तसिद्धत्वान्नोक्तम् । पडिहत्थी वृद्धिः । पडिहत्थो तथा पडिक्कओ प्रतिक्रिया । "[1]पडिहत्थो प्रतिवचनम्" [ ] इति तु सातवाहनः ।

उदाहरण—

पडिसुत्ती पडिसूरे परेवयपरे यः अपडिसंतो ।
पाडवणं पइपल्ला च तस्य दीयन्तां ग्रामयक्षस्य ॥३८५॥

जे प्रतिकूळ तरफ प्रतिकूळ छे अने पगे पडनार तरफ अप्रतिकूळ-अनुकूळ छे ते ग्रामयक्षने पगेलागणुं अने पूडला द्यो.

इन्द्रसुते पइहंतो, लाक्षारक्ते पल्लवियं ।
पडिहत्थी वृद्धौ, पडिहत्थ-पडिक्कया प्रतिकृत्याम् ॥४८१॥

पइहंत—इन्द्रनो पुत्र-जयंत
पल्लविय—पल्लवित-लाखथी रंगेल-लाखोटुं
पडिहत्थि—वृद्धि-वधारो

पडिहत्थ, पडिक्कय } प्रतिहस्त-, प्रतिकृत-, प्रतिकृति- } -सामे हाथ बताववो-प्रतीकार करवो-सामे थवुं

पल्लविय—'पल्लविय' एटले 'पल्लवित'-पल्लवना आकार जेवुं. आ अर्थनो 'पल्लविय' शब्द संस्कृत 'पल्लवित' उपरथी लाववानो छे: 'पल्लव' शब्दने 'आचार' अर्थमां एटले 'पल्लव इव आचरति' एवा अर्थमां 'क्विप्' [३-४-२५] प्रत्यय लगाडी ते उपरथी तेनुं भूतकृदंत 'पल्लवित' थाय छे.

पडिहत्थ—सातवाहन नामनो **देशीसंग्रहकार** 'पडिहत्थ' एटले 'प्रतिवचन-सामे वचन-उत्तर' एवो अर्थ आपे छे.

---

१ पडिक्कओ प्रति-पा० १ ।

यथा—

तुमइ पडिकयकुसले पइहंतसरिच्छपत्तपडिहत्थि ! ।
पल्लविअ-उल्लणिवसणा णमंति पडिहत्थ-अक्खमा रिउणो॥३८६(४८१

पंडवियं पांडवियं जलउल्ले, पल्लवम्मि पत्थरिओ ।
पक्खडियं पप्फुरिए, जडे पलिहओ, पडित्थिरो सरिसे॥४८२

पंडवियं तथा पांडवियं जलार्द्रम् । पत्थरिओ पल्लवः । पक्खडियं प्रस्फुरितम् । पलिहओ मूर्खः । पडित्थिरो सदृशः ।

यथा—

पत्थरियसत्थरे वि हु पंडविए अंसुपांडवियसिहिणा ।
सा तप्पइ तुह पलिहय ! पक्खडिए सिहिपडित्थिरे विरहे ॥३८७(४८२

उदाहरण—

त्वयि पडिकयकुसले पइहंतसदृशपात्रपडिहत्थि ! ।
पल्लविअ-आर्द्रनिवसना नमन्ति पडिहत्थ-अक्षमा रिपवः ॥३८६॥

इंद्रपुत्र जयंतनी समान पामेल वृद्धिवाळा हे ! तुं सामे थवामां कुशल छे तेथी सामे थवामां असमर्थ एवा तारा शत्रुओ लाखे रंगेलां भीनां कपडां पहेरी तने नमे छे.

पंडवियं पांडवियं जलार्द्रे, पल्लवे पत्थरिओ ।
पक्खडियं प्रस्फुरिते, जडे पलिहओ, पडित्थिरो सदृशे ॥४८२॥

पंडविय } पांडविय } -पाणीथी भींजुं-पाणीथी पलळेलुं

पत्थरिय—पल्लव-पांदडां

पक्खडिय-प्रस्फुरित-स्फुरण थवुं-प्रकट थवुं

[1]पलिहअ—[1]परिघक-जड

पडित्थिर— सरखुं-जेवुं

उदाहरण—

पत्थरियप्रस्तरे अपि खलु पंडविए अश्रुपांडवियशिखिना ।
सा तप्यते तव पलिहय ! पक्खडिए शिखिपडित्थिरे विरहे ॥३८७॥

हे जड ! तारो अग्नि जेवो विरह प्रकट थतां, पाणीथी पलळेली पांदडानी पथारीमां पण आंसुओ वडे पलळेल स्तनवाळी तेणी खरेखर संताप पामे छे.

---

१ सरखावो 'पलिहअ' गा० ४७८ । परिघ एटले 'बारणाने बंध करवानो आगळियो' एनी जेवो जे जड, ते पण 'परिघ' ।

पडिवेसो विक्खेवे, पचत्तरं चाडु, परिहणं वसणे ।
परिहट्टी आयड्डी, पडिहारीए पडिच्छिया चेअ ॥४८३॥

पडिवेसो विक्षेपः । पचत्तरं चाटु । परिहणं परिधानम् । परिहट्टी आकृष्टिः । पडिच्छिया प्रतीहारी । "पडिच्छिया चिरप्रसूता महिषी" [ ] इत्यन्ये ।

यथा—

किं परिहणं जलोल्लेसि सयणे किं करसि कमलपडिवेसं ? ।
कुणसु पचत्तरणिउणे ! पडिच्छिए ! हियय सल्लपरिहट्टिं ॥३८८(४८३

पप्फिडियं पडिफलिए, पडोहरं पच्छिमंगणए ।
पडुवत्ती पडिसारी जवणीइ, पसेवओ बंभे ॥४८४॥

पडिवेसो विक्षेपे, पचत्तरं चाटु, परिहणं वसने ।
परिहट्टी आकृष्टिः, प्रतिहार्यां पडिच्छिया चैव ॥४८३॥

पडिवेस—प्रतिद्वेष–विक्षेप
पचत्तर—चाटु–खुशामतनी वाणी
परिहण—परिधान–पहेरवानुं वस्त्र–पहेरण
परिहट्टि—परिकृष्टि–आकर्षण–खेंचवुं
पडिच्छिया—प्रतीच्छिका–प्रतीहारी

पडिच्छिया—बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के, "पडिच्छिया एटले लांबा समयथी वीआयेली भेंस"

उदाहरण—

किं परिहणं जलार्द्रयसि शयने किं करोषि कमलपडिवेसं ।
कुरु पचत्तरनिपुणे । पडिच्छिए ! हृदयशल्यपरिहट्टिं ॥३८८॥

तुं तारुं पहेरवानुं वस्त्र शाने भीनुं करे छे ? पथारीमां कमलनो विक्षेप–द्वेष–शाने करे छे ? चाटु बोलवामां निपुण हे प्रतीहारि ! तुं हृदयना शल्यने खेंचवानुं कर–हृदयमांना शल्यने खेंची काढ.

पप्फिडियं प्रतिफलिते, पडोहरं पश्चिमाङ्गणके ।
पडुवत्ती पडिसारी जवन्याम्, पसेवओ ब्रह्मणि ॥४८४॥

---

१ –ल्लसियस–पा० १ ।

पप्फिडियं प्रतिफलितम् । पडोहरं गृहपश्चिमाङ्गणम् । पडुवत्ती तथा पडिसारी जवनिका । पसेवओ ब्रह्मा ।

यथा—

बाहपडिसारि[1]दुउणं पडोहरे चंदिमाइ पडुवत्तिं ।
कुणइ मणोपप्फिडिए तइ मुणइ दिणं पसेवयदिणं सा ॥३८९॥(४८४

परिवाहो दुव्विणयम्मि, पट्टिसंगं च कउअम्मि ।
रुद्दम्मि[2] पंडरंगो, पक्कग्गाहो य मयरम्मि ॥४८५॥

पप्फिडिय—प्रतिफलित-प्रतिफलित-प्रतिबिंबित थवुं-सामे देखावुं
पडोहर—घरनी पाछळनुं आंगणुं
पडुवत्ती, पडिसारी—[3]प्रतिसीरा-जवनिका-पडदो
पसेवअ—[4]प्रसेवक-ब्रह्मा

उदाहरण—

बाष्पपडिसारिद्विगुणां पडोहरे चन्द्रिकायाः पडुवर्त्ति ।
करोति मनःपप्फिडिए त्वयि मन्यते दिनं पसेवयदिनं सा ॥३८९॥

तुं मनमां प्रतिबिंबित थतां-मनमां तारो विचार आवतां-तेणी आंसुनी जवनिका करतां बमणी जवनिका, घरना पाछळना आंगणामां चंद्रिकानी आडी करे करे छे अने एम करती तेणी दिवसने ब्रह्माना दिवस जेवडो लांबो माने छे.

परिवाहो दुर्विनये, पट्टिसंगं च ककुदे ।
रुद्रे पंडरंगो, पक्कग्गाहो च मकरे ॥४८५॥

१ -रिउणं (-रिगुणाम्) पा० १ । २ कउद्दम्मि पा० । ३ अमरकोशमां (मनुष्यवर्ग कां० २ श्लो० १२०) यवनिका-'पडदा'-ना अर्थमां 'प्रतिसीरा' शब्द आपेलो छे. ४ 'सिव्' एटले सीववुं, प्रसेवक एटले प्रकर्षपणे सीवनारो. ब्रह्मा आ जगतरूप पडदाने सीवनारो छे एटले संभव छे के ए 'प्रसेवक' कहेवायो होय.

परिवाहो दुर्विनयः । पट्टिसंगं ककुदम् । पंडरंगो रुद्रः । पक्कग्गाहो मकरः ।

यथा—

तइ पंडरंगविसपट्टिसंगसमखंध ! कुमरवाल ! णिव ! ।
सासियजए जइ परं पक्कग्गाहद्धयस्स परिवाहो ॥३९०॥ (४८५॥

परिलिय-पडिछंदा लीण-मुहा, पच्छेणयं च पाहेज्जं ।
संमुहागमणे पच्चुद्धारो पच्चोवणी चेय ॥४८६॥

परिलिओ लीनः । "पेरियलो लीनः" [ ] इत्यन्ये । पडिछंदो मुखम् ।

परिवाह—परिवाध-दुर्विनय-दुष्ट रीतनो विनय-कुविनय

पट्टिसंग—[2]पृष्ठीशृङ्ग-ककुद-बळदनुं खांध-कांध-बळदनी पीठ पर शिंगडा.जेवुं-बळदनी पीठ परनो ऊंचो भाग

पंडरंग—(पाण्डुर+अङ्ग)-रुद्र-महादेव-भभूति लगाडेली होवाथी धोळा अंगवाळा शिव

पक्कग्गाह—पक्वग्राह-मगर

उदाहरण—

त्वयि पंडरंगवृषपट्टिसंगसमस्कन्ध ! कुमारपाल ! नृप ! ।
शासितजगति यदि परं पक्कग्गाहध्वजस्य परिवाहो ॥३९०॥

महादेवना पोठियाना कांधनी जेवा कांधवाळा हे राजा कुमारपाल ! जगतने तुं शासित करे छे छतां जो कोईनो दुर्विनय होय तो ते केवळ कामदेवनो दुर्विनय ! ! !

परिलिय-पडिछंदा लीन-मुखानि, पच्छेणयं च पाथेयम् ।
संमुखागमने पच्चुद्धारो पच्चोवणी चैव ॥४८६॥

परिलिय—लीन | पडिछंद—मुख

१ परियरो ली–मु० । २ आचार्य हेमचंद्रे पोताना अनेकार्थसंग्रह नामना संस्कृत कोशमां 'पृष्ठशृङ्गिन्' शब्दने 'सांढ' अर्थमां जणावेलो छे. जेने पीठमां शिंगडुं छे ते 'पृष्ठशृङ्गी'. आ जोतां 'पृष्ठीशृङ्ग' 'पृष्ठशृङ्गिन्' अने 'पट्टिसंग' ए त्रणे शब्दो समान छे.

पच्छेणयं पाहेज्जं पाथेयमित्यर्थः द्वावपि देश्यौ अन्योन्यपर्यायतया निबद्धौ। पच्चुद्धारो तथा पच्चोवणी संमुखागमनम् क्रियाशब्दौ एतौ, तेन संमुखगते पच्चुद्धरिओ पच्चोवणिओ इत्याद्यपि भवति।

यथा—

लोयणचओरपच्छेणयंतपडिछंदचंदिमा कुणसु।
हियपरिलिया वि पच्चुद्धारं पच्चोवणीपरे दइए ॥३९१॥ (४८६)

पच्चुहियं पण्हविए, पडच्चरो सालसारिसम्मि।
परिहाय-परिच्छूढा झीण-उक्खित्ता, पडिक्खरो कूरे ॥४८७॥

पच्छेणय—पथ्यदन[१]-रस्तामां खावानुं भातुं–पाथेय–रस्तामां काम आवे ते

पच्चुद्धार—प्रत्युद्धार, पच्चोवणी—प्रत्यवगमनी —सामे आववुं

परियल—बीजा देशीसंग्रहकारो 'परिलिअ'ने बदले 'परियल' शब्द आपे छे.

पच्छेणय-पाहेज्ज—'पच्छेणय' अने 'पाहेज्ज'[२] (–पाथेय) आ बन्ने शब्दो देशी छे अने तेमने अहीं एक बीजाना पर्याय तरीके नोंधी बताव्या छे.

पच्चुद्धार-पच्चोवणी—आ बन्ने शब्दो क्रियावाचक छे तेथी ए शब्दो उपरथी क्रियापद, कृदंत वगेरे बधुं य थई शके छे. जेमके–

पच्चुद्धरिओ, पच्चोवणिओ —सामे गयेलो वगेरे

उदाहरण—

लोचनचकोरपच्छेणयंतपडिछंदचन्द्रिका कुरु।
हृदयपरिलिआ अपि पच्चुद्धारं पच्चोवणीपरे दयिते ॥३९१॥

ज्यारे स्वामी, सामे आववामां तत्पर छे त्यारे आंखरूप चकोरने भाता-समान मुखचंद्रिकावाळी तुं हृदयमां लीन छे छतां य सामे आववानुं कर.

पच्चुहियं प्रस्नुते, पडच्चरो श्यालसदृशे।
परिहाय–परिच्छूढा क्षीण–उत्क्षिप्ताः, पडिक्खरो क्रूरे ॥४८७॥

---

१ 'पथ्यदन'नुं प्राकृत उच्चारण 'पच्छयण' थाय. आ जोतां 'पच्छयण' (पथि+अदन–मार्गमां खावानुं–भातुं) अने 'पच्छेयण' ए बन्ने शब्दो सरखा जेवा लागे छे. २ सं० 'पाथेय' द्वारा 'पाहेज' शब्द नीपजी शके तेम छे छतां आ० हेमचंद्र 'पाहेज्ज'ने देश्य कहे छे.

पच्चुहियं प्रस्नुतम् । "पच्चुअं प्रस्नुतम्" [ ] इत्यन्ये । पडच्चरो श्यालप्रायो विदूषकादिः । परिहाओ क्षीणः । परिच्छूढो उत्क्षिप्तः । पडिक्खरो क्रूरः ।

यथा—

कि तं छुहपरिहाओ परिच्छूढकरो पडच्चर ! रडेसि ।
अपडिक्खरपच्चुहियाइ गद्दहीए थणंधओ होहि ॥३९२॥ (४८७)

खेत्तसए परिवासो, पयट्टिओ तह पवट्टियए ।
पज्जत्तम्मि पहोइयं, अह खेत्ते पल्लवाय-पोरयया ॥४८८॥

परिवासो क्षेत्रशयः । पयट्टिओ प्रवर्तितः । पहोइयं पर्याप्तम् । "प्रभुत्वम्" [ ] इत्यन्ये । पल्लवायं तथा पोरयं क्षेत्रम् । " 'वल्लवायं' इति दन्तोष्ठ्यादिरप्ययम्" [ ] इति गोपालः ।

पच्चुहिय—चू युं–चूयेलुं–प्रस्नुत–पानो आवेलुं
पडच्चर—साळा जेवो विदूषक वगेरे
परिहाअ—परिहा+त–क्षीण–दूबळो
परिच्छूढ—उत्क्षिप्त
पडिक्खर—क्रूर

पच्चुअ—बीजा देशीसंग्रहकारो 'पच्चुहिय'ने बदले 'पच्चुअ' (प्रच्युत) शब्द बतावे छे.

उदाहरण—

किं त्वं क्षुधापरिहाओ परिच्छूढकरः पडच्चर ! रटसि ।
अपडिक्खरपच्चुहियाइ गर्दभ्याः स्तनंधयो भव ॥३९२॥

साळा हे ! भूखथी दूबळो, हाथ उलाळतो तुं शाने रडे छे, अक्रूर अने पानो आवेल दूधने टपकावती एवी गधेडीनो बाळक–पुत्र–थाने.

क्षेत्रशये परिवासो, पयट्टिओ तथा प्रवर्तितके ।
पर्याप्ते पहोइयं, अथ क्षेत्रे पल्लवाय–पोरयया ॥४८८॥

परिवास—परिवास–क्षेत्रमां जईने रात्रे सूनार–वाहु
पयट्टिअ—प्रवर्तित–प्रवर्तावेल–चलावेल–प्रचारमां आणेल
पहोइय—प्र+भू+त–पूरतुं–पहोंचतुं–पर्याप्त
पल्लवाय, पोरय, पोरयय—क्षेत्र–खेतर

यथा—

परिवास ! सालिपोरयगोवीदंसणपयट्टियमणो जं ।
ण णिएसि दिवा वि मिगे पहोइयं पल्लवायरक्खाए ॥३९३॥(४८८)

पंचाहियपण्णासाए पंचावण्ण-पणवण्णा ।
पप्फोडियं च पक्खोडियम्मि, सुरयम्मि परभाओ ॥४८९॥

पंचावण्णा तथा पणवण्णा पञ्चाधिकपञ्चाशत् । पप्फोडियं पक्खोडियं-निर्झाटितमित्यर्थः । परभाओ सुरतम् ।

पहोइय—बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के "'पहोइय' एटले 'प्रभुत्व'-स्वामित्व".

वल्लवाय—गोपाल नामनो **संग्रहकार** कहे छे के 'पल्लवाय'ना जेवो [4]दंत्य अने ओष्ठ्य 'व' जेनी आदिमां छे एवो 'वल्लवाय' शब्द पण छे अने 'पल्लवाय' तथा 'वल्लवाय' ए बन्नेनो अर्थ एक छे.

उदाहरण—

परिवास ! शालिपोरयगोपीदर्शनपयट्टिअमना यत् ।
न पश्यसि दिवाऽपि मृगान् पहोइयं पल्लवायरक्षया ? ॥३९३॥

बाहु हे ! तें चोखाना क्षेत्रनी रखेवाळी-गोपी-ना दर्शन माटे मनने प्रवर्ताव्युं छे. कारण के तुं दिवसे पण मृगोने जोतो-जोई शकतो-नथी तो क्षेत्रनी रखवाळीथी सर्युं अर्थात् तुं हवे क्षेत्रनुं रखोपुं करी रह्यो.

पञ्चाधिकपञ्चाशति पंचावण्ण-पणवण्णा ।
पप्फोडियं च प्रखोडिते, सुरते परभाओ ॥४८९॥

पंचावण्णा, पणवण्णा—पञ्चपञ्चाशत-पंचावन-पांच वधारे पचास

पप्फोडिय-, पक्खोडिय-—प्रस्फोटित-निर्झाटित-झाडेलुं-झापटेलुं-खंखेरेलुं-प्रतीघात पामेलुं

परभाअ—सुरत-कामक्रीडा।

---

१ -वण्ण-पा० । २ -वण्णा । पा० । ३ निर्घाटि-पिश० मु० पाठा० ।

४ 'ब' केवळ ओष्ठ्य छे अने 'व' दन्त्य अने ओष्ठ्य छे. अहीं 'वल्लवाय' समजवो छे नहीं के 'बल्लवाय'; माटे 'दन्त्योष्ठ्य' एम कहेलुं छे.

यथा—

रइपप्फोडिय ! परभायलुद्ध ! वेसाइ देसु दीणारे ।
पंच वि पणवण्णसमे पंचावण्णं पि मा खु पंचसमं ॥३९४॥(४८९)

पडियलि-पविरइया तुरिए, पुण्णम्मि पडिहत्थ-पोणियया ।
पडिखंधं पडिखंधी जलवहणे, मत्थयम्मि पवरंगं ॥४९०॥

पडियली तथा पविरइओ त्वरितः । पडिहत्थो तथा पोणिओ पूर्णः । पडिखंधं पडिखंधी जलवहनम्—जलमुह्यतेऽनेनेति जलवहनम्—इत्यादि । अन्ये "जलवाहम्" [ ] आहुः । पवरंगं शिरः उत्तमाङ्गवत् शिरोवाचकत्वेन नायं कवीनां रूढः इति देश्येषु निबद्धः ।

उदाहरण—

रतिपप्फोडिय ! परभायलुब्ध ! वेश्यायै देहि दीनारान् ।
पञ्चाऽपि पञ्चपञ्चाशत्समान् पञ्चपञ्चाशतमपि मा खलु पञ्चसमम् ॥३९४॥

रतिथी झाडेला, कामक्रीडामां लुब्ध हे ! वेश्याने पंचावन समान एवी पांच पण सोनामहोरो आप, परंतु पंचावनने य पांच समान न कर.

पडियलि–पविरइया त्वरिते, पूर्णे पडिहत्थ–पोणियया ।
पडिखंधं पडिखंधी जलवहने, मस्तके पवरंगं ॥४९०॥

पडियलि } प्रतित्वरिन्—त्वरित—त्वरायुक्त
पविरइय } प्रविरयित—रय—वेग—वाळुं

पडिहत्थ } —पूर्ण—पूरुं
पोणियय }

पडिखंध } —प्रतिस्कन्ध—पाणी वहेवानुं
पडिखंधि } साधन-मसक, कावड-बेडुं वगेरे

पवरंग—प्रवराङ्ग—प्रवर अंग—उत्तम अंग —माथुं

पडिखंध-पडिखंधि—बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के "'पडिखंध' अने 'पडिखंधि' एटले 'जलवाह'—'पाणीने वहेनार'—'पाणीने लावनार'.

पवरंग—जे रीते 'उत्तमाङ्ग' शब्द 'माथा' अर्थमां प्रसिद्ध छे ते रीते आ 'पवरंग' शब्द 'माथा' अर्थमां कविओए रूढ नथी कर्यो माटे तेने देश्य शब्दोनी साथे नोंधी बताव्यो छे. (बाकी संस्कृत प्रवर+अङ्ग—'प्रवराङ्ग' उपरथी ए 'पवरंग' जरूर आवी शके.)

यथा—

अणपडियलि ! पविरइयं अपोणिए कुण जलेण पडिहत्थे ।
पडिखंधे पडिखंधीणिउत्त ! किं कंडुएसि पवरंगं ॥३९५॥(४९०)
णगरम्मि पइट्ठाणं, रुक्खे पसुहत्त-परसुहत्ता य ।
पाणियणिग्गमणम्मि य परिहालो परिहलाविओ चेय ॥४९१

पइट्ठाणं नगरम् । पसुहत्तो तथा परमुहत्तो वृक्षः । परिहालो तथा परिहलाविओ जलनिर्गमः ।

यथा—

महिकप्पपरसुहत्तय ! गुरुभुअपसुहत्त ! तुह पइट्ठाणे ।
घरपरिहलाविया करिमदपरिहालेहिं हुंति अप्फुण्णा ॥३९६॥

अत्र–'पंगुरणं-प्रावरणम्' इति 'प्रावरण'शब्दभवत्वान्नोक्तम् । तथा–"पज्जरइ–कथयति । पव्वायइ–म्लायति । पल्हत्थइ–विरेचयति । पलावइ–

उदाहरण—

अणपडियलि ! पविरइयं अपोणिए कुरु जलेन पडिहत्थे ।
पडिखंधे पडिखंधीनियुक्त ! किं कण्डूयसे पवरंगं ॥३९५॥

हे त्वरा विनानी–धीरी ! मसक–कावड–बेढां वगेरे पाणी वहेवानां अधूरां ठामोने पाणी वडे सत्वर पूरां कर–पूरां भर, हे पाणी वहेवानां काममां निमायेला ! माथुं शुं खंजवाळे छे ?

नगरे पइट्ठाणं, वृक्षे पसुहत्त-परसुहत्ता च ।
पानीयनिर्गमने च परिहालो परिहलाविओ चैव ॥४९१॥

पइट्ठाण—प्रतिष्ठान-नगर-पैठण-पुर

परसुहत्त—परशुध्वस्त-परशु-फरसी-थी

पसुहत्त—पर्शुध्वस्त-पर्शु-फरसी-थी नाश हणायेल-नाश पामेल-वृक्ष

पामेल-हणायेल-वृक्ष

परिहाल } जलनिर्गम-पाणी नीकळवुं
परिहलाविअ } -पाणी नीकळवानो मार्ग

पंगुरण—प्रावरण-पागरण-ओढवापाथरवानुं साधन. सं० 'प्रावरण' ऊपरथी 'पंगुरण' शब्दने लाववानो छे माटे अहीं नथी कह्यो. [८-१-१७५]

पज्जर—पज्जरइ-प्रोच्चरति-कथयति-कहे छे [८-४-२]

पव्वाय—पव्वायइ-प्रवायति-म्लायति-म्लान थाय छे-करमाय छे [८-४-१८]

नाशयति । पणामइ-अर्पयति । पयरइ, पम्हुहइ-स्मरति । पयलइ-प्रसरति । पहल्लइ-घूर्णते । पण्णाडइ-मृद्नाति । पड्डुहइ-क्षुभ्यति । पच्चारइ--उपालभते । पच्चड्डइ, पच्छंदइ, पदअइ-गच्छति । पल्लट्टइ, पल्हत्थइ-पर्यस्यति । पउलइ-पचति । पज्झरइ, पच्चडइ-क्षरति" । इत्येते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४९१)

पल्हत्थ--पल्हत्थइ-पर्यस्तयति-विरेचयति-पलटे छे-जुदुं करे छे [८-४-२६]
पलाव--पलावइ-पलायते-नाशयति-नासे छे-नष्ट करे छे [८-४-३१]
पणाम--पणामइ-प्रणामयति-अर्पयति-आपे छे [८-४-३९]
पयर--पयरइ-स्मरति-याद करे छे [८-४-७४]
पम्हुह--पम्हुहइ-स्मरति-याद करे छे [८-४-७४]
पयल--पयलइ-प्रचलति-प्रसरति-फेले छे-फेलाय छे [८-४-७७]
पहल्ल--पहल्लइ-घूर्णते-घूमे छे-पहोळे छे [८-४-११७]
पण्णाड--पण्णाडइ-मृद्नाति-मर्दे छे-मसळे छे [८-४-१२६]
पड्डुह--पड्डुहइ-क्षुभ्यति-खळभळे छे [८-४-१५४]
पच्चार--पच्चारइ-उपालभते-उपालंभे छे-ठपको आपे छे [८-४-१५६]
पच्चड्ड--पच्चड्डइ-गच्छति-जाय छे [८-४-१६२]
पच्छड्ड--पच्छड्डइ-गच्छति-जाय छे [८-४-१६२]
पदअ--पदअइ-पदयति-गच्छति-जाय छे [८-४-१६२]
पलट्ट--पलट्टइ-पर्यस्तयति-पर्यस्यति-पलटे छे [८-४-२००]
पल्हत्थ--पल्हत्थइ-पर्यस्तयति-पर्यस्यति-पलटे छे [८-४-२००]
पउल--पउलइ-पचति-पाक करे छे-रांधे छे [८-४-९०]
पज्झर--पज्झरइ-क्षरति-खरे छे [८-४-१७३]
पच्चड--पच्चडइ-क्षरति-खरे छे [८-४-१७३]

आ बधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं नथी कह्या.
उदाहरण--

महिकल्पपरसुहत्तय ! गुरुभुजपसुहत्त ! तव पइट्ठाणे ।
गृहपरिहलाविया करिमदपरिहालेहिं भवन्ति आपूर्णाः ॥३९९॥

पृथ्वीमां कल्पवृक्ष जेवा अने वृक्षनी पेठे भारे लांबी भुजावाळा हे राजा ! तारा नगरमां-पेठणमां-पुरमां-घरना पाणी नीकळवाना मार्गो-घरनी खाळो, हाथीनो मद नीकळवाथी-हाथीनो मद झरवाथी भराई रहे छे.

पणअत्तियं पयाडिए, इत्थीपणए पणामणिया ।
परिवारिओ य घडिए, पुलोअणे पसवडक्कं च ॥४९२॥

पणअत्तियं प्रकटितम् । पणामणिया स्त्रीषु प्रणयः । परिवारिओ घटितः । पसवडक्कं विलोकनम् ।

यथा—

तीए रइसव्वस्सं पणअत्तियपसवडक्कलीलाए ।
कह लहसि णिट्ठुरक्खर ! अणपरिवारियपणामणिओ ?॥३९७॥(४९२)

पव्वइसेल्लं वालमयकंदुए, तरुणियाइ पडुजुवई ।
चिरसुयमहिसी परिहारिणी य, पडिअज्झओ उवज्झाए॥४९३

पणअत्तियं प्रकटिते, स्त्रीप्रणये पणामणिया ।
परिवारिओ च घटिते, प्रलोकने पसवडक्कं च ॥४९२॥

पणअत्तिय—प्रकटित–प्रगटेल–प्रगटवुं
पणामणिया—प्रणामनिका–प्रणाम करवा–स्त्रीओ तरफ प्रणय-स्नेह-बताववानी रीत
परिवारिअ—घटित–घटतुं–उचित–योग्य
पसवडक्क—जोवुं–नजर करवी

उदाहरण—

तस्या रतिसर्वस्वं पणअत्तियपसवडक्कलीलायाः ।
कथं लभसे निष्ठुराक्षर ! अणपरिवारिअपणामणिओ ॥३९७॥

जेणीए विलोकननी–नजर करवानी–लीला प्रगटेली छे एवी तेणीनुं रतिसर्वस्व, अघटित रीते प्रणय बताववानी रीतवाळो तुं शी रीते मेळवी शक ? हे निष्ठुर अक्षरवाळा !

पव्वइसेल्लं वालमयकन्दुके, तरुणिकायां पडुजुवई ।
चिरसुतमहिषी परिहारिणी च, पडिअज्झओ उपाध्याये ॥४९३॥

---

१ –लोअणं प–पा० ।

पव्वइसेल्लं वालमयः कन्दुकः । पडुजुवई तरुणी । परिहारिणी चिर-प्रसूता महिषी । पडिअज्झओ उपाध्यायः ।

यथा—

पडिअज्झय ! तुह सीसो परिहारिणिदुद्धपाणदुल्ललिओ ।
पडुजुवईण णिमित्तं पव्वइसेल्लाइं गुंफेइ ॥३९८॥ (४९३)

पव्वइसेल्ल—वालमय कन्दुक–वाळोमांथी बनावेलो गेंद–दडो–गुच्छो

पडुजुवइ—पटुयुवति–चतुर युवति–तरुण स्त्री

परिहारिणी—लांबा समये विआयेली भेंश–बाखडी भेंश

पडिअज्झअ—प्रति+अध्यय (?) भणावनार–उपाध्याय–शिक्षक

उदाहरण—

पडिअज्झय ! तव शिष्यः परिहारिणिदुग्धपानदुर्ललितः ।
पडुजुवईण निमित्तं पव्वइसेल्लाइं गुम्फति ॥३९८॥

हे उपाध्याय ! तारो शिष्य, बाखडी भेंशनुं दूध पीवाथी छकेलो थई तरुणीओने माटे वाळोना दडा–गुच्छा–गुंथे छे.

१ वालमयः कंडुक पडु–पा० १। वालमयकांडुकं मुद्रित० मुंबई० पाठा० । वालमयकंडकं पा० ।

कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते तथा मुंबईसिरीझप्रकाशिते च देशीनाममालापुस्तके अत्र स्थले 'वालमयकण्डकम्' इति पाठः । तथा अत्र मदीयसंशोधनोपयुक्त 'पा०' प्रतौ अपि स एव पाठः । स च पाठः विचार्यमाणः न कमपि स्फुटमर्थं दर्शयति । संस्कृताभिधानकोशेषु न क्वापि 'कण्डक' शब्दः दृष्टचरः । अत एव मुंबईसिरीझप्रकाशिते पुस्तके पाठान्तरेषु 'कांडुकं' इति पाठं निक्षिप्य संशोधकमहाशयैः 'काण्डकम्' इति कल्पितम् । अत्र "काण्डः नाले अधमे वर्गे द्रुस्कन्धे अवसरे शरे । सङ्गः–श्लाघा–अम्बुषु स्तम्बे" (हे० अनेकार्थसं० कां० २ श्लो० १०९) इत्येवम् 'काण्ड' शब्दस्य अर्थदशकं वर्तते तथाऽपि तेषु दशस्वपि अत्र 'वालमयकण्डकम्' इत्यत्र कल्पित–'काण्डक' इत्यस्य नैकोऽपि अर्थः घटते अत एव 'काण्डकम्' इति कल्पनमपि नार्थावहं प्रतिभाति । किन्तु 'कांडुकं' इति पाठान्तराधारेण 'कन्दुक' इति पदयोजना सुघटा । तथा अत्र मदीयसंशोधनोपयुक्त–'पा० १' प्रतौ 'वालमयः कंडुक' इति स्पष्टः पाठस्तदाधारेण पूर्वदर्शित'कांडुकं' इति पाठान्तराधारेण च अस्माभिः अत्र 'वालमयः कन्दुकः' (वालमयकन्दुकम्) इति पाठः संमतीकृत्य निक्षिप्तः । तथा च अत्र उदाहरणगाथायाम् 'पडुजुवईण णिमित्तं पव्वइसेल्लाइं गुंफेइ' इत्यस्य अर्थोऽपि सुसंगतो भवति–अर्थात् तरुणीनां निमित्तं वालमयानि–गुच्छकरूपाणि–कन्दुकानि रचयति इत्यर्थः सुप्रतीतिकरः ।

पडिएल्लिओ कयत्थे, भग्गे पडिरंजियं चेय ।
पज्जुणसरं उच्छुसरिसतिणम्मि, पडिअंतओ य कम्मयरे ॥४९४

पडिएल्लिओ कृतार्थः । पडिरंजियं भग्नम् । पज्जुणसरं इक्षुसदृशं तृणम् । पडिअंतओ कर्मकरः ।

यथा—

पडिरंजियपडिमाए किं रे ! पडिएल्लियाइ होइ फलं ? ।
पडिअंतय ! किं दिट्ठो पीलियपज्जुणसराउ उच्छुरसो ? ॥३९९(४९४

पडिसारियं सुमरिए, परिल्लवासो य अमुणिअगइम्मि ।
वम्मीअयम्मि पडिलग्गलं, वसंतम्मि पउमलओ ॥४९५॥

पडिएल्लिओ कृतार्थे, भग्ने पडिरंजियं चैव ।
पज्जुणसरं इक्षुसदृशतृणे, पडिअंतओ च कर्मकरे ॥४९४॥

पडिएल्लिअ—कृतार्थ-जेनुं बधुं काम सरी गयुं छे ते-सफळ-प्रसन्न करवुं
पडिरंजिय—प्रतिरञ्जित-भांगेलुं
पज्जुणसर—प्राजुनशर-शेरडी जेवुं घास-अर्जुन नामना घासनो सांठो
पडिअंतअ— प्रत्यन्तग- / प्रत्यन्तक- —छेडे रहेनार- / कर्मकर-नोकर

उदाहरण—

पडिरंजियप्रतिमया किं रे ! पडिएल्लियाइ भवति फलम् ? ।
पडिअंतय ! किं दृष्टः पीडितपज्जुणसराउ इक्षुरसः ? ॥३९९॥

रे ! भांगेली प्रतिमाने कृतार्थ करवाथी-प्रसन्न करवाथी-शुं फळ थाय ? नोकर हे ! शेरडी नहि पण तेनी जेवा पज्जुणसर नामना घासने-अर्जुन नामना घासना सांठाने-पीलवाथी शुं शेरडीनो रस नीकळ्यो दीठो छे ?

पडिसारियं स्मृते, परिल्लवासो च अज्ञातगतौ ।
वल्मीकके पडिलग्गलं, वसन्ते पउमलओ ॥४९५॥

पडिसारियं स्मृतम् । परिल्लवासो अज्ञातगतिः । पडिलग्गलं वल्मीकम् । पउमलओ वसन्तः ।

यथा—

हिंडसि परिल्लवासो पउमलए सुहय ! कत्थ जं तीए ?।
पडिलग्गलं व अरई पडिसारियतग्गुणाइ वड्ढेइ ॥४००॥(४९५)

पवहाइयं पयट्टे, पडिपिंडियं अवि पवुड्ढम्मि ।
पच्चवलोक्को पाडच्चरो य आसत्तचित्तम्मि ॥४९६॥

पवहाइयं प्रवृत्तम् । पडिपिंडियं प्रवृद्धम् । पच्चवलोक्को तथा पाडच्चरो आसक्तचित्तः । 'चौर'वाची तु 'पाटच्चर'शब्दभवः ।

पडिसारिय—प्रतिस्मारित-स्मृत-याद करेलुं -याद करवुं

परिल्लवास—पर+इल्ल-परिल्ल+वास-जेनी गति अजाणी छे-जे क्यां छे-क्यां रहे छे-ते जणायुं नथी तेवो पर-दूर-रहेनारो-अजाण्या वासवाळो

पडिलग्गल—वल्मीक-राफडो

पउमलय { पद्मरजस् / पद्मलता / पद्मलय } —वसंतऋतु-पद्मना विलासवाळो-पद्मोवाळो ऋतु-वसंत ऋतु

उदाहरण—

हिण्डसे परिल्लवासो पउमलए सुभग ! कुत्र यत् तस्याः ? ।
पडिलग्गलं इव अरतिः पडिसारियत्वद्गुणायाः वर्धते ॥४००॥

सुभग हे ! वसंतऋतुमां अज्ञातवास थईने तुं क्यां हिंडया करे छे, कारण के जेणीए तारा गुण याद कर्या छे एवी तेणीनी अरति, राफडानी पेठे वधे छे.

पवहाइयं प्रवृत्ते, पडिपिंडियं अपि प्रवृद्धे ।
पच्चवलोक्को पाडच्चरो च आसक्तचित्ते ॥४९६॥

पवहाइय—प्रवहायित-वहानेलुं-प्रवृत्त-प्रवर्तेल

पडिपिंडिय—प्रतिपिण्डित-पिंडरूप थयेलुं-प्रवृद्ध-खूब वधेलुं

पच्चवलोक्क / पाडच्चर } —आसक्त चित्तवाळो

पाडच्चर—'चौर' अर्थवाळा 'पाडच्चर' शब्दने संस्कृत 'पाटच्चर' ऊपरथी लाववानो छे.

यथा—

पाडच्चरा तए सा पच्चवलोको तुमं सुहय ! तीए ।
अन्नोन्नं पवहाइयरसाण पडिपिंडिओ च्चिय सिणेहो ॥४०१॥(४९६)
पंथुच्छुहणी जा सासुराउ आणिज्जए वहू पढमं ।
पच्चुच्छुहणी पढमसुरा, गुज्झहरे पलोट्टजीहो य ॥४९७॥

पंथुच्छुहणी श्वशुरकुलात् प्रथममानीता वधूः । पच्चुच्छुहणी नवसुरा । पलोट्टजीहो रहस्यभेदी ।

उदाहरण—

पाडच्चरा त्वयि सा पच्चवलोको त्वं सुभग ! तस्याम् ।
अन्योन्यं पवहाइयरसानां पडिपिंडिओ एव स्नेहः ॥४०१॥

तेणी तारामां आसक्त छे अने हे सुभग ! तुं तेणीमां आसक्त छे. ए रीते परस्पर वहावेल रसवाळांओनो स्नेह खूब ज वधेलो छे.

पंथुच्छुहणी या श्वाशुरात् आनीयते वधूः प्रथमम् ।
पच्चुच्छुहणी प्रथमसुरा, गुह्यहरे पलोट्टजीहो च ॥४९७॥

पंथुच्छुहणी—सासरेथी पहेले आणे आवेली वहू
पच्चुच्छुहणी—नवो दारु-ताजो दारु

पलोट्टजीह—पर्यस्तजिह्व—चंचळ जीभवाळो—रहस्यने भेदनार—रहस्यने खुल्लुं करी देनार

पडियम्मिय—मंडित-संस्कारेलुं-शणगारेलुं. सं० 'प्रतिकर्मित' ऊपरथी आ 'पडियम्मिय' शब्दने लाववानो छे माटे अहीं लख्यो नथी.

परिवाड—परिवाडइ-घटयति-घटना करे छे-चेष्टा करे छे [८-४-५०]

परिवाल—परिवालइ-परिवलते-वेष्टयति-वींटे छे [८-४-५१]

परिहट्ट— परिहट्टइ-मृद्नाति-मर्दे छे-मसळे छे [८-४-१२६]

परिअल्ल—परिअल्लइ } —परिचलति—गच्छति—जाय छे [८-४-१६२]
परिअल—परिअलइ } [८-४-१६२]

परिअंत—परिअंतइ-श्लिष्यति-मेटे छे [८-४-१९०]

परिसाम—परिसामइ-परिशाम्यति-शाम्यति-शांत थाय छे [८-४-१६७]
आ बधा धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहीं नथी कह्या.

यथा—

ण हु महुपमुच्छुहणी पिज्जइ ता कह पलोट्टजीहा हं ।
इय कुलपंथुच्छुहणी सासुयगइपुच्छिराण कुप्पेइ ॥४०२॥

अत्र 'पडियम्मियं-मण्डितम्' इति 'प्रतिकर्मित' शब्दभवमिति नोक्तम् । "परिवाडइ–घटयति । परिवालइ–वेष्टयति । परिहट्टइ–मृद्नाति । परिअल्लइ, परिअलइ–गच्छति । परिअंतइ–श्लिष्यति । परिसामइ–शाम्यति" । इति धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४९७)

पयलायभत्त-परियट्टलिया मोर-परिछिन्नेसु ।
कलकालिए[1] पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च णिसिवत्थे ॥४९८॥

पयलायभत्तो मयूरः । परियट्टलियं परिच्छिन्नम् । पत्थरभल्लियं कोलाहल-करणम् । पडिणियंसणं रात्रौ परिधेयवस्त्रम् ।

उदाहरण—

न खलु मधुपच्चुच्छुहणी पीयते तावत् कथं पलोट्टजीहा अहम् ।
इति कुलपंथुच्छुहणी श्वश्रूकगतिपृच्छकेभ्यः कुप्यति ॥४०२॥

'महूडांनो ताजो दारु पीवामां नथी आवतो तो हुं रहस्यने खुल्लुं करी देनारी केम थाउं' एटले 'मारे सासरे कोई महूडांनो दारु नथी पीतुं एथी हुं खोटी वात केम करुं ?' ए प्रमाणे कहेती, सासरेथी पहेले आणे आवेली कुलवंती वहू, सासुनी रीतभात पूछनाराओ तरफ कोप करे छे.

पयलायभत्त–परियट्टलिया मयूर–परिच्छिन्नेषु ।
कलकलिते पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च निशावस्त्रे ॥४९८॥

पयलायभत्त—[2]प्रचलाकभक्त–पींछांओनो भक्त–मोर

परियट्टलिय—परिच्छिन्न

पत्थरभल्लिय—कळकळ करवुं–ककळाट करवो

पडिणियंसण—प्रतिनिवसन–राते पहेरवानुं वस्त्र

---

१ कलिकलिए पा० । २ हेमचंद्राचार्य पोताना अभिधानचिंतामणि कोशमां 'प्रचलाक' एटले 'मोरनां पींछां–मोरनो कलाप'–एम नोंधे छे: "प्रचलाकः कलापश्च" –(कां० ४ श्लो० ३८६)

यथा—

पयलायभत्तसण्हय ! तीइ पडिणियंसणं इह–आणेसि ।
पत्थरभेल्लियं अच्छउ परियट्टलिओ[2] सचित्तेणं ॥४०३॥ (४९८)

परिहारइत्तिया रिउमईइ, चूलाइ पासि·पिच्छीओ ।
पारी दोहणभंडे, पाओ चक्के, दिसाइ पाली य ॥४९९॥

परिहारइत्तिया ऋतुमती । पासी तथा पिच्छी चूला । पारी दोहनभाण्डम् । पाओ रथचक्रम् । पाली दिक् ।

उदाहरण—

पयलायभत्तश्लक्ष्णक ! तस्याः पडिनियंसणं इह आनयसि ।
पत्थरभल्लियं आस्ताम् परियट्टलिओ स्वचित्तेन ॥४०३॥

मोरनी जेवा सुंवाळा हे ! पोताना चित्तवडे परिच्छिन्न एवो तुं तेणीनुं राते पहेरवानुं वस्त्र अहीं आणे छे तो ककळाट जवा दे.

परिहारइत्तिया ऋतुमत्याम्, चूडायां पासि-पिच्छीओ ।
पारी दोहनभाण्डे, पाओ चक्रे, दिशायां पाली च ॥४९९॥

परिहारइत्तिया—परिहारत्रिका- परिहारने योग्य-परिहरवा योग्य स्त्री-धर्मनो नियम जोतां जेना संपर्कमां न आवी शकाय एवी स्त्री-ऋतुवाळी-रजस्वळा स्त्री

पासि }-[3]पाशिका { -चूला-चोटली –
पिच्छी }-पिच्छ { शिखा

पारी—पारी-दोहवानुं पात्र

पाअ—पाद-रथनो पायो-पाद-पग-पैडुं

पाली—पाली-दिशा

१-भल्लियमाच्छउ पा० १ । 'पत्थरभल्लियं मान्छउ' आवो पाठ होय तो 'पत्थरभल्लियं मा अच्छउ' आम पदच्छेद करवाथी अर्थमां कशो फेर पडतो नथी.:

२ -ओ सि चि-पा० १ । 'परियट्टलिओ सि चि'-आवो पाठ होय तो 'तुं चित्तवडे परिच्छिन्न छे' एवो अर्थ थाय.

३ 'केशपाश' शब्दमां वपरायेलो 'पाश' शब्द, केशरचनानो द्योतक छे. ए 'पाश' अने तेनी साथे मळतो आवतो आ'पासि' तथा 'पाशिका' ए बधा शब्दो समान छे.

यथा—

पारीहत्थो पाअ-अंतरिओ पालीउ किं णियसि गोव ! ।
चलपासिय! तुह पिच्छिं लुणेमि परिहारइत्तियं महसि?॥४०४॥(४९९)
पावो सप्पे, सवचे पाणो पाणाअओ य पुणई य ।
णयणम्मि पायलं, पाउयं हिमे, पारयं सुराभंडे ॥५००॥

पावो सर्पः । पाणो पाणाअओ पुणई इत्येते त्रयः श्वपचार्थाः । पायलं चक्षुः । पाउयं हिमम् । पारयं सुराभाण्डम् ।

उदाहरण—

पारीहस्तः पाअ-अन्तरितः पालीउ किं पश्यसि गोप ! ।
चलपासिय ! तव पिच्छि लुनामि परिहारइत्तियं माङ्क्षसि ? ॥४०४॥

गोप हे ! हाथमां दोहवानुं पात्र राखीने पैडानी आडमां रह्यो एवो तुं दिशाओ तरफ शुं जुवे छे ? फरकती चोटलीवाळा हे ! तुं ऋतुमती स्त्रीने इच्छे छे तो तारी चोटली लणी नाखुं-कापी नाखुं ?

पावो सर्पे, श्वपचे पाणो पाणाअओ च पुणई च ।
नयने पायलं, पाउयं हिमे, पारयं सुराभाण्डे ॥५००॥

पाव—पाप-साप

पाण, पाणाअअ, पुणइ }—श्वपच-चांडाल

[2]पायल—नेण-नेत्र

[3]पाउय—हिम

[4]पारय—पारी-दारुनुं भांड-दारु पीवानुं पात्र

---

१ सातमा सैकानी आसपास थयेला कुमारिलभट्ट पोताना तंत्रवार्तिकमां जणावे छे के-'सर्प' अर्थ माटे मूळ शब्द पकारांत 'पाप्' छे अने ते शब्द द्रविडी छे. ए शब्दने ए ज अर्थमां आर्यो 'पाप' एम अकारांत करीने वापरे छे: [" तथा 'पाप्' शब्दं पकारान्तं सर्पवचनम् अकारान्तं कल्पयित्वा सार्य 'पापः एव असौ' इति वदन्ति "-तन्त्रवार्तिक पृ० २२७] परवस्तु वेंकट रामानुजस्वामी कहे छे के वर्तमानमां द्रविडी भाषामां 'पामु' अने 'पावु' ए बे शब्दो 'सर्प' अर्थे वपराय छे.

२ प्राकृतमां 'प्रकट' शब्दने मळता आवे एवा 'पागड, पायड, पायल' शब्दो छे. प्रस्तुत 'पायल' अने आ प्रकटार्थक 'पायल' ए बन्ने शब्दो सरखाववा जेवा छे.

३ 'हिम' अर्थ माटे संस्कृत 'प्रालेय' शब्द छे.

४ "पारी स्यात् पानभाजनम्" (अभिधा० कां० ४ श्लो० ९०) पारी एटले पीवानुं पात्र. प्रस्तुत 'पारय' अने आ 'पारी' बन्ने समान शब्दो जणाय छे. सरखावो 'पारी' गा० ४९९.

यथा—

पारयहत्थो पाणो पाणाअयवाडयम्मि पुणइजुओ ।
पाउय-पावयभीओ रत्तीए रत्तपायलो गाइ ॥४०५॥ (५००)

पाडुंकी वणिसिवियाइ, पाइयं तुंडवित्थारे ।
पाणद्धी रच्छाए, पाडुची तुरयमंडणए ॥५०१॥

पाडुंकी व्रणिशिविका । पाइयं वदनविस्तारः । पाणद्धी रथ्या । पाडुची तुरगमण्डनम् ।

यथा—

तुह विरहे पाडुंकीजोग्गा सा पाइयं ण पावेइ ।
मल्हसि पाणद्धीसुं तुमं तु पाडुच्चियहएहिं ॥४०६॥ (५०१)

उदाहरण—

पारयहस्तः पाणो पाणाअयवाटके पुणइयुतः ।
पाउय-पावयभीतः रात्र्यां रक्तपायलो गायति ॥४०५॥

चंडालना पाडामां-वाडामां दारुनुं पात्र हाथमां राखीने चंडालीनी साथे रहेलो चंडाल रात्रीए हिम अने सर्पथी भय पामेलो, राती आंखवाळो थतां गाय छे.

पाडुंकी व्रणिशिबिकायाम्, पाइयं तुण्डविस्तारे ।
पाणद्धी रथ्यायाम्, पाडुची तुरगमण्डनके ॥५०१॥

पाडुंकी—व्रणवाळाने-घायल थयेलाने-बेसवानी डोळी
पाइय—मोढानो विस्तार-मों फाडवुं
पाणद्धि—रथ्या-शेरी
पाडुची—घोडानुं घरेणुं

उदाहरण—

तव विरहे पाडुंकीयोग्या सा पाइयं न प्राप्नोति ।
मामसे पाणद्धीसुं त्वं तु पाडुच्चियहयैः ॥४०६॥

तारो विरह थतां घायलनी डोळीमां बेसवा योग्य थयेली एवी तेणी मुखविस्तारने पामती नथी-मुख उघाडी शकती नथी त्यारे तुं तो घोडाने योग्य एवां घरेणांथी शणगारेला घोडाओ ऊपर बेसीने शेरीओमां माणे छे-लहेर उडावे छे.

पायडं अंगणए, तह पामद्दा पायधन्नमलणम्मि ।
हत्थजुयलप्पहारे पाणाली, पाहुणं च विक्केज्जे ॥५०२॥

पायडं अङ्गणम् । पामद्दा पादाभ्यां धान्यमर्दनम् । पाणाली हस्तद्वयप्रहारः । पाहुणं विक्रेयम् ।

यथा—

खलपायडपामद्दं मोत्तुं पाहुणरइत्थिं आलविरो ।
पाणालीइ हणिज्जइ हलिओ पिट्ठागयाइ जायाए ॥४०७॥ (५०२)

पारंकं सुरमाणयभंडे, मग्गीकयम्मि पाउक्कं ।
पाउग्गो सब्भे, पासणिओ पासाणिओ य सक्खिम्मि ॥५०३॥

पारंकं सुरामानभाण्डम् । पाउक्कं मार्गीकृतम् । पाउग्गो सभ्यः । पासणिओ तथा पासाणिओ साक्षी ।

पायडं अङ्गणके, तथा पामद्दा पादधान्यमर्दने ।
हस्तयुगलप्रहारे पाणाली, पाहुणं च विक्रेये ॥५०२॥

पायड—प्रकट—आंगणुं
पामद्दा—पादमर्दा—बे पगवडे धान्यने मसळवुं
पाणालि—पाणितल—बने हाथनो प्रहार
पाहुण—पण्य—वेचवानुं—वेचवा योग्य करियाणुं

उदाहरण—

खलपायडपामर्द मुक्त्वा पाहुणरतस्त्रियाः आलापकः ।
पाणालीइ हन्यते हालिकः पृष्ठागतया जायया ॥४०७॥

खळाना आंगणामां बे पगवडे धानने मसळवानुं पडतुं मूकी, जेणीनुं रत वेचवा योग्य छे एवी स्त्री—अर्थात् वेश्या साथे अथवा वेचवा योग्य वस्तु संबंधी वातचीतमां रत—लीन—थयेली स्त्री साथे वात करता खेडुने, पाछळथी आवेली तेनी स्त्री बे हाथना प्रहारवडे हणे छे—धब्बो मारे छे.

पारंकं सुरामानकभाण्डे, मार्गीकृते पाउक्कं ।
पाउग्गो सभ्ये, पासणिओ पासाणिओ च साक्षिणि ॥५०३॥

[1]पारंक—पारी+अङ्क—पार्यङ्क. अंक एटले आंकडो के निशान. मापना आंकडावाळुं के निशानवाळुं दारु पीवानुं पात्र—दारु मापवानुं ठाम
पाउक्क—प्रादुष्कृत—पाउक्कय—मार्ग करवो—प्रकट करवुं
पाउग्ग—प्रायोग्य—सभ्य—सभासद—सारी माणस
पासणिअ / पासाणिअ —स्पशनिक — पासणिअ — जोनारो—साक्षी

---

1 सरखावो 'पारय' शब्द गा० ५०० अने ते उपरनुं टिप्पण.

यथा—

पासणिया खु पमाणं भज्जइ पासाणिएहिं दिव्वं पि ।
पारंकयसंखभमे इय पाउग्गेहिं पाउक्कं ॥४०८॥

अत्र 'पामरो–कुटुम्बी' इति संस्कृतसमः । 'पाहुडं–प्राभृतम्' इति 'प्राभृत' शब्दभवम् । तथा 'पाडिक्कं' 'पाडिएक्कं'–'प्रत्येकम्' इतिशब्दभवौ । पारइ–शक्नोति । पासइ–पश्यति । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ । (५०३)

पाउग्गिओ य सहिए, खलीणजुत्ताइ पाडिसिरा ।
पाडुहुओ पडिहूए, मालाए पारिहत्थी य ॥५०४॥

पामर—एटले कणबी. 'कणबी' अर्थवाळो आ 'पामर' शब्द संस्कृत [1]'पामर' ऊपरथी लाववानो छे.

पाहुड—प्राभृत-भेट. आ 'पाहुड' शब्द संस्कृत 'प्राभृत' ऊपरथी लाववानो छे.

पाडिक्कं-पाडिएक्कं—प्रत्येक-एक एक. संस्कृत 'प्रत्येकम्' ऊपरथी 'पाडिक्क' अने 'पाडिएक्क' ए बन्ने शब्दोने निपजाववाना छे [८–२–२१०]

पार—पारइ-शक्नोति-शके छे-समर्थ थाय छे [८–४–८६]

पास—पासइ-स्पशति-पश्यति-देखे छे [८–४–१८१]
आ बन्ने धातुओ धात्वादेशना प्रकरणमां कहेवाइ गया छे माटे अहीं कह्या नथी.

उदाहरण—

पासणिया खलु प्रमाणम्, भज्यते पासाणिएहिं दैवमपि ।
पारंकयसंख्याभ्रमे इति पाउग्गेहिं पाउक्कं ॥४०८॥

दारु मापवाना ठामनी संख्यानो भ्रम थतां सभ्योए ए प्रमाणे प्रकट कर्युं के, साक्षीओ ज प्रमाणरूप छे, साक्षीओ दैवने पण भांगी शके छे.

पाउग्गिओ च सभिके, खलीनयुक्तायां पाडिसिरा ।
पाडुहुओ प्रतिभुवि, मालायां पारिहत्थी च ॥५०४॥

---

१ अमर० कां० २ शूद्र वर्ग श्लो० १६ तथा आचार्य हेमचंद्र पोताना अनेकार्थसंग्रहकोशमां 'पामर' शब्दना 'नीच' अने 'मूर्ख' एवा बे अर्थो आपे छे. (कां० ३ श्लो० ५६९)

पाउग्गिओ सभिकः-द्यूतकारयिता। अन्ये तु "सहियं सोढम्" [ ] आचक्षते। यदाह-"पाउग्गिओऽपि सोढः"-[ ]। पाडिसिरा खलीनयुक्ता। पाडुहुओ प्रतिभूः। पारिहत्थी माला। "पाडिहत्थी शिरोमाल्यम्" [ ] इत्यन्ये।

यथा—

पाउग्गिय ! सारेविउं पाडिसिरा-मणियपारिहत्थीओ।
पाडुहुयं पुण मग्गसि किमेस पडिहाइ तुह णाओ ? ॥४०९॥(५०४)
पाउरणी कवचे, पासावय-पारावरा गवक्खम्मि।
जो पिउहरा पइहरं णेइ वहुं पाडिअज्झो सो ॥५०५॥

पाउग्गिअ—प्रायोगिक-सभिक-जुगारी-जुगारनो प्रयोग करनार-जुगार करावनार-जुगार रमाडनार

पाडिसिरा—[2]प्रतिसीरा-चोकडायुक्त पडदो-घोडाना मुख उपर नाखवामां आवतो जाळीवाळो चोकडासाथेनो पडदो

पाडुहुअ—प्रतिभू-प्रतिभू-जामीन

पारिहत्थी—परिहस्त-माळा-हाथनी आसपास फेलाय एवी माळा-मोटी पहोळी माळा.

पाउग्गिअ—'पाउग्गिओ य सहिए' ए मूळपाठमां आवेला 'सहिअ' शब्दनो अर्थ करतां **बीजा देशीसंग्रहकारो** "सहियं सोढं" [ ] अर्थात् 'सहिय' एटले 'सहनकरेलुं-सहन करवुं' एम जणावे छे अने तेओ कहे छे के "पाउग्गिओऽपि सोढः" [ ] अर्थात् 'पाउग्गिअ' एटले सोढ-सहन करेलो-सहन करनार.

पारिहत्थी—बीजा देशीसंग्रहकारो जणावे छे के-'पारिहत्थी' एटले 'माथानी माळा.'

उदाहरण—

पाउग्गिय ! सारयित्वा पाडिसिरा-मणिकपारिहत्थीओ।
पाडुहुयं पुनः मार्गयसि किमेष प्रतिभाति तव न्यायः ? ॥४०९॥

जुगार रमाडनार हे ! तुं चोकडा साथेनो पडदो अने मणिनी माळाओने सरकावी जईने पण वळी जामीन मागे छे ? शुं ए न्याय तने ठीक लागे छे ?

पाउरणी कवचे, पासावय-पारावरा गवाक्षे।
यः पितृगृहात् पतिगृहं नयति वधूं पाडिअज्झो सः ॥५०५॥

१ -रविया पा० १। २ सरखावो 'पडिसारी' शब्द गा० ४८४ अने तेनुं टिप्पण.

पाउरणी कवचम् । पासावओ तथा पारावरो गवाक्षः । पाडिअज्झो यः पितृगृहात् पतिगृहं वधूं नयति ।

यथा—

पासावयप्पइट्ठो वहूइ पारावरोवविट्ठाए ।
रोमुग्गमपाउरणीइ पाडिअज्झो हुओ मलयपवणो ॥४१०॥(५०५)
णायव्वा वीसामम्मि पाडिअग्गो य पारुअग्गो य ।
पारंपरो णिसिअरम्मि, पारुअल्लो पहुंकम्मि ॥५०६॥

पाडिअग्गो तथा पारुअग्गो विश्रामः । पारंपरो राक्षसः । पारुअल्लो पृथुकः।

यथा—

रे हलिय ! पाडिअग्गं कुण इण्हिं अपारुअग्गदाढ ! तुमं ।
पारंपरु व्व तित्तिं ण मन्नसे पारुअल्लुअसणम्मि ॥४११॥ (५०६)

पाउरणी—प्रावरणी-आखा शरीर ऊपरनुं प्रावरण-ढांकण-कवच-बख्तर

पासावय-स्पाशापक्ष - देखाडनार - ज्यां बेसीने बधुं जोई शकाय ते-गोख -गवाक्ष-गोखलो

पारावर—पारापर— ज्यांथी बधुं आरपार देखी शकाय ते-गोख-गवाक्ष-गोखलो

पाडिअज्झ— पियरथी वहूने पतिने घरे जे लई जाय ते-वहूने तेडवा आवनार

उदाहरण—

पासावयप्रविष्टः वध्वाः पारावरोपविष्टायाः ।
रोमोद्गमपाउरणीइ पाडिअज्झो भूतः मलयपवनः ॥४१०॥

गोखमां बेठेली अने खडां-बेठां-थयेलां रुंवाडारूप बख्तरवाळी वहूने, तेणीना गोखमां पेठेलो मलयनो पवन पियरथी सासरे लई जनारो थयो छे.

ज्ञातव्या विश्रामे पाडिअग्गो च पारुअग्गो च ।
पारंपरो निशाचरे, पारुअल्लो पृथुके ॥५०६॥

पाडिअग्ग / पारुअग्ग —विश्राम-वीसामो

पारंपर—पालंपल-'पल पल-मांस मांस'- एम बोलनारो-राक्षस

पारुअल्ल — पहुंक-पहुंआ-पौंआ-चीबडो-पहोंक

उदाहरण—

रे हालिक ! पाडिअग्गं कुरु इदानीं अपारुअग्गदंष्ट्र ! त्वम् ।
पारंपर इव तृप्तिं न मन्यसे पारुअल्लअशने ॥४११॥

पालीहम्मं च वई, मालीकयं आहु पारुहल्लं च ।
पालीबंधो य सरे, पायप्पहणो य कुक्कुडए ॥५०७॥

पालीहम्मं वृतिः । पारुहल्लं मालीकृतम् । पालीबंधो तडागः । पायप्पहणो कुक्कुटः ।

यथा—

लंघइ जलहिं गरुडो पालीबंधं व पारुहल्ल-उम्मि ।
पायप्पहण ! तुमं पुण पालीहम्मं पि फुडसि दुक्खेण ॥४१२॥(५०७)
पाडलसउणो हंसे, पिण्ही खामा, जले पिच्चं ।
पिंचू पिक्ककरीरे, पिल्लहं लहुपक्खिरूअम्मि ॥५०८॥

विश्राम विनानी-निरंतर चाल्या करती-दाढवाळा हाळी हे-खेडु हे ! हमणां विश्राम-वीसामो-कर. तुं पौंआ खातां खातां राक्षसनी पेठे धरातो नथी-तृप्ति मानतो नथी.

पालीहर्म्यं च वृतिः, मालीकृतम् आहुः पारुहल्लं च ।
पालीबंधो च सरसि, पायप्पहणो च कुक्कुटके ॥५०७॥

पालीहम्म—पालीहर्म्य-वाड
पारुहल्ल—मालारूप-माळा जेवुं-करेलुं
पालीबंध—पालीबंध-पाळी-पाळ-बांधेली छे एवुं-तळाव
[3]पायप्पहण—पादप्रहण-पगवडे जोरथी हणनार-कूकडो

उदाहरण—

लङ्घते जलधिं गरुडः पालीबंधं इव पारुहल्ल-ऊर्मिम् ।
पायप्पहण ! त्वं पुनः पालीहर्म्यं अपि स्पृशसि दुःखेन ॥४१२॥

माळा जेवी ऊर्मिवाळा समुद्रने, पाळवाळा तळावनी पेठे गरुड झपी जाय छे-ओळंगी जाय छे त्यारे हे कूकडा ! तुं तो वाडने पण महाकष्टे-मांडमांड-अडके छे.

पाडलसउणो हंसे, पिण्ही क्षामा, जले पिच्चं ।
पिंचू पक्वकरीरे, पिल्लहं लघुपक्षिरूपे ॥५०८॥

---

१ तडाकः पा० १ । २ पिल्लं पा० ।

३ 'कूकडा' माटे संस्कृत कोशोमां 'चरणायुध' (जेनुं शस्त्र, पग छे ते) शब्द नोंधेलो छे ए जोतां प्रस्तुत 'पायप्पहण' शब्दने संस्कृत शब्द 'पादप्रहण' (पग वडे जोरथी हणनारो) साथे सरखावी शकाय.

पाडलसउणो हंसः । पिण्ही क्षामा । पिव्वं जलम् । पिंचू पक्वकरीरम् । पिल्हं लघुपक्षिरूपम् ।

यथा--

पाडलसउणयपिल्हय ! तुमयं मरुमण्डलम्मि मा वच्च ।
तत्थ अपिव्वे पिंचुअमित्तफले होसि पिण्हितणू ॥४१३॥ (५०८)

पिंडी य मंजरीए पिरिडी सउलीइ, पिच्छिली लज्जा ।
पिहुलं पिंसुलि-पिंछोलीओ मुहपवणभरियतिणवज्जे ।।५०९॥

पिंडी मञ्जरी । पिरिडी शकुनिका । पिच्छिली लज्जा । पिहुलं पिंसुली पिंछोली त्रयोऽप्येते मुखमारुताऽऽपूरिततृणवाद्यवाचकाः ।

पाडलसउण—पाटलशकुन - धोळो अने रातो पंखी-हंस
पिण्हि—क्षाम-कृश-पातळी
पिव्व—[2]पिब्य-पीवा योग्य-पाणी
पिंचु—पाकां केरडां
पिल्ह—पीलां-पक्षीनां नानां बच्चां

उदाहरण—

पाडलसउणयपिल्हय ! त्वं मरुमण्डले मा व्रज ।
तत्र अपिब्वे पिंचुअमात्रफले भवसि पिण्हितनुः ॥४१३॥

हे हंसना नाना बच्चा ! तुं मारवाडदेशमां न जा; पाणी विनाना अने मात्र केरडाना फळवाळा ते मारवाडमां जवाथी तुं कृश थई जईश.

पिंडी च मञ्जर्याम्, पिरिडी शकुनिकायाम्, पिच्छिली लज्जा ।
पिहुलं पिंसुलि-पिंछोलीओ मुखपवनभृततृणवाद्ये ॥५०९॥

पिंडि—पिण्डी-मंजरी
पिरिडि—समळी
पिच्छिलि—लाज
पिहुल[3] | पिंसुलि | पिंछोलि — पृथुल-पहोळुं-हवाथी पहोळुं थएलुं—जेमां मुखद्वारा पवन पूरेलो छे एवुं घासनुं वाजुं

१–फलि हो पा० १ । २ 'पा'-'पिब'-साथे प्रस्तुत 'पिव्व' शब्दनो संबंध छे. ३ आ त्रणे शब्दो मात्र उच्चारणभेदथी निराजेला जणाय छे.

यथा—

रमिरं पिहुलेण समं पिंछोलिमुहीहिँ पिंसुलिकराहिँ ।
पिंडीहिँ पेल्लोहंतो अपिच्छिली! पिरिडिलोल ! किं महसि ॥४१४॥(५०९)

पियणं दुद्धे, आणाइ पिणाई, दाडिमम्मि पिंडीरं ।
उण्णापिपीलियाए य पिप्पडा, मक्कडम्मि पिंगंगो ॥५१०॥

पियणं दुग्धम् । पिणाई आज्ञा । पिंडीरं दाडिमम् । "पिंडरयं" [ ] इत्यन्ये । पिप्पडा ऊर्णापिपीलिका । पिंगंगो मर्कटः ।

यथा—

लिह पिंडीरं पियणं पिएसु मा कुणसु पिप्पडासंकं ।
जाव पिणाइं दिंतो पिंगंगमुहो ण एइ धणिभट्टो ॥४१५॥(५१०)

उदाहरण—

रममाणां पिहुलेण समं पिंछोलिमुखीभिः पिंसुलिकराभिः ।
पिंडीहिँ प्रलोभयन् अपिच्छिली ! पिरिडिलोल! किं माङ्क्षसि ?॥४१४॥

हे निर्लज्ज ! हे समळी जेवा चंचळ ! जेणीओना मुखमां अने हाथमां मुखना पवनथी भरेलुं घासनुं वाजुं छे एवीओनी साथे मुखना पवनथी भरेला घासना वाजावडे रमती एवी तेणीने मंजरीओवडे प्रलोभावतो तुं शुं इच्छे छे ?

पियणं दुग्धे, आज्ञायां पिणाई, दाडिमे पिंडीरं ।
ऊर्णापिपीलिकायां च पिप्पडा, मर्कटे पिंगंगो ॥५१०॥

पियण—[2]पिवन-पयस्-पीवा योग्य-दूध	पिप्पडा—पिपीलिका – ऊननी कीडी – ऊनमां थतो कीडो
पिणाई—आज्ञा-आदेश	
पिंडीर—[3]पिण्डीर-दाडम	पिंगंग—पिङ्गाग-मांकडो-वांदरो

उदाहरण—

लेढि पिंडीरं पियणं पिब मा कुरु पिप्पडाशङ्काम् ।
यावत् पिणाइं ददत् पिंगंगमुखो न एति धनिभट्टः ॥४१५॥

ज्यांसुधीमां वानरा जेवा मुखवाळो धणी-भट्ट-आज्ञा देतो-करतो न आवे त्यां सुधीमां तुं दाडमने चाट, दूध पी अने ऊनना कीडानी शंका न कर.

---

१ पलोभंतो पा० । २ जुवो 'पिव्व' ऊपरनुं टिप्पण गा० ५०८.

३ अमरकोशनो टीकाकार कहे छे के 'रभस' नामनो कोशकार ("दाडिम-सार-पिण्डीर-स्वाद्वम्ल-शुकवल्लभाः"-कां० २ वनौषधिवर्ग श्लो० ६४) 'दाडम'ना पर्याय माटे 'पिण्डीर' शब्द नोंधे छे.

बलकारम्मि पिणाओ, पिअमा फलिणीइ, पिंजियं विहुए।
पिलणं पिच्छिलदेसे, सही पिउच्छा, गुदम्मि पिट्टंतं ॥५११॥

पिणाओ बलात्कारः । पिअमा फलिनी । पिंजियं विधुतम् पिंजिययं इत्यपि । पिलणं पिच्छिलो देशः । पिउच्छा सखी । [1]पिट्टंतं गुदः ।

बलात्कारे पिणाओ, पिअमा फलिन्याम्, पिंजियं विधुते ।
पिलणं पिच्छिलदेशे, सखी पिउच्छा, गुदे पिट्टंतं ॥५११॥

पिणाअ—बलात्कार-पराणे

पियमा— [2]प्रियतमा—फलिनी—कांग, सुगंधी घउंलो

पिंजिय / पिंजियय —[3]पिंजित / पिञ्जितक —पींजवुं, पींज्युं

पिलण—पिच्छिल-लपसणी जग्या-चीकणी जग्या

पिउच्छा—सखी

पिट्टंत[4]—पृष्ठान्त—पीठनो अंत-गुदा

पिहड—थाळी. सं० 'पिठर' उपरथी 'पिहड' शब्द आवे छे [८-१-२०१]

पिउच्छा—बापनी बेन-फई. सं० 'पितृष्वसा' ऊपरथी 'पिउच्छा' शब्द आवे छे [८-२-१४२]

पिज्जइ—पिबति-पीए छे [८-४-१०] धात्वादेशना प्रकरणमां 'पा' धातु ऊपरथी 'पिज्ज' साधी बताव्यो छे. आ रीते ए शब्दो साधित थता होवाथी तेमने अहीं लह्या नथी.

---

१ पिट्टंतं पा० । पा० १ । मु० क० । पेट्टंतं । पेठुंतं पाठा० मु० मुंबई ।

२ अमरकोशमां (वनौषधिवर्ग कां० २ श्लो० ५५) 'कांग' माटे बार शब्दो आपेला छे. तेमां एक शब्द 'महिलाह्वया' छे तेनी व्याख्या करतां अमरकोशनो टीकाकार कहे छे के ("महिलायाः स्त्रियाः आह्व इव आह्वयः यस्याः सा-महिलायाः समग्रनामभिः अभिधीयते इत्यर्थः) जेटला शब्दो स्त्रीवाचक छे ते बधा पण 'कांग' माटे वपराय छे. ए जोतां प्रस्तुत 'पिअमा' अने सं० 'प्रियतमा' ए बन्ने शब्दो सरखावी शकाय एवा छे.

३ 'पिञ्जू' (गण दसमो) धातुनुं भूतकृदंत 'पिञ्जित' थाय छे.

४ पृष्ठस्य अन्तः पृष्ठान्तः-पीठनो छेडो-गुदा. गुदा, पीठनो छेडो छे ए सुप्रतीत छे. पाठांतरमां 'पिट्टंत' के 'पेट्टंत' छे. 'पिट्ट+अंत' अथवा 'पेट्ट+अंत' एटले पेटनो छेडो-गुदा.

यथा—

पिअमासामाइ इमाइ एस उअ पिंजिओ पिणायपरो ।
पुरओ वि पिडच्छाणं पिट्टंतभरेण पडइ पिळणम्मि ॥४१६॥

अत्र 'पिहडो–पिठरः' । 'पिउच्छा–पितृष्वसा' । इति शब्दभवौ । तथा पिज्जइ–पिबति–इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ॥ (५११)

पिंजरुडो भेरुंडे, जंकिंचिप्पढियम्मि पिप्पडियं ।
तणुए पिहोअरो, पंकसुरे पिट्टखउरा य पेंढा य ॥५१२॥

पिंजरुडो भेरुण्डः–वदनद्वयोपेतो भारुण्डाख्यः पक्षी । पिप्पडियं यत्किंचित्पठितम् । पिहोअरो तनुः । अत्र 'पिहुरोमो–मीनः' इति 'पृथुरोम' शब्दभवः । पिसुणइ–कथयति–इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः । पिट्टखउरा तथा पेंढा कलुषा सुरा ।

उदाहरण—

पिअमाइयामया अनया एष उत पिंजिओ पिणायपरः ।
पुरतोऽपि पिडच्छाणं पिट्टंतभरेण पतति पिलणम्मि ॥४१६॥

फलिनी जेवी श्याम स्त्री वडे, बलात्कारमां तत्पर एवो ए पिंजायेलो–पिंखायेलो, जो तो खरी, प्रिय–सखीओनी आगळ पण गुदाना–कुलाना–मारने लीधे लपसणी –चीकणी–जग्यामां पडी जाय छे.

पिंजरुडो भेरुण्डे, यत्किञ्चित्पठितके पिप्पडियं ।
तनुके पिहोअरो, पङ्कसुरे पिट्टखउरा च पेंढा च ॥५१२॥

पिंजरुड—[1]भेरुंड–बे मुखवाळुं भारुंड पक्षी

पिप्पडिय—गमे तेम जे कांइ बोलवुं–बडबडवुं–साचुं न कहेवुं–[2]पेपडा खांडवा

पिहोअर—तनु–कृश

पिट्टखउरा, पेंढा—पंकवाळी सुरा–मलिन मद्य

पिहुरोम —मीन–माछलुं. सं. 'पृथुरोम' ऊपरथी 'पिहुरोम' शब्द आवे छे.

पिसुण—पिसुणइ–पिशुनयति–कथयति–कहे छे. [८–४–२] धात्वादेशना प्रकरणमां 'पिसुण'ने साधी बताव्यो छे एथी एवा साधित शब्दोने अहीं जणाव्या नथी.

---

१ "विसंहिता विनश्यन्ति भेरुण्डा इव पक्षिणः" (अनेकार्थसं० कां० श्लो०१७३) आ० हेमचंद्रे ए रीते 'भेरुंड' शब्दने 'पक्षी' अर्थमां बतावेलो छे.

२ कोई माणस बराबर स्पष्टपणे जेवुं होय तेवुं साचुं बोली न शके अने आडुंअवळुं–असंबद्ध–बोले त्यारे 'पेपडा खांडे छे' एम कहेवाय छे.